

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

P. ENEMARK **STUDIER I
TOLDREGNSKABS
MATERIALE**

Dübb

Mt Jon andeffen vry deim
Mt 7 thomig borginid hooer deen
Mt 7 vanden plij deim
Mt senen punder eenij deen
Mt senen olina i eenij deen
Mt lass palken te deim
Mt gries een plij deim
Mt niels yarey eenij deen
Mt vifpind andy i plij deen

*Forsvaret finder sted mandag den 29. marts 1971 kl. 14 præcis
i Store Auditorium, Aarhus Universitet.*

**STUDIER I
TOLDREGNSKABSMATERIALE
I BEGYNDELSEN
AF 16. ÅRHUNDREDE**

Forsideillustration:

**Riberegnskab 1521 25/3 blad 14b
(fra Reg 108A:24:
Kolding og Ribe Toldregnskaber 1518–20, 1524).**

Bagsideillustration:

**Dronning Christines hofholdningsregnskab VII
september 1520 blad 5a
(fra Reg 108A:17: Regnskabsbog for
Dronning Christines Hofudgifter 1520–21,
trykt s. 396 i Will. Christensen:
Dronning Christines Hofholdningsregnskaber.
København 1904).**

POUL ENEMARK

STUDIER I
TOLDREGNSKABSMATERIALE
I BEGYNDELSEN
AF 16. ÅRHUNDREDE

Med særligt henblik på dansk okseeksport

STUDIEN ÜBER
ZOLLRECHNUNGSUNTERLAGEN
ZU BEGINN
DES 16. JAHRHUNDERTS

Mit besonderer Berücksichtigung des dänischen Rinderexports

Mit deutscher Zusammenfassung

I

ÅRHUS 1971

Denne afhandling er af
det humanistiske fakultet ved Aarhus Universitet
antaget til offentlig at forsvares for den
filosofiske doktorgrad.

Aarhus Universitet, den 31. august 1970.

Jørgen Schmitt Jensen

h. a. dec.

© 1971 Poul Enemark

PRINTED IN DENMARK BY AARHUUS STIFTSBOGTRYKKERIE A/S
9100.70

ISBN 87 7423 020 4 (kpl. hft.)

Til
mor, far og Kirsten

Forord

Denne afhandling er vokset frem som led i en undersøgelse af dansk handel omkr. 1500, som jeg har beskæftiget mig med i adskillige år. Efterhånden som arbejdet med toldregnskaberne skred frem, blev det dog stadig mere indlysende for mig, at en række metodiske problemer i forbindelse med benyttelsen af denne type kildemateriale måtte der tages stilling til, før mere vidtgående slutninger turde drages heraf. Hvad der oprindeligt var tænkt som en metodisk 1. del, voksede ud til en selvstændig afhandling, og med denne ændrede målsætning og dens nye problemstillinger måtte kildeudskrifter suppleres, notater bearbejdes og registreringsform lægges om. Det var derfor af stor betydning for mig, at jeg kunne løsgøres fra min stilling på Statsbiblioteket i en 2-årig orlovsperiode fra 1965–67 og få rolige arbejdsvilkår i et universitetsadjunktur under det humanistiske fakultet ved Aarhus Universitet. Det er mig en glæde nu at kunne rette en tak til begge de to institutioner, der har muliggjort dette. Statsbibliotekets personale er jeg megen tak skyldig for den beredvillighed, der altid er udvist for at yde mig de bedst mulige lånebetingelser og for at fremskaffe en omfattende litteratur til mig fra andre biblioteker. Erhvervsarkivets personale skylder jeg ligeledes tak for gode arbejdsvilkår under bearbejdelsen af et ret omfattende arkivmateriale, som man skaffede til veje til mig fra Rigsarkivet, Landsarkivet i Viborg og Landesarchiv Schleswig-Holstein. Disse tre arkivers yderst imødekommende holdning over for mine låneønsker har sparet mig for mange arkivrejser og -ophold, hvilket jeg gerne vil bringe en tak for.

Jeg føler mig i dag i gæld til mine lærere, generalkonsul, professor dr. phil. Troels Fink og afdøde professor dr. phil. C. O. Bøggild-Anderesen, der helt tilbage til min studietid har vist mit arbejde levende interesse og utrætteligt har opmuntret mig til at fortsætte. En hjertelig tak skal også bringes til kolleger og venner, der har ydet værdifuld bistand. Med arkivar Finn H. Lauridsen har jeg drøftet tolkningen af en række dunkle steder i Aarhus Borgerskabsprotokol. Lektorerne Allan Karker og Ernst Dittmer har gennemlæst kapitlet om de vekslende skriveformer for navne

og givet mig værdifulde vink angående den sproglige sammenhæng. Redaktør dr. jur. Georg Rona har med meget kort varsel oversat det tyske resumé. En ganske særlig tak tilkommer amanuensis Knud Prange, der har gennemlæst hele manuskriptet og aflivet de værste urimeligheder i stilen. For den endelige udformning og for eventuelle fejl og kritisable steder bærer imidlertid forfatteren alene ansvaret.

Endelig føler jeg trang til at udtrykke en varm tak til min familie, hvis bistand på mangfoldige måder har været af simpelthen uvurderlig betydning for bogens fremkomst.

Poul Enemark.

Indholdsfortegnelse

Bind I

Indledning

Senmiddelalderlig baggrund	13
----------------------------------	----

I. Det foreliggende regnskabsmateriale

1. Oversigt og tidligere behandling	25
2. Et efterårsregnskab fra Ribe 1508 8/9	29
3. Ribe forårsregnskab 1520 25/3	31
4. Assensregnskab 1519–20	33
5. Riberegnskab 1504–05	40
6. Riberegnskab 1509	45
7. Riberegnskab af stedlig tolder efter 1512	47
8. To Ålborgregnskaber 1517–19	49
9. Garantiliste fra Kolding 4/10 1509	53
10. Svendborgregnskab 1519–21	56
11. Odense byfogedregnskab 1518–19	57
12. Koldingregnskab 1524	57

II. Vurdering af de ydre kildekriterier

1. Identifikation af regnskabsførernes hænder	61
a. Danske regnskaber	61
b. Nedertyske regnskaber	68
2. Regnskabsførelsen	71
a. Uspecificeret opstilling	71
b. Afregningspraksis i dronning Christines forvaltning	73
c. Regnskabsperiodens underordnede betydning	78
d. Kontoopstilling – regnskabskontrol	84
3. Original opbevaringsfortegnelse eller renskrift til regnskabs-aflæggelse	87

III. Toldregnskaber som historisk kildemateriale

1. Problemstilling	95
2. Varetransportretning	98
3. Dateringsproblemer	107
4. Toldtarif og mængde	113
a. Gottorpregnskaber	113
b. Ribe- og Koldingregnskaber	115
c. Øresundstoldregnskaber	118
d. Alborgregnskaber	125
e. Odense-, Svendborg- og Rødbyregnskaber	127
f. Toldsituationen i Danmark	129
5. Transportmidler	136
6. Mål og emballageenhed	142
a. Styktoldberegningens princip	143
b. Humlemål	150
c. Klædemål	156
d. Regnskabernes emballageterminologi	163
7. Varesortiment og værdi	173
a. Humle – okser 1510–11	174
b. Heste – okser	177
c. Klæde – okser	183
d. Kramvarer – okser	193
8. Regnskabernes repræsentativitet	197
a. Toldstedernes placering i vejnettet	197
b. Toldfrihedsprivilegier	200
c. Toldsvig og smugleri	207
d. Afvigelser fremkaldt af ekstraordinære forhold	213

IV. Regnskabernes navneterminologi

1. Problemstilling	221
2. Patronymikonnavne	225
a. Type 1: -sen-navne	226
b. Type 2, 3 og 4: -s, -n, -ing	236
c. Vurdering	243
3. Erhvervsnavne	250
4. Kaldenavne og fornavn	258

5. Herkomstnavne	266
a. Typer af herkomstnavne	266
b. Danske herkomstnavne	272
c. Vurdering	278
6. Familie- og tilnavne	283
7. Resumé over navnetypernes anvendelse	292
8. Varierede skriveformer for navne	295
3. Handelspartnere	324

V. Lokalisering og ejerforhold

1. Lokaliseringsproblemer	317
2. Handelstjener, staldbroder, selskabshandel	320
3. Handelspartnere	324
4. Anvendelse af »ibidem«	331
5. Identifikationsmetodens anvendelse	337

Bind II

Bilagsfortegnelse	5
Zusammenfassung	11
Forkortelser	51
Utrykte kilder	57
Trykte kilder	65
Litteratur	71
Periodica, serier og samlingsværker	85
Noter	89
Ekskurs til note 43 (afsn. I. 1)	193
Bilag	199
Personnavneregister	277
Illustrationer	

Indledning

Senmiddelalderlig baggrund

I 1935 påviste Wilh. Abel, at de ret store udsving i forholdet mellem priser og lønninger og i forholdet mellem priser på landbrugsvarer og priser på håndværks- og industriartikler, der kunne iagttages fra den ene tidsperiode til den anden, var et sikkert barometer for de skiftende tidsperioders økonomiske konjunkturer [1]. Dalende relative landbrugspriser (især kornpriser) i forhold til prislejet for håndværksartikler, men navnlig i forhold til de relativt stigende lønninger (mest på ufaglært arbejde) kendetegner pris- og lønbilledet over det meste af Midt-, Vest- og Nord-europa i senmiddelalderen [2]. Den gennem disse træk markerede agrardepression, der må have præget senmiddelalderens økonomiske forhold i sammenligning med tidsperioderne før og efter, har meget naturligt beskæftiget forskningen indgående i de sidste tre årtier [3]. Årsager såvel som følgevirkninger har været i søgelyset. Abel havde opmærksomheden henvendt på den formodede konsumnedgang for kornafgrøder som følge af dalende befolkningstal efter den sorte død [4]. Senere befolkningsundersøgelser bekræfter antagelsen af en væsentlig nedgang i Europas folketal i løbet af 14. århundrede [5]. Den sorte død må dog betragtes som et led i en række pestbølger, der overfaldt Europa fra 2. årti af 14. århundrede, og hvis følger først gradvis overvandt i løbet af første halvdel af 15. århundrede [6]. Faldende kornafsætning og vigende kornpriser betød nedgang i grundherreindkomster af egen avl og fæste- og tiendeindkomster i naturalier, mens relativt dyrere priser måtte betales for redskaber, konsum- og luksusartikler. Fæste- og tiendeindkomster i penge udhuledes af møntforringelsen (se senere), mens øgede arbejdslønninger bragte driftsomkostningerne i vejret. Landbrugets rentabilitet måtte svækkes, og ejendomspriserne gik ned [7]. Landbrugsfallitter, ejendomsrealisationer og øget overgang fra selveje til fæste må blive let forklarlige følger af depressionens uddybning [8]. Øgede lønninger i byerhverv og relativt bedre priser på håndværks- og luksusartikler måtte anspore en flugt fra land til by, der har kunnet iagttages i meget store dele af Europa [9]. Resultatet var arbejdsmangel i landbruget, kornarealindskrænkning og delvis overgang til mindre arbejdskrævende landbrugsdrift som f. eks. ekstensiv kvægavl på

store sommergræsningsarealer [10]. Abel har netop stillet ødegårdsforskningen i et nyt lys ved at gennemføre en skarpere sondring mellem årsagerne og bringe det senmiddelalderlige ødegårdsproblem i relation til den øvrige agrarkriseforskning [11].

Et andet økonomisk træk, der kendetegner senmiddelalderen, er tidens påfaldende fattigdom på ædelmetaller. Med den eksisterende udvindings-teknik var minernes ressourcer Europa over på det nærmeste udtømte i de første årtier af 14. århundrede, og først ved hjælp af forbedret teknik og øgede kapitalinvesteringer lykkedes det at bringe en række sydtyske sølvværker i produktion igen i løbet af de sidste 3–4 årtier af 15. århundrede [12]. Mangelen på ædelmetaller er en af baggrundene for den stærke møntforringelsespolitik, der er et almindeligt særkende for senmiddelalderen; men den har formentlig samtidig modvirket den inflationstendens, man ellers skulle vente som følge af møntforringelse [13]. Var priserne i den verserende mønt stigende på grund af møntforringelsen, så havde de målt i ædelmetalværdi en stagnerende, nærmest dalende tendens i senmiddelalderen, og da landbrugspriser (især kornpriser) normalt påvirkes hurtigere af såvel inflations- som deflationstendenser end andre priser, må mangelen på ædelmetaller formodes snarest at have bidraget til at uddybe den agrare depression i senmiddelalderen [14].

I Cambridge economic history of Europe har M. M. Postan karakteriseret handelen i det nordeuropæiske område i senmiddelalderen som en »contraction« i modsætning til højmiddelalderens »expansion«. Postans teori bygger på dalende befolkning, hvoraf han udleder indskrænket konsumtion, formindsket handelsvolumen, stærkere kamp om markederne, hvori han ser baggrunden for periodens uforsonlige og gæstefjendske handelspolitik, der kan iagttages i de fleste handelsbyer i det nordlige Europa [15]. Dette synspunkt hersker der dog ikke enighed om. Fr. Lütge forventer tværtimod at finde øget købekraft i senmiddelalderens bybefolkning som følge af større kapitalansamlinger, der antages at blive resultatet af pestens store høst netop blandt byernes tætte befolkning [16]. Øget efterspørgsel efter luksusartikler, bedre indtjeningsmuligheder i byerhvervene, store kapitalforskelle mellem byernes forskellige samfundslag forventes efter Lütges opfattelse at blive de socialøkonomiske følger for bybefolkningen i senmiddelalderen.

Kornbrugets tvivlsomme rentabilitet er naturligvis først blevet mærkbar i egne, hvor kornavlens havde de ringeste kår, og her er kornarealindskrænkningen og overgangen til andre driftsformer først indtrådt. Disse områder vil derved i højere grad, end det tidligere har været tilfældet, blive henvist til konstante tilførsler af korn fra andre egne. Dette gjaldt i senmiddelalderen Nederlandene og Norge og vel sagtens et stigende an-

tal af de nordlige svenske bygder [17]. Dalende folketal og faldende samlet kornkonsumtion med deraf følgende kornarealindskrænkning behøver altså ikke at medføre nedgang i kornomsætningen, har måske endda snarere gjort korn til en mere almindelig handelsartikel, hvis omsætning nu ikke længere var begrænset til udlignende tilførsler til nødstedte områder i misvækstår [18].

Overgangen fra kornbrug til mindre arbejdskrævende landbrugsformer som f. eks. ekstensivt kvægbrug på udstrakte sommergræsningsarealer, vil skabe en ophobning af kvægavlsprodukter i relativt befolkningsfattige egne, og dette udbud må naturligt søge anvendelse eller afsætning, i første tilfælde i form af ændrede forbrugs- og spisevaner, i sidste tilfælde i form af øget handel med artikler, der ikke tidligere havde været genstand for omsætning i samme målestok [19]. Den formodede ret store norske og svenske smøreksport i senmiddelalderen skal vel betragtes på denne baggrund [20]. Adskillige undersøgelser har vist, at kødkonsumeringen pr. individ lå ualmindelig højt i senmiddelalderen, hvilket menes at stå i grel modsætning til tidligere tiders mere ensidige kornernæring [21]. Det er rimeligt at sætte disse ændrede kostvaner i relation til de iagttagne omlægninger i landbrugsbedriften adskillige steder med ophobet udbud af kvægavlsprodukter som følge. De betydelige kvægvandringer fra de ekstensive kvægavlsområder til de befolkningsrige konsumentcentre, som har været iagttaget i 15. århundrede, må formodentlig ligeledes betragtes i lyset af de senmiddelalderlige ændringer i erhvervs- og samfundsstrukturen med deraf følgende ændrede vaner og behov [22].

Når man vil holde Postans »contraction«-teori over for Lütges hypotese om byernes øgede købekraft, må det indrømmes, at der endnu er mange uløste spørgsmål, der gør det vanskeligt – for ikke at sige umuligt – at afgøre, om handelsomsætningens samlede omfang har været stigende eller dalende i senmiddelalderens Europa. Det kan ligeledes blive svært at få overblik over, i hvilket omfang konkurrencen om markederne i senmiddelalderen skal tilskrives dalende efterspørgsel som følge af befolkningsnedgang eller øget udbud i form af flere konkurrerende fabrikater. I Nordeuropa konkurrerede nu Baiesalt med Lüneburgsalt, engelske og hollandske klædesorter med flanderske og brabantiske, franske og spanske vine med rhinskvin, Nordsøisild med Skånesild og Ålborgsild, og afsætningen af den norske stokfisk begyndte af føle konkurrencen fra havfiskeriet på bankerne. Denne øgede konkurrence i det øst-, nord- og vesteuropæiske handelsområde og dens indflydelse på handelspolitikken afspejler sig tydeligt i de store hanseatiske kildesamlinger, og i takt med udgivelsen af de digre bind af Hanserecesse og de forskellige hanseatiske områders Urkundenbücher udkom en omfattende litteratur, der klart af-

slørede de stadig stærkere divergenser mellem de forskellige hansebyers interesser i forholdet til konkurrencen fra ikke-hanseater [23]. Skarpt har Fritz Rörig ridset forskellen i den lybske handelspolitik op før og efter Stralsundfreden 1370 [24]. Den foregående ekspansive blomstringsperiode ledsagedes af dristig liberal handelspolitik med sigte mod erobring af nye markeder. Men med befolkningsnedgangen gik den tyske østvendte kolonisation i stå, og med udvandringsbølgerne ophør isoleredes de enkelte byer og måtte kæmpe for allerede vundne positioner med protektionistiske og monopolistiske privilegier vendt imod alle fremmede. Over for Lybæks gæstefjendske handelspolitik i senmiddelalderen stiller Rörig Nürnbergs frisindede politik i det århundrede, hvor byens købmænd åbner hele Europa for afsætningen af Nürnbergs metal- og kramvarer [25].

Der er således klare forskelle imellem de enkelte byers økonomiske udvikling, hvilket naturligt må bestemme deres interesser og byøkonomiske politik. Allerede Josef Kulischer pegede på markeds- og messebyernes interesse i den passive handel, der ved en imødekommende gæstevendig politik søgte at lokke fremmede købmænd til, og derved adskilte sig fra den gæstefjendske politik, der prægede de fleste af de byer, der levede af den aktive handel [26]. Byernes erhvervsstruktur var ikke ens, hvilket Horst Jecht allerede i 1925 havde øje for [27]. Gennem studier i den sociale leddeling og de forskellige befolkningslags økonomiske fundament har Heinrich Reincke på en ny måde kastet lys over baggrunden for byernes forskellige økonomiske og politiske udvikling i senmiddelalderen [28].

Et markant træk i overgangsperioden mellem middelalder og nyere tid er fyrstемagtens vækst gennem udbygning af centraladministration og militær og i kraft af øget adgang til kapitalressourcer, dels som følge af stigende indkomster og mere effektivt finansvæsen, dels i form af større lånemuligheder [29]. Udviklingen frem imod fastere afgrænsede nationalstater politisk, militært og økonomisk måtte rejse vanskeligheder for hansebyerne i deres fortsatte kamp for at bevare og udbygge deres privilegier, og de tyske rigsstæder havde under kejserdømmets politiske afmagt ingen stærk fyrstемagt i ryggen således som konkurrenterne, englændere og hollændere [30]. De gamle middelalderlige bystater, hvis økonomiske grundlag hvilede på en verdensomspændende handel, måtte komme i modsætningsforhold til den voksende fyrstемagts interesse i at skabe en fasttømret nationalstat, der også i økonomisk henseende så vidt muligt repræsenterede en sluttet enhed. Heri ser Rörig mere end i handelsvejenes omlægning som følge af opdagelserne årsagen til, at bystater som Lybæk og Venedig havde udspillet deres rolle som 1. rangs magter i løbet af 16. århundrede [31].

Den politisk-økonomiske magtkamp mellem den danske unionskonge og Lybæk og de øvrige hansebyer må naturligvis ses på baggrund af denne almene konflikt mellem den middelalderlige bystats og den nye nationalstats økonomiske interesser; men det må dog ikke overses, at de to politiske modspillere næppe kan have prioriteret de politiske mål ens. Ahasver von Brandt har understreget, at Lybæk førte købmandspolitik. Har man også i et vist omfang benyttet magtpolitiske midler, så har formålet dog stedse været at opnå de størst tænkelige begunstigelser for borgernes handel. Hvis man tillægger andre motiver en væsentligere betydning for den lybske politik, vil vurderingen af denne politik let komme til at lide af en skævhed [32]. Over for de udenlandske købmænds privilegier i riget står privilegiepolitikken til fordel for den indenrigske borgerstand. Denne privilegiepolitik vil være dikteret af to hensyn, købmændsstandens handelsinteresser, der i de fleste tilfælde vil være i modstrid med de udenlandske købmænds privilegieønsker, og den almindelige bybefolknings forsyningsinteresser, der på nogle områder kan forliges med, på andre står i modstrid med de hanseatiske ønsker om handelsbegunstigelser [33]. Uden at underkende, at fyrstepolitikken kan have set sin fordel i at hjælpe den indenrigske handelsstand som et solidt økonomisk-nationalt fundament for kongemagten, så er der dog ingen grund til at tvivle om, at andre politiske mål har været prioriteret frem for dette i den danske unionskonges politik [34]. Her var tale om magtpolitik og fiskale interesser, det stærke kongedømme og finansiering af erobringskrigen mod Sverige, samt befæstelse af den hertugelige magt og økonomiske position i Slesvig-Holsten. I dette større politiske spil var hjælpeprogrammet for den indenrigske borgerstand og bekæmpelsen af hanseprivilegiernes indgreb i nationalstatens territorialøkonomi for smårikker at regne, der måtte passes ind i spillet, som de bedst kunne. Det er ikke på disse områder, man kan forvente en konsekvent kongepolitik [35].

Johan Schreiner har for den norske politikks vedkommende klart erkendt dette synspunkt. Over for tidligere forsknings ensidige fordømmelse af Christian I for at have givet norske handelsinteresser til pris for det hanseatiske åg, mens Hans' og Christian II's lovgivning i dennes vicekongeperiode fremhæves som hanseaterfjendtlig og begunstigende de hollandske konkurrenter og den norske handelsstand, kan Schreiner påvise, hvorledes den norske handelslovgivning i hele perioden har været underkastet hensynet til den samtidige unionspolitik [36]. Til tider, hvor unionspolitikens gennemførelse har dikteret den danske konge et godt forhold til hansebyerne, er deres interesser blevet fremmet i norsk handelspolitik, og hensynet til nederlandske og norske interesser har måttet vige, og i denne prioritering af de politiske mål spores ingen principiel forskel på

Christian I og efterfølgerne. Der er næppe grund til at antage, at den danske handelspolitik skulle have kunnet gøre regning på en væsentligere placering i unionskongens politiske overvejelser i forholdet til fyrstepolitikens primære mål. Den samme vakkende kurs med skiftende begunstigelser til de udenlandske og indenlandske købmænd, ofte indbyrdes uforenelige, »brev mod brev«-politik, som nordmændene har kaldt den, kendes da også for Danmarks vedkommende [37]. Når forskningen har beskæftiget sig så indgående med enkelte større danske lovgivningsarbejder, som f. eks. Erik af Pommerns handelsforordning 1422 15/2 eller Christian I's handelsforordning 1475 30/9, og har søgt ud fra §'erne at formulere en kongelig dansk handelspolitik, er kildegrundlaget i virkeligheden skævt, fordi kilden er revet ud af sin sammenhæng [38]. Man forudsætter, at den danske regerings handelslovgivning baseres på et program, hvilket næppe har været tilfældet. Den danske handelsstands politiske mål kunne udtrykkes i et program, ligesom de hanseatiske købmænd kunne formulere deres ønsker i et program. Den danske regering har spillet på disse synspunkter efter det behov, man i den givne situation havde for parterne til gennemførelse af sine politiske hovedmål. Den kongelige handels- og privilegiepolitik var ikke i et stabilt, men tværtimod til stadighed i et labilt leje.

Et af de faste elementer i den danske unionskonges krigspolitik mod Sverige var kravet om en lybsk eller hanseatisk blokade af dette rige [39]. At et sådant skridt måtte vindes ved indrømmelser til de tyske købmænd i Danmark og Norge og eventuelt løfter om indrømmelser i Sverige, når dette rige først var vundet, kan ikke overraske. At unionskongen søgte at slippe billigst muligt fra sine løfter, at han understøttede sit blokadekrav med generende kontrolforanstaltninger mod handelsskibene, og at han skruede toldafgifterne i vejret for at kunne finansiere krigen, skulle ikke gøre hansebyerne mere venligt stemt mod den kongelige unionspolitik [40]. Blev kongens politik for udfordrende og gevinsterne ved at følge den for små i forhold til tabet af Sverigeshandelen, slog stemningen om, og Lybæk og de vendiske stæder åbnede krigen mod Danmark. Når stemningen så pludselig kunne slå om, skyldtes det, at de nordiske anliggender delte Travestaden i to partier, et prodansk og et prosvensk [41]. De lybske købmænd, der havde deres handel i Sverige, måtte føle sig stærkt ramt af blokaden mod dette rige, mens de købmænd, der handlede på Danmark og Norge, havde chance for at få deres privilegier i disse riger bedre respekteret og derfor længst muligt ville undgå en konflikt med unionskongen, hvilket ville lukke dem ude fra deres handelsområder. I det omfang, en krig med Danmark kunne influere på Øresundssejladens mellem Øst og Vest, kunne det dog også ventes, at andre grupper i Lybæk

ville tage del i spørgsmålet. Det menes f. eks., at afsætnings- og gevinstmulighederne i forhandlingen af Lüneburgsalt i Østersøområdet ville stige under en konflikt med Danmark, hvis Baiefragterne kunne standses eller reduceres [42].

Vil man forsøge at trænge om bag det politiske spil for at veje de forskellige faktorer op imod hinanden, slår de politiske og juridiske aktstykker, der hidtil har været hovedkildematerialet for bedømmelsen af tidens handelshistorie, ikke længere til. Drejer det sig om at få et indtryk af, hvilken rolle f. eks. handelen på Danmark-Norge spillede for Lybæk i sammenligning med handelen på Sverige, eller i hvilket omfang de konkurrerende vesteuropæiske varer havde vundet indpas i de skandinaviske riger, så der lå nogen virkelig reel trussel mod hanseaternes handelsposition i en eventuel præferencelovgivning til fordel for de vesteuropæiske konkurrenter, så er det et spørgsmål om varemængder og handlende [43]. Det er toldregnskabsmaterialet, man må have i tale. Det er ikke længere blot handelspolitikken, men derimod dens forudsætninger, den handelshistoriske baggrund. Det er den samme type kildemateriale, der må give det endelige svar på Postans og Lütges hypoteser om handelsomsættningens omfang i senmiddelalderen, og her må en lang række detailanalyser foretages, før der er tilvejebragt fornødent grundlag til at veje en hypotese af en sådan rækkevidde.

Forskningen har hidtil beskæftiget sig forbavsende lidt med det toldregnskabsmateriale, der står til rådighed til belysning af dansk handelshistorisk udvikling i overgangstiden fra senmiddelalder til nyere tid til trods for, at netop denne periode afspejler en såre epokegørende omlægning af dansk udenrigsomsætning, som kun sikkert lader sig følge i sine trinvis etaper i toldregnskabsmaterialet. Mens vor udenrigshandel i senmiddelalderen i overvejende grad var rettet mod Lybæk og de øvrige vendiske hansebyer, er den efter 1550 lige så ensidig orienteret mod Nederlandene og Vesttyskland, og den tidligere hovedvægt på eksportvarer som sild og heste er et middelalderligt billede, der gradvis viger for nye eksportvarer, staldøksne og korn, der præger 16. århundrede [44].

Det er nu 100 år siden, C. F. Allen pegede på en række toldregnskaber fra Ribe og Kolding som middel til at måle udførslen af heste og okser fra Jylland [45]. Regnskaberne omfatter de fortoldede dyr på markeder i Ribe (i dagene omkr. 25/3 og 8/9) og et efterårsmarked i Kolding (omkr. 4/10); men da udførslen af heste og staldfodrede øksne fra Jylland efter Allens udsagn var bundet til disse tre store markeder, betragter han regnskaberne som repræsentative for eksporten, som han sammentæller for hele året til:

1509: 273 heste 7508 øksne
 1511: 165 heste 7802 øksne
 1519: 209 heste 17661 øksne

En sammenligning med bevarede årsregnskaber fra Gottorp viser, at okseeksporten virkelig, som Allen hævder, var koncentreret omkring disse markedstider. Derimod gælder det overhovedet ikke hestehandelen, der ligger ganske anderledes fordelt over hele året [46]. I årsregnskabet fra Gottorp 1484/85 kan optælles henimod 2000 heste på nordjyske prangeres hænder, hvortil kan regnes yderligere en del af de fortoldede heste på fremmede prangeres hænder, som utvivlsomt er opkøbt på danske hestemarkeder [47]. Det er således indlysende, at Allens små tal for hesteeksporten er vildledende, fordi de benyttede markedsregnskaber slet ikke er repræsentative for hesteeksporten, der meget naturligt ikke lader sig måle på studemarkeder, selv om der nok kunne omsættes heste på disse markeder.

C. Christensen (Hørsholm) kan meddele, at hesteudførslen alene gennem Ribe i året 1569–70 androg 4700 stkr., hvilket i sammenligning med Allens meget små hestetotal, som refereres i samme åndedræt, forekommer forbløffende højt [48]. Christensen anfører ikke, hvor oplysningen stammer fra; men der kan næppe være tvivl om, at den må bygge på en ekstrakt af et årsregnskab fra Ribe 1/5 1569–1/5 1570, der er publiceret af O. Nielsen i Danske Samlinger [49]. Imidlertid har Christensen ikke forstået posteringen i ekstrakten, eller muligvis ikke haft kendskab til opkrævningen. Foruden den normale told på 20 sk. af hver okse eller hest opkrævedes en gammel takst på 2 sk. pr. dyr, men da ripenserne var fritaget for denne såkaldte »småtold«, posteres taksterne hver for sig i regnskabet, og de sammentalte beløb figurerer hver for sig i ekstrakten [50]. Christensen når til sine 4700 heste ved at lægge antallet af heste sammen med alle de i småtolden opførte dyr, der jo i øvrigt slet ikke er heste allesammen. Ikke alene tælles flere heste med to gange, men alle okser og køer, der ikke er fortoldet af ripensere, kommer til at tælle med i hestetallet, der således er fuldstændig misvisende. En sammentælling af de i regnskabet fortoldede heste giver 1285 stkr., og i det foregående regnskabsår 1568/69, der ligeledes er bevaret, fortoldes 1464 heste i Ribe [51].

De to eksempler viser, at misforståelser i forbindelse med selve grundlaget for toldoppebørselen og toldregnskabets tilblivelse meget naturligt kan føre til fatale fejltagelser, der forrykker resultatet hinsides enhver relevans. Vil man udnytte regnskabsmateriale, må man begribeligvis som ved anvendelse af enhver anden kategori af historisk kildemateriale sikre

sig, at man forstår »kildens sprog«. Den kendsgerning, at de to anførte misforståelser har kunnet stå uimodsagt i 80–100 år, er ikke blot et vidnesbyrd om, at hestehandelen ikke har været genstand for den opmærksomhed, som denne handelsgrens betydning vistnok berettiger til [52]. Det er tillige et vidnesbyrd om, at ingen rigtig har taget stilling til den metodiske problematik, som udnyttelsen af disse gamle toldregnskaber over landtransporten kan formodes at rejse. Det er i og for sig ejendommeligt, når man ser, hvorledes Øresundstoldregnskaberne, såvel opkrævningsformen som regnskabernes kildeværdi, har optaget forskere i årtier [53]. Det gælder dog mindre for den ældste periode, der ligger forud for 1550.

Forskningen i det hanseatiske pundtoldmateriale er metodisk set interessant, fordi den illustrerer en række teoretiske problemer, som kilde-materiale af denne type kan ventes at berede forskeren [54]. De lybske pundtoldbøger fra 1368–69 har man tidligt forsøgt at aflukke mængdeoplysninger om transporten [55]. Foruden toldbøgerne er bevaret en lang række pundtoldkvitteringer, og det var længe den herskende opfattelse, at kvitteringerne indsamledes i de forskellige hansebyer fra skippere og købmænd som attest for erlagt told og sendtes til Lybæk til regnskabsaflæg-gelse. I 1922 påviste Curt Weibull imidlertid, at pundtoldbøgerne i princippet kun førte de ladninger, der ikke i forvejen var fortoldet andetsteds, så kvittering kunne fremlægges. Toldbøgers og kvitteringers mængdeoplysninger skal følgelig lægges sammen, så de tidligere mængdeforestillinger hvilede på helt misvisende grundlag [56]. I 1935 kunne Georg Lechner på ny udgive de lybske pundtoldbøger fra 1368–69, og med den større indsigt i regnskabsførelsen kunne f. eks. den lybske sildetransport fra Skåne anslås til henved 90.000 tdr., medens materialet næppe giver mulighed for sikre beregninger over den samlede sildeeksport fra Skåne, således som ældre forskning havde forestillet sig [57].

Med udgangspunkt i pundtoldbestemmelserne i forbundstraktaten i Köln har Curt Weibull undersøgt posteringspraksis og når til det resultat, at den lybske pundtoldbog fra 1368 ikke giver blot tilnærmelsesvis rimelige tal for transporten til Lybæk fra andre hansebyer, da der i forvejen var betalt told af disse varer i afsejlingshavnen [58]. Den betydelige lybske transithandel mellem øst og vest ramtes af samme skæbne og er ført uden konsekvens. Når varestrømmen vest fra (Oldesloe) er meget omfattende i 1368 i perioden forud for 1/10, skyldes det, at Hamborg først på hansedagen i Stralsund 6/10 tilsluttedes Kölnkonføderationen, så Lybæk før denne dato var første pundtoldstation for varer vest fra [59].

På grundlag af den hamborgske pundtoldbog fra 1369, der kun registrerer meget lidt baltisk varegods, har man rejst tvivl om det berettigede

i at kalde Hamborg for Lybæks Nordsøhavn, men med rette afviser Curt Weibull Hamborg pundtoldbog som værende en uegnet kilde til at illustrere byens udførsel af baltisk gods, der for hovedpartens vedkommende var fortoldet i den baltiske afgangshavn eller i Lybæk og derfor toldfrit kunne udføres fra Hamborg [60].

De anførte eksempler må være nok til at vise, at toldregnskaberne talmateriale absolut ikke altid kan henregnes til de historiske kilder, der – som det så smukt hedder – taler for sig selv. Curt Weibull har sagt om de lybske pundtoldbøger: »Dessa tullböcker är icke tillkomna för att ge samtid och eftervärld kunskap om Lübecks sjöfart och handel på olika städer och land. De är avsedda att tjäna ett rent fiskaliskt ändamål: att bokföra och redovisa en uppuren tull. Följaktligen är de bestämmelser, som gällde för denna tull, pundtullen, av grundläggande betydelse när pundtullböckerna skall användas som källor för Lübecks sjöfart och handel« [61]. Disse enkle sætninger har bud til alle, der skal beskæftige sig med toldregnskabsmateriale. Kendskab til oppebørsels- og posteringspraksis må være en meget væsentlig forudsætning for at tolke materialet rigtigt. Det er imidlertid ingenlunde altid konkrete oplysninger, der lader sig hente i andre kilder. Som oftest må de møjsommeligt uddrages i form af enkelttilfælde, der tillader et blik om bag regnskaberne navnemasse, varestrom og talkolonner [62].

I

Det foreliggende regnskabsmateriale

1. Oversigt og tidligere behandling	25
2. Et efterårsregnskab fra Ribe 1508 8/9	29
3. Ribe forårsregnskab 1520 25/3	31
4. Assensregnskab 1519–20	33
5. Riberegnskab 1504–05	40
6. Riberegnskab 1509	45
7. Riberegnskab af stedlig tolder efter 1512	47
8. To Ålborgregnskaber 1517–19	49
9. Garantiliste fra Kolding 4/10 1509	53
10. Svendborgregnskab 1519–21	56
11. Odense byfogedregnskab 1518–19	57
12. Koldingregnskab 1524	57

1. Oversigt og tidligere behandling

Danmarks udenrigsomsætning i årene omkring 1500 er foregået dels søværts over de danske havne og anløbspladser, dels ad nord-sydlige landruter gennem Jylland og endelig over den svenske grænse langs de skånske landskaber. I et vist omfang har hallandske, skånske og blekingske havne været ud- og indfaldsporte for det svenske bagland, men hvilket omfang denne transithandel eller den dansk-svenske landhandel har haft dengang, er det umuligt at dømme om på grund af manglende kildemateriale [1]. At ud- og indførslen over danske havne og landingspladser må have repræsenteret en væsentlig del af vor samlede udenrigsomsætning omkr. 1500, må anses for givet. Også her er kildematerialet imidlertid så brøstfældigt, at det ikke lader sig gøre at tilvejebringe blot en tilnærmelsesvis sikker forestilling om omfanget. Søforbindelsen med Lybæk kan for årene 1492–96 belyses af bevarede lybske pundtoldbøger [2]. Tilsvarende kan skibsfragten til Danzig 1474–76 og fra Danzig 1491–93 bedømmes via havneregnskaber fra Danzig [3]. Et regnskab fra Rødby optegner næsten udelukkende heste udført i årene 1518–21 [4]. Nogle regnskaber 1496–97 og 1504–06 fra Husum må antages i alt fald til dels at afspejle havnetrafikken [5].

Væsentlig bedre underrettet er vi om landtransporten mellem Jylland og det sydlige udland i kraft af overleveringen af en række ganske omfangsrige og velførte regnskaber over transporten forbi Gottorp toldsted. Det ældste er fra 2/12 1484–1/12 1485 [6]. De følgende dækker perioderne 2/11 1490–19/2 1491, 20/2 1491–19/2 1492, 28/6 1497–1/1 1498, hvorefter stort set kalenderårene 1498, 1501, 1508, 1510, 1511 og 1519 er bevarede [7]. Disse Gottorpregnskaber kan med udbytte suppleres af en række regnskaber fra Plön mellem 1490 og 1518 [8]. Desuden er bevaret et enkelt regnskab fra Neumünster 1501 [9].

Medens de anførte havne- og passagetoldregnskaber tør forventes i første række at give oplysning om udenrigsomsætningen, behøver dette ikke at være tilfældet ved de lokale toldsteder, hvad enten der oppebæres permanent told eller en tidsbestemt markedstold. Til den første type hører f. eks. tre bevarede hefter regnskab fra Ålborg 1517–18 [10], til den sid-

ste et Falsterboregnskab 1494 [11]. Når der – som her – er tale om væsentlige eksportartikler som Limfjordssild og Skånesild, får dog også disse typer regnskaber interesse. De kan eventuelt tillige tegne et billede af arten og omfanget af de fremmede købmænds lokale handel i landet.

En lang række markedsregnskaber fra Ribe og Kolding er bevaret i årene fra 1501–21. De opregner først og fremmest øksne, i mindre omfang heste, dertil mere spredt enkelte andre varer. At studehandelen har haft særlig tilknytning til disse markeder fremgår af Christian II's forordning af 23/10 1515 for Nørrejylland, der fastslår, at ingen borger må drive nogen sommerdrift andre steder hen end til Ribe og Kolding og kun på tre markedstider, nemlig Mariæ Bebudelse (25/3) og Mariæ Fødselsdag (8/9) til Ribe og Sct. Francisci dag (4/10) til Kolding [12]. Efterårsregnskab fra Ribe (8/9) er bevaret 1501–06, 1509, 1511 og 1519–20. Efterårsregnskab fra Kolding (4/10) findes fra 1501–1506, 1509–11 og 1520. Forårsregnskab fra Ribe (25/3) haves fra 1505–07, 1509–11, 1519–21. Desuden er dog overleveret forårsregnskab (25/3) fra Kolding for årene 1506 og 1519–21, selvom et sådant marked ikke nævnes og altså heller ikke anerkendes i forordningen 23/10 1515 [13].

Når markedsregnskaber er bevaret så fyldigt i netop disse år, skyldes det muligvis, at en toldindtægt på 2–2½ sk. pr. hest eller okse i denne periode var henlagt til Hans' dronning, Christine, fra hvem omfangsrige hofholdningsregnskaber er overleverede for årene 1501–21 [14]. Da Will. Christensen i 1904 udgav dronningens hofholdningsregnskaber, udgav han derfor også optællinger fra markederne 1504 til forår 1507, samt et regnskab uden tids- og stedsangivelse, der følges af forårsregnskabet 1520 fra Kolding, mens resten af markedsregnskaberne på dette tidspunkt formodentlig ikke har været opbevaret sammen med dronningens hofholdningsregnskaber [15].

Et regnskab fra Kolding 1524 opbevares sammen med nogle af markedsregnskaberne [16]. Det er dog ikke noget markedsregnskab, men giver navnlig oplysning om transporten af heste og stude igennem byen. Herefter indtræder en lakune på 15 år [17]; men i 1539 er atter overleveret et tilsvarende regnskab over passagetolden i Haderslev [18]. I et lensregnskab fra Riberhus ligger en toldopgørelse fra 1540 [19], og i 1540'erne tager atter en ubrudt række passagetoldregnskaber fra Gottorp fat [20]. Tilsvarende regnskaber er nu tillige overleveret temmelig komplet fra Rendsborg [21], og toldregnskaber fra Neumünster foreligger fra 1556, 1560 og en række år i 1570'erne [22]. Endelig findes to årsregnskaber fra Ribe dækkende årene 1568–70 [23].

Der er således et forholdsvis omfangsrigt regnskabsmateriale til rådighed til belysning af landtransporten gennem Jylland, især af stude og he-

ste under Hans og Christian II og efter en pause atter fra ca. 1540. Forskningen havde tidligst opmærksomheden henvendt på markedsregnskaberne fra Ribe og Kolding. C. F. Allen så i 1870 heri et middel til at belyse omfanget af udførslen fra Jylland af øksne og heste (se s. 19 f). Han anførte optællinger fra begge Ribemarkeder og Francisci-marked i Kolding 1509 og 1511 og fra begge Ribemarkeder og forårsregnskabet i Kolding 1519, hvortil han føjede en beregning af Kolding efterårsmarked på grundlag af toldindtægten. De øvrige regnskaber karakteriserer han som ufuldstændige eller i anden henseende mangelfulde, øjensynlig med henblik på en samlet årsoptælling [24]. I 1869 helligede J. Kinch Riberegnskaberne fra 1504–07 (forår) og 1519–21 en mere indgående omtale, nævner f. eks. en række handlende, dog langt fra alle. For 1501, 1503 og 1507 (efterår) til 1511 (forår) kan han blot anføre en række toldindtægter og udregner, som Allen, på dette grundlag eksportmængden [25]. C. Christensen (Hørsholm) og Nina Bang benytter for denne periode Allens og Kinchs optællinger [26]. Jesper Madsen angiver ingen kilde for sine tal [27]. I 1931 underkastede Th. O. Achelis de i William Christensens udgave af dronningens hofholdningsregnskaber publicerede Ribe- og Koldingregnskaber en mere detaljeret undersøgelse med henblik på den jyske oksehandel [28]. På grundlag af regnskaberne fra 1504–07 udregner han, at gennemsnitlig 93 % af toldbeløbet indkommer som studetold, og med denne nøgle beregner han eksportmængden af de – forskellige steder i hofholdningsregnskaberne – oplyste toldbeløb for 1503, Ribe 1507 8/9, Kolding 1507 4/10 og Ribe 1508 25/3 [29]. Desuden har Achelis udnyttet Haderslevregnskabet fra 1539 [30]. Salomon J. Frifelt bygger sine tal for denne periode på Allens og Achelis' optællinger, og det samme gjorde i 1952 R. Willerslev for årene 1500–1520 [31].

Den ældre forskning er altså gået ud fra, at disse markedsregnskaber kan give et repræsentativt billede af den jyske eksport af stude og heste, og at man på forsvarlig vis kan beregne sig til et eksporttal af et toldbeløb. Disse spørgsmål vil det derfor være rimeligt i enkeltheder at underkaste en nøjere prøve under en selvstændig behandling af studehandelen [32].

Besyderlig længe fik Gottorpregnskaberne i København lov til at ligge udnyttede af forskningen. Derimod benyttede Jürgens allerede i 1914 en del af de Gottorpregnskaber, der findes i Slesvig. En vareoptælling er foretaget for 1547 og 1595 og en fordeling af de handlende fra 1591 efter lokalitet. Fra 1565 og en række år mellem 1589 og 1627 opregnes de vigtigste varemængder, og fra 1592 og 1595 gives en fordeling af studeflokkene efter de handlendes hjemsteder [33]. En udnyttelse af de ældste regnskaber lod imidlertid vente på sig. Selv Caroline Emilie Ander-

sens fortræffelige publicering i 1933 af det ældste regnskab satte sig ikke videre spor. En række byhistoriske fremstillinger uddrog enkeltoplysninger fra regnskabet om byens handlende [34]. Men en samlet vurdering af regnskaberne mellem 1484 og 1519 til belysning af landtransporten mellem Jylland og det sydlige udland fremlagde først Lothar Schwetlik i 1954 [35]. Dette arbejde bragte en række betydningsfulde nye resultater, dels en mængdeoversigt over varetransporten på basis af regnskaberne [36], dels en interessant karakteristik af de handlende, navnlig fra Lybæk, Hamborg og Flensborg [37]. Dette identifikationsarbejde kunne fremlægges ved en parallelisering af oplysninger om de handlendes hjemsteder hentet forskellige steder i Gottorpregnskaberne, støttet af tilsvarende oplysninger i de samtidige Plönregnskaber og de af William Christensen udgivne Ribe- og Koldingregnskaber. Yderligere er lokalt arkivmateriale fra navnlig Lybæk, Hamborg og Flensborg tilligemed publiceret kildestof, især Sejdelins Diplomatarium Flensborgense og Hamborgs Kämmerrechnung, inddraget i undersøgelsen. Resultatet blev ikke blot en mængdemæssig vurdering og fordeling af handelen på de forskellige byers handlende [38], men tillige en interessant social karakteristik af det befolkningslag i de tyske og slesvig-holstenske byer, navnlig Lybæk, Hamborg og Flensborg, der varetog landtransporten gennem Jylland og hertugdømmerne [39]. Imidlertid viser Schwetliks undersøgelse, at en ikke uvæsentlig del af denne transport lå på danske hænder [40], og et tilsvarende identifikationsarbejde for denne handlerstab har ligget uden for rammerne af hans arbejde [41]. Desuden er Plönregnskaberne kun benyttet som støtte til vurdering af Gottorpregnskaberne, ikke i sig selv anvendt på tilsvarende vis til belysning af handelsforbindelserne. En sådan undersøgelse er kun blevet dem til del med henblik på Kiels handel i 1957 ved Henning Landgraf [42]. I øvrigt er kun de trykte Ribe- og Koldingregnskaber udnyttede af Schwetlik, så også hans resultater vedrørende den flensborgske og tyske handlerstab vil kunne udbygges og nuanceres [43]. Et så udpræget optællingsarbejde må næsten forventes at være behæftet med en vis fejlmargen i form af tællefejl og trykfejl, samt mindre unøjagtigheder. Stikprøver viser da også, at Schwetliks arbejde – som for resten også Kinchs og Achelis' beregninger – er belastet med fejlkilder af denne art [43]. Senest har Heinz Wiese i 1963 benyttet Gottorp- og Rendsborgregnskaberne frem til 1704 til en fremstilling af oksehandelen i det nordvesteuropæiske kystområde fra 15. til begyndelsen af 19. århundrede [44]. Til belysning af en så lang tidsperiode har Wiese naturligt begrænset sig til regnskabernes talopgivelser og ikke indladt sig på en fordeling på de enkelte handlende, så en undersøgelse af handelsklientellet på basis af regnskaberne endnu mangler efter den af Schwetlik

behandlede tidsperiode [45]. I øvrigt hviler Wieses tal for de ældste Got-
torpregnskaber på Schwetliks resultater [46].

Som det vil være fremgået, bygger ingen af de hidtidige undersøgelser på hele det foreliggende regnskabsmateriale [47]. Nogle af regnskaberne, f. eks. fra Rødby, Husum, Ålborg, Neumünster, Ribe 1501–03 og 1510, Kolding 1501–03, 1510, 1520 (efterår), 1521 (forår) og 1524 har tilmed overhovedet ikke været inddraget i forskningen. Flere af undersøgelserne tager kun sigte på de talopgivelser, der kan uddrages af regnskaberne, uden at beskæftige sig med de handlende (Allen, Christensen (Hørsholm), Nina Bang, Jesper Madsen, Frifelt, Willerslev og Wiese), og andre har kun uddraget en enkelt bys handlende (Kinch, Clausen, Hvidtfeldt, Aldal, Ludwig Andresen) [48]. Nogle detaljerede undersøgelser over de handlende (Jürgens, Kolmos) berører en senere epoke. Den mest tilbunds-
gående undersøgelse med henblik på denne tidsperiode, nemlig Schwet-
liks, berører kun ret summarisk det danske handelsklientel. Det vil der-
for næppe være ubeføjet fra dansk side at underkaste det bevarede regn-
skabsmateriale en ny undersøgelse, så meget mere som alle de hidtidige
fremstillinger uden undtagelse har godtaget alle regnskabernes oplysning-
er for deres pålydende. Dette synes absolut ikke ubetinget berettiget
efter en nøjere prøvelse. Som enhver anden historisk kilde kan toldregn-
skaber fra det 16. århundrede naturligvis være behæftet med fejl og usik-
kerhedsmomenter, og det må være nærliggende at forsøge at danne sig
et skøn over hvilke fejlkilder, man må regne med, og hvorledes kildens
usikkerhed i det hele taget ytrer sig, før mere vidtgående slutninger dra-
ges af materialet. Søgelyset skal imidlertid i første omgang rettes imod
nogle mangler ved dele af regnskabsmaterialets overlevering, der van-
skeliggør en udnyttelse med fuldt udbytte. De nævnte regnskabshefter fra
Ålborg meddeler f. eks. intet om regnskabsperiodens længde, forårsregnska-
bet fra Ribe 1520 karakteriseres af Kinch som ukomplet [49]. Desuden
forefindes andet ikke tidsbestemt eller stedsbestemt materiale, der endnu
ikke er omtalt her, og hvis benyttelse vil være af yderst begrænset værdi,
hvis en i alt fald omtrentlig bestemmelse ikke kan gøre det mere anvende-
ligt.

2. Et efterårsregnskab fra Ribe 1508 8/9

Kinch meddeler, at der på hans tid i Geheime-Archivet fandtes udførelses-
lister for et marked uden tids- og stedsangivelse. Efter hans opfattelse

måtte det dreje sig om et efterårsmarked fra Ribe, og han formoder, at det må være markedet 8/9 1508. Toldindtægten beløb sig ifølge hans oplysning til omtrent 575 rh.gl., hvilket svarer til 9200 okser og heste, hvis der ikke er fortoldet andre varer [1]. Disse udførselslister er antagelig identisk med et regnskab uden tids- og stedsbestemmelse, der nu befinder sig i en pakke Ribe-Kolding-regnskaber fra 1501–10 [2]. Det fylder 10 sider og angiver en samlet toldindkomst på 577 rh.gl. 8 alb., hvortil 42 mk. dansk småtold oppebåret i byporten i Ribe [3]. Denne småtold betales af alle varer, med undtagelse af øksne og heste, der passerede gennem byens sønderport [4]. Der er således god grund til at søge at lokalisere regnskabet til Ribe. Blandt de toldpligtige optræder en Christian Fris med to heste [5]. Om ham anfører tolderen, at han har kongeligt brev på den ene hest, udstedt Abrahamstrup anno 1508 [6]. Dateringen er dermed omtrentlig fastslået, og Kinchs formodning må siges at virke meget overbevisende.

Fra 1508 har vi imidlertid bevaret et Gottorpregnskab (25/12 1507–2/11 1508). Da i alt fald en væsentlig del af Ribemarkedets stude må formodes at være gået sydpå over Gottorp, er det nærliggende at tage kontrol på de i det udaterede regnskab opførte studehandlere og deres stude-drifters størrelse i Gottorpregnskabet fra 1508. Bilag 1 vidner om, at overensstemmelsen mellem markedsregnskabet og studeeksporten over Gottorp sept. 1508 er meget påfaldende. 17 handlende har i 22 poster fortoldet 3590 okser, der ganske modsvares af 3595 okser, som de samme personer har afregnet i 20 poster med tolderen i Gottorp. Overbevisende er navnlig den iøjnefaldende overensstemmelse mellem de enkelte drifters størrelse. Tallene kan afvige med nogle få dyr til den ene eller anden side; men hvis man et øjeblik prøver at forestille sig datidens praktiske vilkår ved optælling af de mange meget store studeflokke, kan det næppe overraske, at optællingsfejl har kunnet forekomme. Af og til døde enkelte dyr undervejs, og enkelte kan være købt eller afhændet. I det store og hele må det dog efter al sandsynlighed være de samme drifter, der fortoldes begge steder. Yderligere fremgår det også af bilaget, at der er snæver overensstemmelse mellem nogle af toldposterne med heste i de to regnskaber.

Imidlertid ville det være misvisende ikke at gøre opmærksom på, at overensstemmelsen ikke gælder alle markedets poster. I markedet fortoldedes 9554 okser i 73 poster. Den indlysende overensstemmelse gælder således kun 30 % af studeposterne og 38 % af studene, der fortoldedes på markedet. For at blive klar over, om det skulle berettige til tvivl om identifikationen af det anonyme regnskab, foretages en lignende sammenligning mellem fortoldede stude i det bevarede Riberegnskab fra 8/9 1501 og Gottorpregnskabet i sept. 1501. Resultatet af overensstemmel-

sen ses på bilag 2. Småafvigelseerne er af ganske samme størrelsesorden som i bilag 1. Der må være tale om de samme studefrifter. 26 handlende har i 29 poster fortoldet i alt 3082 stude i Ribe, der ganske modsvares af deres 27 poster med 3087 stude i Gottorp. På markedet i Ribe 8/9 1501 fortoldedes i alt 5587 okser i 67 toldposter. Den indlysende overensstemmelse med Gottorp toldsted repræsenterer altså for Ribemarkedet 8/9 1501 43 % af okseposterne og 55 % af okserne. Overensstemmelsen ved undersøgelsen for 1501 er således relativt lidt større end ved undersøgelsen for 1508. Det afgørende i denne forbindelse er imidlertid, at man altså ikke i de første år af 16. århundrede kan forvente at finde blot tilnærmelsesvis fuldstændig overensstemmelse mellem toldposterne for stude på Ribe efterårsmarked og ved Gottorp toldsted i lighed med den overensstemmelse, man f. eks. har iagttaget mellem toldposterne i Toldsted, Gottorp og Rendsborg i begyndelsen af 17. århundrede [7]. Dette rejser i sig selv et interessant problem, der berører studehandelns form i nærværende tidsrum, som nok kunne være en undersøgelse værd. Foreløbig kan det fastslås, at resultatet af kontrolundersøgelsen 1501 ikke kan svække, men tværtimod må siges at styrke tilliden til den påfaldende overensstemmelse i en række af okseposterne mellem det anonyme regnskab og sept. 1508 i Gottorpregnskabet. Der kan ikke længere være grund til at nære tvivl om, at det anonyme regnskab, således som Kinch formodede, må være fra efterårsmarkedet i Ribe 8/9 1508, og det vil herafter i nærværende fremstilling blive betegnet således [8].

3. Ribe forårsregnskab 1520 25/3

Kinch omtaler forårsregnskabet for Ribe 1520 og skriver, at det er ukomplet. Kun de to første sider er bevarede. Disse udviser ifølge Kinch en eksport på 1990 øksne, hvoraf 19 Ribeborgere udfører 1901 og en Varde- og en Thistedborger resten [1]. Regnskabet befinder sig i en pakke Kolding og Ribe regnskaber fra 1518–20, 1524 [2]. En kontroltælling giver 1971 øksne.

Achelis anfører på grundlag af Will. Christensens udgave af dronning Christines hofholdningsregnskaber et Riberegnskab 1520, men uden dato, som han sammentæller til 3680 okser. Det viser sig at være det allerede nævnte regnskab (s. 26) uden tids- og stedangivelse [3]. Hvorfor Achelis går ud fra, at det må være et Riberegnskab, skriver han ikke; men de handlendes hjemsteder taler unægtelig stærkt for at lokalisere det til

Ribe [4]. Siden det følges af forårsregnskabet fra Kolding 1520, kan det ikke siges at være urimeligt med Achelis at antage, at det må stamme fra Ribe samme år. I så fald måtte man vel efter dets placering gå ud fra, at det skulle være forårsmarkedet, og Achelis kender øjensynlig intet til Kinchs omtale af dette marked [5].

Will. Christensen skriver om det af ham udgivne toldregnskab, at det er et læg på 8 blade, skrevet med en anden hånd end det regnskab, hvori det løst er indlagt [6]. Da han i sin udgivelse har opstillet læggets 3 første blade i tabelform, angiver han omhyggeligt formularen, som man jo ellers ikke kan læse sig til:

»Item 9¹/₂ Gylden Jens Mogenssen i Ripe for 200 mynne 10 Øxen«.

Det lille ord »Item« i regnskabets første post burde måske have advaret Achelis om, at her sikkert var tale om en fortsættelse af noget andet, så det altså ikke kunne betragtes som et komplet regnskab [7]. Den benyttede formular falder straks i øjnene, fordi beløbet er anbragt først og ikke sidst. Den normale formular i et toldregnskab er navnet, hjemstavnen, varen og beløbet. Betragter man skemaet, Will. Christensen har opstillet, fremgår det, at der på læggets sider står henholdsvis 11, 11 og 12 poster plus summa. Af Koldingskemaet på modsatte side ses en lægside på 10 poster og summa [8].

Vender man sig nu til de to sider af forårsregnskabet for Ribe 1520, som findes i arkivpakken, finder man dem anbragt på begge sider af det sidste blad i et lille hefte, sat sammen af 4 læg på hver 8 blade. Første blad i heftet danner forside, hvorpå står: »Toldh uthi Ripe vaar Frwe Dagg Annuntiationis Anno Dm. mdxix« (25/3). Første blads bagside er ubeskrivet, men på 3. side påbegyndes regnskabet med overskriften »Indtægt«.

Heftet indeholder forårsregnskab 1519 i Ribe og Kolding, derefter en række udgiftsposter. – Sct. Hansmarkedsregnskab 1519 fra Ribe med tilhørende udgiftsposter. – Efterårsregnskab fra Ribe 1519 med tilhørende udgiftsposter samt toldindtægt fra Kolding 4/10 1519, hvorefter atter følger en række udgiftsposter. På samme måde to andre indtægtsposter med efterskrevne udgifter. – En side lades næsten blank, kun beskrevet: »Thenne efterskrevne Toldh opbar jeg paa min Frwes Naades Veigne uthi Ripe vaar Frwe Dagg Annuntiationis Anno dm. mdxx« (25/3). – Endelig følger de to sider på sidste blad og ingen afslutning. – Den ejendommelige formular genfindes i hele heftet. De to sidste sider tæller 11 og 10 poster + summa. Af heftets øvrige sider er 20 opstillet efter samme mønster: 8 har 10 poster, 6 har 9 poster og 1 har 12 poster, alle plus en summa. Altså ikke blot lægdelingen og formularen, men også sideformatet synes at stemme overens.

Da Will. Christensen har gengivet den oprindelige bogstavering, bliver der nu mulighed for sammenligning på et nyt område, nemlig de forskellige bynavnes stavemåde. Følgende bynavne forekommer hos Will. Christensen: Ripe, Holdzebroe, Ranners, Kolding (en enkelt gang Koldingh), Olborg, Arhwse. Alle disse byer forekommer i nøjagtig samme skrivemåde i heftet i arkivpakken. I flere former forekommer hos Will. Christensen: Vaare eller Vorde (Varde en enkelt gang og Vaarde ligeledes). I heftet forekommer Vaare og Vorde i flæng. At *alle* de forekommende bynavne optræder i en fast og nøjagtig ens skrivemåde i begge regnskaber, må være et kraftigt tegn på forbindelse. Will. Christensen opgiver, at Jep Christensen (en stor øksenhandler fra Ribe) betaler 7 gylden og 2 sk., »som stoede ighen Michaelis« (29/9), altså en gæld fra foregående efterårsregnskab for 141 øksne [9]. Men i heftet findes netop noteret i slutningen af Riberegnskabet 8/9 1519: 141 øksne, som Jep Christensen lod opskrive (20 a), underforstået til senere betaling.

Der er ovenfor fortalt om heftets indhold, at der efter forårsregnskaberne 1519 fra Ribe og Kolding fulgte en række udgiftsposter. – Hos Will. Christensen slutter Koldingregnskabet med en samlet summering af indtægterne, hvorefter følger udgiftsposter i samme marked af foreskrevet told [10]. Summeringen af indtægten udgør 1170¹/₂ mk. 4 alb., men lægger man summerne sammen fra de 6 sider, Will. Christensen har med indtægt, bliver resultatet kun 924 mk. 2 sk. 4 alb., altså må der mangle nogle indtægter. Går man nu atter til heftets to sidste sider med stedfæstelsen Ribe 25/3 1520, findes to summer på henholdsvis 123 mk. 2 sk. og 123 mk. 4 sk., eller i alt 246 mk. 6 sk., nøjagtig det manglende beløb i indtægtssummeringen.

Der kan nu ikke længere herske tvivl om, at det løse læg, som Will. Christensen har fundet indlagt i dronning Christines hofholdningsregnskaber, er fortsættelsen til det lille lægdelte hefte i pakken: Kolding og Ribe Toldregnskaber 1518–20, 1524 [11]. Se i øvrigt fig. 1 a–b.

4. Assensregnskab 1519-20

I nævnte pakke Kolding og Ribe Toldregnskaber 1518–20, 1524 findes et regnskab på 6 blade uden angivelse af tid og sted [1]. På de 2 første blade (1 a–b, 2 a–b) er opført en række studehandlere, der dels fortæller og dels toldfrit får okser ført forbi toldstedet. På blad 3 starter øverst en række udgiftsposter: »Thette er myn wtgiffth som iegh haffer

wtgiffueth siden iegh giordhe reghenskaff«. Da udgiftsposterne ikke har kunnet være på resten af siderne (3 a–b, 4 a–b, 5 a–b, 6 a–b) er de afsluttende poster lidt forvirrende anbragt på en ledig plads på bagsiden af blad 2 (2 b) under de sidste indtægtsposter.

Regnskabsindtægten må være gået til dronning Christine, siden udgiftsposterne er foretaget for hende:

- 2b: Indkøb af fersk torsk til hendes nåde.
- 3a: Tærepengge til dronningens dreng, Basse.
- 3a: En vogn til at køre kakebille [1a] fra Otte Holgersen til hendes nåde
- 5a: Henrik vogndriver fik kost en måned, »som hennes nade screff megh till«.
- 5a: Henrik Halsbek sendte ved hertugens bud flasker, som hendes nåde skulle have, til tolderen.
- 6a: 20 mk. til Henning Walkendorf, »som hennes nade screff megh till«.
- 6a: Tolderen betaler mester Jacob for kakebille til hendes nåde.
- 6b: Fortæring til »myn fruess nades folk«.

I øvrigt skulle tolden sendes til Odense (3 a).

Toldregnskabet over okser fortegner hovedsagelig fynske studehandlere, Jens Markvardsen, Torkil Skrædder, Timme Lindegård og Jørgen Bonde er (1 a) lokaliseret til Odense, borgmester Mikkel Pedersen og Mikkel Clausen (1 b) og Per Lauridsen, Per Christensen og Strange (2 a) ligeledes. På (1 a) nævnes Per Hvid i Fåborg, på (2 a) Hans Skriver i Svendborg. Ad anden vej kan Hans Fris, Marine Kotte, Herman Vale og Jep Unkersen på (1 b) lokaliseres til Odense og Søren Bang (1 a, 2 b) til Assens [2]. På (1 b) udfører desuden abbeden i Holme kloster, på (2 a) en mand fra Barløse et mindre antal okser.

Udgiftsposterne er præget af fortæringsudgifter på rejser mellem Odense og Haderslev, hvor dronningen navnlig havde kontakt med en mester Jacob. Desuden forekommer bådleje og færgpenge, således leje af færge til markgrevens sendebud (4 a), til kakebille købt af Otte Henriksen (4 a), og færgpenge til mester Jacobs svend tilbage til Haderslev (4 a) og til mester Jacob (4 b). Tolderen betalte båd til at føre Henrik Vogndriver over til Haderslev (4 a), til at føre mester Jacobs svend, der havde været hos dronningen, tilbage igen (3 b). En båd betales for at føre malt og rug til Haderslev (5 a), en anden for at føre smør til Haderslev (6 b), en skipper for at færge rafter til Haderslev (5 b), og borgmester lod korn færge »bort« til Haderslev (5 b), en kok kom »over« til Haderslev (3 b). Toldstedet ligger altså på Fynssiden. En færgemand førte vin og hamborgøl fra

mester Jacob, hvorpå der betales vognleje til videre transport til Odense (4 b). En pebling, der rejste til Haderslev for dronningen efter mester Jacob, overnatter i Barløse (3 b), hvilket viser, at turen må være gået over Assens. Da Henrik Halsbek kom fra Tyskland, fik han hos tolderen udlagt færgepenge samt fortæring i færgehuset og i Assens (5 a). Dronningens folk får på en rejse til Haderslev kost betalt i færgehus og i Assens (6 b). To gange betales fortæring til bønder, der kørte korn til Assens, hvorpå det skulle sendes til Haderslev (5 b).

Der kan således ikke herske tvivl om, at toldstedet og færgestedet er Assens. Færgeruten over Assens-Årøsund var dengang den normale rute fra Fyn til Haderslev [3]. Allerede i Christian I's forordning af 30/9 1475 står i § 3, at øksne af indenrigs handlende ikke må drives længere sønder ud end til fiskerlejerne Falsterbo, Skanør, Dragør eller andre fiskerlejer og købstæder »oc sammeledes til Asnes, Koldinge oc Ribe« [4]. Assens' betydning for oksetransporten er altså allerede erkendt i 1475. At Assens-tolden tilkom dronning Christine, fremgår også af hendes udgivne hofholdningsregnskaber. Tolderen Hans Nielsen i Assens har lørdagen næstefter Guds legems dag 1521 (1/6) afregnet 101 mk. til dronningens regnskabsfører [5]. Allerede i 1504 modtog ifølge dronningens brevbog Troels Olsen i Assens kvittering for regnskab over toldpenge, han havde oppebåret og afholdt udgifter af »siden wor frwe dag natiuitatis nest forleden« (8/9 1503) og ind til denne dag, dateret »quinta fferia proxima post cineris anno etc. diiii^o« (22/2 1504) [6]. I 1505 fik Jørgen Clausen, tolder i Assens, kvittering for at have aflagt regnskab for toldpenge, han havde oppebåret på dronningens vegne siden sidst, han gjorde regnskab. Dateringen lød »profesto sancti Olauj regis et martiris anno dominj mdquinto« [7]. Da regnskabsføreren netop sancti Olai regis et martiris aften (28/7) modtog 10 mk. fra Jørgen Clausen, tolder i Assens, må det være denne regnskabsaflæggelse, der indgår i hofholdningsregnskabet [8]. Når regnskabsføreren i april 1504 modtager 60 mk., 30/9 20 mk., 21/10 80 mk., 1/4 1505 40 mk. og 1/9 1505 atter 40 mk. af samme Jørgen Clausen, har man lov at antage, at der er tale om pengebeløb oppebåret i told i Assens, formentlig dog kontantbeløb, der ikke nødvendigvis indbar en regnskabsaflæggelse [9]. Jørgen Clausen må ret hurtigt efter være død, siden Bernt Pedherssen fik kvittering »mandagen nest effther misericordia domini anno mdsexto« (27/4 1506) for regnskab, han havde oppebåret og udgivet på dronningens vegne »fran han war worden toldere«. Samtidig modtog Jørgen Clausens efterleverske kvittering for afregning [10]. St. Bartholomei dag (24/8) samme år fik Berild Pedersen, tolder i Assens, kvittering for 27½ mk., natiuitatis Marie (8/9) påny for 19 mk. og for 14 gl. [11]. I 1509 modtog Bernt Perssen kvittering for,

hvad han havde oppebåret og udgivet på dronningens vegne i told i Assens, siden sidst han gjorde regnskab efter hans registers lydelse, dateret »quarta feria post Kanuti regis et martiris« (11/7) [12]. Den 1/4 1510 modtog Bernt Persen, borgmester i Assens, kvittering for 100 mk., som han sendte dronningens regnskabsfører på regnskab af de penge, han fik »till øxen told i Assens om wor ffrve dags tide annunciacionis« (25/3) [13]. Betalingen er ført i hofholdningsregnskabet umiddelbart efter Ribetoldbeløbet fra forårsmarkedet ved samme tid i 1510 [14]. I 1511 havde Bernt Pedersen, borgmester i Assens, på lignende måde oppebåret 120 mk. på dronningens vegne i told »om wor ffrve dagh annunciacionis«. De umiddelbart foregående indtægtsposter i dronningens hofholdningsregnskab er afregninger for øksentold i Kolding og Ribe [15]. Den 29/11 samme år leverer Bernt Pedersen 20 mk., som han har oppebåret i told der i byen. Men allerede i oktober har han tillige sendt 10 mk., der er opført umiddelbart efter indtægten af Kolding og Ribe efterårsmarkedet, og inden udgangen af året sender han påny 10 mk. og 40 mk. i fasten 1513 [16]. Der er nok grund til at tro, at en del af Assenstoldbeløbet i alt fald i disse år er indløbet som kontantbeløb, efterhånden som pengene kom ind; men det er tydeligt, at ved de store studedrivningstider har der især været beløb at oppebære. I fasten 1507 sender Bernt Pedersen således 80 mk., 2/8 5 rh.gl., 14/8 6 mk., i begyndelsen af september 20 mk. og 12 rh.gl., og i posten umiddelbart før Kolding- og Ribetolden foråret 1508 betaler han 60 mk. [17]. Der står ikke udtrykkeligt, at disse beløb hidrører fra Assenstold; men sandsynligheden taler unægtelig for det [18]. Så meget står i alt fald fast, at Assenstolden, der åbenbart navnlig udgør studetold, i årene fra 1504 til 1521 tilkom dronning Christine, og det pågældende regnskab er et eksempel på denne regnskabsafleggelse, men hvilke år knytter det sig til?

Dronningen døde 8/12 1521, så det må selvsagt ligge forud for denne dato [19].

I forårsmarked 1509 i Ribe fortoldes 16 øksne pr. rh.gl. og 8 øksne pr. mk.da. [20]. Forholdet 1 rh.gl. = 2 mk.da. I forårsmarked 1510 i Ribe fortolder danskere 20 øksne pr. rh.gl. og 8 øksne pr. mk.da. [21]. Forholdet 1 rh.gl. = $2\frac{1}{2}$ mk.da. Dette forhold gælder endnu i regnskaberne 1519–21 [22]. En optælling af de i dette regnskab fortoldede øksne giver 1181 med en gylden vurderet til toldbeløb for 20 øksne (altså $2\frac{1}{2}$ mk.da.), derimod kun 1051, hvis 1 gl. vurderes til toldbeløb for 16 øksne (altså = 2 mk.da.). Da tolderen selv optæller studene til 1190 (2 a), må 1 gl. regnes til $2\frac{1}{2}$ mk.da. Dette stemmer i øvrigt også ret nøje med de anførte udgifter, som han selv regner op til 44 gl. 12 sk. (2 b). Regnskabet må altså ligge senere end foråret 1509.

Marine Kotte, der optræder med okser for et beløb af 7 gl. (1b) (= 140 okser), førte handelen videre efter sin mand Niels Lauridsen Kottes død. Han træffes endnu 25/10 1511 og vist i begyndelsen af 1512 i dronning Christines hofholdningsregnskaber [23]. Den 24/2 1512 har han erhvervet udførselstilladelse for flæsk fra Odense over Flensborg-Husum vestpå [24]. Den 28/12 1514 nævnes ved et retteringsmøde Niels Kotte til Eskelund, rådmænd i Odense, blandt de nærværende [25]. Først i 1519/21 optræder Marine Kotte i dronningens regnskaber [26]. Da der imidlertid mangler regnskaber for perioden 1512–19, tør blot med sikkerhed udledes, at nærværende regnskab må være senere end 1514, så hovedparten af de ovennævnte afregninger kan lades ude af betragtning ved en datering.

En gennemgang af de i regnskabet nævnte og til dronningen nært knyttede personer bringer os ikke rigtig videre. Et par stykker kan der dog være grund til at opholde sig lidt mere indgående ved, først og fremmest den hyppigt nævnte mester Jacob i Haderslev (2 b–6 b). Han omtales 3 gange i de trykte regnskaber under denne betegnelse i 1520–21 [27]. Han køber krydderier til dronningen 7/1 1521 og er sikkert identisk med den Jacob Badskær, der 2/4 1521 køber krydderi til hende [28]. I 1510 har Jacob Badskær åreladet dronningen, i 1509 fik Jacob læge en postulatussylden for det samme [29]. Det er sikkert samme person. Tolderen sender 2 gange bud til Haderslev, og budet bringer nogle små flasker med tilbage til Odense fra mester Jacob (4 b, 5 a), antagelig medicin til dronningen.

Ikke mindre end 7 gange sendes der bud til lægen i Haderslev (3 a–b, 4 a–b, 5 a). Mester Jacob foretager i alt 8 ture mellem Haderslev og Odense (3 a–b, 4 a–b, 5 a–b, 6 a–b, 2 b) de 5 med en svend (3 a–b, 4 a, 2 b), og svenden foretager mindst 1 tur tilbage alene (4 a); der hentes 2 gange flasker hos lægen, og der bestilles vognleje for hans svend til at føre hjælme at brænde vand med (5 b). Der er grund til at antage, at dronningen er ret alvorlig syg, så ofte der er brug for læge.

Henrik Halsbek, som kommer fra Tyskland og senere følges tilbage til Slesvig af et bud, sender ved bud fra hertugen nogle små flasker til dronningen (5 a). Mere medicin? Han er måske identisk med den i regnskaberne omtalte mester Henrik eller Henrik læge, som dronningen har benyttet i årene op til 1509, men som derefter ikke nævnes mere [30]. I 1520 har hun dog ligeledes konsulteret den kendte Alexander Kinghorn [31].

Den 31/3 1521 modtog Basse kostpenge »til myn herres nade, then tidt wor frvæ wor siwg«, øjensynlig betaling for et lidt ældre udlæg [32]. Der kunne være grund til at rette søgelyset mod dronningens sidste år, og

det er derfor fristende at se på Assenstolderens afregning pr. 1/6 1521 for at se, om beløbet skulle passe på modregningen af indtægter og udgifter i regnskabet her [33]. Det viser sig dog ikke at stemme, og i det hele taget synes de trykte regnskaber med udgiftsposterne i perioden efter forårsmarkederne 1520 ikke rigtig at kunne bringe os videre. Imidlertid findes udgiftsposterne fra den foregående periode, som nævnt, i det lille hefte, der indholdt de to første sider af forårsregnskabet fra Ribe 1520 (se s. 32). Af udgifterne af Ribetolden 8/9 1519, men før indkomsten af Koldingtolden (4/10), altså vel engang i september 1519, betales 5 mk. til Hans Marthen i Odense for kostudlæg til mester Jacob af Haderslev, der åbenbart har været indkvarteret en tid hos Odenseborgeren efter beløbets størrelse at dømme [34]. Blandt udgiftsposterne af Koldingtolden 4/10 1519, men forud for en indkomst af Svendborg byskat omkr. mortensdag (10/11) får Hans Marthen påny 4 mk. i kostpenge for et nyt ophold af mester Jacob fra Haderslev [35]. Af udgifterne af Svendborg byskat, men forud for et indkomstbeløb på 500 mk., sendt regnskabsføreren fra Jylland med Per Skodborg i Kolding lidt før jul, afholdes først 24 sk. til kost for Claus Skriver til Haderslev sammen med mester Jacob, derpå 4 gl. til Otte Holgersen, »dher hand foer tiill Hadersløff St. Marie afften«, hvilket altså må være Marie Abenbarelse (21/11) [36]. En af de følgende udgifter er til »Her Jacob vigilia conceptionis« (8/12), der nu altså for tredje gang må være i Odense [37]. I umiddelbar tilknytning til udgifter i forbindelse med julefesten optræder et par småudgifter til en »Her Henrik«, der har lagt ud til et bud til Nyborg og et bud, der »gick myn frwes aerinde« [38]. Skulle denne »Her Henrik«, der sender bud forskellige steder hen i ærinde for dronningen, være Henrik Halsbek, der kom rejsende fra Tyskland over Assens op til dronning Christine, og som senere sendte hende små flasker fra Slesvig med hertugens bud?

Umiddelbart før det første indkvarteringsbeløb i september for mester Jacobs ophold hos Hans Marthen får en anden Odenseborger Ivar Andersen 4 gl., som han havde lagt ud på dronningens vegne i kostpenge til sin tjener, der var sendt til Brandenburg, vel sagtens til dronningens datter Elisabeth, der var gift med markgreven, muligvis for at meddele, at dronningen var alvorlig syg [39]. Ind under jul har markgrevens bud været i Odense, hvor han får udbetalt 1 gl. 6 sk. i kostpenge [40]. Assenstolderen har betalt 2 gl. 6 sk. i kost, havre til hesten og fæргеleje for markgrevens sendebud (4 a). Noget synes at tale for, at dele af Assenstolderens udgiftsposter tør henføres til efterårsmånederne fra september til jul 1519.

I tiden mellem 25/3 og 8/4 1520 har Claus Skriver i Odense haft udlæg for mester Jacob, der altså atter er i Odense. Den følgende post har

han lagt ud for urter til doctor Alexander (Kinghorn) til dronningens behov [41]. Hun har altså to læger hos sig. På samme tid nævnes en detalje, nemlig 8 mk. for en hest »som redt til Lyneborg«, men i Assens betaler toldereren netop fortæring for en dreng, som skulle til Lüneburg med en brun hest (5 b) [42].

Hvis udgiftsposterne strækker sig over de sidste måneder af 1519 og de første måneder af 1520, må man forvente, at indtægterne fra den fortoldede studedrivning må ligge umiddelbart forud, altså referere sig til 1519, og hermed får Gottorpregnskabet 1519 interesse. Ganske vist har vi i dette tilfælde ingen mulighed for at få indtryk af, hvorvidt man normalt kan forvente at genfinde Assenstoldstedets drifter og drivere i Gottorp. På bilag 3 er Assensregnskabets udførsel på (1 a) opført i sin helhed, og de drivere, som genfindes i Gottorp er vedføjlet med deres flokke og tolddatoer. 6 af 15 drivere genfindes, for de 4 er flokkenes tal klart overensstemmende; men, hvad der næsten er mere slående, datofølgen i Gottorp svarer med en enkelt undtagelse (Henrich Sur) til rækkefølgen i Assensregnskabet. Med første side hører imidlertid den smukke overensstemmelse brat op. Nederst på bilag 3 er anført fra de følgende sider drivere, der genfindes i Gottorp, men flokkenes størrelse afviger så meget, at det intet siger. For de tre fremmede opkøbere, der samlede deres stude fra forskellige opkøbssteder, kunne man vel heller ikke vente, at specielt flokken fra Assens var at genfinde [43]. Men for de to store Odenseprangere, Mikkel Clausen og Per Christensen, der altså førte deres stude igennem til Gottorptoldstedet, er kun talstørrelsen – ikke flokidentiteten – påfaldende. For alle 5 prangere gælder udførslen i Gottorp forårseksport. Hvis det skulle være de samme flokke, skulle forårseksporten fra 1519 i Assensregnskabet være ført efter efterårseksporten samme år, hvilket må være udelukket. Identiteten kan kun gælde efterårsdrivningen, der er anført på (1 a). I så fald må de følgende tre sider snarest repræsentere forårsdrivning 1520, men her byder sig intet Gottorpregnskab til kontrol. Imidlertid viser Gottorpregnskabet fra 1519, som det fremgår af bilag 3, at udprægede forårseksportører [44] befandt sig på disse sider, og nu bliver talstørrelsen for de to Odenseprangeres uddrivning af større interesse.

Hvis det forholder sig således, må regnskabet begynde i slutningen af august 1519 og i alt fald fortsætte ind i april 1520, muligvis lidt længere [45]. I så fald får man samtidig en forklaring på den lidt forvirrende opstilling. Hvis alle indtægtsposter hidrørte fra een tidskoncentreret stude-sejladts forud for udgifterne, ville det være naturligt at lade disse følge umiddelbart efter indkomsten, som skik og brug var i markedsregnskaberne. Da toldereren nu ikke har kunnet forudse, hvor meget toldindtægten ville fylde, har han afsat 4 sider dertil og er begyndt sideløbende med

indtægtsposter at føre udgiftsposter fra blad 3. Da udgifterne imidlertid imod forventning ikke har kunnet være på resten af bladene som følge af de mange lægebesøg og færgedgifter i forbindelse med dronningens sygdom, har han valgt at føre de sidste udgifter på den ledige plads efter indtægterne, nu da sejladsen af forårsstude var overstået [46].

Det pågældende regnskab er bevisligt et Assensregnskab over færgefarten med stude fra byen. Det er aflagt til dronning Christine, og mange små sammenfaldende træk indicerer, at man med en vis rimelighed tør udkaste den antagelse, at det skal henføres til tidsperioden: slutningen af aug. 1519–april 1520, muligvis en lidt længere periode. I den følgende fremstilling vil regnskabet blive benævnt Assensregnskabet 1519–20 [47].

5. Riberegnskab 1504-1505

I pakken Kolding og Ribe toldregnskaber 1501–10 findes et regnskab uden overskrift. Det er et hefte på 10 blade i en nyere heftning, hvorpå er skrevet med blyantskrift Ribe toldrgnsk. 1505 [1]. Bl. 1 er ubeskrivet, mens indførelsen starter øverst bl. 2 a. Regnskabet omfatter 7 beskrevne sider overvejende indtægter, der tælles sammen (bl. 4 b) til i alt 334 $\frac{1}{2}$ mk. Herefter følger 8 udgiftsposter. Regnskabets første indførelse lyder:

»Item Otte Niss 3 heste 6 sk.«,

så man kunne formode, at her blot var tale om den sidste del af et regnskab. Det er dog i så fald besynderligt, at første blad er ubeskrivet. Sammentællingen af de seks siders indkomstsommer giver imidlertid 335 mk. $\frac{1}{2}$ sk. 7 p., hvilket altså stemmer meget nøje med tolderens slutsum, et tegn, der må tyde på, at her måske trods alt er tale om et helt regnskab eller i alt fald en komplet afregning.

De fortoldede varer er hovedsagelig heste, fisk, okser og i enkelte tilfælde smør, skind og fedevare, også kramvarer og andre importvarer forekommer. Mange af de handlende er lokaliseret, borgere fra Ribe, Varde, Holstebro og andre vestjyske byer er i overtal; men også en del tyskere og folk fra hertugdømmerne forekommer. Det må således formodes at være et vestjysk regnskab, og den kendsgerning, at ripensere optræder konsekvent uden stedsangivelse, i modsætning til den ellers anvendte praksis, taler egentlig for, at det må lokaliseres til Ribe [2]. Yderligere nævnes (bl. 2 b) et beløb oppebåret af sønderport, (bl. 4 b) påny et beløb af sønderport »St. Johannis dag«. St. Hans dag var markedsdag i Ribe, og afgiften af sønderport skulle i så fald være den nævnte småtold [3].

Udgifterne indledes med en præsentation af tolderen: »Først gaff jeg Lass Pederss i Ribe . . .«. Det er et indkøb af Hamborgøl hos en anden Ribeborger (4 b). Regnskabet er aflagt til dronning Christine, hvis regnskabsfører hr. Peder Gris af tolderen modtog 95 mk. i Odense »St. Kanuti regis dagh« 1505 (10/7) som et foreløbig kontantbeløb (5 a). St. Knudsdag var markedsdag i Odense [4]. Dette beløb har regnskabsføreren, Peder Gris, bemeldte dag opført som modtaget af Laurids Pedersen i Ribe, borgmester og dronningens tolder i byen [5]. Samme dag har Peder Gris tillige modtaget 2 stkr. leidisk klæde af tolderen til dronningen (4 b). Den foregående udgiftspost er 2 stkr. leidisk klæde vurderet til 29 mk. stykket, som hun har modtaget året forud på St. Knudsmarked i Odense 1504.

Altså ligger begge disse datoer 10/7 1504 og 10/7 1505 inden for regnskabsperioden. Den 25/3 1506 modtog Laurids Pedersen 20 rh.gl., som dronningen var ham skyldig [6]. Da disse ikke forekommer i regnskabet, må denne dato ligge uden for regnskabsperioden. Den 12/7 1505, altså 2 dage efter betalingen af de 95 mk. til Peder Gris, hvilket er sidste udgiftspost, modtager en anden af dronningens regnskabsførere, Hans Reff, 11 mk. 10 sk. fra Laurids Pedersen [7]. Dette præcise på skilling udmålte beløb kan man vanskelig forestille sig som en kontantudbetaling, og den skulle jo i så fald også fremgå af regnskabet, hvilket ikke er tilfældet. Det kunne snarere formodes at være en afregning, men så måtte den jo gælde dette regnskab. De opsummerede indtægter er, som nævnt, 334½ mk. Udgifterne giver i sammentælling 266 mk. 14 sk. foruden de to stkr. leidisk klæde leveret 10/7 1505. Hvis de anslås til 28 mk. pr. stk., passer afregningen præcis [8].

I dronning Christines brevbog fra 1504–11 vedrørende hendes livgædning findes imidlertid en kvittering fra dronningen udstedt til Lauris Pedersen, borgmester og tolder i Ribe, i anledning af, at han aflagde dronningen regnskab for told, som han havde oppebåret på hendes vegne siden sidste gang han gjorde regnskab og »indt tiill thenne dagh« [9]. Kvitteringen er dateret Næsbyhoved slot »sabbato proximo post festum sancti (!) regis ac martiris anno dominij mdquinto«. I dateringen må være faldet et helgennavn ud, og da pågældende helgen både var konge og martyr, må opmærksomheden samle sig om Knud konges dag (10/7) eller Olaf konges dag (29/7). Det følgende brev er netop dateret »profesto sancti Olauj regis et martiris«, så hensynet til brevbogens kronologi må udelukke Olaf i dateringen af kvitteringen til Laurids Pedersen. Altså må dateringen lyde: lørdag næst efter St. Knud konge og martyrs dag. I 1505 faldt Knud konges dag på en torsdag, så lørdag næst efter var 12/7, præcis samme dag, som Hans Reff noterer modtagelsen af 11 mk. 10 sk. fra Laurids Pedersen. Der kan nu ikke længere herske tvivl om, at denne dato

markerer afregningsdag for nærværende regnskab. Men hvor langt rækker regnskabsperioden tilbage? Kvitteringen oplyser blot: siden sidste gang han gjorde regnskab.

Den 19/6 1504 sendte Laurids Pedersen i Ribe 110 mk. til dronningens regnskabsfører [10]. Dette beløb forekommer ikke i regnskabet, og det er derfor nærliggende at antage, at det må ligge uden for regnskabsperioden. Om man tør drage denne slutning, må imidlertid afhænge af regnskabspraksis mellem dronningen og hendes Ribetolder. Ifølge brevbogen udstedes 22/6 1504 kvittering til Lauris Pedersen, tolder i Ribe, for 110 mk. danske penninge på regnskab af tolden, siden han sidst gjorde regnskab [11]. Derimod leder man forgæves i brevbogen efter en kvittering på de 95 mk., som Peder Gris modtog 10/7 1505. Forklaringen er oplagt. Naturligvis udleveres ikke kvittering 2 gange på det samme beløb. De 110 mk., der er kvitteret for, skal ikke føres i regnskabet, medens de 95 mk. er udbetalt uden kvittering og derfor føres til udgift i regnskabet.

Selv om de 110 mk. ikke figurerer i nærværende regnskab som kontantbetaling til dronningen, må regnskabsperioden åbenbart alligevel række tilbage før datoen 19/6, da en egentlig regnskabsaflæggelse altså ikke har fundet sted ved denne lejlighed. Den foregående regnskabsaflæggelse fremgår imidlertid også af brevbogen, der bringer Lauris Perssens kvittering herfor dateret: Odense »6ta feria post cineris anno etc. diiii« [12]. Cineris er askeonsdag, den første onsdag efter fastelavn. I 1504 faldt denne dag 21/2, så fredagen efter bliver følgelig 23/2. Man tør således rekonstruere hele regnskabsperioden til 23/2 1504–12/7 1505 [13].

Imidlertid findes specielle toldlister for Ribe marked 8/9 1504 og 25/3 1505, som tidligere anført (se s. 26), trykt i Will. Christensens udgave af dronningens hofholdningsregnskaber [14]. Når disse markeder ikke indbefattes i Laurids Pedersens regnskab fra 23/2 1504–12/7 1505, skyldes det, at dronningen til de specielle stuedrivningstider i Ribe og Kolding normalt sendte sin egen regnskabsfører til at oppebære toldbeløbet [15]. Nærværende regnskab er et vidnesbyrd om, at dronningen havde toldindtægt fra Ribe uden for de egentlige markedsperioder, hvilken hun havde sin stedlige tolder til at oppebære [16]. Dette regnskab er netop et eksempel på denne permanente toldindtægt i Ribe, og det viser, at okseeksporten over Ribe 1504–05 slet ikke lader sig måle alene gennem de af Will. Christensen trykte markedsregnskaber, men må suppleres med drivningen, som noteredes af den stedlige tolder [17].

Regnskabets næstsidste oppebørsel er den nævnte post af sønderport St. Hans dag (4 b), altså 24/6 1505, hvilket stemmer godt med afregningsdatoen 12/7 1505. Nederst bl. 2 b opføres imidlertid også et beløb af sønderport, der ligeledes formentlig må henføres til St. Hans marked, altså

1504 [18]. Er denne interne datering i regnskabet korrekt, følger hermed, at de okseposter, der anføres bl. 2 a (ca. 400 stkr.) må henføres til perioden mellem 23/2–24/6 1504, altså forårseksport 1504. Derimod må okseposterne bl. 4 a (ca. 600 stkr.) ifølge deres placering i forhold til »sønderportbeløbet« St. Hans dag 1505 formentlig henføres til foråret 1505 og må således supplere forårsregnskabet 1505 trykt i hofholdningsregnskaberne. Dette først registrerede forårsregnskab i Ribe er i øvrigt også meget lille (483 stkr.). Har dronningens regnskabsfører været i byen for at oppebære beløbet af stude drivningen, har besøget åbenbart ikke ramt tidspunktet alt for godt, siden så mange okseposter har måttet føres af den stedlige tolder. Det skyldes muligvis, at det var første gang, dronningen sendte en repræsentant til Ribe om foråret. Denne rent administrative omstændighed har Kinch tilkendt en alt for skelsættende betydning i sin vurdering af dansk studehandel [19]. Forårsdrivningen var ikke ny på dette tidspunkt, men var blot tidligere fortoldet gennem den stedlige tolder [20]. Hvornår dronningen vælger at lade indtægten af forårsdrivningen oppebære direkte i sin centrale kasse fremfor lokalt via sin stedlige tolder, er naturligvis en irrelevant målestok for oksehandelen. Derimod er den sandsynligvis udtryk for dronningens behov for likvid kapital, hvilket også finder udtryk i de mange kontantbeløb, de stedlige toldere fra tid til anden må forstrække hende og hendes regnskabsførere med. Her er nævnt de 110 mk. 19/6 1504 og de 95 mk. 10/7 1505, andre er omtalt under Assenstold (se s. 35 f), og flere vil blive berørt senere.

Regnskabsmæssigt er der, som nævnt (se s. 42), en forskel på de to beløb, idet de 110 mk. er kvitteret selvstændigt og derfor ikke bogført i regnskabet således som de 95 mk. Skal tolderen have sit regnskab til at stemme for hele sin toldperiode, kan han naturligvis ikke udelade de 110 mk. på sin udgiftsside uden samtidig at drage dem ud af indtægtsiden. Men heraf fremgår, at indkomsten på de 110 mk. i told ikke kan være med blandt toldposterne i nærværende regnskab. De må være vedlagt som bilag ved forsendelsen af de 110 mk., der jo også udtrykkelig med kvitteringens egne ord er leveret »*paa regenskab* aff tolden siden han sist regenskab gjorde«. Derfor udstedes selvstændig kvittering for dette beløb, men derimod ikke for de 95 mk., der kontant er udbetalt Peder Gris uden bilag.

Hermed er forskellen mellem de 95 mk. og de 110 mk. helt klar; men hvori består så egentlig forskellen på betalingen af det kontante beløb 110 mk. (med bilag og mod kvittering) og en regnskabsaflæggelse som f. eks. 23/2 1504 eller 12/7 1505. Nærværende regnskab rummer altså aligevel ikke alle toldposter fra perioden 23/2 1504–12/7 1505. Forskellen

må søges i, at den kontante udbetaling med bilag: »på regnskab af tolden« ikke afgør hele det økonomiske mellemværende: »gør rede og regnskab på alle toldpenninge oppebåret« siden sidste regnskabsaflæggelse og frem til dateringsdagen (her 19/6 1504), men kun (som der står) en del deraf, som følgelig kan sløjfes af begge parter i det indbyrdes mellemværende.

De 110 mk. »på regnskab af tolden« siden 23/2 1504, som Laurids Pedersen 19/6 samme år sender dronningen vedlagt indtægtsbilag, må naturligvis hidrøre fra tiden 23/2–19/6 1504, men behøver altså ikke nødvendigvis at omfatte hele perioden. Det er selvfølgelig mest rimeligt at tænke sig, at han har sendt hende den første del af sin toldoppebørsel, der åbenbart må have været i et toldhefte for sig, som muligvis er blevet skrevet ud. Oppebørslen af de 110 mk. må således tidsmæssigt formodes at ligge forud for posterne i nærværende regnskabshefte. Toldperioden begynder med marts måned, så der kan næppe være tvivl om, at det store beløb på 110 mk. hovedsagelig må afspejle forårsdrivning af okser, der åbenbart ikke er helt afsluttet, da nærværende hefte påbegyndes. Til de nævnte 400 stkr. fra bl. 2 a i dette regnskabshefte kan altså formentlig lægges det dobbelte antal, som afregnes med de 110 mk. den 19/6 1504 [21]. Dette særlige toldhefte med stuedrivning om foråret kan for den sags skyld have givet stødet til, at dronningen det følgende år sender en repræsentant til Ribe i forårstiden for at få disse rede penge hurtigere ind.

Denne tilblivelse forklarer i øvrigt fuldt ud, at tolderen ikke har ofret nogen overskrift på dette her toldhefte og indleder første post med »Item«. Det er jo i virkeligheden en fortsættelse af de toldposter, der sendtes som bilag med de 110 mk. Sammen med disse udgør det en regnskabsperiode; men som det foreligger, repræsenterer det altså i sig selv en samlet regnskabsopgørelse. Netop denne løbende toldoppebørsel, der afregnes med visse mellemrum, dels gennem kontantbeløb med bilag (»på regnskab af tolden«) eller gennem regnskabsaflæggelse (»rede og regnskab på alle toldpenninge oppebåret«) efter vilkårlige regnskabsperioder (»siden sidst, han gjorde regnskab«), har formentlig været opfattet som permanent, hvilket kan begrunde, at tolderen – efter en moderne opfattelse lidt ukorrekt – indleder sine perioderegnskaber med »Item«. Regnskabsopgørelser har altså været opfattet som fortløbende klareringer, der så lidt som kontantbeløbene skabte noget egentlig brud i den permanente kombinerede regnskabs- og forretningsforbindelse mellem dronningen og hendes Ribetolder [22]. Forholdet har været opfattet som en parallel til købmændenes permanente egenhandels- og kommissionshandelsforbindelser, der ligeledes klareredes med visse mellemrum i de pågældendes regnskabsbøger [23].

Inden afslutningen af denne karakteristik af Laurids Pedersens Riberegnskab 1504–05 og dets regnskabsform, skal lige nævnes et ejendommeligt sammentræf. Will. Christensen omtaler fundet af en løs seddel i en arkivpakke. Da den skønnedes at vedrøre dronningens regnskaber, men dens tilhørssted var tvivlsomt, er dens indhold trykt bagest under rettelser og tilføjelser, og seddelen er indlagt i regnskab IV mellem indtægtsopgørelserne fra Ribemarkederne 25/3 og 8/9 1505 [24]. Denne seddel giver til punkt og prikke Laurids Pedersens udgiftsposter fra nærværende regnskab skrevet med hans egen karakteristiske hånd. Om seddelen kan siges at vedrøre dronningens regnskaber, kan måske diskuteres; det er indlysende, at den primært knytter sig til nærværende regnskab [25]. Når den er indlagt på nævnte sted i Peder Gris' regnskab, skyldes det de 95 mk., som Peder Gris omtaler der. Efter tolkningen af afregningstidspunktet, må dette Riberegnskab (og dermed også seddelen) imidlertid knytte sig til afregningsbeløbet 11 mk. 10 sk. den 12/7 1505 i regnskab II bl. 3 b. Regnskabsmæssigt knytter det sig altså til Hans Reffs – ikke til Peder Gris' hofholdningsregnskab.

6. Riberegnskab 1509

I samme arkivpakke (se s. 40) findes et regnskab på 12 blade under overskriften »Toln Anno domini 1509«. Med ny blyantskrift er påføjet »Ribe?« [1]. De 3 første sider (1 a–b, 2 a) omfatter indtægter, og efter en blank side følger på (3 a) 5 udgiftsposter. Regnskabet har samme aflange format som det foregående, og blandt udgifterne figurerer beløb, som Lauris Persen i Ribe har betalt dronningen. Det må således antages, at her er tale om et nyt af Ribetolderen Laurids Pedersens regnskaber. Skriften røber da også umiskendelige lighedstræk, og det samme gælder stavemåden og navnlig anvendelse af forkortelser [2]. Det er imidlertid ejendommeligt, at udgiftsposterne er ført af en ganske anden hånd.

Overskriften vidner om, at regnskabet er påbegyndt i 1509 og formodentlig ret tidligt på året. På bl. 2 a står øverst overskriften »Toln sidhen vor frue dagh i faste Anno Domini 1509«, og foregående side (1 b) er afsluttet med sammentælling midt på siden. Den første 1½ side af regnskabet må altså formodes at være oppebåret i 1509 forud for 25/3, mens resten, ca. ½ side (2 a), må være oppebåret mellem denne dato og afregningsdagen. Sammentællingen af de 3 siders indtægter er påskrevet nederst (2 a) med samme skrift som udgifterne. Der er derfor grund til

at sætte denne hånd i forbindelse med afregningen, og det kunne være rimeligt at antage, at det i så fald var en af dronningens regnskabsførere, som jo kom til Ribe ved markedstiderne.

En sammenligning viser, at skriften tilhører den samme person, der har ført regnskabet for Ribe forårsmarked 1509 under overskriften: »Thette efftherskreffne haffuer Jeg Hans Reff opboret till toldt . . . om wor ffrwe dages thide annunciationis Anno dom. Millesimo Cuingentesimo Nono« (se fig. 2 a–b) [3]. At skriften skulle tilhøre Hans Reff, forekommer imidlertid mærkeligt, eftersom næstsidste udgiftspost lyder: »Item 11 mk. antworddete Jeg Her Hanss Reff i Ribe othensdagen nest effther St. Hanss dag nativitatis« (2/7). Skriften omtaler altså i markedsregnskabet Hans Reff i første person og i udgiftsposten i tredje person. Noget ganske tilsvarende har Will. Christensen iagttaget i hofholdningsregnskaberne II, III og V, der er ført i Hans Reffs navn og af samme hånd; men ikke desto mindre nævnes II bl. 16 a Hans Reff i 3. person og III bl. 72 b og V bl. 85 b Hans Reff i 1. person [4]. Udgiftsposten i Laurids Pedersens Riberegnskab fra 1509 bekræfter således Will. Christensens formodning, at dronningens kansler har haft en skriver til at føre sine regnskaber for dronningen i kanslerens navn [5].

Denne skriver må Laurids Pedersen have afregnet dette regnskab med, siden han har foretaget indtægtssammentællingen og ført udgifterne, hvor han har omtalt både Laurids Pedersen og Hans Reff i 3. person. Man kan deraf slutte, at udgiftsposterne må være ført på een gang ved afregningstidspunktet, skønt det ene af de af Laurids Pedersen betalte beløb til dronningen dateres St. Pauli conuersionis (25/1) anno 1509 (3 a). Der kan nu være grund til at tro, at de 11 mk., som skriveren 2/7, altså efter overtagelsen af regnskab og kassebeholdning, har udbetalt til Hans Reff omtrentlig angiver afregningstidspunktet. Hvis dette er tilfældet, skulle både Hans Reff og skriveren på dette tidspunkt befinde sig i Ribe. Dette synes virkelig at kunne sandsynliggøres. Den 20. juni 1509 føres i hofholdningsregnskab V en udgift for brænde ført til dronningens gård, altså må de formodentlig på denne dato have været i Odense. Et par af de følgende udgifter gælder en arbejder i dronningens gård og en glarmester, der satte et vindu i på svalen i gården; men derpå står »2¹/₂ mk. tærede jeg till Ribe selff tredje, jeg reysede ther heden at bestille myn f. n. fisk, win oc anden deell« [6]. Kansleren har altså været i Ribe med to andre, ganske sikkert sin skriver og en til, for at købe ind til dronningen. Dette indkøb gjaldt højst sandsynligt netop St. Hans marked i Ribe, der var et anseligt fiskemarked [7]. Han har betalt vognleje fra Ribe til Odense for vin, fisk og andet, han har købt, og han har ført 16¹/₂ mk. udgift i Ribe for 2 tusind hvilling, der netop var en vigtig vare på St. Hans

marked i Ribe. Den 7. juli er de tilbage i Odense igen, hvilket et beløb til fadeburskone i dronningens gård viser [8].

Det er højst sandsynligt, at skriveren netop ved denne lejlighed har modtaget afregning af Laurids Pedersen i Ribe for nærværende regnskab, som således gælder første halvår af 1509. Det vil fremtidig blive betegnet Riberegnskab 1509 i denne fremstilling [9]. Det er endnu et eksempel på den lokale Ribetolders løbende regnskabsførelse for dronningen, og den permanente karakter understreges ved anvendelse af »Item« allerede ved første toldpost på tilsvarende måde som i regnskabet 1504–05.

7. Riberegnskab af stedlig tolder efter 1512

I samme pakke (s. 40) befinder sig et tredje regnskab i det særprægede aflange format, her fremkommet ved et vertikalt knæk af et dobbelt ark papir, hvorved 4 regnskabsblade opstår. Kun de 3 første sider (1 a–b, 2 a) er beskrevet, og regnskabet har den lidet oplysende overskrift: »Toln« [1]. På bl. 1 a føres »aff Ripper marked 13 sk.«, og i udgiftsposterne (2 a) nævnes Ribe også. De handlende og deres toldposter lader sig da også udmærket forene med forestillingen om et Riberegnskab af tilsvarende karakter som de to foregående. Første post indledes som i disse med »Item«. Skriften viser imidlertid, at det ikke er ført af Laurids Pedersen, selv om det i form er holdt ret nær op ad hans. I 1519–20 omtales i dronningens hofholdningsregnskaber en Niels Clausen som tolder i Ribe, så det kunne tænkes at være et af hans regnskaber [2]. Der er imidlertid ikke rigtig nogle tidsmæssige holdepunkter i selve regnskabet. Flere af de handlende optræder i en længere periode i begyndelsen af 16. århundrede, og nogle navnesammensætninger er så almindelige, at de intet kan vise. Et par lidt mere særprægede skal dog nævnes. Velatz Nielsen: 5 heste (1 a) må være identisk med Wilhadus Nygelss, der 7/11 1519 også fortølder 5 heste i Gottorp. I 1513 fortølder 2 gange en Wilhades eller Willas Nielsen fra Nykøbing heste i Plön, og 1512 nævnes samme navn fra Holstebro med 7 heste. Muligvis er det den Villatz fra Nykøbing, der fortølder 2 heste i Ribe 25/3 1511 [3]. Vinther Christensen: 1 korsbånd (1 b) var fra Varde og genfindes i Ribe 25/3 1519 og Kolding 4/10 1520 [4]. Symen Knutsen: 5 heste (1 b) var fra Holstebro og optræder 2 gange i Plön 1518 og 3 gange i Gottorp 1519 med heste [5]. Jens Symensen: 7 heste (1 a) forekommer 3 gange i Gottorp 1519 med heste [6]. Disse navne synes nærmest at pege hen imod de år, hvor Niels Clausen er

registreret som tolder i Ribe. Peder Jeipsen: 1 kvarter fisk (1 a) må vist antages at være den kendte Ribestudepranger, der heller ikke forekommer i regnskaberne før 1519 [7]. Da der imidlertid ikke er overleveret andre regnskaber i årene mellem 1513 og 1518, er det yderst begrænset, hvad man tør slutte af disse navneforekomster.

At det drejer sig om et lokalt Riberegnskab af tilsvarende art som de to foregående, tør betragtes som hævet over enhver tvivl. Det er imidlertid ikke ført af Laurids Pedersen, og af de omtalte handlende tør man udelukke, at det kan ligge forud for hans tolderperiode, altså formodentlig efter. Laurids Pedersen omtales sidste gang i dronningens regnskaber som tolder 25/1 1512, Niels Clausen første gang efteråret 1519, da han modtog 12 gl. på regnskab, som dronningen var blevet ham skyldig, siden han sidst gjorde regnskab [8]. Han må ved denne lejlighed være rejst til Odense for at aflægge regnskab, siden dronningens regnskabsfører samtidig har kostudlæg hos en Odenseborger for hans ophold [9]. Den 8/9 1520 modtog Niels Clausen, tolder i Ribe, 9 mk. og 3 gl. på regnskab, så denne gang er afregningen foretaget, da regnskabsføreren har været i Ribe for at oppebære told i Ribe efterårsmarked. Han har da boet hos toldereren, hvis kone modtog 2 mk. i gæstpenge [10]. Ingen af afregningerne passer dog på nærværende regnskab.

En lille detalje påkalder sig imidlertid interesse. Blandt udgifterne i regnskabet forekommer 3 mk. 6 sk. for kost og hestefoder til »then fwlefenger« (2 a). I 1520 omtales to fuglefængere blandt dronning Christines hofstab, derimod forekommer de ikke i nogen af de tidligere hofholdningsregnskaber [11]. Den ene af disse to, nemlig Christiern fwlefenger, må åbenbart have gjort rejsen med til Ribe, siden regnskabsføreren har udlæg på ham blandt udgifterne knyttet til Ribeopholdet september 1520 [12]. Hvis det er logi hos Ribetolderen ved denne lejlighed, der figurerer i dette regnskab, bliver en tidsfæstelse mulig. Som nævnt afregnede Niels Clausen pr. 8/9 1520 det regnskab, der i så tilfælde må ligge forud for nærværende. Det kan passe med, at afgiften, han har modtaget af Riber marked, er blandt regnskabets tidligste oppebørslers. Blandt de seneste står: told af 15 heste »wor frue dagh i faste«, hvilket i så fald må være 1521. Derimod bærer regnskabet ikke spor af St. Hans marked, så afregningen må være sket inden den tid, eller muligvis i forbindelse med regnskabsføreren besøg i Ribe ved St. Hans marked. I 1519 oppebar dronningens regnskabsfører også indtægten af St. Hans marked, som tidligere havde ligget under den lokale tolder; det må derfor også formodes at være tilfældet de følgende to år [13].

Denne konstruktion må dog tages med behørigt forbehold og tør næppe betragtes som noget bevis for tidsfæstelsen af regnskabet. Derimod kan

regnskabsperiodens længde fra begyndelsen af september til i det mindste april næppe betvivles. Regnskabet vil blive betragtet som et stedligt Ribe-regnskab fra perioden efter 1512 [14].

8. To Ålborgregnskaber 1517-19

I arkivpakken Ålborg-Rødby Toldregnskaber 1518–22 findes en nutidig kartonmappe med påskrift »Ålborg 1518«. Den indeholder 3 hefter toldregnskab og en ekstrakt på fire sider skrevet med en anden hånd end den, der har ført toldoppebørslen. De 3 hefter har jeg af praktiske grunde nummereret I, II og III. De omfatter henholdsvis 12, 6 og 35 blade [1].

Hefte I starter øverst bl. 1 a med overskriften: Rortoldh 1517 og efterfølges af Kramkistetoldh 1517 (2 a), Hestetoldh 1517 (4 a), Oxetoldh 1517 (5 a), Sise i Aleborg 1517 (6 a). Fra bl. 9 a starter udgifterne for humle, sild, sildetønder, øl og andet, som toldereren har givet ud »po myn herres weynne ok forsend til Kobenhagen 1517° siden sist ieg gjorde regenschaff«. Hefkets 2 sidste sider (12 a–b) er et selvstændigt regnskab over salt, toldereren har modtaget »i thet ar 1517 po myn herres weynne siden sist ieg gjorde regenschaff hor det er bleuen« (d. v. s. og hvad det er brugt til).

Hefte II bærer på bagsiden (6 b) påskriften »Hans tolderens Regenskab som giordes paa Kopnehaffuen anno 1518« ført med en anden hånd. Heftet indledes (1 a) med en oplysning om, at Niels Clementsen har givet toldereren besked på at overlade Henrik Skepping huden og talg af de øksne, toldereren har ladet slagte for kongen, mod at lybækkeren til gengæld leverer toldereren humle til brygningen af kongens øl [2]. Fra bl. 2 a følger en fortegnelse over de skippere, toldereren har fragtet til at sende øl, brød, kød, sild og andre varer til København.

Hefte III har på første side (1 a) en udskrift med tolderens hånd: »Indtect och oppeberelse i Alborg aff told tzise som ieg haffwer oppeboret po wor nadige herres weyne siden ieg sist gjorde regenschaff 1518 och tesligeste po redepenninge som ieg haffwer oppeboret i thet samme ar«. Efter en blank bagside følger (bl. 2 a) oppebærelsen i rede penge »siden sist ieg gjorde regenschaff 1518 so til thenne dag«. På bl. 4 a starter toldoppebørslen af tyske og danske, heftets største afsnit, som alene fylder 25 regnskabssider. Det er åbenbart varer, der forlod Ålborg ad søvejen, opført ladning for ladning under de enkelte skipperes navne, men med toldbeløbene specificeret ud efter godsets ejere. Her fortoldes

navnlig korn, mel, sild, ål, hvilling, huder, skind, talg og kød. På bl. 17 a fortsættes med Rortoldh 1518, Oxetoldh 1518 (19 a), Hestetoldh 1518 (22 a), Kramkistetoldh 1518 (24 a), Sise på tysk øl 1518 (25 a). Udgifterne starter bl. 28 a og optælles bl. 30 a til 4621 $\frac{1}{2}$ mk. 13 alb. »siden ieg gjorde sist regenschaff 1518 i fasten«. Derpå lægges udgifter mod indtægter, og toldereren bliver kongen 160 mk. 2 sk. 3 p. skyldig.

Regnskabsheftet er dog ikke dermed færdigt. På bl. 31 a følger et regnskab over tomme tønder købt, modtaget og anvendt »siden ieg gjorde regenschaff 1518«, og på bl. 32 a et saltregnskab svarende til det i hefte I »siden ieg gjorde regenschaff i thete ar 1518 hore thet er blewet och hor moget thet er«. Til slut en fortegnelse over skippere, der har fragtet varer for toldereren fra Ålborg til København (34 a), svarende til den liste, der fandtes i hefte II.

Ekstrakten bærer overskriften (1 a): »Hans Tholderes reghenskab vdi Aalborgh som hand haffuer giordt fore thette aar 1518 siden sist han gjorde regenskab i Kalundborg indtiil thenne dag som er tiisdagen nest effthter søndagen Oculi anno d. 1518«.

Det falder straks i øjnene, at hefte I opregner indtægter oppebåret og udgifter afholdt 1517 siden sidste regnskabsaflæggelse, mens hefte III meddeler om oppebørsel af told og sise siden en regnskabsaflæggelse, der har fundet sted i København i fasten 1518. Disse to hefter kan altså ikke vedrøre samme regnskab, hvilket også ville være underligt, eftersom så mange afsnit: rortold, hestetold, oksetold, kramkistetold, sise, udgifter og saltregnskab opføres begge steder for henholdsvis 1517 og 1518. Det lille hefte II kan i sig selv ikke udgøre et helt regnskab, men må opfattes som hørende til et regnskab, der ifølge påtegningen på bagsiden er afregnet i København 1518 af en Hans tolder, der imidlertid må være ingen ringere end den kendte Hans Bartholomeussen, der beklædte tolderembedet i Ålborg fra 1509 til sin død 1522 [3]. Fra hans hånd foreligger alle 3 hefter. Ekstrakten knytter sig til en regnskabsaflæggelse tirsdagen næst efter søndagen Oculi, som 1518 faldt 7/3, altså kan denne afregning fastslås til 9/3 1518 og må formodes at være den afregning i København 1518 i fasten, som er gået forud for oppebørslen og udgifterne i hefte III. Er dette rigtigt, har ekstrakten intet at gøre med hefte III, men må knytte sig til den foregående toldperiode. En kontrol viser, at det samlede toldbeløb i hefte III udgør 1262 mk. 3 sk. 3 p., i ekstrakten 1094 mk. 6 sk., sisen i hefte III 289 mk. 11 sk. 1 alb af tysk øl og 42 mk. 16 alb. af dansk øl, i ekstrakten derimod 427 $\frac{1}{2}$ mk. 5 sk. 1 alb. Tallene i hefte III lader sig altså ikke bringe i overensstemmelse med ekstrakten. Det gør derimod både told og sisebeløb fra hefte I, der stemmer præcis på sk. og alb. med ekstrakten. En gennemgang af udgifterne og

saltregnskabet i hefte I vil afdække alle ekstraktens tilsvarende poster med nøjagtig samme beløb.

Ekstrakten knytter sig således til regnskabet i hefte I, som til trods for sine gentagne overskrifter 1517 altså først er afregnet 9/3 1518. Naturligvis kan man af overskrifterne slutte, at regnskabsperioden må række tilbage i 1517, men hvor langt? Alle oplysninger munder ud i ekstraktens ord: siden sidst jeg gjorde regnskab i Kalundborg.

Det kan dog betale sig at arbejde lidt videre med ekstrakten. På indtægtssiden figurerer foruden told og sise i Ålborg også Ålborg byskat og et beløb: »annamet af Niels Clementsen til kød, sild, humle, tomme tønner og andet behov« og dertil et beløb, som tolderen solgte huder for, og et beløb, som han var kongen skyldig på sidste regnskab. Summa indtægt = 4889¹/₂ mk. 2 alb. Derpå følger en lang række udgiftsposter, hvis summa bliver 4934¹/₂ mk. 1 sk. Efter den endelige opgørelse bliver altså »vor nådig herre« Hans Tolder skyldig 46 mk. 1 alb. Ekstrakten slutter som anført med en særlig opgørelse for indtægt af salt, hvori Hans Tolder »bliver min herre skyldig« 10 smalle tdr. salt [4].

Gav ekstrakten således ingen oplysninger om toldperiodens længde, så findes imidlertid blandt Christian II's »Forordninger og aabne Breve Jylland angaaende« et brev til Hans Bartholomeussen, borgmester og tolder udi Ålborg, som »fik quittantiam for hvis told og cise og byskat som han der i Ålborg på hans nådes vegne oppebåret haver desligeste og på hvis han på hans nådes vegne haver annamet af Niels Clemmentsen til at købe kød, sild, humle, tomme tønner og andet til hans nådes behov og for hvis penninge han solgte hans nåde huder for sammeledes og på hvis penninge han blev hans nåde af sidste regnskab skyldig og for hvis andendel, som han oppebåret og siden igen på hans nådes vegne fra sig antvortet og udgivet haver siden sidst han gjorde hans nåde regnskab udi Kalundborg *mandagen næst efter søndagen Judica anno 1517* og så indtil nu tirsdagen næst efter søndagen Oculi år 1518 og lignet og lagt hans udgift mod hans indtægt bliver hans nåde ham skyldig 46 mk. danske og 1 alb. og derimod bliver han hans nåde skyldig 10 smalle tønner salt og bliver han hans nåde intet ydermere skyldig af førnævnte års regnskabs lydelse som han hans nåde derpå overantvortet haver cum clausulis solitis et consuetis. Darum in castro haffnensi die martis proxima post dominicam oculi anno etc. 1518 sub signeto« [5]. Der er den smukkeste overensstemmelse til alle detaljer mellem ekstrakten og kvitteringsbrevet: På indtægtssiden: told, sise og byskat, beløbet fra Niels Clementsen til kød, sild, humle, tomme tønner og andet til hans nådes behov, salget af huder og gælden på forrige regnskab. Opgørelsen 46 mk. 1 alb. og de 10 smalle tønner salt går ligeledes igen.

Der er således ingen tvivl om, at vi her står med kvitteringen til Hans Tolder for regnskabet i hefte I, som ekstrakten knytter sig til, aflagt tirsdag martyrerne dag næst efter søndagen Oculi 1518, således som brevet udtrykkeligt meddeler. Af denne kvittering fremgår sidste regnskabsdag: mandagen næst efter søndagen Judica anno 1517 (30/3). Her foreligger altså faktisk et helt års regnskab, nemlig fra 30/3 1517–9/3 1518.

Man må, som nævnt, gå ud fra, at den regnskabsaflæggelse i København 1518 i fasten, som i hefte III omtales som den forudgående, må være netop den, kvitteringen af 9/3 1518 knytter sig til. Den i hefte III omhandlede toldperiode må altså ligge i forlængelse af den netop identificerede for hefte I og ekstrakten. Dette bekræftes af en udgiftspost i hefte III (29 a): »Item blev myn herre meg schyldig aff siste regenschaff 46 mk. 1 alb.« og en indkomstpost i saltregnskabet (32 a): »Item først bleff ieg myn herre 10 tdr. baiesalt schyldig thet siste ieg gjorde regenschaff«. Men regnskabshefterne røber lige så lidt om denne nye toldperiodes længde som om den foregående. Hefte II knytter sig til en regnskabsaflæggelse i København 1518, men om det er den i fasten 9/3 eller den følgende, som eventuelt også godt kunne ligge i 1518, ligger endnu uklart. Med andre ord, det er endnu ikke godtgjort, om den lille regnskabsstump i hefte II hører til regnskabet 30/3 1517–9/3 1518 i hefte I eller det følgende i hefte III.

I Christian II's »Forordninger og aabne Breve Jylland angaaende« findes imidlertid endnu en kvittering til Hans Bartholomeussen tolder i Ålborg, der meddeler, at han har gjort »min herre rede og regnskab for hvis del, han nu i dette år på min herres vegne oppebåret og udgivet haver siden sidste gang han gjorde regnskab som var på København slot *tirsdagen næst efter søndagen oculi anno etc. 1518*« [6]. Her er kvitteringen for afregningen af den følgende toldperiode, og den er dateret: »*lørdagen næst efter hellig tre kongers dag år etc. 1519* regio sub signo«, hvilket vil sige 8/1 1519. Udgifter lagt mod indtægter blev tolderen i følge kvitteringen kongen 160 mk. 2 sk. 3 p. danske og 17½ smalle læster salt skyldig, hvilket præcis stemmer med hefte III's opgørelse i penge (30 a) og salt (33 a). Regnskabsperioden for det i hefte III førte Ålborgregnskab bliver således 9/3 1518–8/1 1519.

Der er altså kun een afregning af Hans Tolder i København 1518, nemlig i fasten 9/3, hvilket må bevise, at regnskabsstumpen i hefte II må høre til regnskabet i hefte I og ekstrakten. Dette rimer med, at den skipperfortegnelse over fragterne til København, som forekommer i hefte II, jo allerede findes i regnskabet i hefte III, men derimod mangler i regnskabet i hefte I.

Selv om regnskabet i hefte I således skal forøges med de få sider i hefte

II, når det dog langt fra omfanget af regnskabet i hefte III. Toldbeløbet i ekstrakten 1094 mk. 6 sk. stemmer som sagt med sammmentællingen, der opføres i hefte I (5 b), men tæller man beløbene af rortold, kramkistetold, hestetold og oksetold på regnskabets foregående sider op, når man kun til 482 mk. 11 sk. 9 p. Det er således indlysende, at der må mangle toldposter, og ved at sammenligne med den følgende toldperiode i hefte III fremgår det da også, at det store afsnit »Told af danske og tyske«, der opregnede tolden af de ad søvejen førte varer, mangler for den første toldperiode. I hefte III er dette afsnit placeret forud for rortold, som indleder hefte I. Regnskabet i hefte III indledes med en fortegnelse over pengebeløb, som tolderen har modtaget ad anden vej end toldopbeholdet. Der er grund til at antage, at regnskabet i hefte I har været disponeret efter tilsvarende princip, for i ekstrakten figurerer, som allerede anført, flere beløb af denne art: Ålborg byskat, et beløb af Niels Clementsen til køb af kød, sild, humle m. m., et beløb indkommet ved salg af huder, og et beløb, tolderen skyldte på foregående regnskab, som alle gentages i kvitteringen, men derimod ikke er til at finde i regnskabet. Alligevel må de have forekommet der, for ellers mangler der betydelige beløb ved sammmentælling af indtægten, selv om man regner med det fuldstændige toldbeløb [7]. Det kan således fastslås ved sammenligning med ekstrakten, at det overleverede regnskab i hefte I, suppleret med hefte II, er ukomplet. Det må antages, at regnskabet i sin tid udgjorde 3 hefter: a) Indtægt i rede penge (udover told og sise) + told af de udskibede varer af danske og tyske, b) rortold, kramkistetold, hestetold, oksetold, sise, udgifter, saltregnskab og c) skipperfortegnelse over fragter til København. Denne opstilling genfindes i den følgende periodes regnskab i hefte III. Men hefte a) er altså gået tabt, mens b) og c) er bevaret som I og II.

Med bestemmelsen af toldperioderne for de to Ålborgregnskaber til henholdsvis 1 år og 10 mdr. er der skabt mulighed for at bedømme den kongelige årsindtægt ved det vigtige Ålborg toldsted, som hidtil har måttet anslås efter forskellige løsrevne oplysninger [8].

9. Garantiliste fra Kolding 4/10 1509

I pakken Kolding og Ribe Toldregnskaber 1518–20, 1524 findes en udateret fortegnelse på 3 beskrevne sider (1 a–b, 2 a) med følgende overskrift: Disse efterskrevne har sat »loffuendh oc wissen« (hvilket vil sige stillet sikkerhed) for de øksne, de har købt i Kolding marked [1]. Det dre-

jer sig altså ikke om noget regnskab, men om en garantiliste, og den første indførelse giver nøjere forklaring angående garantien. »Jacob Holst og Marquard Hees borgere til Flensborg har sat »Visingh« (vished) som er Laurentz Guldsmit og lille Ib i Ribe for deres øksne, at de skal ej købe dem eller sælge nogen mand dem de lybske til gode« [2]. Ved flere af posterne står, at okserne ikke må komme til Lybæk, øverst på anden side (1 b) »till Lubecke eller till myn Herres fiender«, på side 3 (2 a) »wore nade Herres fiender the lubske til gode«.

De handlende måtte altså på grund af krig med Lybæk møde med garantier for at få lov til at udføre deres stude. I betragtning af, at fortegnelsen befinder sig i en pakke regnskaber fra årene mellem 1518 og 1524, er det nærliggende at rette opmærksomheden mod Kolding efterårsmarked 4/10 1522, 2 mdr. efter, at den lybske krigsflåde var sejlet ud, og efter at Hammershus var erobret, Helsingør afbrændt og Møen og Ærø plyndret i aug.–sept. [3].

Dette støder imidlertid på en vanskelighed. I garantifortegnelsen optræder Marquardt Holste, der selv stiller sikkerhed for 108 okser, han fik i Kolding marked (1 b). Marquardt Holste var borgmester i Flensborg fra ca. 1505 til sin død i 1522 [4]. I et brev fra 3. okt. 1522 omtales han som salig og kan altså ikke have udført okser fra markedet 4/10 1522 [5].

Kan fortegnelsen således ikke henføres til Christian II's krig med Lybæk, må den vel gælde den foregående krig mellem Hans og Lybæk, og hvis dette er tilfældet, må det være rimeligt at sammenholde den med de bevarede Koldingregnskaber 1509–11. Bilag 4 viser, hvilken nøje overensstemmelse der er mellem garantilisten og Koldingmarkedet fra 4/10 1509. Garantilisten rummer 15 garantiposter angivet I–XV på bilaget [6]. I–VI, X og XII angiver kun studehandlerne og deres garantier, mens VII–IX, XI og XIII–XV tillige anfører de garanterede studes antal i hvert enkelt tilfælde. I Koldingmarkedet fortoldes stude i 27 poster, der er angivet i rækkefølge på bilaget [7]. Af de 10 nævnte studeflokke i garantilisten genfindes de 9 med nøjagtig samme antal i regnskabet. Men hermed er overensstemmelsen ikke ophørt. Af alle 15 garantiposter, der berører 18 tilfælde, hvor garanti skønnedes fornøden, genfindes de 17 tilfælde i regnskabet [8]. Markedsregnskabet fra Kolding 1509 4/10 er overleveret i to eksemplarer, hvoraf det ene er i bedre konserveret stand end det andet og desuden ført mere omhyggeligt. Til grundlag for bilag 4 er benyttet det bedste eksemplar [9]. Det helt afgørende bevis leverer ikke desto mindre det ringere eksemplar, idet her ved post nr. 1 og 3 står tilføjet garantierne (I og V) ved navns nævnelse [10]. Selv om denne praksis ikke er fortsat ved de senere poster, er der dog ingen tvivl om garantilistens tilhørsforhold, så nærværende aktstykke i den følgende fremstilling vil

blive benævnt garantiliste fra Kolding 4/10 1509 [11]. Et par hamborgere måtte stille garantier; men hovedparten af garantierne gjaldt handlende fra hertugdømmerne [12]. Betydningfuld nok er lybækkeren, Michel Witte, sluppet for at stille sikkerhed formentlig på grund af hans kongelige brev med toldfrihed for 100 okser [13].

Den 21. april 1510 udsendte Lybæk den officielle krigserklæring; men da var krigshandlingerne for længst i gang [14]. I den københavnske fredstraktat mellem Danmark og Sverige af 17. aug. 1509 måtte svenskerne forpligte sig til at afbryde handelen med Lybæk, hvis det skulle komme til fejde mellem Hans og denne by [15]. Allerede i juli kunne Lybæk berette om krigshandlinger fra kongens side, og kejser Maximilian henvendte sig foranlediget af klager fra Lybæk til både Hans og hrt. Frederik. Den sidste afviste imidlertid både til kejseren og Lybæk berettigelsen af klage over ham. I juli begyndte Lybæk at hverve søfolk [16]. På hansedagen i Lybæk i august kom den krigerske lybske stemning stærkt til orde, og 14. sept. stak en lybsk krigsflåde på 19 skibe i søen med i alt 3000 bevæbnede ombord under ledelse af rådsherrerne Bernd Bomhower og Herman Messman. I de følgende dage hjemstødtes Bornholm, og den 22. sept. krydsede flåden i farvandet ved Vestergarn på Gotland [17]. Det egentlige mål var dog Sverige, og den 26. sept. udstedte Svante Nilsson og det svenske rigsråd lejdebrev for flådens besøg i Stockholm, hvor man 14. okt. sluttede en overenskomst, der dog ikke svarede til de lybske forventninger [18].

Imidlertid forberedte Hans sig til et fremstød mod Lybæk gennem Holsten, mens Frederik i et brev 21. aug. til broderen tilbød en mægling. I et nyt brev af 13. sept. udbeder han sig klar besked af hensyn til et svar til Lybæk om, hvorledes byen i den forestående fejde skal forholde sig over for ham og det slesvig-holstenske ridderskab; i slutningen af måneden har han taget skridt til at samle det slesvig-holstenske ridderskab for at tage stilling til hertugdømmernes holdning i striden mellem Hans og Lybæk [19]. Det måtte således være ganske klart, at Frederik så vidt muligt ønskede at undgå at få hertugdømmerne indviklet i en forestående krig, og resultatet af forhandlingerne med ridderskabet blev da også en neutralitetserklæring, der ikke blot bandt Frederik, men også de kongelige dele af hertugdømmerne. Den 15. nov. så Hans sig nødsaget til at stadfæste erklæringen [20].

Lybæk på sin side havde vanskeligt ved at hverve forbundsfæller til en åben krig blandt de øvrige hansebyer. Hamborg og Danzig viste ingen tilbøjelighed til et brud med Hans [21]. På hansedagen, der åbnedes i Lybæk den 4. okt. søgte man i Hamborg bl. a. ved utilstrækkelig repræsentation at unddrage sig bindende forpligtelser [22].

Dette er i hovedtræk den politiske situation, der lå bag garantilisten,

som udfærdigedes under Koldingmarkedet 4/10 1509. Krigen med Lybæk var en kendsgerning, selv om krigserklæring endnu ikke forelå. Derimod var ikke blot Hamborgs, men også hertugdømmernes stilling så uafklaret og betænkelig, så en garantierklæring for de handlende herfra måtte forekomme særdeles tilrådelig. Garantilisten viser altså, at de politiske forhold var så skærpede, så de allerede i oktober 1509 måtte få indflydelse på handelsforholdene. Listens hovedinteresse ligger ellers i de indirekte oplysninger, man kan udlede om købmændenes indbyrdes handelskontakter.

10. Svendborgregnskab 1519-21

I pakken Kolding og Ribe Toldregnskaber 1518–20, 1524 findes et regnskab i gammel heftning på 14 blade, hvoraf det første er ubeskrevet [1]. Øverst på blad 2 (2 a) står »Anno domini 1519 fra senthe Catharine Dagh Oppebaerelse paa wor nodige frwess wegne«. Regnskabet er altså ført for dronning Christine og begynder 2/8 1519. Dateringen vækker ingen vanskeligheder, idet hver indførelse er forsynet med dagsangivelse. Kun een post er fra 1519, hvorpå følger indtægter fra 1520, på (4 a) fulgt af 1521. Den sidste toldpost kan dateres til 19/6 1521 (6 a). Indkomsterne sluttes af et par acciseindtægter og et par sagefaldsindtægter uden datering (6 a–b). Efter tre ubeskrevne sider føres udgifterne, som ifølge overskriften hidrører fra 1520 (8 b–9 a). Det drejer sig ikke om store beløb. Indtægterne er udregnet til 32 mk. 5 p., udgifterne udgør 16½ mk. 6 sk. 1 alb.

De handlende er overvejende fra Lybæk, Wismar, Flensborg, Slien (d. v. s. Slesvig) og Kiel, en enkelt Ærøbo forekommer (2 b), og udgifterne har især relation til Langeland, Kerteminde og Tåsinge. På (4 a) omtales told af 3 kræmmerkister, der stod i »wor by«, og på (2 b) nævnes borgmester, på (6 b) »wor drager«. Der må altså være tale om et fynsk bytoldregnskab, og lokaliseringen kan ikke være vanskelig. Der oppebæres told af kramkister i Svendborg marked (3 b), hvor tolderen også har gjort indkøb for dronningen (8 b). Når en karl får en sk. for at gå til Tåsinge (9 a), kan der vist ikke være tvivl om, at afstanden må være fra Svendborg [2].

Nærværende regnskab, der hovedsagelig indeholder udførsel af smør, huder, fedeverar og nogle heste, vil i denne fremstilling blive benævnt Svendborgregnskab 1519–21 [3]. Dets interesse ligger navnlig i, at så få bytoldregnskaber er bevaret fra denne periode til belysning af den søværts eksport.

11. Odense byfogedregnskab 1518-19

Et regnskab på 16 blade i samme pakke (se s. 56) har på bagsiden påskriften: »Hans Scriffwers Byfogedtz Regnskapp i Otthensse« [1]. Den overvejende del af indkomsterne hidrører dog fra told, som begynder 1518 lørdag efter St. Lucas dag (23/10). Udgiftposterne, som starter på blad 8 a, er daterede, den første 28/10. På (11 a) afsluttes regnskabet med en opgørelse, der meddeler, at Hans Skriver St. Thomas apostels aften (20/12) 1519 gjorde regnskab. Dette byfogedregnskab dækker således perioden 23/10 1518–20/12 1519 [2].

12. Koldingregnskab 1524

I samme pakke (se s. 56) findes et regnskab på 18 blade, der opregner hestetold og oksetold ført hver for sig [1]. Regnskabet indledes på blad 3 a uden overskrift med hestetold. På regnskabets forside er med blyantskrift påtegnet 1524. Denne oplysning er hentet fra overskriften over oksetolden (7 a): »Anno domini 1524 Øxne toldt syn Sancthi Vilhadi dag« (8/11). Med anden hånd står (8 b) regnskabsaflæggelsen ved Cristern Perss tolder i Kolding. Regnskabet kan altså lokaliseres til Kolding, hvor efterårsdrivningen jo fandt sted i oktober omkr. St. Francisci dag. Det må følgelig her dreje sig om forårsdrivningen 1524, hvilket stemmer med, at sidste studepost dateres torsdagen næst for pinsedag (8 a), hvilket dette år var 11/5 [2]. Det foregående regnskab må formodentlig være aflagt St. Vilhadi dag (8/11) 1523. Nærværende regnskab afregnes med tolderen fredag post pentecostes 1524, hvilket var 19/5. Koldingregnskabets periode rækker altså $\frac{1}{2}$ år fra 8/11 1523–19/5 1524 [3]. Den tidligere toldforvaltning med særlig toldoppebørsel i markedsperioderne i Kolding må være opgivet vel sagtens efter dronning Christines død. Hele toldopkrævningen er nu henlagt til stedlig tolder, som vel har indbetalt halvårligt efter afslutningen af efterårs- og forårsdrivningen af stude, der gav de store beløb i kassen [4].

Udgiftposterne er åbenbart ikke foretaget af tolderen, siden de er påført af en anden hånd og temmelig løst henkastet (9 a). Med tolderens hånd er indtægten sammentalt til 398 mk. 6 sk. (8 a), hvilket beløb den anden hånd meddeler at have modtaget (8 b). Dette beløb genfindes som modtaget af Christhen Perss i Kolding som toldindtægt iblandt kro-

nens indtægter 1523–24 [5]. Den anden hånd må vel formodes at tilhøre en person, der er tilknyttet centraladministrationen. Under toldindtægten fra Kolding har denne hånd i toldregnskabet mærkværdigvis opført et beløb modtaget i Assens på 41 mk. 12 sk. oppebåret af kirkerne i Hardsyssel (8 b). Det har ganske tydeligt intet med Koldingtolden at gøre. Af samme fortegnelse over kronens indtægter fremgår det, at 20 gl. i mønt og 41 mk. 12 sk. af kirkerne i Hardsyssel er modtaget af mester Iver fra mester Hans Søffrins [6]. Det er derfor nærliggende at formode, at samme mester Iver må have modtaget beløbet af Koldingtolderen, og at det er hans hånd, der har ført udgiftsposterne [7].

Det er vist rimeligt at identificere mester Iver, der modtog beløbet af Hardsyssels kirker med magister Iver Kjeldsen Juel, en brodersøn til Ribebispen Hartvig Juel. Han var født på Bøvling, som hans fader Kjeld Iversen Juel havde i forlening af sin broder [8]. Efter at have taget magistergrad i Köln og opholdt sig et par år i Rom vendte han tilbage og må allerede i 1523 være ansat i danske kancelli under Frederik I's kansler, domprovst i Ribe Klaus Gjordsen, til hvem Hardsyssel provsti lå [9]. Mester Iver havde således personlig tilknytning til egnen og var samtidig kancelliembedsmand. Da Klaus Gjordsen blev ærkedegn i Ribe, overlod han provstiet i Hardsyssel netop til magister Iver Kjeldsen Juel [10].

II

Vurdering af de ydre kildekriterier

1. Identifikation af regnskabsførernes hænder	61
a. Danske regnskaber	61
b. Nedertyske regnskaber	68
2. Regnskabsførelsen	71
a. Uspecificeret opstilling	71
b. Afregningspraksis i dronning Christines forvaltning	73
c. Regnskabsperiodens underordnede betydning	78
d. Kontoopstilling – regnskabskontrol	84
3. Original opbevaringsfortegnelse eller renskrift til regnskabsaflægelse	87

1. Identifikation af regnskabsførernes hænder

a. Danske regnskaber:

I det foregående er allerede afsløret nogle af regnskabernes skriverhænder. Her skal spørgsmålet principielt søges løst. Hans Tolder, der har ført Ålborgregnskaberne 1517–18, er – som vist (se s. 50) – identisk med den kendte Hans Bartholomeussen, borgersøn fra Odense og indtil 1508 byfoged i sin hjemby [1]. Fra 1509 til sin død i 1522 fungerede han som tolder i Ålborg, efter 1518 var han tillige borgmester i byen og blev 1520 lensmand på Ålborghus [2]. Riberegnskaberne 1504–05 og 1509 er ført af Laurids Pedersen, borgmester og dronningens tolder i Ribe, hvor han i det mindste mellem 1500 og 1512 synes at have oppebåret de løbende toldindkomster uden for de store studemarkedstider [3]. Koldingregnskabet 1524 nævnes at være ført af Christiern Pedersen, tolder i Kolding [4], og Rødbyregnskabet 1518–22 af Anders Nielsen, også kaldet Anders Tolder [5]. Odense byfogedregnskab 1518–19 (s. 57) bærer påskriften: Hans Skrivers byfogedregnskab [6]. Assensregnskabet 1519–20 tør måske formodes at være ført af Hans Nielsen, tolder i Assens, der 1/6 1521 aflagde regnskab for sin toldoppebørsel til dronningens regnskabsfører, hr. Jacob [7]; og et lokalt Riberegnskab fra perioden efter 1512 kan eventuelt være ført af Niels Clausen, dronningens tolder i Ribe, i det mindste i årene 1519–20.

Om markedsregnskaberne fra Ribe og Kolding er tidligere anført (se s. 42), at de normalt foretages af dronningens egen regnskabsfører, og at et enkelt, nemlig forårsmarkedet i Ribe 1509, bærer Hans Reffs navn (se s. 46). Dog er den formodning fremsat, at hånden ikke tilhører dronningens kansler, men en skriver, der i hans navn har ført hans regnskaber for dronningen. De ældste, bevarede markedsregnskaber fra 1501, 1502 og 1503 er dog ført af en anden hånd, hvilket i og for sig også var at vente, da nævnte skriverhånd tidligst kan påvises i dronningens regnskaber i marts 1504 [8]. I opstillingsformen er disse tre regnskaber også særpræget, idet toldbeløbene er ført i en kolonne langs sidens yderkant, altså først på alle venstresider og sidst på alle højresider [9]. I regnskab I i dronning Christines hofholdningsregnskaber findes mellem bl. 28 og 29 indlagt et læg på 8 små sider, hvoraf godt 2 optages af en fortegnelse over fortæringsudgifter m. m. på regnskabsførerenes rejser til Ribe og Kol-

ding markeder, et bilag til en post opført på bl. 29 a. Will. Christensen har med rette tolket det til at gælde 1502, og mellem bl. 30 og 31 er indstukket en seddel, der på tilsvarende vis udgør bilag for rejsen til Ribe og Kolding markeder 1503 [10]. Heri har vi således et bevis for, at tolden 1502 og 1503 må være oppebåret af den samme, der har ført regnskab I [11]. I toldregnskabet fra 1501 er i modsætning til de to følgende år også opført udgiftsposter, og her er mellem bl. 10 og 11 indstukket et lille læg på 8 sider svarende til det fra 1502, hvorpå fortæringsudgifter m. m. i forbindelse med rejsen fra København til Ribe, fra Ribe til Næsbyhoved, derfra til Kolding og tilbage igen, er opført på i alt 4 sider. Dette er bilaget for rejserne til markederne 1501. En sammenligning mellem de øvrige udgiftsposter, der er daterede, og udgifterne i regnskab I i dronningens hofholdning, viser, at toldregnskabets udgiftsposter ikke figurerer i regnskab I; men de har på den anden side ganske samme karakter som disse [12]. Her er altså ligesom i 1519–20 i virkeligheden tale om en del af hofholdningen, der blot er påført toldregnskabet og derfor ikke forefindes sammen med de egentlige hofholdningsregnskaber, så de er udeladt i den trykte udgave. Det er nu klart, at udgiftsposterne i toldregnskabet, der starter med rejserne til Ribe og Kolding efterårsmarkeder i sept. og okt. 1501 og slutter 20/8 1502, må skyde sig ind i regnskab I i den trykte udgave, som dækker udgifterne i perioden 1500–1503. Will. Christensen er da også opmærksom på, at forekomsten af toldregnskabets udgiftsposter komplicerer dateringen af en del af udgifterne i regnskab I. Med kilde i toldregnskabets oplysning om regnskabsførers rejse til Sverige i slutningen af april 1502 følger han udgifterne i regnskab I frem til april–maj 1501, men fra juli–nov. mener han, at det er umuligt at afgøre, hvor grænsen går mellem 1501 og 1502 [13]. Det kan dog vist lade sig gøre at komme problemet lidt nærmere. Umiddelbart er det vel at formode, at regnskabsføreren af en eller anden årsag ikke har tilført indtægterne fra markederne 1501 til sin hovedbeholdning, således som det er sket de følgende år, men i stedet har brugt af disse markedsindtægter så længe, de slog til; og først da de slap op 20/8 1502, er han tyet til sin hovedbeholdning igen og har atter ført i regnskab I. Hermed rettes opmærksomheden særlig mod august måned, og dette viser sig at være en frugtbar arbejdshypotese. Nederst på bl. 27 b i regnskab I står en udgift på 10 mk. til Hinrick læge på regnskab i hans løn udbetalt »die Petri ad vincula« (1/8). Samme dato modtager mester Henrick imidlertid 10 mk. på regnskab i sin løn ifølge toldregnskabets udgiftsposter [14]. Det vil være urimeligt at antage, at regnskabsføreren samme dag skulle udbetale lægen 10 mk. af hver af sine kasser, når der var penge nok til at udbetale hele beløbet af den ene. Det må derfor dreje sig om to forskellige løn-

udbetalinger til lægen på samme dato, og da toldregnskabet udgift jo gælder 1502, må posten i hofholdningsregnskab I følgelig gælde 1501. På bl. 28 a i regnskab I føres lørdag efter vor frue dag Assumptionis 181 mk. 5 sk. 1 hvid betaling til Hans Bogbinder i dronningens gæld til lybækkeren Mattis Myling; men i toldregnskabet sidste udgiftspost står et beløb på 1152 mk. udbetalt til Hans Bogbinder på Mattis Mylings vegne »Sabbatis infra octauas Assumptionis beate virginis« [14]. I 1502 faldt Mariæ Assumptionis (15/8) på en mandag, så denne dato bliver 20/8 og nøjagtig samme dag som posten i regnskab I, hvis denne gælder 1502 og ikke 1501. Det må på forhånd siges at være mere sandsynligt, at denne betaling til Mattis Myling igennem Hans Bogbinder er faldet samtidig frem for på denne skæve betalingsdag to år i træk med samme mellemmand. Yderligere står i toldregnskabet, at de 1152 mk. er betaling på en gæld på 800 stæder mk., altså mk. lybsk, og imellem bl. 11 og 12, hvor posten er ført, er indstukket Mattis Mylings håndskrift, affattet på tysk: »800 mk. lybsk ist 533 gl. 8 sk. lybsk, den gl. to 2¹/₂ mk. ist 1333 mk. 5 sk. 1 witte dansk«. Når sedlen er udleveret, må det betyde, at lybækkeren er betalt ud; men de 1152 mk. i toldregnskabet post efterlader netop et restbeløb på de 181 mk. 5 sk. 1 hvid, som er ført i regnskab I. Der er nu ikke anden forklaring end, at de 1152 mk. har slugt regnskabsførerens sidste beholdning fra markedsindkomsten 1501, og han har derfor betalt det skæve restbeløb af sin hovedkasse, som han nu vender tilbage til, hvorfor han naturligvis på ny fører ind i regnskab I, som han har ladet hvile siden 1/8 1501 med udbetalingen til lægen. Udbetalingen til Hans Bogbinder er 3. post på den ny påbegyndte side; men de to første gælder samme dato, og det er bemærkelsesværdigt, at siden netop indledes med den samme lidt særprægede datering »sabbato infra octauas assumptionis Marie«, som afsluttede toldregnskabet. Der kan vist ikke være tvivl om, at udgifterne i toldregnskabet 1501 følger sig ind som supplement til hofholdningen i regnskab I imellem siderne 27 b og 28 a, således at posterne på siderne til og med 27 b ligger forud for 1/8 1501 og på siderne 28 a og fremefter ligger efter 20/8 1502 [15].

Fra efterår 1504 til forår 1507 er markedstolden oppebåret af Peder Gris, der kom i dronningens tjeneste april 1504 [16]. Udgiftsposterne i regnskab IV bærer vidnesbyrd om, at Peder Gris har været ved alle markederne i denne periode, og toldregnskaberne indgår som en del af indtægtsposterne [17]. Der er således i princippet ingen forskel på regnskab IV's toldindtægter af en række markeder og derpå følgende udgiftsposter fra hele perioden og toldregnskabet fra Ribe og Kolding marked 1501 med følgende udgifter. I det ene tilfælde er blot toldoppebørslen fulgt med udgifterne og placeret ved hofholdningen, hvorfor regnskaberne

er publiceret med i den trykte udgave; i det andet tilfælde er hofholdningsudgifterne fulgt med toldindtægten til placering ved toldregnskaberne og derfor ikke publiceret.

Fra efteråret 1507 er toldbeløbet i Ribe og Kolding oppebåret af Hans Reff, men ført på et selvstændigt register, som han henviser til ved indførelsen af det samlede indtægtsbeløb i sit regnskab, altså samme fremgangsmåde som i 1502 og 1503 [18]. Toldregistrene fra efteråret 1507 og forårsmarkedet i Ribe 1508, der også er oppebåret af Hans Reff, er ikke bevaret [19]. Derimod forefindes – som tidligere vist – efterårsregnskabet fra Ribe 1508, der ifølge hofholdningens regnskab V også skulle være opført for Hans Reff, som samme efterår har haft udlæg i forbindelse med toldopbejersel i Kolding [20]. Noget toldregnskab fra Kolding efterårsmarked 1508 er ikke overleveret, men forårsregnskabet fra Ribe 1509 oppebæres i Hans Reffs navn (s. 46), hvilket stemmer med oplysninger i regnskab V, der bevidner, at han på dette tidspunkt har været i Ribe [21]. Også toldregnskabet fra foråret 1511 i Ribe hævder i overskriften, at tolden er oppebåret af Hans Reff (i 1. person) [22]. Ifølge hofholdningsregnskab VI er tolden i alle 6 Ribe- og Koldingmarkeder 1510–11 oppebåret i Hans Reffs navn; men regnskabet for Ribe efterår 1510 er dog ikke overleveret [23]. Af udgifterne i regnskab V fremgår det, at regnskabsføreren i Hans Reffs navn har ført udgifter for ophold i Ribe og Kolding efterårsmarkeder 1509, her iblandt leje af toldbod i Ribe og aflønning af portvagt begge steder [24]. Man må således gå ud fra, at alle markedsregnskaber fra efterår 1507 til efterår 1511 er opført i kanslerens navn, således som forårsregnskaberne fra Ribe 1509 og 1511 i overskriften markerer. Dette behøver imidlertid, som tidligere begrundet, ikke at betyde, at regnskaberne er ført af kansleren egenhændigt. Det er tidligere antaget, at forårsregnskabet 1509 fra Ribe er ført af en skriverhånd i Hans Reffs navn (se s. 46). Denne karakteristiske hånd med de kraftigt pointerede og dybt nedtrukne lodrette nedstreger genfindes i Ribe forårsmarked 1511, hvor han altså også skriver i Hans Reffs navn (se fig. 2 b, 3 a). Det er ligeledes denne hånd, der har ført hofholdningsregnskaberne II, III, V og langt den overvejende del af VI [25]. I III, V og VI benævner den sig – som i de to toldregnskaber – Hans Reff (i 1. person), men hånden er af Will. Christensen antaget tilhørende en under kansleren stående skriver [26]. Med sikkerhed tør man tillægge samme skriverhånd toldregnskaberne fra Kolding og Ribe efterårsmarkeder 1511, som findes bundet sammen med Ribe forårsmarked 1511 (se fig. 3 b og 3 d). I samme heftning findes desuden Ribe forårsmarked og Kolding Franciscimarked 1510, som dog næppe tør tilskrives denne hånd (se fig. 4 c og 4 e) [27]. Men hånden har desuden ført – i alt fald – to

toldregnskaber mere. Der er, som omtalt (se s. 54), bevaret to eksemplarer af Kolding marked 1509. Det dårligst konserverede eksemplar, der samtidig er ført mindre omhyggeligt, må ganske givet tilskrives denne skriverhånd, og det samme gælder endnu et eksemplar af Kolding Franciscimarked 1511 (se fig. 3 c og 3 e) [28].

Denne skriverhånd, som vi kan kalde A, har altså foruden de fire hofholdningsregnskaber ført i det mindste 6 markedsregnskaber: Ribe 1509 25/3, 1511 25/3, 8/9 og Kolding 1509 4/10 (eksp. II), 1511 4/10 (eksp. I og II) samt udgifterne i Laurids Pedersens Riberegnskab første halvår af 1509 (se fig. 2 a–b og 3 a–e). Will. Christensen meddeler om denne hånd, at den i slutningen af regnskab V bliver noget flygtigere, så flere ord er blevet vanskelige at tyde. Ligeledes er regnskab II noget flygtigere end regnskab III [29]. Dette flygtige præg genfindes flere steder i toldregnskaberne, navnlig i eksp. II af Kolding 1509 og 1511. Skønt hånden således rummer utvivlsomme variationsmuligheder, vil det dog være vanskeligt at tilskrive den alle de bevarede markedsregnskaber fra 1508–1511, som jo skulle være opført i kanslerens navn. For det første virker visse stavemåder påfaldende. Mens alle de af A førte regnskaber konsekvent skriver »hæst« og »hæste«, forekommer denne stavemåde – med en enkelt undtagelse – overhovedet ikke i de øvrige, der gennemfører »hest« og »heste«. Da regnskaberne tidsmæssigt griber ind i hinanden, er det vanskeligt at forklare sig, at samme hånd med konsekvens skulle have gennemført denne vekslende stavemåde i et så almindeligt forekommende ord [30]. I Ribe efterårsmarked 1509 skrives konsekvent »øxnæ«, mens A's regnskaber gennemfører »øxen«, der i det hele taget var den almindelige staveform i regnskaberne. For det andet røber A's regnskaber visse skriftlige særpræg. En meget hyppigt anvendt forkortelse i A's regnskaber er en lille skråstreg – næsten som en accent grave – over ordet til at markere udeladelse af ri eller re f. eks. i navne som *Cristern*, *Hinrick* og *Seuerin*. Denne forkortelse forekommer derimod slet ikke i de øvrige markedsregnskaber. Et påfaldende træk i A's noget flygtige skrift er, at strengen igennem ø normalt rammer ved siden af bogstavet, mens den i alle de øvrige regnskaber meget omhyggeligt er ført lige ned igennem det. A synes også at have haft vanskeligt ved at overholde nøjagtig lige marginant. Der spores en stadig tendens ned ad siden til at rykke indad, medens f. eks. Riberegnskabet fra 8/9 1509 holder meget lige margin (se fig. 4 b).

Efter disse kriterier, som man vanskelig kan forestille sig skulle skifte så brat fra regnskab til regnskab, må det siges at være lidet sandsynligt, at A skulle have ført regnskaberne fra Ribe 8/9 1508, 8/9 1509, 25/3 1510 og Kolding 4/10 1510 og 4/10 1509 (det omhyggeligt førte og velbeva-

rede eksemplar I) (se fig. 4 a–e). Ligeledes har Will. Christensen påvist, at nogle få spredte sider i hofholdningsregnskab VI ikke er ført af den hånd (A), som har ført den overvejende del af regnskabet [31]. Uden at forsøge en yderligere differentiering af »hænder« tør man altså slutte, at dronningens kansler, Hans Reff, åbenbart må have haft mere end een skriver til sin disposition, som skrev i hans navn. Dette underbygges af garantilisten fra Kolding Franciscimarked 1509, der i det mindste er ført af 3 forskellige »hænder«. Tanken ledes derved hen på et egentlig cancelli. Et sådant omtales jævnligt i hofholdningsregnskaberne. Der må have været indrettet en særlig skrivestue på slottet i Odense, som betegnedes »cancelleriet« [32]. I 1507 optræder en udgift til måtter hertil, og i 1519 købtes sten til en skorsten i cancelleriet [33]. Et sådant lokale omtales også på Næsbyhoved [34]. Når dronningen rejste, må hun have medbragt denne stab af cancelliskrivere, siden cancelliet omtales i Neumünster, Neustadt, Sterneberch, Rendsborg, Wismar og Næstved, hvor indkvarteringen åbenbart må have stillet et lokale til rådighed som skrivestue, og betegnelsen »cancelleriet« synes at gælde dels skrivestuen, dels skriverstaben [35]. Det må således være berettiget at forestille sig, at dronningen rådede over en stab af cancelliskrivere, der fra en skrivestue – under kanslerens tilsyn og i hans navn – varetog hendes skriftlige forretninger, altså et dronningens cancelli, som en mindre parallel til det kongelige cancelli. Der vil derfor intet være i vejen for at antage, at de 5 markedsregnskaber, der ikke synes skrevet af A, kan være ført i kanslerens navn af en anden eller måske flere forskellige skrivere fra det under Hans Reff sorterende dronningens cancelli, hvor A åbenbart også har haft sæde.

Man tør formode, at det er Hans Reff, der atter har knæsat den regnskabspraksis, som havde været fulgt i 1502–03, men blev forladt af Peder Gris: at føre selvstændigt register over toldindtægten fra markederne, så kun indkomstsummen herfra førtes i hovedregnskabet, hvilket må siges at repræsentere en mere udviklet regnskabspraksis end Peder Gris'. Men hermed er Hans Reffs regnskabsmæssige fortjenester vist ikke udtømte. Koldingregnskaberne fra 1509 og 1511 foreligger i to eksemplarer (s. 54, 65). I 1511 er begge eksemplarer skrevet af een og samme hånd, nemlig A. Sammenligner man skriften i de to eksemplarer, lader umiskendelige lighedstræk sig ikke skjule, skønt det ene eksemplar er skrevet så overfladisk og sjusket, at det sine steder grænser til det ulæselige. I denne henseende står det ikke tilbage for A's eksemplar: Kolding 1509 4/10 (eksp. II); mens det andet eksemplar af dette regnskab – formentlig ført af en anden hånd – virker yderst pertentligt. Der er imidlertid ikke blot forskel på skriften og ordenen i de to bevarede eksemplarer fra henholds-

vis 1509 og 1511. I det sjuuskede eksemplar kan begge år iagttages mangelfulde oplysninger. Ved flere poster er toldbeløbet udeladt, andre steder står toldbeløb, men ingen vare. I dette eksemplar med rettelser og overstregninger findes både i 1509 og 1511 på heftets bageste sider opført en række udgiftsposter, i 1511 under overskriften »Exogata«, i 1509 uden overskrift. Disse udgiftsposter er udeladt i det andet – mere omhyggeligt og pertentligt førte – eksemplar, ligesom udgifter ellers i det hele taget mangler i Hans Reffs toldregistre. Udgifterne i forbindelse med markerne er jo netop fundet i Hans Reffs hofholdningsregnskaber. Når man kender denne praksis hos kansleren, er det nærliggende at vente, at også udgiftsposterne i disse to Koldingregnskaber er at finde i hofholdningsregnskaberne, hvilket bekræftes ved en kontrol [36]. De overfladisk førte eksemplarer af Koldingregnskaberne 1509 og 1511 er altså skriverens egen kladde, som han har ført på stedet, og som senere efter hjemkomsten er renskrevet, hvorved udgifterne og indtægtssummen er ført i hovedregnskabet. De to tilfældigt bevarede kladder tillader os således et indblik i cancelliets forretningsgang, og det er derfor ikke usandsynligt, at også andre markedsregnskaber fra Hans Reffs skrivere kan tænkes at bygge på et kladdeforlæg. Det har i denne forbindelse særlig vægt, at de to bevarede kladdeforlæg mangler en række oplysninger, såsom varebetegnelse, hvor denne fremgik af toldbeløbet, hvilket jo viser, at de fra starten kun har været tænkt som en nødtørftig erindring for skriveren selv, der altså må have vidst, at renskrift skulle følge efter. På denne baggrund får det fornyet interesse at læse, hvad Will. Christensen skriver om forholdet mellem regnskab II og III i hofholdningen: II er skrevet af den samme hånd som III omend gennemgående en del flygtigere. I alt væsentligt gengiver de to regnskabstekster det samme indhold – bortset fra, at slutningen af III mangler i II. I detaljer kan der forekomme en del afvigelser [37]. Man kunne fristes til at forestille sig, at II på lignende måde har været et kladdeforlæg for III, muligvis beregnet på at forelægges kansleren til godkendelse forud for renskriften.

Regnskab VII – 1520–21 – i hofholdningen er ført af en hr. Jacob, der var præst for dronning Christine. Hans første indtægtspost er tolden fra Ribe efterårsmarked 1520 fulgt af tolden fra Kolding Franciscimarked samme år, som ifølge teksten begge er oppebåret af ham. Han hævder tillige at have oppebåret tolden fra Ribe og Kolding i foråret 1521. Hans udgiftsposter viser i øvrigt hans besøg ved de pågældende markeder [38]. Disse fire toldregnskaber er bevaret, og en skriftsammenligning efterlader ingen tvivl om, at disse er ført af samme hånd som regnskab VII (se fig. 5). Derimod er det ikke hr. Jacob, der har oppebåret markedstolden i 1519 og på forårsmarkederne i 1520. Disse regnskaber er ført af en

anden hånd, som tillige af denne indkomst har afholdt en række udgifter i 1519 og 1520. På grund af toldregnskabs deling i Ribe forårsmarked 1520, er kun udgifterne efter dette tidspunkt kommet med i den trykte udgave, mens de tilsvarende udgifter fra 1519 og begyndelsen af 1520 – som vist (se s. 32, 38) – findes i den utrykte del af toldhæftet. Hr. Jacobs udgifter starter med svendeløn circa festum Michaelis 1520. Foregående års svendeløn er udbetalt af den, der har ført markedsregnskaberne 1519 og foråret 1520 [39]. Der kan således ikke påpeges nogen overlapning i de to regnskabsførelser således som i Hans Reffs og Peder Gris' tid. Det vil derfor sikkert være rigtigst at antage, at hr. Jacob først har overtaget dronningens regnskabsførelse omkring begyndelsen af september 1520, hvilket hans overskrift over regnskab VII nok kunne tyde på. Den, der har ført det lille læg på 8 blade, som Will. Christensen har aftrykt sidst i regnskab VII, indeholdende slutningen af Ribe forårsmarked 1520, Kolding forårstold 1520 og nogle efterfølgende udgifter, bliver således en mere central person, der må betragtes som hr. Jacobs forgænger i embedet som dronningens regnskabsfører, og hans regnskab, der nu ligger samlet i pakken Kolding og Ribe Toldregnskaber 1518–20, 1524, må tillige betragtes som et af dronning Christines hofholdningsregnskaber, der ligger forud for hr. Jacobs regnskab VII. Han har forladt Hans Reffs praksis med adskillelse af toldregistre og hofholdning og benytter samme regnskabsprincip som Peder Gris. Arkivplaceringen er blot den modsatte af den, man har anvendt på Peder Gris' regnskaber, der ligger ved hofholdningen. Som det fremgår, har hr. Jacob genindført Hans Reffs praksis.

b. Nedertyske regnskaber:

Det ældste Gottorpregnskab (1484 2/12–1485 1/12) er ifølge dets egen oplysning ført af hr. Diderick Wilde [1]. Regnskabet 1491 20/2–1492 19/2 meddeler i en overskrift at være ført af Johannes Ouerhoff efter hertug Frederiks befaling af 20/2 1491 [2]. Der må altså være indtrådt tolderskifte på dette tidspunkt, hvilket stemmer med, at Gottorpregnskabet fra månederne umiddelbart før (1490 2/11–1491 20/2) er ført af en anden hånd. Selv om regnskabet ikke selv røber tolderens navn, kan han dog identificeres. Af Hinrick Bakes regnskab 1488–91 fremgår det, at Johannes Borgwede 16/11 1490 har været Gottorptolder [3]. Hvornår han har afløst Diderick Wilde, tør næppe fastslås med bestemthed, men allerede i 1488 er Johannes Borgwede i alt fald tolder [4]. Endnu 20/2 1491 har han ført 7 poster; men samme dag har han aflagt regnskab og

må pludselig være fratrukket, siden resten af dagens poster er ført af efterfølgeren, Johannes Ouerhoff [5].

Lange kan denne imidlertid ikke have beklædt embedet, for i jan. 1495 omtales hr. Vincentius som tolder i Gottorp, og febr. året efter beklæder han endnu denne post [6]. To bevarede udgiftsregnskaber fra 1494 og 1495 må hidrøre fra dennes embedsperiode. Det næste indtægtsregnskab, som starter St. Peters og Pauls aften (28/6) 1497 røber i overskriften atter tolderskifte [7]. Denne gang er det den tidligere kansler, Johan Rode, der overtager toldoppebørslen. Af Helmold Alverdings regnskab 1498–1501 fremgår det nemlig, at han i febr. 1498 var Gottorptolder og havde regnskab at aflægge vedrørende 1497 [8]. En sammenligning viser da også, at skriften fra 1497 går igen i regnskabet fra 1498, der på sidste beskrevne side indeholder en redegørelse for hr. Johan Rodes regnskabsaflæggelse [9]. Derimod er udgifterne fra 1497, der – i modsætning til indtægten – udtrykkeligt gælder hele året, ikke skrevet af Johan Rodes hånd. I øvrigt forekommer der flere hænder i dette læg med udgifter fra 1497. En meget regelmæssig og sirlig hånd, der i alt fald har skrevet betydelige afsnit, genkendes fra udgiftsregnskaberne 1494 og 1495 og er muligvis hr. Vincentius' hånd.

Når vi har overleveret disse korte toldperioder på ca. 3 og 6 mdr. fra 1490–91 og 1497, skyldes det altså ekstraordinært tolderskifte, og – som det også er iagttaget i danske regnskaber – markerer den nye tolder sin tiltrædelse ved en orienterende overskrift over sit første regnskab. Med Johan Rodes tiltrædelse i sommeren 1497 ophørte imidlertid de hyppige tolderskifter. I 1501, 1502 og 1505 omtales han stadig som tolder i Gottorp, og hans skrift lader sig følge i regnskaberne fra 1497 til og med 1508 (se fig. 6 a) [10]. Dette betyder dog ikke, at alle regnskaberne er ført af samme hånd helt igennem. Ligesom sidste halvår af 1497 har Rode egenhændigt ført 1498 og 1508, men i 1501 er store passager tydeligvis ikke skrevet af Rodes ganske særprægede, men ikke videre ordentlige og regelrette skrift. Mindst tre hænder foruden Rodes kan spores i regnskabet fra 1501. Den første hånd er en lille, meget sirlig og særdeles regelmæssig skrift, som har ført indtægterne på bl. 11 a–13 b og 20 a–22 b. På blad 23 a–34 b afløses den af mindst een noget større hånd, der adskiller sig klart fra den. En tredje hånd med en lille, ganske regelmæssig, men til forskel fra den første noget gnidret skrift har ført blad 35 a–56 a og udgifterne blad 61 b–68 b. I udpræget grad har man indtryk af, at en skrivestue står bag regnskabet fra 1501. De tre hænder er i type udpræget forskellige, men alle ganske anderledes pertentlige og regelmæssige end Rodes, der optræder i alle sidesammentællinger, som han åbenbart har foretaget selv (se i øvrigt fig. 6 a–d).

Regnskaberne fra 1510, 1511 og 1519 er på sidste side påføjet en afregning ligesom 1498. Af denne fremgår, at tolderen, der har ført disse regnskaber, hed Euerhardus Esterman. Skriften røber, at regnskaberne fra 1510 og 1519 er ført af tolderen egenhændigt, mens ret betydelige afsnit af 1511 (bl. 40 a–61 b, 64 a–77 b) er skrevet af en anden hånd, som må formodes at tilhøre en toldskriver, siden disse afsnit er fyldt med rettelser, foretaget af tolderens hånd, og alle sidesammentællinger er ligesom i 1501 foretaget af den hånd, som tilskrives tolderembedet. Afregningen i 1511 meddeler heller intet om tolderskifte i årets løb.

De to ældste Plönregnskaber fra 1490–91 er ifølge påskreven afregning ført af tolder Ludke Werhagen [11]. Men i 1492 overtages posten af en præst, Nicolaus Dageman, der må have beklædt den også det følgende år, siden Johannes Moielke, som har ført regnskabet fra 1494, oplyser i første post at have modtaget et beløb af Nicolaus Dageman, som denne havde oppebåret [12]. Plönregnskaberne er gennemgående forsynet med en afregningsnotits, som giver meddelelse om tolderen. Fra 1494–1518 fungerer imidlertid Johannes Moielke eller Hans Moileke, som han i nogle afregninger kaldes, uafbrudt i alle de bevarede regnskaber [13].

Det ældste Husumregnskab har været forsynet med en overskrift, men regnskabets stærkt beskadigede tilstand umuliggør en rekonstruktion af dens ordlyd. I slutningen af regnskabet er imidlertid påført et afregningsnotat, som røber tolderens navn: Melchior Kikebusch, og et udgiftsbilag er stilet til Melchior Kikebusch, tolder i Husum, så regnskabets herkomst ligger klart nok. I øvrigt er Melchior Kikebusch kendt fra andre kilder. Han forekommer i Gottorpregnskabet fra 1485 som stude- og hestehandler fra Husum [14]. I Hinrick Bakes regnskab 1488–91 får hans frue et beløb udbetalt i 1490 for udskænkning, og i regnskab for Kieler Omslag 1496 omtales han som: Melchior, tolderen i Husum [15]. Som tolder må han åbenbart have afløst en mester Euert, der 1496 kaldes »den gamle tolder« [16]. Regnskabet fra 1497 har ingen overskrift, men i indtægtsammentællingen står, at det er tolden i Husum, og regnskabet er da også tydeligt ført af samme hånd som foregående år [17]. Endnu i 1500 må Melchior Kikebusch da også have været tolder, for 4/3 dette år kvitterer en klokkestøber fra Kampen for at have modtaget et beløb af »Melleger tollener toe Husum« [18]. Endnu i apr. 1501 modtager han et beløb i Hinrick Stakensniders regnskab for kost og indkvartering, uden at han dog her benævnes tolder [19].

Husumregnskaberne fra 1504, 1505 og 1506 er ført af en anden hånd, og da de alle er forsynet med afregningsnotat, fremgår det, at de er ført af Alert Munt, tolder i Husum. Denne mand havde i de foregående år ført en ret omfattende opkøbshandel for det hertugelige hof [20]. Fra hans

hånd foreligger endnu et regnskab, som dog mangler afregningsnotat, og er uden angivelse af tid og sted. Da skriften imidlertid røber Alert Munt, kan der ikke være tvivl om, at her er tale om et Husumregnskab, og en tilfældig omstændighed giver mulighed for en ret nøje datering af dette regnskab. Blandt hestehandlerne i Husumregnskaberne forekommer nemlig en Willem Stracke, der også træffes med heste i Gottorp 1497 og i Ribe 1502 [21]. Han kan lokaliseres til Husum, men 28/12 1507 omtales det hus, som har tilhørt »salig« Wilhelm Stracke [22]. Da han forekommer 3 gange med heste i det udaterede Husumregnskab, kan dette altså senest være fra 1507 [23]. Da regnskabet er ført af Alert Munt, og Melchior Kikebusch i alt fald endnu 1500 benævnes tolder, kan det tidligst henføres til 1501. Eftersom 1504, 1505 og 1506 foreligger, begrænses mulighederne ret stærkt. Det er ikke sandsynligt, at det er Alert Munts første regnskab, siden det mangler overskrift, så der kan næppe være tale om andre år end 1502, 1503 eller 1507 [24]. Det tør således betragtes som givet, at dette regnskab i tid slutter sig op til de tre øvrige af Alert Munt overleverede Husumregnskaber, højst med en lakune på et år.

2. Regnskabsførelsen

a. Uspecificeret opstilling:

Regnskabsførelsen var i de fleste tilfælde den simplest tænkelige, kun opdelt i indtægter og udgifter, begge dele ført op rent kronologisk. I et toldregnskab var indtægtsposterne naturligvis normalt toldoppebørsel, men i Svendborgregnskabet føres – som nævnt (se s. 56) – også et par sagesfaldsindkomster og $2\frac{1}{2}$ mk. for salget af møllestén. I Odense byfogedregnskab 1518–19 er det særlig tydeligt, at indkomstfunktionerne falder sammen. Indtægter af told, accise, sagesfald, et enkelt tilfælde førlov, er opført i flæng ned ad siderne. I samme post kunne opregnes et beløb for rortold og et beløb for varetold. Regnskaberne var således ikke knyttet til funktionen, men til personen, og kontofordeling var noget unormalt.

Det var næppe et specielt træk, der kendetegnede dronning Christines oppebørsel, men tør tværtimod antages at have været normal praksis i den kongelige lokaladministration. Byfogden i Roskilde aflagde regnskaber til Christian II for sagesfald, jordskyld, told, førlov, græspenninge og alt andet, som han havde oppebåret [1]. Byfogderne i Helsingør og Nykøbing i Odsherred opregner sagesfald, told, førlov og andet, byfogden i Skelshør, told, sise, sagesfald, førlov, toftægæld, havneleje, drift og andet [2].

Byfogeden i Slagelse har oppebåret særlige afgifter af skomagere, skrædere, kromænd og bryggere og desuden jordskyld, vinterlag, førlov, told, drift og sagefald [3]. I Næstved gjorde tolderen regnskab for told, sagefald, sise, danearv og alt andet [4]; og tolderen på Møen afregner for byskat af Slagelse, Skelskør, Stege og Stubbekøbing og dertil 5 gl. fra en karl i Stege, der frikøbte sig fra kronens gods, samt 9 mk. og $9\frac{1}{2}$ sk. af tolden på Møen [5]. I afregning fra Skånemarkedet opremser tolderen told, sagefald, sise, jordskyld, bodpenninge, »witan pendinge« (fedafgift?) og alt andet, som han nu i høsten næstforleden har oppebåret i Falsterbo og Skanør [6]. Der er al mulig grund til at antage, at hovedparten af disse byfoged- og toldregnskaber, der rummer blandede oppebørsler i lighed med Odense-, Assens- og Svendborgregnskaberne, også er ført i nøjagtig samme vilkårlige opstillingsform, som er iagttaget i de fynske.

Det er tidligere påpeget, hvorledes toldoppebørsel og hofhold i visse perioder har været blandet sammen af nogle af dronningens regnskabsførere. Ser man på udgiftsposterne, træder den manglende specificering endnu tydeligere frem. Som det fremgår af Will. Christensens udgave af dronning Christines hofholdningsregnskaber, havde hun en tid flere regnskabsførere, der førte sideløbende regnskaber for dronningen; men i princippet var der ingen forskel på de udgiftsposter, de afholdt. De spændte fra varekøb til hofholdningen over lønninger i penge og beklædning til hofstaben, til kostpenge under rejser og til gæster, betaling for tjenesteydelser, vognleje, færgeleje o. s. v. og gaver til klostre, kirker, fattige m. fl. Udgifter af lignende art, blot i mindre omfang, forekommer i Odense- og Assensregnskaberne.

Når udgiftsposterne var ved at have opbrugt indtægtsbeløbet, måtte der rekvireres et nyt større indtægtsbeløb, og regnskabsførelsen kunne begynde på ny. I 1519 forbrugtes f. eks. – som tidligere nævnt (se s. 32) – først af toldindkomsten fra Ribe marked i sept., derpå af Kolding marked i okt., fra St. Mortenstid i novbr. af Svendborg byskat, og ind under jul måtte rekvireres et beløb på 500 mk. fra Jylland. I Ribe-Koldingregnskabet fra 1501 udgør markedsindtægten en sådan kassebeholdning, der bliver udgangspunkt for en række udgiftsposter, der – som det er iagttaget (se s. 63) – skyder sig ind i hofholdningsregnskab I. Efterårsindkomsterne fra Ribe og Kolding 1507 og forårsindkomsterne 1508 udgør en del af kassebeholdningen, der er udgangspunkt for Hans Reffs hofholdningsregnskab V (se s. 64), der imidlertid har strakt til at bære udgifter til juleaften i året 1509 [7]. Regnskabet er formentlig afregnet få dage senere [8]; men da var indkomsterne fra efteråret 1508 og forår og efterår 1509 imidlertid for længst oppebåret i Hans Reffs navn (se s. 64). De er dog ikke ført til indkomst i hofholdningsregnskab V, der blot føres ud,

til den oprindelige beholdning er brugt op. Da de heller ikke findes i hofholdningsregnskab VI, hvis indkomster begynder marts 1510, må de formodes at danne udgangspunkt for et regnskab, der ikke er overleveret, men må være ført i kanslerens navn, for hvem indkomsterne er oppebåret, og vel sagtens skyde sig ind imellem hofholdningsregnskaberne V og VI på en eller anden vis [9]. Disse hofholdningsregnskaber er altså at opfatte som administrering af små betroede separatbeløb, sammensat af vilkårlige indkomster, hvis oppebørsel placeres uden system eller konsekvens. De løber, indtil beholdningen er brugt op uden hensyn til udgiftskategorier eller regnskabsintervaller. Efter regnskabsaflæggelse tages hul på en ny beholdning evt. sammenbragt af en række mindre beløb.

Dette behov for stadige indtægtstilskud for regnskabsførerne er vel også baggrunden for de omtalte kontantbeløb, som de stedlige toldere leverede ved forskellige lejligheder enten »på regnskab« (ledsaget af indtægtsbilag) eller som forskud (uden bilag), der førtes til udgift i det løbende toldregnskab. Adskillige steder i dronningens regnskaber fremgår det desuden, at regnskabsføreren har tilbagebetalt enkeltpersoner midlertidige lån eller udlæg for dronningen eller hendes tjenerstab, eller han selv har måttet optage et sådant lån, ofte hos handelsforbindelserne. Der var ikke noget klart skel imellem de offentlige betalinger og de private hofleverancer. Laurids Pedersen i Ribe leverede klæde på kredit og trak betalingen fra som udgift i sit toldregnskab, og Peder Jepsen i Ribe fik Ribe byskat afkøbt i sit tilgodehavende for klædeleverance [10]. Jens Faderson i Ribe måtte lade øksentold kvitte i sit indbyrdes regnskab med dronningen [11]. Lille Jep fra Ribe måtte lade afgift for okser i Ålborg afskrive i sit lån til kongen, og en lignende ordning fik Peder Jepsen og Jep Christiensen fra Ribe [12].

b. Afregningspraksis i dronning Christines forvaltning:

Det er tidligere antydnet (se s. 44), at dronningens økonomiske forbindelse med Ribetolderen, Laurids Pedersen, havde dobbeltsidig karakter, så hun på samme tid stod i debitor- og kreditorposition til ham, hvilket modregnedes i hans regnskab, formodentlig efter samme regnskabsmæssige princip, som anvendtes i købmandsbøgerne de forskellige handelsforbindelser imellem. Det økonomiske mellemværende bragtes fra tid til anden til at balancere ved regnskabsopgørelser, hvor tolderen gjorde »rede og regnskab på alle toldpenge, han havde oppebåret og udgivet på dronningens vegne (altså gensidig klarering) siden sidst han gjorde regnskab«. Disse klareringer opfattedes dog ikke som noget egentlig skel i den økonomiske forbindelses permanente karakter. De anførte parallelle eks-

empler på clearingsystemets anvendelse også i forholdet til andre handelsforbindelser synes netop at støtte den opfattelse, at der ikke var nogen væsensforskel på afregningssystemet med tolderen i Ribe og med de øvrige handelsforbindelser.

Spørgsmålet er nu, om Laurids Pedersens oppebørsels- og afregningsform tør betragtes som normal praksis mellem dronningen og hendes lokale administratorer. Lad os til sammenligning betragte Koldingtolderen, bgm. Hans Jacobsens afregninger. I 1504 fik han kvittering for at have gjort dronningen »rede og regenskab fore alle toldpendinge, sagefaldt oc allt annet, som han haffuer opboret i Koldinge paa hennes nades veygne siden sist han regenskab aff gjorde, som war mandagen nest for sancti Thome episcopi cantuarensis dagh aar etc. mcdxc nono, oc swa till thenne dagh effther hanss registers ludelse, han oss regenskab aff gjorde oc strax offueranttwordede« [1]. Formuleringen er klar: en fuldstændig afregning for hele toldperioden, der her er angivet, ledsaget af regnskabet, der afleveres »oc bliffuer han myn frwes nade inthet ythermere skyldig aff thette regenskab«: klareringen har bragt hele det økonomiske mellemværende ud af verden frem til afregningsdagen, der er dateret »feria sexta proxima post dominicam oculj«. Oculi, 3. søndag i fasten, faldt i 1504 den 10/3, så afregningsdagen må have været 15/3 1504. Thomas Cantuarensis archiepiscopus' dag var 29/12, der i 1499 faldt på en søndag, så foregående afregningsdag må have været 23/12 1499. Den samlede regnskabsperiode 23/12 1499–15/3 1504 strækker sig dermed over ca. 4 år og 3 mdr.; men det betyder ikke, at dronningen ikke har modtaget penge fra ham i denne lange periode. Da hendes regnskabsfører i efteråret 1502 var i Kolding for at oppebære told i Franciscimarked, førte han i sit markedsregnskab: »Item 100 mk. fick jeg aff Hans Jacobss i Kollinge paa regenskab aff tollen ther i byen, som han haffde vpboret i faste nest forlethen«, og det følgende år »annammede jeg aff Hans Jacobss 60 mk. paa regenskab aff tollen nw at poske nest forlethen« [2]. Det var toldindtægten af forårsdrivningen af okser, dronningen et halvt år efter oppebørslen fik ind i sin hovedkasse, selv om tolderen først længe efter afregnede for hele toldperioden. Disse toldbeløb er modtaget »på regnskab af tolden« altså ledsaget af regnskabsbilag, så de pågældende poster således bringes ud af verden inden for regnskabsperioden, ligesom de 110 mk., Ribetolderen den 19/6 1504 leverede på regnskab og modtog kvittering på. I 1503 har regnskabsføreren oprindeligt skrevet: »Item annammede jeg vdi samme markede aff Hans Jacobss ther i Kollinghe 60 mk. paa regenskab, som han haffde vpboret till tollid ther i byen vdi thette neste forlethen aar«; men denne passus er overstreget og erstattet af den ovenfor nævnte, der formentlig stemmer bedre med toldbilia-

get [3]. »Die cineris« (21/2) 1504 modtog Hans Jacobsen desuden kvittering for 80 mk., han »loed oss antworde paa regenskab idag« [4]. I alt fald 3 beløb ledsaget af toldbilag har Koldingtolderen altså afregnet inden for sin toldperiode og således draget ud af sin endelige afregning med dronningen. Om det endelige regnskab havde været os overleveret, ville det naturligvis have givet et misvisende billede af handelen i Kolding, hvis det ikke suppleres med disse afregninger undervejs. På samme måde må Laurids Pedersens 110 mk. den 19/6 1504 medregnes til det overleverede Riberegnskab 1504–05, som det foran er sket (se s. 43 f), for at give det sande billede af regnskabsperiodens handel.

I dronningens hofholdningsregnskab (II–III) opføres 80 mk. modtaget af Hans Jacobsen i Kolding »fredagen nest Marci evangeliste« (26/4) 1504. Det må være det samme beløb, der på denne dag iflg. dronningens brevbog er udstedt kvittering for i Kolding til en Johannes »paa regenskab aff tolden« [5]. Da Hans Jacobsens regnskabsaflæggelse den 15/3 lå forud for forårsdrivningen af okser, har dronningen modtaget toldbeløbet herfor på bilag for sig den 26/4. I hofholdningsregnskabet figurerer en post på 40 mk., som Hans Jacobsen sendte dronningen. Der er ingen datering, men posten følger umiddelbart efter de nævnte 110 mk. fra Laurids Pedersen 19/6 1504. I brevbogen udstedes kvittering til Hans Jacobsen i Kolding for 40 mk. på regnskab af tolden samme dag (22/6), som Laurids Pedersen fik sin kvittering [6]. Ligesom der i hofholdningsregnskaberne ikke ses nogen forskel på de 95 mk., som Laurids Pedersen betalte Peder Gris 10/7 1505 uden regnskabsbilag og førte til udgift i sit regnskab, og de 110 mk. på regnskab, han sendte 19/6 1504, røber hofholdningsregnskabet også kun disse to beløb fra Hans Jacobsen uden videre kommentar; men brevbogen kan oplyse, at de begge har været ledsaget af regnskabsbilag og altså må regnes for en partiel afregning inden for toldperioden og ikke blot et foreløbigt kontantbeløb, der senere inddrages i den samlede afregning. Lige så lidt oplyste Hans Reffs hofholdningsregnskab, at posten på 11 mk. 10 sk. modtaget 12/7 1505 af Laurids Pedersen dækkede over en regulær regnskabsaflæggelse, således som brevbogen kan bevidne (se s.41). Disse oplysninger er irrelevante i regnskabsførerens regnskab, hvor kun indkomstbeløbet har interesse. Kvitteringen vedkommer ikke regnskabsføreren, men er udstedt i dronningens navn. Det er jo derfor, den skal findes i brevbogen.

På lignende vis føres 30 mk. fra Hans Jacobsen i hofholdningsregnskabet uden datering, men mellem 11/11 1504 og 3/1 1505. De genfindes i brevbogen dateret 25/11 1504 og er overleveret på regnskab af den told, der er faldet i år [7]. Da Peder Gris i marts 1505 rejser til Ribe og oppebærer det første forårsregnskab, slutter han det med en post på 70 mk.,

som han på tilbagevejen den 8/4 har modtaget hos Hans Jacobsen, naturligvis for forårsdrivningen af okser i lighed med beløbene i Koldingregnskaberne 1502 og 1503 [8]. At beløbet ligesom disse er overleveret på regnskab med vedlagt bilag, kan der næppe tvivles om, selv om det ikke skrives. I 1507 har Peder Gris på lignende måde på tilbagevejen fra Ribe den 1/4 af Hans Jacobsen modtaget 36 rh.gl., men denne gang skrives udtrykkeligt »paa reghenskaff« [9]. I 1506 foreligger et oppebørselsregister over toldindtægt, som Peder Gris på vej til Ribe har oppebåret i Kolding 22/3 [10]; men denne opregning kan naturligvis ikke være komplet, da drivningen jo ikke koncentreredes på een dag. Resten af tolden for forårsdrivningen i Kolding er naturligvis i 1506 oppebåret af Hans Jacobsen, medens Peder Gris er rejst videre til Ribe. Sandsynligvis finder vi disse toldpenge i Hans Reffs hofholdningsregnskab (V) som 40 mk. forud for en post til Laurids Pedersen dateret 10/7 1506. Det skal dog sikkert være 50 mk. på regnskab, som brevbogen har kvittering for dateret 14/7 1506 [11].

Peder Gris' regnskab fra 22/3 1506 er altså blot et tilfældigt udsnit af drivningen gennem Kolding dette forår og giver lige så lidt udtryk for omfanget af forårstransporten gennem Kolding, som hans forårsregnskab fra Ribe 1505 kan tages som udtryk for forårstransporten gennem Ribe (se s. 43). I 1505 og 1507 er hele toldbeløbet åbenbart oppebåret af den lokale tolder; men i 1509 fik Hans Jacobsen kvittering på 60 rh.gl. på regnskab »aff then deell, han haffuer vpboeret til toldt vdj faste circa festum annunciationis Marie« [12]. Formuleringen *kan* i det mindste udlægges således, at Hans Jacobsen kun har oppebåret en del af tolden for forårsdrivningen, medens en anden del figurerer i den tilrejsende regnskabsførers regnskaber, ligesom tilfældet var i 1506. Dronningens regnskabsfører kunne jo ikke være to steder på een gang. Da han i marts 1520 opfører et Koldingregnskab omfattende 18 poster under titlen: »Thenne efftherscreffne toldh opbaer jeg paa myn frwes veignæ i Kolding circa festum annuacionis Marie . . .«, fortsætter han med 173 mk. 6 sk. 1 alb. »fick jeg i Kolding, ther jeg kam fra Ripe, som Per Skottborg optog till toldh, medhen jeg vor i Ripe« [13]. Her står problemet ridset op med rene ord. Fra år til år er det imidlertid løst vilkårligt uden forsøg på nogen konsekvent skillelinie mellem den lokale tolders og den tilrejsende regnskabsførers oppebørselsområde. Såre naturligt, for samtiden har ganske givet ikke set nogen principiel forskel regnskabsmæssigt. Ved tilrejsende opkræver kunne toldpengene hurtigere inddrages i hofforbrugget, og i perioder, hvor beløbene erfaringsmæssigt var store, var det umagen værd at sende en opkræver. Motiveringen var altså af praktisk, ikke af teoretisk art, og for betragningen af oksehandelen en ganske ir-

relevant faktor. Der var intet regnskabsmæssigt skel mellem toldoprævningen af heste og okser ved dronningens tilrejsende regnskabsfører og småtolden af andre varer oppebåret af lokal tolder, således som Kinch mener [14]. I regnskabsførernes markedsregnskaber optræder da også jævnlige kramvarer, fisk og andre artikler, der altså ikke er forbeholdt den lokale toldoprævning [15].

I 1508 fik Hans Jacobsen omsider påny kvittering for alt, hvad han havde oppebåret i told og sagefald i Kolding for dronningen, siden han sidst gjorde regnskab. Dateringen lød »die commemoraciones animarum« (2/11), og afregningen viser, at han blev intet skyldig »effther hans registerss oc quittances ludelse« [16]. Her siges det rent ud, at en lang række kvitteringer på partielle afregninger inden for regnskabsperioden (15/3 1504–2/11 1508) er taget med i den endelige regnskabsopgørelse. Den regnskabsform, der har været iagttaget i sammenhæng med Laurids Pedersens Riberegnskab 1504/05 kan via Hans Jacobsens afregninger dokumenteres som ganske normal praksis imellem dronningens centrale hofholdning og hendes lokale opkrævere.

Medens afregningen for Laurids Pedersens bevarede Riberegnskab 1504/1505 fremgår af dronningens brevbog, er dette ikke tilfældet med afregningen af hans regnskab 1509, der antages at være afregnet i dagene efter St. Hans, da Hans Reff og hans skriver var i Ribe for at købe fisk, vin m. m. til dronningen (se s. 46). Det er for så vidt besynderligt, da brevbogen dækker tidsrummet 1504–11. Der findes dog heller ingen kvittering for de 70 mk., Peder Gris 8/4 1505 modtog på tilbagerejsen fra Ribe. Hvorledes afregningen i 1509 er tilføjet hofholdningen, er det beklageligvis ikke muligt at se, fordi der – som sagt – må mangle et hofholdningsregnskab mellem Hans Reffs regnskab V og VI. Den sidste indtægtspost i V er dateret 10/8 1508 og den første indtægtspost i VI skriver sig fra 18/3 1510 [17]. Indtægterne fra efterårsmarkederne 1508, forårsdrivningen 1509 og efterårsmarkederne 1509 har formentlig (se foran s. 72 f) skabt en kassebeholdning, der blev udgangspunkt for en række hofholdningsudgifter, som altså ikke er overleverede. Det er tidligere påvist, at disse indkomster er oppebåret i Hans Reffs navn (se s. 64 f), og det er at forvente, at afregningen mellem Laurids Pedersen og kanslerens skriver må befinde sig i dette regnskab. Der er imidlertid ikke foretaget nogen modregning i Riberegnskabet 1509, som indicerer en regnskabsaflæggelse; udgifterne er end ikke talt sammen, og den kendsgerning, at de er ført af skriverens hånd og langt overstiger regnskabsindkomsten, kunne sådan set friste til at tro, at de ikke var afholdt af Laurids Pedersen, men af skriveren. Om en enkelt af posterne, nemlig 11 mk. står rent ud, at skriveren (i 1. person) gav dette beløb til Hans Reff

i Ribe ottendedagen efter St. Hans dag. To poster er indkøb af sild, som der vist er grund til at sammenholde med 1 post på 2 mk. i hofholdningsregnskab V, der er betaling for fragt af Limfjordssild, der blev ført til dronningen foregående faste [18]. Fragtbetalingen er placeret i relation til udgifter vedrørende Ribeopholdet ved St. Hans-tid 1509, og det er fristende at se varebetalingen for den samme leverance Limfjordssild i de to udgiftsposter, der er opført af skriveren i Riberegnskabet under samme Ribeophold. Hvis denne tolkning er rigtig, må udgiftsposterne være et foreløbigt notat om skriverens egne udlæg, som han senere har ført i det nu tabte hofholdningsregnskab i lighed med den praksis, der er iagttaget fra de to originale Koldingregnskaber 1509 og 1511 (se s. 67). I så fald har Laurids Pedersens regnskab 1509 slet ikke indeholdt udgiftsposter i modsætning til hans regnskab 1504/05. Skriveren må have modtaget regnskabet som bilag for et toldbeløb, der ifølge optællingen har været på 35 mk. 2 sk. Her er således netop et eksempel på indkassering af et beløb »af tolden på regnskab«, en partiel afregning, som ikke afgør hele det økonomiske mellemværende. Med toldbeløbet modtog skriveren regnskabsbilaget, som han senere i mangel af andet papir har noteret sine egne udlæg op i for siden at føre dem i sit hofholdningsregnskab efter normal skik. Medens Riberegnskabet 1504/05 er en total opgørelse for en toldperiode, hvorfra ganske vist er fraregnet en partiel afregning »på regnskab«, så er Riberegnskabet 1509 formentlig bilaget for en partiel afregning, der har været draget ud af en toldperiodes totale opgørelse og afregnet forlods.

c. Regnskabsperiodens underordnede betydning:

Den i det foregående skitserede afregningsform var imidlertid ikke noget specielt for dronning Christines regnskabsførelse. I afregningen af de kongelige toldindkomster og andre løbende kongelige oppebørsler spores de samme træk. Den 19/12 1514 fik tolder Hans Pedersen i Helsingør kvittering for at have gjort hans nåde »gode rede og regneskab for hwes (d. v. s. hvilken) toll, som han paa wore wegne haffuer vpboret oc vdgiffuet i Helsingør siden i fiord han siistis ther fore regnskab gjorde oc swo indtiill thenne dag«, altså komplet afregning for en hel regnskabsperiode med modregning af indkomster og udgifter; »oc effther hans regnskabs lydelse han myn herre ther om offuer antwordet haffuer bliffuer han ther aff inthet skyldug« [1]. Ved regnskabets aflevering bringes alt mellemværende ud af verden. Den foregående afregning fandt sted fredag efter Thomas apostels dag, eller 23/12 1513 [2]. Men i den mellemliggende tid fik Hans Pedersen flere gange kvittering for at have

»fornøget myn herres nade« med et eller andet beløb »paa reghneskab som han nw ther for Helsingør aff tollen vpboret haffuer«. Den 3/5 1514 modtog kongen således 130 nobel, den 16/5 1514 yderligere 150 nobel, den 10/6 1514 200 nobel, den 24/8 1514 331 nobel, den 9/10 1514 170 engelske nobel [3]. Følgelig kan man af terminologien slutte, at 981 nobel af Øresundstolden har været afregnet gennem partielle afregninger »på regnskab« med indtægtsbilag, men uden angivelse af udgifter, og altså er uddraget af den endelige og komplette afregning for hele perioden 23/12 1513–19/12 1514.

1514 indtog i denne henseende ingenlunde nogen særstilling blandt Øresundstoldregnskaberne i denne periode. Regnskabsaflæggelsen 23/12 1513 rører, at den nærmest foregående regnskabsaflæggelse fandt sted »midfaste nest forleden«, formentlig engang i første uge af marts 1513 [4]. Men 29/5 modtog kongen 205 nobel på regnskab af tolden oppebåret siden påske. Den 25/7 betaltes 450 nobel på regnskab af tolden oppebåret dette år i Helsingør og den 19/9 yderligere 300 nobel [5]. I alt afregnedes således 955 nobel af Øresundstolden 1513 på regnskab inden for regnskabsperioden. I 1517 drejede det sig om 1010 nobel og i 1515 end- og om 1232 nobel afregnet på denne facon [6].

Når hofholdningens likviditet fordrerede det, var det normal praksis i begyndelsen af 16. århundrede at inddrage beløb fra de større toldsteder eller andre oppebørselsembeder i form af partielle afregninger, der gjorde indsnit i den senere afregning for hele oppebørselsperioden. Det var især Helsingørtolderen, der måtte holde for; men også byfogederne måtte dog af og til »fornøje« kongen »på regnskab« af deres oppebørslser inden for regnskabsperioden [7].

Under Frederik I er denne regnskabspraksis fortsat. Under kronens indtægter 1523–24 forekommer en passage under overskriften: »Thesse efftherskrevne ære quittansser paa toldt« [8]. Først opføres 5 poster på Ribetolderen, Hans Gregersen, der naturligvis ikke har aflagt fuldstændig »rede og regnskab« for al regnskabsmellemværende 5 gange i løbet af disse to år. Det er en liste over kvitteringer for partielle afregninger »på regnskab af tolden«. I denne liste opføres Helsingørtolden ligeledes med 5 separatkvitteringer og Koldingtolden med 2. Den ene af disse to er imidlertid de 398 mk. 6 sk., som gælder Koldingregnskabet 1524 (se s. 58). Der er derfor grund til at betragte dette regnskab igen under denne nye synsvinkel. Som Laurids Pedersens Riberegnskab fra 1509 er det formodentlig ingen regnskabsaflæggelse, men blot det regnskabsbilag, som Koldingtolderen har leveret fra sig til kancellisekretær magister Iver Kjeldsen Juel sammen med toldpengene, da han modtog kvitteringen for dette beløb *på regnskab*. Kvitteringen er opført i kvittancefortegnelsen blandt

de øvrige toldindkomster, kronen fik ind på denne måde, og på regnskabsbilaget skriver magister Iver at have modtaget beløbet af Christern Perssen tolder i Kolding [9]. Dette er foregået i Haderslev; men da Iver Juel rejser videre til Assens og der modtager de 41 mk. 12 sk. af magister Hans Sørensen indsamlet af kirkerne i Hardsyssel, fører han dette beløb til indtægt på Koldingtolderens regnskabsbilag, hvor han tillige opregner de udgifter, han havde på sin rejse bl. a. i Haderslev og Nyborg [10]. Udgifterne, der er ført med Iver Juels hånd, har således intet med Koldingtolderen at gøre, lige så lidt som udgifterne i Laurids Pedersens Riberegnskab fra 1509 hidrørte fra dennes regnskabsførelse. Regnskabsstumpen afleveredes som bilag tillige med toldbeløbet, og herfor udstedtes en kvittering. Den partielle afregning var ude af verden, og kancelliembedsmanden kunne benytte en ledig plads på toldbilaget til at føre sine egne regnskabsnotater på.

Iagttagelsen af denne regnskabspraksis kan ikke undgå at få konsekvenser for vurderingen af de ældste bevarede Øresundstoldregnskaber. Den første, der underkastede disse regnskaber en indgående undersøgelse, var Allen. Regnskaberne er ført i nobel; men Allen har omregnet nobelbeløbene til gylden efter forholdet 1 nobel = $2\frac{1}{2}$ rh.gl. (se herom s. 118) og når for 1497 til et toldbeløb på ca. 2500 gl. for 1503 på ca. 3700 gl. På Frederik I's tid hævdes det, at sundtolden under Hans skal have beløbet sig til 2000, 2500 eller 3000 nobler, hvilket efter ovennævnte omregning skulle svare til mellem 5000 og 7500 gl. Med udgangspunkt i de to regnskaber afviser Allen denne påstand som en »umådelig overdriivelse« og er tilbøjelig til på dette grundlag helt at forkaste alle kildens oplysninger om de kongelige indtægters størrelse under Hans og Frederik I [11].

Will. Christensen har bemærket den betydelige forskel i toldinkomsten mellem regnskaberne fra 1497 (981 nobel) og 1503 (1464 $\frac{1}{5}$ nobel) og påpeger, at den usikre terminus »siden jeg gjorde hans nåde sidst regnskab« synes at åbne en vis mulighed for, at der kunne være aflagt et tidligere regnskab samme år, så man altså ikke kan være sikker på, at et regnskab nødvendigvis behøver at repræsentere et helt års transport [12]. De to regnskabsaflæggelser midfaste og december 1513 viser, at denne mulighed forelå. Af udgiftsdateringerne 16/4 og 12/10 1497 og 9/4 og 8/9 1503 konkluderer Will. Christensen imidlertid, at regnskabsperioden navnlig 1497 må omfatte det meste af den årstid, hvor skibsfarten fandt sted, så man stort set tør regne med, at de overleverede regnskaber afspejler et helt års trafik. Efter disse overvejelser afviser også Will. Christensen, at det kan være rigtigt, når det på Frederik I's tid påstås, at Hans' indtægter af Øresundstolden beløb sig til 2–3000 nobler årligt [13].

Når det kan påvises, at omkr. 1000 nobler i 1513, 1514 og 1517 og endog mere end 1200 nobler i 1515 er indgået i den kongelige kasse i form af partielle afregninger, der ikke figurerer på det endelige regnskab, kan man naturligvis ikke se bort fra, at partielle afregninger »på regnskab af tolden« også kan have fundet sted i 1497 og 1503. I betragtning af denne afregningsforms almindelige forekomst i dronning Christines administration helt tilbage til århundredskiftet, er der tilmed god grund til at forvente, at den var ganske normal også i den kongelige regnskabsførelse under Hans i disse år, ligesom det har kunnet iagttages under Christian II 15–20 år senere. At dette netop har været tilfældet, bekræftes ved et blik på regnskaberne udgiftssider. På disse sider bringes forrest en fortegnelse over de beløb, der inden for regnskabsperioden er indbetalt til kongen »på regnskab« som partielle afregninger. Det er i denne fortegnelse, Will. Christensen har hentet sine udgiftsdateringer, da de egentlige udgifter, der opføres klart udskilt for sig bagefter, ikke er daterede [14]. Astrid Friis betegner ganske vist ikke som Will. Christensen disse beløb som udgifter; men hun går dog som han og Allen ud fra som givet, at det er indbetalinger til kongen foretaget af den indtægtssum, der står specificeret på de foregående sider med oppebørsel [15]. Efter de iagttagelser af regnskabspraksis, der her foreligger, kan det imidlertid ikke forholde sig sådan. Fortegnelsen opregner de partielle afregninger i regnskabsperioden, der allerede *er* leveret beløb og regnskabsbilag for. Disse beløb skal altså lægges til indtægterne i stedet for til udgifterne, hvis man vil have overblik over regnskabsperiodens samlede toldindkomst. I 1497 drejer det sig om beløb svarende til 794 nobel og i 1503 svarende til 912 nobel. Toldperioden i 1497 viser således en indtægt på 1785 nobel i stedet for 981 og i 1503 på 2376 nobel i stedet for 1464 [16].

Den store forskel mellem de to års indkomster er dermed væsentlig niveret, og der er ikke længere grund til at afvise påstanden, der fremføres fra Frederik I's side, at Øresundstolden i Hans' tid beløb sig til 2–3000 nobler årligt [17]. Men følgen bliver unægtelig, at de to regnskaber, som nu er publiceret i den trykte udgave, er såre langt fra at kunne give noget fuldstændigt billede af sejladsen omkr. 1500.

Det var dog ingenlunde alle de kontantbeløb, der rekvireredes af Øresundstolderen, der var leveret »på regnskab«, altså ledsaget af regnskabsbilag. I regnskabet fra 1528 opføres 3 kontantbeløb som udbetalt til kongen inden for regnskabsperioden. Der henvises til kvittering herfor, og for to af beløbene på henholdsvis 1500 og 1200 rh. gl. er kvittering overleveret i »Kong Frederik den Førstes danske Registranter« dateret 8/7 og 14/10 1528 [18]. Der står imidlertid hverken i regnskabet eller i kvitteringerne, at beløbene skulle være indbetalt »på regnskab af tolden«. Det

er altså kontantbeløb indbetalt uden bilag ligesom Laurids Pedersens 95 mk. til Peder Gris 10/7 1505, og de må følgelig føres til udgift i regnskabet, hvilket også er sket. Disse beløb giver således ikke anledning til at antage, at der skulle være lakuner i regnskabet fra 1528, således som det er iagttaget for de to ældste regnskaber.

Regnskabsindtægten fra 1528 er talt op til 3600 rh.gl., og skal dette regnskab være repræsentativt for Frederik I's tid, ser Allen yderligere en overdrivelse i tendentiøs retning af oplysningerne om indkomsterne under Hans og Frederik I, da sundtoldindtægten under den sidste anslås omkr. 2500 gl. [19]. Dette udsagn er jo imidlertid afgivet før 1525, og toldindtægten kan vel sådan set godt have været lavere i begyndelsen af kongens regeringstid. Der er måske mere grund til at hefte sig ved, at skibstolden i 1528 på 1335 nobel og 200 rh.gl. altså – selv om den muligvis var steget siden de første år af kongens regering – endnu langt fra nåede op på de beløb, der må have været oppebåret i de to bevarede år omkr. århundredskiftet. Der har således vitterlig været grundlag for påstanden om, at sundtoldindkomsterne var lavere end under Hans [20].

I de ældste sundtoldregnskaber findes der ingen modregning af indtægter og udgifter. Det er derfor, det har været muligt at opfatte fortegnelsen over partielfregningerne »på regnskab« som udgifter foretaget af de foran opførte indtægter. En sådan modregning træffes først i regnskabet fra 1537 [21]. Som Astrid Friis har påpeget, er det ingenlunde alle kvitteringer for kontantbeløb, der er indført i de overleverede kancelliregistranter [22]. I regnskabet fra 1536 er således henvist til kvittering for 8 forskellige indbetalte beløb; men kun for de tre sidste foreligger kvitteringer i kancelliregistranterne [23]. Det modsatte kan imidlertid også være tilfældet. Den 17/1 og den 4/7 1542 er udstedt kvittering ifølge kancelliregistranterne for indbetalte beløb fra Helsingørtolderen; men disse beløb lader sig ikke finde, hverken i regnskabet fra 1541 eller 1542 [24]. Forklaringen ligger i, at beløbene ifølge kvitteringernes ordlyd er indbetalt »på regnskab af tolden«. Disse beløb figurerer altså ikke på indtægtssiden og må naturligvis også uddrages fra udgiftssiden, hvis modregningen af indtægter og udgifter skal stemme. Dermed kan det fastslås, at regnskaberne fra 1541 og 1542 heller ikke er komplette.

Jo mere almindeligt det blev at indsamle toldbeløbene på regnskab fra tolderne, des mindre rolle måtte regnskabsperioden spille. Regnskabsafleggelsen kunne forskyde sig rundt på alle vilkårlige dage af året, og regnskabsafleggelse behøvede ingenlunde at finde sted hvert år, hvilket der allerede er set adskillige eksempler på. Øresundsregnskaberne var heller ikke i denne henseende nogen undtagelse. Da tolderens 24/3 1518 aflagde regnskab, fremgår det, at den foregående regnskabsafleggelse var

i 1516 [25]. Den næste regnskabsaflæggelse fandt sted 24/7 1519, så dette regnskab ville – i fald det havde været overleveret – have kunnet omfatte transport fra både 1518 og forsommermånederne 1519 [26]. Det tør på det foreliggende grundlag fastslås, at hverken »regnskabsåret« eller nogen anden fast regnskabsperiode var indarbejdet som begreb i dansk statsadministration i begyndelsen af 16. århundrede. I den henseende var hertugdømmerne dog vist længere fremme i udviklingen. Siden 1490'erne gik regnskabsåret i Gottorp fra 2. juledag det ene år til 1. juledag det næste, og i Plön afregnedes regnskaberne »13. dag jul«, hvilket vil sige omkr. Hellig tre kongers dag [27].

Anvendelsen af en anden sproglig udtryksmåde understøtter fornemelsen af den underordnede betydning, man tilkendte den enkelte regnskabsperiode.

Det er foran iagttaget, at de Riberegnskaber, der førtes af stedlig tolder, indleder med »Item« i stedet for »Primo« eller »Først« allerede i regnskaberens første post, hvilket er tolket som udtryk for, at disse løbende stedlige regnskaber opfattedes som en kontinuerlig regnskabsførelse over en permanent økonomisk forbindelse, hvori afregningerne lige så lidt havde skelsættende karakter, som klareringerne i regnskabsbøgerne betød noget skel i to købmænds indbyrdes handelsforbindelse. Det er også set, hvorledes en tolder normalt markerer sin embedstiltrædelse med en karakteriserende overskrift over sit første regnskab, medens der er adskillige eksempler på, at tolderen overhovedet ikke har fundet anledning til at sætte nogen som helst form for overskrift over de følgende. Den sædvanlige formular »siden sidst jeg gjorde regnskab« understreger i hele sin ubestemte karakter vel mere end noget andet regnskabsperioden som et elastisk begreb, og kontinuiteten i regnskabsførelsen – det enkelte regnskabs snævre tilknytning til det nærmest foregående – som det bærende element. Derfor kunne regnskabsaflæggelsen også forskyde sig rundt på alle årstider og tilfældige dage. Den kendsgerning, at det afleverede regnskab ved den endelige regnskabsaflæggelse ofte blot var en umiddelbar fortsættelse af allerede afleverede regnskabsbilag for partielle afregninger »på regnskab« inden for den samme regnskabsperiode, der nu skulle afregnes, måtte yderligere gøre fortsættelsesterminus »Item« naturlig, således som det er fremført i forbindelse med Riberegnskabet 1504/05 (se s. 44).

Nogle eksempler vil kunne illustrere anvendelsen af »Item« i regnskaberens sprogbrug. Hans Tolder i Ålborg kunne indlede alle sine underafsnit efter overskrift f. eks. Rortold 1518, Oxetold 1518 o. s. v. med »Item«. I enkelte af disse underafsnit markerer han overgangen til noget nyt ved i første post at skrive det lidt ulogiske: »Item først« [28]. Selve

Alborgregnskabet 1518–19 indledes også i første post med »Item«. I regnskabet fra 1517 mangler begyndelsen, men ekstrakten, der er skrevet af en anden hånd, indledes med »Først«. Assens-, Svendborg- og Odense-regnskaberne, der tør sidestilles med Ribe- og Alborgregnskaberne i deres form som løbende lokal toldoppebørsel, indledes alle med »Item«, mens dronningens regnskabsførere ved markedsregnskaberne aldrig gør det. Mens det enkelte marked altså havde karakter af en enhed, og oppebørslen heraf følgelig betragtedes som et selvstændigt regnskab, må følelsen af den permanente karakter i den lokale toldforvaltning have gjort det til en udbredt praksis at præcisere kontinuiteten ud over de enkelte regnskabsafregninger ved at indlede med »Item«. I Melchior Kikebusch' 2 Husumregnskaber begyndes også med »Item« [29]. Selv efter at regnskabsperioden begyndte at fæstne sig til et år, der stort set fulgte kalenderåret, kan man iagttage, at denne praksis har holdt sig. Flere Plön-regnskaber, der har normal afregningstid i begyndelsen af jan., omkr. Hellig tre kongers dag, indledes med »Item«. Det gælder f. eks. 1503, 1505, 1509, 1511 og 1513, og her er kontinuitetsforestillingen med foregående regnskab særlig iøjnefaldende, fordi gentagelsesterminus i det enkelte regnskab normalt er »Noch«, mens »Item« anvendtes yderst sjældent.

d. Kontoopstilling – regnskabskontrol:

Regnskabsførelsen for Gottorphoffet adskilte sig i sin form ikke meget fra dronning Christines hofholdning. De løbende regnskaber viser udgiftsposter af forskelligste art i kronologisk følge, afholdt af en fast større indtægtssum, til denne er brugt op [1]. En del regnskaber er dog ført selvstændigt i tilknytning til specielle begivenheder, f. eks. kendes nogle rejse-regnskaber for hoffets rejser til Berlin og Kalundborg i 1494 og til Segeberg i 1497, uden at de dog i art adskiller sig fra den daglige regnskabsførelse [2]. Mere interessante er et par rejse-regnskaber af Benedikt Ahlefeldt for rejser til Holland, hvori posterne koncentrerer om konkret køb eller salg af bestemte varer, mens de løbende diverseposter er holdt udenfor [3]. Udpræget specialiseret er også Ahlefeldts kornregnskab fra 1497 og et par indkøbsregnskaber for henholdsvis okser og heste – det sidste i forbindelse med en rejse til Enkhuizen [4]. En dansk parallel er f. eks. et regnskab over indkøb foretaget i Antwerpen [5].

De ældste Gottorpregnskaber fra 1484/85 og 1490/91 kender intet andet skel end indkomster og udgifter begge opført kronologisk. I 1491/92 spores dog et beskedent tilløb til udskillelse af særlige kategorier blandt udgifterne. Særlig omfattende fortæringsudgifter i forbindelse med konge-

lige besøg og udgifter specielt beregnet på slotskapperne opføres for sig. I hr. Vincentius' periode (se s. 69) foretages imidlertid en fuldstændig omlægning af regnskabsadministrationen, så udgifterne i meget vidtgående omfang bogføres efter kontosystem, hvilket fremgår af de to regnskaber over udgifterne 1494 og 1495. Her føres f. eks. selvstændigt regnskab over udgifterne til de enkelte leverandører, håndværkere o. a., der stod i økonomisk kontakt med Gottorphoffet. Dette princip – hvilende på personspekifikation – havde sin meget tydelige parallel til købmandsbøgerne, men opretholdes imidlertid ikke. Johan Rode, der tiltrådte tolderembedet med en kanslerløbebane bag sig, lagde atter regnskabsadministrationen om, så specifikationen kom til at gælde behovet: udgifter til hestefoder, indkøb af heste, af okser, af kalk, af teglsten; udgifter til tømmermænd, til murere, til skippere; udgifter til budbringere, til fragtmandsløn; indkøb til kapperne, indkøb i byen, fortæring i byen og på rejser o. s. v. Først her ved fandt et centraladministrativt specifikationsprincip indpas i Gottorptolderens regnskabsadministration, som i kraft af hr. Vincentius, og navnlig Johan Rode, kom til at rangere på et væsentlig højere regnskabsteknisk plan end tidens almindelige toldregnskaber.

I Ålborgregnskaberne 1517–19 har kontoopdelingen også nået indtægterne. Som nævnt (se s. 49 f) føres særskilt regnskab for accise, rortold, øksentold, hestetold og kramkistetold. Endvidere føres selvstændigt regnskab over beholdning og forbrug af salt, i 1517 tillige af kød, foruden et selvstændigt regnskab over de afsendte varer på skib til København. Dette medfører, at tolderens enkelte foretagender: som sildesaltning, okseslagtning, ølbrygning, med dertil hørende salt-, tønde- og humlekøb må figurere flere steder i regnskabet. Derved får centraladministrationen mulighed for en lettere kontrol og vurdering af omkostningerne, der er forbundet med tolderens enkelte transaktioner, et sikrere overblik over beholdninger, og chance for sammenligning med andre oppebørslere og regnskaber. Regnskabsteknisk set må Ålborgregnskabet – ligesom Rodes Gottorpregnskaber – siges at rangere på et højere trin; det er således ikke uberettiget, når Hans Bartholomeussen nød Christian II's specielle gunst for sin dygtige regnskabsførelse.

De hyppige påtegninger om afregninger på Gottorp-, Plön- og Husumregnskaberne giver et lille indblik i praksis ved regnskabsaflæggelse. Påtegningen er ført i hånden af en hertugelig sekretær: Hinrick Bake, Hel-mold Alverding, Hinrick Stakensnider, Hinrick Greve, som gerne derefter tog regnskabet i forvaring og i visse tilfælde modtog det afregnede pengebeløb og førte det i sit regnskab. Det sidste var dog ingenlunde altid tilfældet. Ofte er regnskabet aflagt for hertug Frederik personlig på Gottorp slot, dog altid i nærværelse af en eller flere af hans regerings-

embedsmænd, hyppigst marsken og kansleren, til tider tillige amtmanden på Gottorp. I hertugens fravær kunne marsken eller kansleren dog modtage afregningen, og der er eksempler på, at der i afregningsnotatet ikke omtales andre tilstedeværende end den hertugelige kancellisekretær, der har ført notatet i pennen [6]. Kontrollen bestod i, at man har »lignet og lagt hans udgifter mod hans indtægter«, som det hed, og dertil påført et beløb som tolderens løn. Der var dog intet i vejen for, at toldereren selv kunne have foretaget denne beregning og påført den med egen hånd – formodentlig forud – ligesom passus »min løn« kunne forekomme som sidste post på regnskabet. Flere regnskaber mangler da også afregningsnotat, hvoraf dog ikke tør sluttes, at regnskabsafklæggelse ikke altid har foreligget, og kontrol foretaget på modregning af indtægter og udgifter samt lønnen til toldereren. Derimod kan man vist gå ud fra, at der normalt ikke er foretaget nogen detailkontrol på regnskabets enkeltposter. Der kan ikke iagttages en eneste rettelse i nogen af regnskabernes enkeltposter eller sidesammentællinger, som kan tænkes at hidrøre fra anden hånd end tolderens egen. Kontrolregninger på en lang række enkeltposter på grundlag af gældende tarif og på et repræsentativt udsnit af sidesammentællinger viser, at mindre regnefejl var så hyppigt forekommende, at det er ganske utænkeligt, at en del af dem ikke skulle være opdaget og rettet, hvis centraladministrationen virkelig havde haft til praksis at gennemføre en detailrevision af regnskaberne.

I Ålborgregnskabet 1517 er – som nævnt (se s. 49) – ekstrakten skrevet af en fremmed hånd. Det er bemærkelsesværdigt, at ekstrakten i regnskabet over pengebeløbene omtaler Hans Tolder i 3. person, men i saltregnskabet til sidst slår over i 1. person, hvilket er et klart bevis på, hvor liden vægt man tør tillægge denne terminus. Ekstrakten er tydeligt opstillet med forlæg i regnskabets særlige opbygning og må da formentlig være udfærdiget ved regnskabsafklæggelsen af en af centraladministrationens repræsentanter, som har gennemgået regnskabet med toldereren. I selve regnskabet er der imidlertid ikke spor af denne hånd. Ganske vist er der rettelser i regnskabet fra tolderens egen hånd, som viser, at denne må have regnet det over og fundet regnefejl, som han har rettet. Disse fejl kan naturligvis være iagttaget under regnskabsafklæggelsen, men kan også være tolderens egen kontrol forinden. De er i sig selv ikke noget bevis for, at regnskabsafklæggelsen skulle indebære en detailrevision af hele regnskabet, som vi – ialt fald for de tyske regnskabers vedkommende – har måttet afvise. På den anden side vidner flere steder i de to Ålborgregnskaber forklarende kommentarer, henvisning til givne ordrer, påberåbelse af brevets ordlyd, i enkelte tilfælde vedlagte bilag om, at toldereren måtte være forberedt på gennemlæsning af regnskabet og på at stå til

ansvar ved sin regnskabsaflæggelse, der åbenbart godt kunne være ledsaget af nærgående spørgsmål. I et enkelt punkt er tolderens tydelig betænkelig. Ved modtagelsen af en saltladning på 20 smalle læster Baiesalt viste en ompakning, at ladningen i virkeligheden kun indeholdt 17 læster, hvilket han tager skipperen og en række borgere i byen til vidne på [7]. Inden vi forsøger en nøjere klaring af ekstraktens rolle ved regnskabsaflæggelsen, skal opmærksomheden dog et øjeblik fæstes på vore overleverede toldregnskabsers tilblivelse.

3. Original oppebørselsfortegnelse eller renskrift til regnskabsaflæggelse

To markedsregnskaber fra Kolding 1509 og 1511 er overleveret i to eksemplarer, hvilket i nærværende fremstilling har givet anledning til den formodning, at det ene eksemplar er skriverens kladde, som han har ført på stedet, mens det andet eksemplar er en renskrift, foretaget efter hjemkomsten, og den antagelse er fremført, at flere af de markedsregnskaber, der er opført i Hans Reffs navn, kan have foreligget i såvel stedlig kladde som i senere renskrift (se s. 67). Dermed rejser sig uvilkårligt spørgsmålet, om denne fremgangsmåde har været normal eller ej. Med andre ord, om de overleverede toldregnskaber er blevet til gradvis under direkte indførelse ved hver fortoldning, eller om de skal betragtes som en renskrift, foretaget med afregningen for øje, på grundlag af et mere eller mindre summarisk kladdeforlæg, beregnet som støtte for tolderens egen erindring. Spørgsmålet er af ikke ringe kildekritisk betydning, men yderst vanskeligt at besvare. Det er indlysende, at man ikke uden videre kan generalisere, da dette problem jo helt var overladt til tolderens egen beslutning.

Vil man forsøge at trænge om bag kilden for at danne sig en mening om dens praktiske tilblivelse, vil rent tilfældige forhold og notiser ofte give de bedste vink. I heftet, der indeholder Ribe og Kolding markedsregnskaber fra 1501 er – som tidligere anført (se s. 62) – indstukket et lille læg, der indeholder udgifter vedrørende regnskabsførerens rejse til markederne. På bagsiden af dette læg står opført: »Kort Wetzell 112 ossen«, hvilket genfindes som post nr. 2 i Riberegnskabet. Det må antages at være den første driver, der er mødt med sin flok, før regnskabsføreren har fået installeret sig og gjort sit regnskab klar til indførelse. Han har derfor noteret posten på bagsiden af lægget med sine omkostninger for rejsen, som han havde ved hånden for senere at føre den ind i regnskabet, efter

at driver nr. 2 har vist sig og er blevet noteret op. Heri ligger et bevis for, at lægget med udgiftsposterne må være oprindeligt.

På bagsiden af heftet med Ribe og Kolding markedsregnskaber 1502 er på tilsvarende vis opført en oksedriver, som efter notatet skal henregnes til Ribe markedsregnskab. Han må vel sagtens være mødt op, efter at dette markedsregnskab var afsluttet og sammentalt, og derfor er han opført på heftets bagside til senere erindring [1]. Heri ligger ligeledes et bevis for, at toldheftet er oprindeligt.

Der er tidligere gjort rede for, at opstillingen i Assensregnskabet er lidt kompliceret, idet de sidste udgifter, efter at heftet er skrevet ud, er opført på en ledig plads efter afslutningen af indtægterne og – ved en nutidsform – kan fastslås at være samtidige med afregningstidspunktet. Hvis den forklaring, der under dateringen af Assensregnskabet (s. 39 f) er givet på dette fænomen, holder stik, må deri ligge et bevis på, at Assensregnskabet er ført gradvis og altså foreligger i original.

I Svendborgregnskabet står bl. 7 a–b og 8 a blanke imellem indtægter og udgifter, og i Odense byfogedregnskab ligeledes bl. 6 a–b og 7 a–b. Det var ikke ualmindeligt at lade en enkelt side stå blank, inden man gik over til et nyt afsnit. Når her er tale om flere sider, er der dog vist grund til at antage, at indtægter og udgifter er ført sideløbende; men at regnskabet er afsluttet, før indtægterne har nået at udfylde det antal sider, der fra starten var afsat til dem. I så fald har vi også her overleveret det originale toldhefte. I det hele taget må det sikkert forudses at være det normale, at de små og ret ukomplicerede lokale toldregnskaber, der kun skelner mellem løbende indtægt og løbende udgift, er tilrettelagt på denne måde og altså afregnet i original.

I Riberegnskabet fra 1504–05 har Laurids Pedersen imidlertid opført udgifterne umiddelbart efter optællingen af indtægter, så de oven i købet begynder midt på en side. Man kan næppe forestille sig, at han skulle have påbegyndt sit regnskab på denne måde, men må formode, at udgifterne først er ført ind efter afslutning af indkomsterne. Imidlertid forekommer udgiftsposter – som omtalt (se s. 41) – fra 10/7 1504 og 10/7 1505, altså vidt forskellige tidspunkter inden for toldperioden, tilmed opført umiddelbart efter hinanden. Da udgiftsposterne er så få, må man antage, at han enten har haft dem i erindring eller på notat andetsteds, f. eks. i sin købmandsbog, hvorfra han kan have ført dem i regnskabet, umiddelbart før han afregnede. I relation til dette spørgsmål får den omtalte seddel, hvorpå Laurids Pedersen med egen hånd har opført udgifterne, og som Will. Christensen har ladet trykke bagest i dronningens hofholdningsregnskaber, fornyet interesse (se s. 45). Det er nærliggende at betragte den som toldrens eget notat (evt. udskrift fra hans købmandsbog),

der er lagt til grund for indførelsen af udgiftsposterne i toldregnskabsheftet umiddelbart forud for afregningen. I denne forbindelse er det interessant at parallellisere med hans regnskab fra 1509, hvor udgifterne er ført af skriveren A – formodentlig netop i forbindelse med afregningen. Hvis den tidligere anførte tolkning holder stik (se s. 78), har Laurids Pedersen afleveret en del af sit regnskab som bilag for en partiel afregning, der uddrages af den samlede regnskabsperiode. Hele denne afregningspraksis tyder ikke på, at der normalt foretoges afskrift af regnskaberne ved regnskabsaflæggelse. Originalregnskabet vedlægges som bilag, og skriveren har i dette tilfælde benyttet det til sine egne udgiftsoptegnelser.

Når en del af Hans Reffs markedsregnskaber foreligger i både kladde og renskrift, skyldes det vel sagtens først og fremmest hensynet til et mere avanceret bogholderi, hvor udgiftsposterne skulle registreres ind i det centraliserede hofholdningsregnskab, hvor toldposterne – efter kanslerens princip – ikke hørte hjemme. Muligvis har samme kendsgerning været årsag til, at nogle af hofholdningsregnskaberne måske også har foreligget i både kladde og renskrift, en tanke, der er fremsat i tilknytning til forholdet mellem de overleverede hofholdningsregnskaber II og III (se s. 67). Man kunne vel dårligt forestille sig, at kanslerens hofholdningsregnskaber totalt kunne hvile tre gange om året i de 8–10 dage, han besøgte markederne; så hvis han har ønsket sig en korrekt registrering af udgifterne, er det ikke urimeligt at antage, at udgifterne fra markedsrejserne ikke har kunnet registreres ind uden at gøre en renskrift nødvendig. Det kan i alt fald iagttages, at udgifterne fra toldregnskaberne i Kolding 1509 og 1511 i nogen grad er registreret om under indførelsen i hofholdningsregnskabet, og udgifter, der ikke hidrører fra toldregnskaberne, skyder sig ind imellem disse.

Kan man nu forvente, at et regnskab med en så kompliceret opstilling i udspecificerede konti og med protokollering af samme post ofte i flere forskellige kontogrupper, som Hans Tolders Ålborgregnskaber, lader sig føre fortløbende? Disponeringen af siderne er vist på bilag 5.

Anvendelsen af tre hæfter til regnskabet 1517 (de tidligere (s. 53) nævnte a, b og c, hvoraf a dog er gået tabt, og b–c er I–II) må naturligvis lette en fortløbende førelse i flere konti. Hvis man forestillede sig, at regnskabet var en renskrift, ville det være mærkeligt at holde 3 blanke sider mellem kramkistetold og hestetold, 1 imellem heste- og oksetold, ingen mellem ror- og kramkistetold, der jo alle er sideløbende toldoppebørsler; men navnlig er det uforståeligt med de 3 sider mellem kramkistetold og hestetold, når mere skelsættende afsnit i regnskabet, som overgang mellem told og sise og mellem indtægter og udgifter, ikke er markeret med nogen blank side. Det er også bemærkelsesværdigt, at det sær-

lige regnskab for kød skyder sig ind imellem udgifterne. Efter de supplerende udgifter forekommer ingen samlet udgiftsoptælling (11 b). I siseopførelsen (8 a) er foretaget en rettelse, idet nogle nye poster er ført på, så en større passage har måttet streges ud. Alle disse småtræk peger hen imod, at 1517-regnskabet dog i det store og hele må antages at være tolderenes originale oppebørsel – højst suppleret med indførelse af kortere passager, som kan have foreligget som selvstændigt notat.

Hvis 1518-regnskabet ikke er en renskrift, er foruddisponeringen af siderne ramt finere end i den foregående periode. Der er dog 2 blanke sider mellem okse- og hestetold og mellem heste- og kramkistetold, men derimod ingen ved de større skel mellem told og sise og mellem penge-regnskabet og tolden af tyske og danske. Desuden mangler specificering af siseoppebørsel for dansk øl, hvilket der heller ikke ville have været plads til. Denne specifikation må altså i hvert fald være ført på et selvstændigt forlæg for regnskabet. Navnlig synes beregningen af de 25 sider til tolden af tyske og danske at være afpasset fint, idet den lader 1 side stå blank forud for rortolden. Imidlertid er det et spørgsmål, om man ved overvejelser af denne art ikke vender sagen på hovedet. Det måtte jo gøre en foruddisponering væsentlig lettere, at toldperioden ikke var fastsat på forhånd. Mens det første Ålborgregnskab dækker tidsperioden 30/3 1517–9/3 1518 – altså omtrent 1 år – dækker det andet fra 9/3 1518–8/1 1519 – kun 10 måneder. Det er måske ikke urimeligt at antage, at afregningerne i alt fald til en vis grad har været bestemt af, at den forud disponerede plads til visse konti var ved at være brugt op. Det forklarer i det mindste, at antallet af blanke sider imellem de forskellige konti varierer – tilsyneladende tilfældigt – og visse steder netop mangler helt. Hvis den tidligere fremførte formodning (se s. 44, 73 f, 85) holder stik: at regnskabspraksis ved førelsen af toldregnskaber til dels har taget mønster efter købmændenes praksis i deres regnskabsbøger, er det unægtelig interessant, at den samme fremgangsmåde med foruddisponeret plads til senere mellemregninger og afbetalinger har kunnet iagttages i den samtidige regnskabsbog fra Ditlev Enbeck [2].

Det turde derfor være det rimeligste at antage, at også de mere kompliceret opstillede regnskaber virkelig foreligger overvejende i tolderenes originale indførelse, eventuelt suppleret med visse specialindføjelser på grundlag af noteringer, tolderen rimeligvis har gjort sideløbende [3]. Notatet om hans handel med Henrik Skepping, der indleder hefte II (se s. 49), kunne man meget vel forestille sig oprindeligt har været et sådant specialnotat angående en handelstransaktion, siden det ikke er specificeret ud efter regnskabets normale princip. Da han derpå anvender heftet til skipperfortegnelsen, kommer det oprindelige specialnotat med i den

samlede regnskabsaflæggelse uden at være specificeret ud efter den normale praksis. Da tolderen oprindelig har planlagt det særlige kødregnskab i hefte I (10 b), optegner det kun kødbeholdningen, men på 11 a er han gået over til at føre også pengeudgifter til slagtingen og til tønder til kødet – åbenbart uden ret at gøre sig klart, i hvilket forhold disse oplysninger ville komme til at placere sig til hans udgiftsregnskab. Da han på 11 b fortsætter med kost til arbejdsfolk, salt- og vinfragt til København og indkøb af saltet kød, bliver resultatet, at hans udgiftsregnskab går helt i stykker. Når han afslutter bl. 10 a – forud for kødregistret – med den påstand, at han er kongen 57 mk. 6 sk. 3 p. skyldig af alt regnskab dette år, så lader dette resultat sig da heller ikke udlede af de foran anførte indtægter og udgifter [4]. Hans opstilling er kommet til kort, og af ekstrakten og kvitteringsbrevet fremgår det, at resultatet blevet et ganske andet.

Til regnskabet 1518 er ikke overleveret nogen ekstrakt, og det er heller ikke givet, at en sådan er blevet udarbejdet, da tolderen tilsyneladende her har formået at overholde sin komplicerede disposition, så afregningen klart lader sig læse ud af toldregnskabet selv. Det mislykkede 1517-regnskab lader skinne igennem, at det sikkert må have været normal praksis, at tolderne fremlagde deres originale toldhefter ved afregningen. I modsat fald ville en renskrift i dette tilfælde unægtelig have været en nærliggende udvej for den ellers så nidkære og i sin tjeneste så samvittighedsfulde Hans Bartholomeussen. Ekstrakten viser en dyberegående kontrol ved regnskabsaflæggelsen end andetsteds iagttaget; men dette kan meget vel have sin årsag i, at regnskabets disposition tydeligvis var gået i stykker, så det ikke var klart at overskue. Synes en gennemgang af de overleverede regnskaber således at berettige til at formode, at Christian II har fordret en mere nærgående regnskabskontrol end hertug Frederik og dronning Christine, så har vi dog ikke noget bevis for, at en detailrevision af de enkelte regnskabsposter har været det normale under ham heller. På den anden side viser ekstrakten, at centraladministrationen under Christian II var indstillet på at rulle et regnskab helt op, hvis man fandt noget påfaldende under regnskabsaflæggelsen; og Hans Bartholomeussens forsigtige og yderst omhyggelige redegørelse for alle lidt ekstraordinære forhold vidner om, at tolderen vidste dette.

Den kronologisk førte toldoprævning i Gottorpregnskaberne er det rimeligst at tænke sig ført gradvis – i takt med fortoldningen, og det kan ikke ventes at have rejst problemer, der kunne gøre en renskrift påkrævet. De stedvise rettelser i regnskaberne, navnlig de mange tolderrettelser i toldskriverafsnit i 1511, taler også for, at en renskrift ikke foreligger [5]. Problemet måtte melde sig ved den sideløbende førelse af indkomster og udgifter, i de senere regnskaber i flere sideløbende udgiftskonti. Dette

spørgsmål har dog løst sig ret simpelt, idet de meget store Gottorpregnskaber er ført i en række småhefter på hver 8–12 blade, hvorpå hefterne til slut er bundet sammen med snor. I visse tilfælde er de små enkelthefter nummereret. I 1498 slutter indtægten midt i et sådant hefte på 8 blade, og resten af heftet er ubeskrevet, ja, endog ikke skåret op. Udgifterne starter altid i et nyt hefte, og har altså kunnet føres jævnsides med indtægterne. Kun i regnskabet fra 1510 forekommer indtægter og udgifter i samme læghefte. Her omfatter indtægterne 13 læghefter + 2 blade af et 14. læg. Udgifterne omfatter 2 læghefter + resten af 14. læg med indtægter; men heftningen er også lidt anderledes. De 2 første udgiftslæg er lagt ind mellem blad 3 og 4 i det 14. indtægtslæg, således at det blanke 3. blad danner skel mellem indtægter og udgifter og på 4. blad fortsættes de udgifter, der er påbegyndt i de 2 første udgiftslæg. Altså rummer det 14. læg de sidste indtægter og de sidste udgifter, hvilket ikke udelukker en gradvis indførelse. Snarest må den sindrige heftningsfacon vel siges at godtgøre, at indførelsen i Gottorpregnskaberne virkelig *er* sket i takt med oppebørslen og de afholdte udgifter, så det ikke er en renskrift, vi har for os.

Det har tidligere været nævnt, at der for enkelte år efter 1545 er bevaret Gottorp- eller Rendsborgregnskab såvel i København afregnet til kongen som i Slesvig afregnet til hertugen [6]. Dette har sin forklaring i, at toldindkomsten fra de to store toldsteder tilkom både konge og hertug, der først af den samlede indkomst afholdt en række fællesudgifter, hvorpå restbeløbet deltes [7]. Fremgangsmåden kan følges i det enkelte regnskabs udgiftsposter, således at fællesudgifter og delingen af restbeløbet kan følges i begge eksemplarer, medens de særskilte udgifter er forbeholdt det pågældende eksemplar. Toldindtægten skulle derimod gå igen ganske uændret i begge eksemplarer, og det fremgår da også, at siderne er afpasset med nøjagtig de samme toldposter opført pr. side i begge regnskaber, så der i flæng kan henvises til det kongelige eller hertugelige eksemplar efter behag [8].

Det er kun få og spredte træk, der har kunnet fremdrages til belysning af et såre væsentligt kildekritisk problem; men de må på den anden side siges alle at pege i retning af, at Hans Reffs praksis med oppebørselskladde og afregningsrenskrift næppe repræsenterer normen, men snarere må ses som et led i hans omlægning af hofholdningsadministrationen med udskillelse af markedsoppebørslerne og mere præcis indregistrering af udgifterne i forbindelse med markedsrejserne. Hvis ikke specielle forhold taler for noget andet, må det derfor være berettiget at gå ud fra, at de overleverede toldregnskaber fra denne tidsperiode virkelig repræsenterer tolderens originale oppebørselsfortegnelse.

III

Toldregnskaber som historisk kildemateriale

1. Problemstilling	95
2. Varetransportretning	98
3. Dateringsproblemer	107
4. Toldtarif og mængde	113
a. Gottorpregnskaber	113
b. Ribe- og Koldingregnskaber	115
c. Øresundstoldregnskaber	118
d. Ålborgregnskaber	125
e. Odense-, Svendborg- og Rødbyregnskaber	127
f. Toldsituationen i Danmark	129
5. Transportmidler	136
6. Mål og emballageenhed	142
a. Styktoldberegningens princip	143
b. Humlemål	150
c. Klædemål	156
d. Regnskabernes emballageterminologi	163
7. Varesortiment og værdi	173
a. Humle – okser 1510–11	174
b. Heste – okser	177
c. Klæde – okser	183
d. Kramvarer – okser	193
8. Regnskabernes repræsentativitet	197
a. Toldstedernes placering i vejnettet	197
b. Toldfrihedsprivilegier	200
c. Toldsvig og smugleri	207
d. Afgifter fremkaldt af ekstraordinære forhold ..	213

1. Problemstilling

Regnskabsførelsens praksis og navnlig den regnskabsmæssige sikkerhed får vel særlig interesse for eftertiden, for så vidt som den kan føre til en klarere erkendelse af, hvad man tør slutte ud fra toldregnskaberne som historisk kildemateriale. Regnskaberne var et brugsapparat for samtidens toldadministration. Kun de oplysninger, der set fra denne administrations synspunkt kunne tilkendes økonomisk relevans, kan derfor forventes tilkendegivet i regnskaberne med den ønskede konsekvens. Det er indlysende, at kun en prioritering af regnskaberne oplysninger ud fra en sådan synsvinkel giver det rette grundlag for formuleringen af de spørgsmål, man kunne ønske at stille til regnskaberne.

Normalt vil følgende oplysninger kunne læses af en toldpost: den handlendes navn, eventuelt hans hjemsted, varernes art og mængde, og endelig det samlede toldbeløb. I en lang række regnskaber fremgår desuden datoen for fortoldningen.

Et meget centralt spørgsmål, nemlig *varernes transportretning* lader sig altså ikke direkte aflæse af toldregnskaberne oplysninger. Snævert kædet sammen med dette spørgsmål er naturligvis toldstedets placering i forhold til handelsveje, markeder, havne og skibsruiter. I visse tilfælde kan den handlendes hjemsted indicere varens vej til eller fra toldstedet. Vor almindelige viden om udprægede eksport- og importvarer kan yde en væsentlig hjælp angående de normale transportretninger, navnlig i tilfælde, hvor det må formodes at dreje sig om udenrigsomsætning. Men lokal trafik og markedshandel kan på den anden side for nogle varers vedkommende meget vel tænkes at influere forstyrrende på et alt for regelret eksport-importskema. Netop grænsen mellem markeds- eller lokalhandel og udenrigshandel vil det være meget ønskeligt at få trukket skarpt op, ligesom problemet om varekvantiteten ad de forskellige veje må være et nærliggende emne at søge opklaret. Dette sidste spørgsmål imødekommes bedst, hvor to samtidige regnskaber giver mulighed for at følge de samme varetransporter imellem to toldsteder, således som det er skitseret på bilag 1-2.

Denne fremgangsmåde vil imidlertid rejse et andet væsentligt problem, nemlig en nøjagtig *datering* af de enkelte toldposter, men lige så nødven-

dig er dateringen, når det gælder at kortlægge vareomsætningens fordeling på året og eventuelle tilknytning til bestemte markeder og markedstider. Til det sidste problem yder de egentlige markedsregnskaber en god bi-stand, selv om vareposterne her kun er bestemt ved markedstiden, men ikke er daterede inden for denne. Større vanskeligheder rejser det, at en række regnskaber i princippet ikke angiver datering inden for toldperi-oden. Det gælder f. eks. de stedlige Riberegnskaber, samt Ålborg-, Husum-, Rødby-, Odense- og Assensregnskaber. Nogle, f. eks. de ældste Plönregnskaber 1490–91, er kun yderst mangelfuldt daterede.

Der fortoldes i de benyttede regnskaber efter *mængde*, ikke efter værdi. Det drejer sig om den almindelig udbredte middelalderlige styktold. *Told-tariffen* vil det i de fleste tilfælde være nødvendigt at rekonstruere sig til på grundlag af regnskabernes angivelser om varemængde og toldbeløb. Det vil i de færreste tilfælde volde større vanskelighed. C. E. Andersen har udregnet en tarif for det ældste Gottorpregnskab, Schwetlik har beregnet en mere udførlig tarif på grundlag af Gottorpregnskaberne 1484–1519, og Landgraf tilsvarende for Plönregnskaberne 1490–1518. For Haderslevregnskabet, Rendsborgregnskaberne og flere af de danske regnskaber vil det på tilsvarende måde være muligt at beregne den gældende tarif. Ålborgregnskaberne er dog i denne henseende en anstødssten. Her anvendes i adskillige poster vekslende tarif. Nogle af markedsregnskaberne afslører også besynderlige gyldenberegninger. Regnskabernes oplysninger om varemængder og toldbeløb byder i øvrigt gode muligheder for at kontrollere tolderen for regne- eller skrivefejl.

Væsentlig større problemer rejser spørgsmålene om *varesortiment* og *værdi*, som regnskaberne i følge fortoldningsmåden overhovedet ikke giver oplysninger om. For varer som heste og klæde, hvor kvalitet eller varesortiment er helt bestemmende for varens værdi, bliver det vanskeligt at anslå blot en omtrentlig værdi af den fortoldede varemængde. For visse varers vedkommende er *mål og emballageenhed* så ubestemte størrelser, så endog den samlede mængde bliver vanskelig at beregne. For en varegruppe som kramvarer, der for det meste fortoldes i uspecificerede emballageenheder: kister, tøndes, fade, kurve o. s. v., kan varernes art end ikke angives på grundlag af regnskabernes oplysninger.

I flere af regnskaberne blander toldbeløb på *transportmidler* sig ind imellem varetoldposterne. I Odense- og Ålborgregnskaberne er allerede nævnt rortold (s. 49, 71), i Haderslevregnskabet forekommer det også, og i Gottorp-, Rendsborg-, Plön- og Haderslevregnskaber optræder told på vogne, kærre og slæder. Selv om tariffen fremtræder fast nok, åbner forholdet mellem disse poster og vareposterne dog momenter, der ikke forekommer umiddelbart forståelige og forklarlige.

Et spørgsmål af fundamental betydning, omend af lidt anden art, er *regnskaberne repræsentativitet*. En side af dette emneområde er allerede berørt ved toldstedernes beliggenhed i forhold til vejnettet, markederne m. m. En anden side berøres, når man rejser spørgsmålet, om regnskaberne på fyldestgørende vis afspejler handelen ad de ruter, toldstedet må influeres af. Her spiller f. eks. toldfrihedsprivilegier og smugleri ind. Det sidste må af nærliggende grunde forblive et åbent spørgsmål. En tredje side af problemkomplekset afhænger af, om de overleverede regnskaber tør formodes at give udtryk for normale tilstande eller, om de på en eller anden vis måske giver et væsentlig fortegnet billede, f. eks. under indflydelse af krig eller handelsrestriktioner.

Angivelsen af de *handlendes navne* frister til at forsøge en varefordeling på personer, navnlig da det fremgår ganske tydeligt, at adskillige navne kommer igen og igen, ikke blot inden for det enkelte regnskab, men fra år til år og fra det ene toldsted til det andet. Toldregnskaberne byder på dette felt muligheder, som intet andet kildemateriale kan yde i tilnærmelsesvis tilsvarende omfang. Denne identifikationsmetode giver således rige løfter om et resultat, der for nærværende tidsperiode i sin art er enestående; men resultatet nås ganske vist ikke gratis. Metoden er forbundet med overordentlig store problemer. For det første er mange af de registrerede navne så almindelige, at identifikation på grundlag af navnet alene må forekomme temmelig problematisk. For det andet veksler skrivemåden for navne fra regnskab til regnskab, ja, til tider inden for det enkelte regnskab, så det i visse tilfælde kan være tvivlsomt, om to skrivemåder dækker samme navn, eventuelt samme person. For det tredje er navneoplysningen ikke altid fuldstændig i regnskaberne. I mange poster er f. eks. kun opgivet et fornavn. I Melkior Kikebusch' Husumregnskaber fra 1496–97 er dette ligefrem det normale. I visse poster, navnlig i de ældre regnskaber, er den handlende tilmed slet ikke nævnt ved navn. I det ældste Plönregnskab fra 1490 opregnes kun varemængde og toldbeløb.

En støtte for identifikationsmetoden er *lokaliseringen af de handlende*. Samtidig bringer den undersøgelsen op på et mere generelt og interessant plan. Den enkelte handlendes andel i varetransporten har naturligvis fra et alment synspunkt mindre interesse; men kan det samtidig lade sig gøre at lokalisere de handlende, kan der tilvejebringes et overblik over de enkelte byers og områders andel i handelen, et spørgsmål af fundamental betydning at få løst. Her støder man imidlertid på den vanskelighed, at Gottorp- og Rendsborgregnskaberne – der ifølge toldstedernes placering og regnskaberne omfang er af størst betydning for resultatet – med undtagelse af de ældste Gottorpregnskaber fra 1484/85 og 1490/92 så at sige ikke giver oplysninger om de handlendes hjemsteder. Til løsning

af dette væsentlige problem har derfor en række af de øvrige regnskaber, der er meget righoldige på lokaliseringer, stor betydning. Det viser sig imidlertid, at flere navne kan henføres til mere end een lokalitet, hvilket jo må gøre en nøjagtig lokalisering – særlig af mange almindelige navne – særdeles problematisk. Med henblik på lokaliseringen har Schwetlik forsøgt at supplere identifikationsmetoden. Den store masse af ikke identificerbare personer inddeles i navnetyper, idet Schwetlik går ud fra som givet, at visse navnetyper (patronymika, herkomst- og tilnavne) lader sig benytte som tilstrækkelig sikkert nationalt skelnekriterium. Hvorvidt denne antagelse er holdbar, bør naturligvis afhænge af en prøve foretaget på materialet, eventuelt suppleret med andet navnemateriale. Derved melder sig straks en ny vanskelighed. Det viser sig ingenlunde altid så let at trække grænsen mellem de forskellige navnetyper, og de varierende skrivemåder gør det ikke lettere.

I regnskaberne optræder ikke sjældent *handelsknægte* og *købssvende* blandt de fortoldende personer, og det er jo en kendt sag, at en del af handelen i datiden er foretaget ved handelslæringe, så man må naturligt spørge, om regnskaberne oplysninger om dette forhold er gennemført med nogen konsekvens. Det har navnlig betydning for, om man tør slutte fra toldpostens navn til varens ejer. I denne forbindelse melder sig også et spørgsmål, der allerede er fremdraget af Schwetlik, nemlig transporten ved professionelle fragtmænd, »*fuhrmänner*«. Flere toldposter lyder på mere end een person, og betegnelser som *staldbroder*, *kumpan*, *selskab* og *madskab* forekommer fra tid til anden. Denne terminologi rejser naturligt spørgsmålet om handelens interne organisation, partnerskab og selskabshandel, lader sig læse ud af toldregnskaberne.

I det følgende skal hvert af de opkastede problemer søges belyst ved en mere detaljeret undersøgelse på grundlag af eksempelmateriale, udtaget af regnskaberne, for derigennem at nå til en klarere erkendelse af toldregnskaberne muligheder og begrænsninger, anvendt som historisk kilde-materiale. På basis af denne undersøgelse vil spørgsmålene til materialet blive formuleret, fremgangsmåder ved deres løsning skitseret, og – i det omfang, det lader sig gøre – antydes muligheder for at begrænse og eventuelt måle den uundgåelige fejlmargen.

2. Varetransportretning

En væsentlig del af de bevarede regnskaber, nemlig fra Gottorp, Rendsborg, Plön og Haderslev, optegner passagetold, der i princippet kun med-

delere varenes passage forbi toldbommene, men ikke giver oplysning om transportretningen. Schwetlik har for Gottorpregnskaberne taget stilling til dette spørgsmål, som i langt de fleste tilfælde tør løses uden betænkelighed. Husdyravlens produkter, som okser, heste, får, lam, svin, smør, fedevare, og fiskeriprodukter, som ål, sild, laks og torsk fastslås som varer nordfra, mens klæde, sydfrugter, vin, humle, hør, hamp, ærter, bønner, øl, salt, metaller, samt metal- og kramvarer anses for varer sydfra [1]. Denne grundbetragtning er utvivlsomt rigtig; men der forekommer dog, selv om de ikke er hyppige, indførelser, der synes at støde an mod denne grundregel. Således fortøler f. eks. Arnt van Eyberg 24/8 1510: 1 hest, 1 kramfad og 1 kramkiste, altså udpræget nordvare og udpræget sydvarer i samme toldpost [2]. Den 13/7 1510 fortøler Ketel Jensen: 2 vogne, 2 tdr. salt og 3 fierding smør, 7/9 1511 fortøler Hinrick Dirick: 1 vogn, 3 tdr. salt og 3 fierding smør, 10/4 1511 fortøler Detleff Lucht: 2 laken wandes (klæde) og 1 fierding smør [3]. Lad disse få konkrete eksempler være tilstrækkelige til at karakterisere denne type af blandede toldposter, der rummer varer, som normalt føres i modsatte retninger.

For nogle varers vedkommende tør Schwetlik ikke afgøre retningen. Heriblandt findes så vigtige varer som hvilling, skind og voks, der både kunne føres nordfra og sydfra i følge Schwetliks opfattelse [4]. Til grund for hele denne generelle vurdering ligger øjensynlig det almindelige varekendskab inden for det dansk-slesvig-holstensk-hanseatiske område [5], og set i dette lys kan varer som pelsværk og voks nok tænkes frembragt i Danmark, men kunne også være reeksport af baltiske varer via Lybæk. I de lybske pundtoldregnskaber fra 1492 ses f. eks. 2 pakker pels, 4 schimmese og 1 schimmesken at være udskibet fra Lybæk til det dansk-slesvig-holstenske område [6]. Af de samme regnskaber fremgår imidlertid, at også udpræget danske eksportvarer, som huder og endog sild, er ført i ret antageligt omfang fra Lybæk til danske og slesvig-holstenske havne [7]. Når det retliniede skema med eksport- og importvarer altså ikke ubetinget gælder i de lybske pundtoldregnskaber i forholdet til Danmark-Slesvig-Holsten, tør man måske heller ikke uden videre lade det gælde alle toldposter i landtransporten. I alt fald var det rart at vide, hvor stor en fejlmargen et sådant synspunkt eventuelt måtte indebære.

Det bedste ville være, om regnskaberne selv kunne byde på visse kontrolmuligheder, og det kan de faktisk i adskillige tilfælde. En meget stor del af posterne afspejler i dateringerne – sammenholdt to og to – samme købmands rejse frem og tilbage forbi Gottorp toldsted. Kombineres disse tolddateringer og deres vareposter med vort almindelige kendskab til varernes normale herkomst, lader mange rejseretninger sig ganske nøje og sikkert bestemme. Et par lybske »fuhrmänner« med karakteristiske navne

og mange toldpassager egner sig godt til at illustrere dette forhold. På bilag 6 er eksempelvis for 1510 opført Hinrick Hasenwinkel (45 toldposter) og Lutke Moller (44 toldposter) [8]. Fordelingen af posterne på rejser i nordlig retning og tilbagerejser i sydlig retning er foretaget af mig på basis af dateringerne og de fortoldede varer. Det fremgår tydeligt, at der i de to valgte eksempler næsten altid til en nordrejse svarer tilbagerejse sydpå 3–4 dage efter. I langt de fleste tilfælde svarer rejseretning og varer godt til Schwetliks grundskema; men der er dog enkelte undtagelser. Betragter man f. eks. Lutke Mollers toldpost af 2/5 isoleret, vil man – i følge Schwetlik – være tilbøjelig til at tolke retningen nordgående, da kramvarer i skemaet er en sydvare, og skind kunne gå i begge retninger. Sammenholdt med nordrejsen 29/4 og resten af hans transport (3 deger oksehuder) – der åbenbart først når frem til fortoldning dagen efter – kan der næppe være tvivl om, at man må regne varepartiet 2/5–3/5 for en returfragt i sydlig retning til trods for kramvarerne, der normalt førtes nordpå forbi toldstedet. En sammenligning med Hasenwinkels post af 17/4, der utvivlsomt må være returfragt efter nordrejsen 14/4, viser, at kramvarer kunne passere Gottorp i sydgående retning i en fragt af udprægede nordvarer. I Hasenwinkels post af 14/3 optræder 1 pakke skind sammen med 4 smalle tønner [9]. Da tøndegods ofte kunne indeholde sydvarer – i alt fald når det ikke specificeredes – vil posten – betragtet isoleret – friste til at formode, at retningen var nordgående, eller i det mindste må spørgsmålet stå åbent, hvis skindvarer ikke er egnet til at bestemme retningen. Sat ind i helheden kan der derimod ikke være tvivl om, at skindpakken er en nordlig returfragt, der føres tilbage sydpå efter nordrejsen tre dage tidligere, hvad så siden tønderne har indeholdt. Hasenwinkels post af 3/5 indeholder 5 tdr. Hamborgøl og 4 deger oksehuder, altså nordvare og sydvare i samme toldpost. Betragtet isoleret må spørgsmålet om retningen følgelig stå åbent, men sat ind i helheden vil jeg betragte det som returfragt sydpå efter nordrejsen 27/4. Naturligvis har Hamborgøllet sin oprindelse syd for Gottorp, men øl var overvejende en skibsfragt, som det næppe har betalt sig at fragte længere til lands end højst nødvendigt [10], så udgangspunktet for Hasenwinkels fragt af de 5 tdr. Hamborgøl kan udmærket have været en udlosningshavn, som altså kan have ligget nord for toldlinien. Fragten kan også være udgået fra selve byen Slesvig. Hasenwinkel havde f. eks. også hyppigt fragtopgaver for Gottorphoffet [11]. Hans fragtområde skal have strakt sig nordpå helt til Ribe [12]. Dateringerne på bilaget viser imidlertid, at de anførte nordrejser ikke kan være gået ret meget nordligere end Gottorp, højst 1–2 dagsrejser, altså holdt sig inden for hertugdømmets grænser.

Skindvarer forekommer hyppigt blandt de to fragtmænds varer, og vil

man give Schwetlik medhold i, at denne vare kunne føres nordpå så vel som sydpå, vil mange af de to »fuhrmänner«'s fragter ikke kunne retningsbestemmes ved hjælp af varesammensætningen alene. Det gælder f. eks. Hasenwinkels poster 14/3, 27/3, 3/6, 5/9, 20/10, 18/11, 20/12 og Lutke Mollers 23/1, 17/4, 3/6, 21/6, 27/10 og 20/12. Drager man date-ringerne ind i billedet og betragter posterne under eet som et system af frem- og tilbagerejser, løses problemet om retningen, og det viser sig, at skind i alle posterne på bilaget figurerer som en nordvare, medens både laks (L. M.: 19/1, 11/3) og ål (L. M.: 4/2) kunne optræde i en fragt syd-fra forbi Gottorp. Eksemplet her underbygger således ikke Schwetliks formodning om, at laks og ål med større sikkerhed skulle kunne forventes at passere Gottorp i sydgående retning end skind. Eksemplet har imidlertid ingen beviskraft, fordi det kun repræsenterer et lille udsnit; men det skitserer en fremgangsmåde, som måske kunne bringe sikrere resultater frem om retningen af f. eks. skindfragterne forbi Gottorp toldsted.

Et helt andet problem er, om man altid tør lægge samme betydning i det moment, at en fragt er sydgående eller nordgående. Lad et eksempel belyse forholdet. I Schwetliks varegruppe »klæde« forekommer betegnelsen »wobbe«, der optræder ret jævnligt i regnskaberne. Schwetlik formoder, at denne vare må stamme fra det nordtysk-lybske markedsområde, hvorfra den er ført til Danmark, altså en sydvare [13]. Det er imidlertid ganske betegnende for wobbe, at det så hyppigt optræder sammen med smør, altså en nordvare, eller med salt, en sydvare, eventuelt med begge. Den samme vare møder man ofte i Husumregnskaberne. I Gottorpregnskabet 1484–85 står under 20/9 1485: 12 friservogne med smør, salt og wobbe til markedet i Rendsborg, under 30/9 1485: 7 friservogne med smør, wobbe og salt til markedet i Eckernförde, under 1/10 1485: 8 friservogne med smør, wobbe og salt til markedet i Kiel [14]. I Gottorpregnskabet 1491–92 står under 19/9 1491: 18 friservogne med smør og wobbe til Rendsborg marked, under 27/9 1491: 11 friservogne med wobbe og smør til Eckernförde marked, under 1/10 1491: 13 friservogne med wobbe og smør til Kiel marked [15]. I 1497 under 19/9 står: for smør, wobbe og andet gods, »dat de lude worden in den market tho Rendesborch« [16]. Der kan ikke herske tvivl om, at »de lude« må være frisere, der – i lighed med de foregående år – besøger Rendsborg marked med deres specielle varer. Under den 27/9, 28/9 og 30/9 fortoldes gentagne gange wobbe, smør og salt, men nu udspecificeret på de enkelte handlende, ganske sikkert frisere, der agtede at besøge Eckernförde og Kiel markeder, selv om det ikke direkte nævnes [17]. Den samme specielle varekombination optræder i en række toldposter 1498 i dagene 19–21 sept. og 27–29 sept. og kan i øvrigt observeres ved disse tidspunk-

ter i alle de følgende bevarede Gottorpregnskaber i perioden til 1519 [18].

Schwetlik har ingen bemærkninger gjort om dette forhold, der passer så dårligt ind i hans faste skema med nord- og sydvarer. I det hele taget går hans fremstilling kategorisk ud fra, at passagetolden i Gottorp afspejler trafikken frem og tilbage i nord-sydlig retning og kun den. Det er jo også klart, at det er langt den overvejende del. Men denne særlige frisiske handel ville dog nok stå lidt klarere tegnet, hvis man betragtede den under synsvinklen vest-øst-handel over Gottorp toldsted. Det drejer sig jo i virkeligheden om varer, der er fremstillet i det frisiske område mod vest, og når de passerer Gottorp, har det afsætning i østkystens byer for øje. Om passagen derved bliver sydgående eller nordgående kan være rent tilfældigt og har i den forbindelse ingen relevans. Der er nemlig mest grund til at antage, at det salt, som friserne forhandlede, har været det karakteristiske frisiske tørvejordsprodukt, som de i århundreder havde forhandlet i Ribe og Slesvig [19]. Forhandlingen af frisisk salt omtales i stadsretterne fra Slesvig og Flensborg tilbage til 13. århundrede, og afsætning fandt tillige sted i Tønder og Husum og højst tænkeligt også i andre byer i hertugdømmerne [20]. Endnu i 16. og 17. århundrede var nordfrisisk salt en såre vigtig importartikel i Ribe [21]. Når varekombinationen wobbe-smør, wobbe-salt eller salt-smør forekommer, har vi altså en indikator, der med en vis sandsynlighed peger mod friservarer. Som friserne har forhandlet deres varer på markederne i Ribe, Slesvig, Flensborg, Rendsborg, Kiel og Eckernförde, må man også antage, at det er dem, der har fortoldet wobbe på marked i Husum og Tønder og meget sandsynligt også i Itzehoe og andre byer, selv om det måske ikke lader sig kildebelyse. Føres opkøbte friservarer fra disse forskellige vestlige markeder via Gottorp toldsted til byer på østkysten, er det klart, at de kunne passere i både nordgående og sydgående retning, hvilket imidlertid må siges at være uden synderlig interesse. Hvad der i denne forbindelse er det afgørende moment, er, at her må have fundet en vareudveksling sted imellem hertugdømmernes vestlige marsk- og geestområder og østkystens morænelandskaber og større bysamfund. At der virkelig kan tales om en vareudveksling, fremgår direkte af en notits i en toldpost 6/10 1491, der anfører et uspecificeret beløb af de friserne, der førte humle og lærred med sig fra Kiel marked [22]. Her har vi friserne returvarer, som de opkøbte i østkystbyernes markeder for deres egne specialprodukter. Der må således være grund til at undersøge, hvilket omfang denne vest-øst-handel med salt, wobbe og smør contra humle og lærred har haft, før man konkluderer om disse varers betydning i den nord-sydgående handel på basis af Gottorpregnskabernes nøgne talopgivelser.

Hermed er tiden vist inde til at vende tilbage til Schwetliks formod-

ning om, at hvilling var en vare, der både kunne føres i sydlig og nordlig retning forbi Gottorp. Hvillingfiskeriet spillede en ganske anselig rolle flere steder i vadehavsområdet langs den slesvig-holstenske marskyst [23]. Allerede Adler og Kinch har påpeget hvilling- og skullerfiskeriets betydning for St. Hansmarkedet (24/6) og Vor Fruemarkedet (8/9) i Ribe, hvor fisken opkøbtes og bl. a. førtes til Lybæk og Hamborg [24]. Disse transporter har klart karakter af nord-sydlig varetransport mellem Danmark og hansebyerne; men Ribefisken blev også opkøbt af andre. Både dronning Christine og hertug Frederik lod foretage jævnlige fiskeopkøb på Ribemarkederne [25]. Blandt hvillingopkøberne på Ribemarkederne i 1519 bemærkes overvejende borgere fra Haderslev, og hvillingposterne i Haderslevregnskabet 1539 er dateret 11/9, så de hidrører formentlig fra Vor Frue marked i Ribe [26]. Flensborg sikrede sig opkøbsprivilegium og toldfrihed for Ribefisk [27]. Hvillingfiskeriet ud for Ribe har åbenbart også kunnet finde afsætning i østkystens byer, så transporterne ikke blot har været sydgående. Kongen var ligeledes aftager. I 1529 leverede Erik Krummedige fra Vesterherred et større parti hvilling i Gottorp, og 1531 har Mogens Munk af Vandfuld herred leveret hvilling til Nyborg slot [28]. I 1540'erne modtog Christian III faste leverancer af hvilling fra lensmændene på Riberhus og Bøvling til hofholdningen på Koldinghus, Sønderborg, Nyborg, ja helt til København [29]. Som det fremgår af hvillingfiskeriets udbredelse, må fisken også have været at få sydligere end Ribe. Gottorpregnskaberne viser da også hyppigt Husumborgere med hvilling, der må stamme fra fiskeriet i vadehavsområdet i byens omegn – ganske i lighed med Ribefisken [30]. Det er ikke usandsynligt, at der også fra Husum er gået tilførsler af hvilling til hansebyerne; men disse vil ikke figurere i Gottorpregnskaberne, fordi forbindelsesvejen er gået syd om toldstedet. Husum stod i forbindelse med den østlige nord-syd-rute ved en vej, der mandede ud ved Kropp mellem Gottorp og Rendsborg [31]. Når hvilling fra Husum passerede Gottorp toldsted, må transporten således have adresse nordpå, mens hvilling fra Ribe søgte sydpå. Schwetliks antagelse, at hvilling kunne passere toldstedet i begge retninger, er således bekræftet; men det er et stort spørgsmål, om handelen med hvilling forbi Gottorp, som helhed taget, bør ensidig betragtes som nord-sydlig vareudveksling. Når talen er om transporterne fra Ribe til Hamborg og Lybæk, lader synspunktet sig nok opretholde; men en betydelig del af hvillinghandelen har vist mere haft karakter af afsætning af vadehavsfisk i østkystens tættere befolkede områder. I alt fald bør en detaljundersøgelse af hvillinghandelen sikkert have dette dobbeltsidige aspekt for øje.

Når friservarer og hvilling specielt er fremdraget som eksempel-

riale i denne forbindelse, skyldes det, at netop disse varer egner sig dertil; men iagttagelsen har for så vidt et videre sigte, som det er meningen at pege på, at ikke hele trafikken forbi Gottorp nødvendigvis behøver at være dikteret af en klarliniet udveksling af varer over store afstande mellem nord og syd. Markederne må antages – for flere varers vedkommende – at have øvet deres dragende virkning, og den mere lokalt prægede omsætning kan også have sat sit præg i toldregnskaberne, der måtte notere varepassager af enhver art uden hensyn til afstande og bestemmelsessteder. Det er ikke hensigten at underkende Gottorpregnskaberne betydning som barometer for landrutens vareudveksling mellem nord og syd. Dette spørgsmål turde være indiskutabelt [32]. Men disse længere transporter ad landruten har næppe gjort sig lige udtalt gældende i handelen med alle varer. Navnlig toldposter, der synes at stride mod det regelrette vareudvekslingsskema, vil der sikkert være grund til at afprøve efter andre kriterier, hvilket muligvis kunne bringe et mere nuanceret billede af handelen for dagen.

Schwetlik har med rette fremdraget vejnettet i sin vurdering af pasagetoldstedets betydning [32]. For en nøjere bedømmelse af de fortolde varer transportveje til og fra toldstedet er vejnettet naturligvis helt afgørende, hvilket bl. a. ses af eksemplet med hvilling fra Husum, der i følge vejnettet måtte gå nordpå. Dette skridt har Schwetlik ikke taget i sin undersøgelse. Så ville han have opdaget, at hans vejkort f. eks. ikke byder de bedste transportforbindelser for de mange Ribeprangere, der på hans tabeller fortæller store studeflokke i Gottorp [33]. Ribes og Vestjyllands vigtigste forbindelsesvej sønderud er næppe gået over Tønder og Husum. Ruten fra Ribe over Spandet-Arnum-Agerskov-Hellevad-Nybøl til Toldsted på den østjyske vej syd for Åbenrå har Schwetlik helt forbigået [34]. »Gammel Riber-vej« kaldes den på Johs. Meiers kort fra 1640'erne og sikkert med rette [35]. Det har formodentlig været forbindelsesvejen mellem Ribe og Slesvig allerede i tidlig middelalder, og ad denne rute må man vel fra Ribe have fået kontakt med Lybæk i højmiddelalderen. I senmiddelalderen befordrede den desuden en ganske livlig forbindelse mellem Ribe og Flensborg, hvilket Riberegnskaberne bærer vidnesbyrd om [36].

Efter at have konstateret, at hvillingfiskeriet omkring Husum delvis lader sig iagttage i Gottorpregnskaberne, er det unægtelig nærliggende at stille det spørgsmål, om ikke Husum som importhavn kan have sat sig spor i regnskaberne. Her skal kun svares med en stikprøve, foretaget i de to ældste regnskaber fra 1484/85 og 1491/92, der er forsynet med mange lokaliseringer på de handlende. På bilag 7 er opstillet et udvalg af toldposter, der er lokaliseret til Husumborgere, og som med rimelighed kunne

lede tanken hen på videreförhandling af udlossede importvarer fra Husum: kister, kramvarer, klæde, lærred, hør, humle, kobber, stål, salt, vin, Hamborg- og Einbeckøl. Er disse varer fragtet ad søvejen til Husum, er de nået til Gottorp sydfra, og det ændrer tilsyneladende intet ved Schwetliks grundskema; men i de tilfælde, hvor de forhandles sammen med varer fra Husums opland, må opstå blandede toldposter med både syd- og nordvarer. Otte Hansen fortæller: sild og salt, Arnt Heseman: spæk, hvilling og sild sammen med tøndegods, Hans Lutze: ål sammen med hør, humle og lærred, Laurens Seen: laks sammen med kramvarer og olie. De blandede toldposter lader sig altså på denne måde udmærket forklare; men resultatet bliver, at sild, spæk, ål og laks, der ellers regnes for nordvarer, i dette tilfælde må formodes at være kommet til toldstedet sydfra i nordgående retning. Nu er det et spørgsmål, hvor megen vægt der egentlig bør lægges i »nordgående retning« i dette tilfælde. Husums rolle som import- og eksporthavn forbindes normalt med forestillingen om tværruter igennem hertugdømmet Slesvig [37]. Forbindelsen mellem Husum og Flensborg behøvede vist ikke at passere Gottorp. I alt fald er det påfaldende, at kornposter overhovedet ikke figurerer i Gottorp – til trods for – at flensborgerne har fortæltet korn i Husumregnskaberne omkring 1500 [38]. Derimod vil forbindelsen til Slesvig og Eckernförde formentlig føre Husumvarer til Gottorp toldsted [39]. Det kan derfor være højst tvivlsomt, om de i bilaget anførte Husumborgeres vareposter i det hele taget bør henregnes til vareudvekslingen mellem syd og nord.

Et markedsregnskab giver i sig selv ingen oplysninger om transportveje – hverken til eller fra. Det meddeler kun nøjternt, at de pågældende varer har været til stede på markedet; men i visse tilfælde kan handlerlokalisering indicere, hvorfra varerne er kommet, eller hvor de tør formodes at være ført hen. Bilag 1 og 2 viser imidlertid, hvorledes regnskabs-sammenligninger i visse tilfælde kan bringe os videre. De overensstemmende tal på bilagene mellem Ribe og Gottorp 1501 og 1508 viser det minimale kontingent af dyr, der i alt fald har fulgt vejen Ribe-Toldsted-Gottorp. Tallet kan imidlertid godt være større [40]. Fra Ribe marked kan dog ikke udelukkes flere transportmuligheder. Der var – som nævnt – vejen over Tønder til Husum, der fører uden om Gottorp [41]. Endelig forelå muligheden for søtransport fra Ribe eller eventuelt fra Tønder eller Husum. Fra slutningen af 16. århundrede omtales havneregnskaber for studesejlads fra Ribe, og i middelalderen er hestesejlads påvist [42].

Et tilsvarende problem rejser sig ikke omkring Kolding marked – der – som følge af vejnettets forløb – må betragtes som en station på den østjyske vej videre gennem Haderslev og Toldsted til Gottorp [43]. Achelis har optalt okserne i Haderslevregnskabet 2/2–10/12 1539 til 12737 og

mener, at dette tal meget nøje vil svare til Kolding toldsted samme år [44]. Det kan imidlertid næppe være rigtigt. Langt den største studerpranger i dette Haderslevregnskab er Herman Whale fra Odense med ca. 2200 okser, og i alt fortøder fynboer over 4000 okser eller mere end 30 % af studene ved Haderslev toldsted [45]. Det må antages at være kontingentet, der er færgen fra Assens over Årøsund og altså er gået syd om Kolding marked. I Assensregnskabet 1519–20 opregner tolderen over 3400 okser i Assens. De må være udskibet, og vi har ret til at formode, at de har fulgt den normale færgerute til Haderslev, hvilket Haderslevregnskabet i 1539 må siges at bekræfte [46].

Achelis hefter sig mest ved studetransporterne i Haderslevregnskabet, men nævner dog ganske kort andre varer: heste, svin, fisk, kakebille, humle, kramvarer og lidt rug og byg [47]. I denne forbindelse er der dog måske netop grund til at opholde sig lidt ved komposterne. Foruden de forholdsvis få specificerede rug- og bygposter forekommer nemlig mange toldposter med korn og mel, enkelte med hvede og malt. Mængderne er sjældent store, men ligesom ved kakebille betales samtidig rortold. Haderslevregnskabet registrerer således ikke blot passagetold langs landruten, men også told af varer, der er kommet søværts til byen, og i betragtning af de meget få regnskaber, vi har overleveret fra tiden til belysning af indførslen ad søvejen, er det ikke ganske uden interesse.

Mange mindre kornskuder er løbet ind til byen fra Lolland, Svendborg, Langeland, Ærø, Askø og Femern [48], men også et par større skibe fra Wismar [49]. Det kan være forsyninger til byen og dens opland; men det er vist ikke videre sandsynligt, at der behøvedes ekstra kornforsyninger i så stort tal. I så fald må det formodes at være et ekstraordinært fænomen. Det er bemærkelsesværdigt, at Ribe og Varde er ret stærkt engageret i kornhandelen, og især i eksportkornet, rug og hvede, og de forarbejdede produkter: mel og malt [50]. Det er vist ikke uberettiget at skimte den øst-vestlige tværvæg fra Haderslev til Ribe i disse kornposter, som sikkert til dels har repræsenteret transithandel fra Østersøområdet og måske i et vist omfang også fra det sydlige danske øhav [51].

Foruden kornartiklerne – og ofte sammen med disse – fortøder købmænd fra Ribe og Varde i adskillige poster kramvarer, humle, stål og enkelte gange hamp, tjære og osmundjern [52]. Hvad enten nu disse varer har været beregnet på indenlandsk afsætning eller måske i visse tilfælde reeksport, så bærer de dog vidnesbyrd om tværvæjens benyttelse, så regnskabet ikke bare ensidigt afspejler den nord-sydgående trafik og ikke heller kan opfattes som målestok for byens egen import.

I Gottorp gik en østlig vej fra over Eckernförde-Kiel-Preetz-Plön-Eutin til Lybæk [53]. Schwetlik, der har anvendt Plönregnskaberne til be-

lysning af handelen forbi Gottorp, har imidlertid kun anvendt oplysninger om de handlendes hjemsteder for at identificere ikke lokaliserede handlende i Gottorp, i enkelte handlerkarakteristikker suppleret med nogle tal fra Plön. For visse år haves sammenfald af Gottorp- og Plönregnskab, hvilket altså giver en mulighed for at måle kapaciteten af den gennemgående trafik ad Plönvejen fra Gottorp mod Lybæk og eventuelt videre øst på til f. eks. Wismar og Rostock [54]. Denne opgave har Schwetlik ladet ligge. Kapaciteten ad denne vej er ikke ensbetydende med den del af Gottorptransporten, der søgte til Lybæk. Fra Gottorp over Rendsborg-Neumünster-Segeberg kunne man også nå Lybæk [55]; men langs denne rute byder sig ingen regnskaber til for at måle varekapaciteten for denne tidsperiode. Ad Plönruten gik imidlertid også vareforbindelsen mellem Lybæk og Kiel, som Landgraf har belyst [56]. For dansk eksport er Plönregnskaberne i øvrigt af særlig interesse ved at opregne en række sjællandske heste- og studehandlere, der ikke forekommer i Gottorp. Det er nærliggende at antage, at her må være tale om skibsfragt enten fra Rødby eller en sydsjællandsk havn, f. eks. Næstved eller Skelshør, sandsynligvis til Kiel [57].

De anførte eksempler må være nok til at vise, hvorledes detailundersøgelser af regnskaberne og sammenligninger mellem de forskellige regnskaber i visse tilfælde kan afdække ret sikre resultater om et så vigtigt spørgsmål som varetransportens vejruiter, selv om regnskaberne i sig selv intet oplyser herom. På den anden side skulle det forhåbentlig være godtgjort, at det vil indebære en fejkilde at betragte regnskaberne fra et for ensidigt eksport-import-vare-kriterium og gå ud fra, at alle posterne nødvendigvis må afspejle vareudvekslingen, formidlet gennem nord-syd-ruten. Også tværruterne øst-vest og vest-øst har spillet en rolle, der *kan* komme til udtryk i regnskaberne. Endelig tør man på dette tidspunkt næppe heller lade markedshandelen og de mere lokalt betonedede fragter helt ude af betragtning.

3. Dateringsproblemer

Vil man forsøge sammenligninger mellem indførelserne i de forskellige regnskaber for at udlede noget om varetransportretninger, er man naturligvis afhængig af en yderst nøjagtig datering. I markedsregnskaberne har man ingen anden datering end markedstiden. I de stedlige toldregnskaber kan det heller ikke forventes. I regnskaberne fra Husum, Rødby, As-

sens, Alborg, Kolding 1524 og Ribe 1504–05 findes således ingen datering af de enkelte posteringer, i Odense byfogedregnskab 1518–19 kun ved udgifter, i Svendborgregnskabet derimod også ved hver toldpost. Ved passagetoldstederne var det derimod normalt at datere passagerne, som det ses af Gottorp-, Rendsborg-, Plön- og Haderslevregnskaberne. I Gottorp- og Rendsborgregnskaberne er dateringen særlig overskuelig. Hver dags toldposter er ført i række for sig under ugedagens overskrift. Endog i tilfælde af, at dagen ingen told bragte, føres normalt ugedagen alligevel, eventuelt vedføjjet »nichts«. I Plönregnskaberne er det ikke nær så let at rekonstruere dateringen. Posterne var meget færre og ikke delt op dagevis. Foran toldposteringen er dog normalt angivet dagen, placeret i forhold til en helgendag eller en anden katolsk festdag, hvorpå de følgende poster samme dag bestemmes med »dessuluen dages« eller blot »des suluen«. Denne tilføjelse er imidlertid udeladt i adskillige tilfælde, og i nogle regnskaber er der så langt mellem de daterede dage, at man må antage, at også dateringen af nye tolddage er forsømt. I de ældste regnskaber fra 1490 og 1491 er året blot delt op i få afsnit: oppebørsel fra Hellig tre kongers dag, fra påske, fra St. Hans dag og fra Michaelis. I disse regnskaber er derfor kun en omtrentlig datering mulig. Også dele af regnskaberne med tilsyneladende omhyggelig datering kan dog rejse problemer, hvilket et par eksempler vil kunne belyse.

I regnskabet 1505 står ved Titke Helleman 2 heste: »des sonnauendes na Petri« [1]. Den foregående post kan dateres 17/2 [2]. Petri catedra falder 22/2, hvilket det år var en lørdag. Hvis påtegningen er rigtig, skulle man forvente, at posten måtte henføres til 1/3. Den næste datering knyttes imidlertid – lidt længere nede ad siden – til Tymme Teken 1 hest: »donrdages na Matie«. Her må være tale om apostelen Matthias' dag 24/2, der dette år faldt på en mandag, så torsdagen efter må være 27/2. Er begge fortolkninger korrekte, er rækkefølgen altså ikke kronologisk. Det kunne dog hænde, at helgendagens ugedag med anvendelse af »na« benyttes til at angive selve helgendagen, vel sagtens ud fra den tankegang, at højtiden tager sin begyndelse den foregående aften efter jødisk skik [3]. Dette forhold vil kunne redde kronologien i pågældende tilfælde, idet »sonnauendes na Petri« derved må angive 22/2 i stedet for 1/3. Men det er kun en stakket frist. Lidt længere nede ad samme side følger Michel Peterss med 2 pakker og 2 skippund hamp: »sondages na Matie«, hvilket altså må være 2/3. Men derpå følger Pawel Hanss og Anders Baige m. fl. med 14 heste: »frigdages na Oculi«. Oculi var 3. søndag i fasten, der 1505 faldt 23/2, så fredagen efter må have været 28/2. Her lader kronologien sig vanskelig redde, hvis der ikke foreligger en skrivefejl. Den følgende datering gjaldt Jasper Gryss med 10 he-

ste: »vrigdages na Letare«. Lætare var 4. søndag i fasten, hvilket må være 2/3. Fredagen efter bliver 7/3; men derpå fortegnes Claus to Horsens med 4 heste: »midwekens na Letare«, altså den foregående onsdag 5/3. Hvis dateringerne er rigtige, er der følgelig mindst to gange brud i den kronologiske rækkefølge, og den fortolkning, der redder kronologien i det første tilfælde, er i alt fald ikke gennemført i regnskaberne, hvilket et par eksempler fra Haderslevregnskabet vil vise. Anders Jensen fra Varde fortæller 15 tdr. gods »sundags nha Dorothee«. Dorothea virginis et martiris faldt 6/2, der 1539 var en torsdag. Posten må altså henføres til 9/2 [4]. De følgende dateringer er »mandags« og »dinskedags nha Dorothee«, altså 10/2 og 11/2, men derpå følger Mattes Holste med 2 læst 2 tdr. kakebille »dunnerdags nha Dorothee«, der altså ikke kan være 6/2, men må være 13/2. I samme regnskab fortæller Johan Wickeradt 1 kiste »am dage omnium sanctorum« (1/11), der i 1539 faldt en lørdag [5]. Næste datering gjaldt »middewecke nha omnium sanctorum«, altså 5/11 og »frigidags nha omnium sanctorum«: 7/11. Men derpå følger Bertelt Peterssen i Ditmarsken med 7 heste »sonauends nha omnium sanctorum«, der følgelig må være 8/11. Den ovennævnte fortolkning strider således klart mod disse to eksempler. Dateringsmåden i Haderslevregnskabet er altså ikke ganske konsekvent [6]; og uanset, om man anvender den ene eller den anden fortolkning, må der enten være skrivefejl eller brud i den kronologiske opstilling i Plönregnskabet. Nu er det sådan set ingen steder garanteret os, at toldposterne skulle føres i kronologisk rækkefølge; men det rejser unægtelig et andet og væsentligere problem. Hvis dette ikke er tilfældet, kan der jo nemlig ikke altid være ført i regnskabet samme dag, som fortoldningen finder sted. I hvor høj grad har tolderen da bygget på sin hukommelse eller på tilfældige notater? Dette rykker mere eller mindre alle regnskabs oplysninger: navne, hjemsteder, varer, mængder, betænkeligt ind i unøjagtighedens farezone. Toldbeløbet, som tolderen skulle stå til regnskab for, må formodes at være det sikreste. Resten spillede jo i og for sig ingen rolle for ham.

Tilfældet er ikke enestående i Plönregnskaberne. I samme regnskab fra 1505 står ved Peter Peterss 1 hest: »sondages na Michaelis« [7]. Mikseldag 29/9 var en mandag, posten må altså dateres 5/10. Derpå følger Kersten Boy 32 okser, 4 heste: »midwekens vor Dionisii«, en naturlig datering, da Dionysius' dag 9/10 det år var en torsdag. Posten gælder altså 8/10; men næste datering på samme side lyder: »am sondage na Francisci«, der var 4/10. Den faldt på en lørdag, så denne dateringsmåde er lige så naturlig; men posten bliver altså dateret 5/10, og den kronologiske rækkefølge er brudt.

I regnskabet 1495 står ved Hinrick Lutrinck 84 okser »des mandages

na Mauritii« (22/9), der faldt på en tirsdag, så posten gælder 28/9 [8]. De følgende 5 indførelser henføres til samme dag, om en sjettede står der intet; men derefter følger en post med 14 heste »des dinxsdages na Alle christenzelendage« (2/11), som var en mandag, hvorfor posten må dateres 3/11. Den følgende bestemmes: »donrdages darnegeest« altså 5/11, og een »dessuluen dages«; men derpå føres Hinrick Peterss med 3 heste »des sonauendes na Dionisii«. Dionysius' dag (9/10) var en fredag, så posten må dateres 10/10, hvilket jo er et temmelig langt spring tilbage i dateringen. De følgende poster kan tidsbestemmes til oktober og passer kronologisk meget godt med posten 10/10.

I regnskabet 1513 står ved Gerdt Luders m. fl. »sondach na conceptionis Marie« (8/12), der faldt på en torsdag [9]. Posten skal altså dateres 11/12. Ved følgende indførelse står: »sonauendes«. Er kronologien holdt, må det være 17/12; men på næste side følger ved Gorries Flensborch og Jens Kroger »midwekens n (na?) conceptionis Marie«, hvilket følgelig må være 14/12. Den næste datering er »frygdages na Lucie« (13/12), der faldt på en tirsdag. Posten gælder således 16/12, og kronologien passer igen. Her er det dog fristende at tro, at dateringen ved Gerdt Luders er en fejlskrift for sondach vor conceptionis Marie«, altså 4/12, den følgende lørdag bliver så 10/12, og den kronologiske rækkefølge passer.

I regnskabet 1496 står Jes Martens 11 heste »donrdages na Galli« (16/10), der var en søndag, så posten må hidrøre fra 20/10 [10]. Efter yderligere 3 poster samme dag føres en mand fra Ribe med humle »des frigdages na Galli«, altså 21/10. Men den næste post er Diderick Lammerdes »des sondages Galli«, og derefter følger »des mandages na Galli« og »des dinxdages na Galli«. Her er det også fristende at antage, at de første indførelser »na Galli« skal læses »vor Galli«; men i så fald er fejlen altså skrevet to gange.

I regnskabet 1518 står ved Winter Tammess og Seuerin Ebbess 74 okser: »am dinxdage Dionisii« [11]. Denne datering er i hvert fald forkert, for Dionysius' dag faldt i 1518 på en lørdag. Sandsynligvis er der glemt et »na«, så det skal altså være 12/10 i stedet for 9/10, hvilket også bedre vil kunne nås med okserne, der sikkert er drevet fra Kolding marked omkr. 4/10. Den følgende datering lyder: »des midwekens na Dionisii«, altså dagen efter og dannet på samme måde [12].

I regnskabet 1500 forekommer blandt en række februarnoteringer pludselig »mandages na aduincula Petri«, som faldt 1. august, så her må i alt fald foreligge en fejlskrift, formentlig for »catedra Petri«, der var 22/2 og passer i tidsfølgen [13]. Imidlertid skal man være varsom med at forsøge at gætte sig til fejlskrift for at få kronologien til at passe. I

Plönregnskabet fra 1508 står ved Hinrick Berndes 10 heste »des son-
dages na Antonii« [14]. Antonius abbas confessor var 17/1 og faldt det
år en mandag. Posten skal altså henføres til 23/1. På næste side følger
ved Rotgart Suntbach 9 heste »mandages« (24/1). Lidt længere nede på
siden står ved Gotke Noth 5 heste: »am dage Fabiani«, hvilket var 20/1.
Det er nu fristende at skabe orden i den kronologiske følge ved at fore-
slå at rette »sondages na« til »vor Antonii« ved Hinrick Berndes. Det må
i øvrigt også forekomme mere naturligt at datere en søndag ved den
følgende dag end ved den foregående mandag. I så fald skal Hinrick Bern-
des 10 heste dateres 16/1 og Rotgart Suntbachs 9 heste 17/1, mens Gotke
Noths fortoldning af 5 heste passer ind i kronologien den 20/1. I 1508
har vi jo imidlertid Gottorpregnskabet, i følge hvilket Hinrick Berndes
har fortoldet 12 heste i Gottorp 16/1, Rotchorth Sundich 10 heste 17/1
og Gotke Noth 8 heste 24/1 [15]. Hvis man retter »na« til »vor« i Plön-
regnskabet, skulle Hinrick Berndes og Rotgart Suntbach altså have for-
toldet deres heste samme dag i Gottorp og Plön, hvilket er udelukket [16].
Sammenligningen mellem de to regnskaber viser normalt 2 à 3 dage mel-
lem fortoldningerne af de samme kobler; men der kunne naturligvis også
gå mere [17]. Det er en betænkelig sag at forudsætte en rettelse i Plön-
regnskabet, der drager også Gottorpregnskabets datering i tvivl. Hinrick
Berndes og Rotgart Suntbachs dateringer 23/1 og 24/1 i Plön må altså
stå fast; men hvis Gotke Noth har fortoldet 20/1 i Plön og 24/1 i Got-
torp, må han være draget den modsatte vej med sine heste, hvilket ikke
umiddelbart var at vente. Han er lokaliseret til Wismar i Plönregnska-
berne, og normalt antages de handlende fra Wismar at have ført hestene
hjem nord fra ad denne vejstrækning. Under forudsætning af, at daterin-
gen i Gottorpregnskabet passer, kan man i alt fald fastslå, at der enten
er brud i Plönregnskabets kronologiske række eller foreligger en fejldate-
ring af Gotke Noth.

I samme Plönregnskab fra 1508 står Gerke Luder fra Wismar med 2
heste »am dage Marci« [18]. Den foregående post var dateret »inuentio-
nis scte cruis« (3/5), og nederst på foregående side står dateringen »am
dage Philippi vnde Jacobi« (1/5). Da disse datoer fastlægger tidspunktet,
må man tro, at Gerke Luders dato må være enten Marcus evangelistens
dag (25/4) eller Marcus et Marcellianus martyrer (18/6). Den følgende da-
tering gælder 9/5, så i begge tilfælde vil der opstå brud i kronologien. En
sammenligning med Gottorpregnskabet viser, at Gerdt Luders har for-
toldet 2 heste i Gottorp 2/5, og det samme gælder Hermen Tymme, der
også var fra Wismar og følger umiddelbart efter Gerke Luder i Plön [19].
Der kan ikke være tvivl om, at det er samme transport, da også flere af
prangerne lige før og efter de to Wismarborgere genfindes i Gottorp [20].

Det må derfor antages, at dateringen af Gerke Luder i Plön er en fejlskrift, og det er nærliggende at formode, at der skulle have stået »am dage Matti«, idet Matthæus translatio er 6/5, hvilket passer ind i tidsfølgen og svarer til Gottorpregnskabets datering.

At der i visse tilfælde kunne forekomme fejlskrivning i dateringen i Plön, må siges at være godtgjort, mens andre posters placering i forhold til hinanden kun synes forklarlig, hvis man antager, at toldindførelsen ikke har været helt kronologisk. De anførte eksempler må sammenholdt med den visse steder svigtende datering være tilstrækkelig til at betragte Plönregnskaberne detaildateringer med en vis skepsis, hvis de skulle forekomme urimelige. Hvorvidt det kan berettige til at rejse tvivl om andre af regnskaberne oplysninger, kan det være vanskeligt at afgøre, med mindre andet skulle vise sig at underbygge en sådan tvivl.

Fejldateringer og tilsyneladende forkludret kronologi er ikke et fænomen, der er forbeholdt Plönregnskaberne. Det forekommer slet ikke så sjældent i toldregnskaber og er navnlig ret hyppigt i regnskaber, der knytter en datering til hver toldpost efter det system, der er anvendt i Plön og Haderslev. Gottorp- og Rendsborgregnskaberne, der bygges op på ugedagene, er i dateringsmæssig henseende langt sikrere. Med undtagelse af nogle få steder, hvor der ved fejlskrift er byttet om på to ugedage – donrdages er blevet til dinxsdages, søndage til sonauendes eller omvendt – er der ikke iagttaget fejl i dateringsystemet i disse regnskaber. Eksempelvis skal derimod anføres et dateringsproblem fra Neumünsterregnskabet 1556, der anvender samme system som Plönregnskaberne med datering for hver post.

Meycheyl van Szeulle fortoldede 6 heste »am szondaghe na Marien gheborth« (8/9), der dette år faldt en tirsdag, så posten må dateres 13/9 [21]. De følgende poster er Szeueryn Lassen med 5 heste: »6. ougosti« og Kasten Sneckloth 9 heste: »7. ougosti« [22]. Derpå følger Hans Schypman 48 lam: »10. juli« og Lutteke Rodewolth 34 lam »szunnauende vor Marien Maddeleynnen«. Marie Magdalene var 22. juli, som i 1556 faldt på en onsdag, så lørdagen før må blive 18/7.

Det forekommer umiddelbart ret håbløst at forlige så modstridende opgivelser til en antagelig kronologisk rækkefølge. Tolderen har nu åbenbart også stillet sig selv en for vanskelig opgave, når han ville forsøge at forene den gamle dateringspraksis ved helgendagene med den nyere ved måneder og datoangivelser med arabertal. Problemet løser sig dog ved at betragte de tre foregående poster. De er alle dateret til »szondaghe na Marien barckganck«. Maries bjergegang var Mariæ visitatio eller besøgelse den 2. juli, som omtalte år faldt en torsdag, så søndagen efter må være den 5/7. Nu er toldereren ved den sidste af de 3 poster heldigvis kom-

met til at skrive forkert i dateringen, så han har måttet strege over. I stedet for »barckganck« er han begyndt at skrive »ghe«, utvivlsomt begyndelsen til »gheborth«. Han har grebet sig i fejlen og rettet den; men i den følgende post (Meycheyl van Szeylle) er fejlen dog smuttet med alligevel. Vi tør altså roligt rette »gheborth«, der passer så umuligt i tidsfølgen, til »barckganck« også her. Dateringen af Meycheyl van Szeylle bliver følgende ikke 13/9, men den samme som de tre foregående poster: 5/7. Tilbage står at antage, at toldereren ikke har været rigtig hjemme i månedsnavnene, så han ved Szeueryn Lassen og Kasten Sneckloth har fået skrevet 6. og 7. august, selv om der burde have stået juli, således som han rigtigt nok har fået skrevet ved Hans Schypman. Med disse fejlantagelser stemmer kronologien helt; men eksemplet illustrerer unægtelig, hvilke grelle udslag i dateringen, usikkerhed og fejlskrifter kan have til følge.

4. Toldtarif og mængde

a. Gottorpregnskaber:

Et andet mål for regnskabernes tilforladelighed er tolderens skrivesikkerhed og regnefærdighed, der blandt andet kan måles på forholdet mellem mængde og toldbeløb, hvis tariffen er sikker. I Gottorpregnskaberne har toldtariffen for de fleste varers vedkommende ganske øjensynlig været ufravigelig fast, så de forholdsvise få afvigelser må skyldes fejl, der altså enten kan være skrivefejl eller regnefejl. Fejlene forekommer hyppigst i de store poster i oksedrivningsperioderne og beløber sig i de fleste tilfælde til 2–6 sk. for lidt eller for meget. Det er vel højst sandsynligt mindre regnefejl. Stikprøver i sidesammentællingerne viser, at navnlig disse sider med store beløb jævnlig kan udvise mindre regnefejl, i reglen dog af en størrelsesorden under 1 mk. Afvigelser mellem mængde og toldbeløb forekommer dog også på $\frac{1}{2}$ – $1\frac{1}{2}$ mk., og i disse tilfælde har toldereren næsten altid fået for lidt. Om her foreligger mindre besvigelser på grund af tolderens manglende regnefærdighed eller fejlskrift i mængde eller toldbeløb, kan være vanskeligt at sige. Under alle omstændigheder spiller alle de nævnte afvigelser ingen rolle i de talstørrelser, der opereres med. Anderledes stiller sagen sig i de, ganske vist temmelig få tilfælde, hvor mængde og toldbeløb står i så grell modsætning, at her må antages at foreligge en fejlskrift. På bilag 8 er anført nogle eksempler til at illustrere fejltypen. Tariffen er 2 sk. pr. okse og hest.

Problemet er nu, om fejlskriften gælder mængden eller toldbeløbet. Det letteste er naturligvis at se bort fra toldbeløbet og regne med mængdetallet [1]; men det er et spørgsmål, om det ikke er mere sandsynligt, at tolderen har hæftet sig mest ved toldbeløbet, der var det afgørende for ham. For at få indtryk af fejlmulighederne må man omskrive tallene til romertal, og i visse tilfælde tage hensyn til, at mængden er angivet i »stige«, hvilket var det samme som snese, altså antal på 20 stkr. [2]. Omskrivning af de samme eksempler ses nederst på bilag 8. I 1. kolonne den anførte mængde, i 2. kolonne det beregnede mængdetal under forudsætning af, at toldbeløbet er det korrekte; og tilsvarende i kolonne 3 det anførte toldbeløb, og i kolonne 4 det beregnede toldbeløb i tilfælde af, at mængden er den korrekte størrelse. I de blandede stude- og hesteposter er her forudsat, at fejlmuligheden i mængden ligger i det store oksetal, mens det mindre hestetalt sikkert er rigtigt.

Det fremgår nu tydeligt, at en fejlskrift i toldbeløbet i de fleste tilfælde måtte forudsætte fejl både i mk.- og sk.-beløbet, hvilket er ret usandsynligt. Endnu mere usandsynligt, om tolderen ved fejlskrift skulle opføre et sk.-beløb, der slet ikke ville fremkomme (eks. 9 og 12). I alle eksemplerne med undtagelse af 11 tør man vist fastslå, at en fejl i toldbeløbet ikke kan tænkes som følge af fejlskrift. I eksemplerne 1–3, 6–9 og 12 kan man derimod ikke se bort fra, at en fejlskrift i mængdetallet egentlig meget vel kunne tænkes. I nr. 4 må man ganske vist forudsætte både en glemt streg i antallet af hundreder og fejlskrift L for C, men trods alt forekommer det dog med disse to fejl langt mere sandsynligt end en fejlskrift i det tilsvarende toldbeløb, hvilket forekommer helt utænkeligt. Nr. 5 og 10 virker mere tvivlsomme. I 10 kunne en øjeblikkelig erindringsglidning mellem det lydlig: »halvtrediesinde« og »halvfierdesinde« måske tænkes, mens toldbeløbet er noteret efter de erlagte penge. Kun i nr. 11 må en fejlskrift ubetinget forekomme mest sandsynlig i toldbeløbet. Det må til slut anføres, at i alle sidesammentællinger er der regnet med de opførte toldbeløb.

Undersøgelsen taler altså stærkt for at stole mere på toldbeløbet end på mængdeangivelsen, hvis en divergens skulle forudsætte, at der må formodes at foreligge en fejlskrift. Yderligere kan i enkelte tilfælde en fejlskrift i mængdetallet netop iagttages. I 1501 noteres 30/3 ved Jens Peterss LXXXIXVII okser [3]. Dette romertal forekommer jo ikke. Toldbeløbet lyder på 12 mk. 2 sk., så der skal altså stå 97 okser, og strengen mellem 3. og 4. X er en fejltagelse. Når en post i 1498 lyder på 1¹/₂ ossen, kan man naturligvis trygt fastslå, at her må foreligge en fejl. Toldbeløbet på 18 mk. og 12 sk. svarer til 150 okser, så der er altså faldet et C ud [4].

b. Ribe- og Koldingregnskaber:

Af Ribe- og Koldingregnskaberne, der er trykt af Will. Christensen, fremgår det, at toldtariffen 1504–07 har været 2 sk. pr. hest eller okse, 1520–21 er derimod differentieret mellem danske og udlændinge, således at de sidste nu betaler $2\frac{1}{2}$ sk. De utrykte regnskaber viser, at dette allerede gjaldt 1519, så alene af den grund må man sætte et spørgsmålstejn ved Allens beregning af Koldingmarkedet 1519 $\frac{4}{10}$ på grundlag af toldbeløbet og taksten 2 sk., som altså kun gjaldt for danske prangere [1].

Beregningerne synes at være gået ganske glat for toldereren i de trykte regnskaber i perioden frem til foråret 1507. 1 rhinsk gylden regnedes for 2 mk., og der fortoldes 8 dyr pr. mk. og 16 pr. gl.; men i Riberegnskabet fra 8/9 1508 synes beregningen med gl. at volde betydelige vanskeligheder. Det er tidligere nævnt (se s. 30), at Kinch af toldbeløbet 575 rh.gl. beregnede dyrenes maksimale tal til 9200 efter tarif 2 sk. og 1 rh.gl. = 2 mk. [2]. Beløbet er nøjagtig 577 rh.gl. 8 alb., og dyrenes tal kan sammenlægges til 9554 okser, 139 heste og 5 køer, så regnskabet må alene derfor påkalde sig opmærksomhed. Det fremgår straks, at der er udført 300 okser toldfrit, men det gør jo ikke hele forskellen [3].

På bilag 9 er opført alle regnskabets toldposter, hvori gl. indgik, idet poster i mk.- og sk.-beløb ingen overraskelse bringer. Kinch har regnet med 1 gl. = 2 mk., og ved runde gl.-beløb som f. eks. 5 gl. for 80 okser (II,8) fremgår det også klart, at dette forhold opretholdes; men det er unægtelig overraskende at se, at kun 14 af de 62 gl.-poster passer i denne lette omregning, navnlig på baggrund af, at omregningen i de tidligere regnskaber ingen vanskeligheder har beredt. Tolderen har i 28 poster taget for meget, heraf de 21 gange kun 1 eller 2 sk. Kun ved meget store beløb har han taget mere, med en enkelt undtagelse alle over 10 gl. Fremgangsmåden forekommer ret systematisk, så der synes egentlig ikke at mangle noget i hans regnefærdighed. Så meget mere overraskende virker det, at han så mange gange har fået for lidt, i enkelte tilfælde endog er blevet groft besveget, hvis vi skal tro tallene. Navnlig tre poster falder i øjnene (I,9) 31 sk., (II,2) 34 sk. og (IV,2) 48 sk. Det sidste eksempel kan vi dog se bort fra som besvigelse. Det er amtmanden på Gottorp, Otte Ritzerow, der betalte på hrt. Frederiks vegne, og toldereren skriver udtrykkeligt, det fik jeg ikke mere end 10 rh.gl. for, så han er altså klar over, at det er for lidt [4]. Hvis der skulle være tale om en fejlskrivning i de to andre poster, skulle man nærmest forestille sig, at der var skrevet en streg for lidt i gl.-beløbet.

Undersøger man nu sammentællingerne af de toldbeløb, som toldereren har opført på sine sider, og omregner med forholdet 1 gl. = 2 mk. = 32

sk., som der synes at være oppebåret told efter, vil tabellen vise, at toldereren på 8 af de 9 sider med gl.-beløb er kommet til for lavt et resultat, hvilket skulle betyde, at dronningen ikke har fået det toldbeløb, der er oppebåret. Det kunne altså se ud som om, toldereren havde forsøgt at snyde til begge sider. Hvis man vil mene, at han ikke har forsøgt at blokke de handlende, skulle 1 gl. altså knap være 32 sk. værd, men i så fald bliver hans besvigelser af dronningen større. Hans slutsammen-tælling 577 rh. gl. 8 alb. sammenholdt med sidesammentællingerne er også for lav.

I betragtning af, at dronningen normalt sendte sin egen regnskabsfører til at oppebære markedstolden i Ribe, vægrer man sig egentlig ved at kaste en sådan mistanke på toldereren. Dronningens øvrige regnskaber giver ikke grund til mistanke. Det er også bemærkelsesværdigt, at det udelukkende samler sig om beløbene i gl. At toldereren ikke skulle kunne regne med gl., lyder ikke videre sandsynligt. Det vil derfor være rimeligt at undersøge, om der ikke skulle være en anden forklaring.

Den gamle markregning havde sine svagheder. Der udmøntedes ikke danske mark, så mk.da. var en regningsmønt, der måtte erlægges i skillemønt [5]. Med den tiltagende møntforringelse og den øgede pengeomsætning blev det besværligere at bestride de store udbetalinger med markregningens småmønt. Dette er vel baggrunden for den rhinske gyldens indpas i det danske pengevæsen og stigende anvendelse i slutningen af 15. århundrede [6]. Regnskaberne røber, at man allerede før 1500 har opereret med en gyldenregning side om side med den gamle markregning. Da Hans tiltrådte i 1483, gjaldt forholdet 1 rh.gl. = 2 mk.da., og denne omregning havde endnu gyldighed 1495/96 [7]. I toldregnskaberne anvendes dette forhold utvetydigt frem til 1507. Det er tidligere anført (s. 36), at danske prangere i forårsmarkedet i Ribe 1510 fortoldede 20 okser pr. rh.gl. og 8 pr. mk.da., hvilket forudsætter forholdet 1 rh.gl. = 2½ mk.da. Dette betyder, at dansk mønt er forringet i værdi i forhold til gylden sammenlignet med tilstanden i begyndelsen af Hans' regeringstid, hvilket havde sin årsag i, at udmøntningen under Hans leverede for ringe skillemønt. Det var især de danske »hvider« (album), der var dårlige, og de prægede dansk mønts niveau i omsætningen [8]. I et enkelt tilfælde, nemlig Mattis Mylings afregning fra 1502, har vi iagttaget, at rh.gl. langt før 1510 var vurderet til 2½ mk.da. (se s. 63). Ved en nøjere betragtning af dronningens hofholdningsregnskaber fremgår det da også, at 1 rh.gl. i omsætningen regnedes for 2½ mk.da. allerede siden 1500 [9]. Ved sammertællingen af indtægten fra Ribe og Kolding markeder 1501 står imidlertid udtrykkeligt, at deriblandt var 311 rh.gl., og på en indstukket seddel står at læse, at de hver regnedes for 2 mk. I sammertællingen fra Ribe marked 1503

bemærkes ligeledes, at deriblandt fandtes 222 rh.gl. hver regnet til 2 mk. Når det skønnedes så væsentligt at understrege denne kurs, kunne det meget vel tænkes at være, fordi det ikke var den gængse. Forholdet fremgår helt klart af den samlede afregning fra Kolding og Ribe markeder 1503, hvor det udtrykkeligt skrives, at i tolden regnedes 1 gl. for 2 mk.; men i sammentællingen af hofholdningsindtægterne umiddelbart efter anføres, at hver gl. regnes for $2\frac{1}{2}$ mk. [10]. Man holdt altså lavere tvangskurs på gl. i toldopkrævningen. Dette forklarer, at tolderen i sin opkrævning regner 1 gl. = 2 mk. = 32 sk., men i sine sammentællinger regner 1 gl. = $2\frac{1}{2}$ mk. = 40 sk. Med dette forhold viser alle sammentællinger sig nemlig at passe (se bilag 9 s. 4) [11].

Hermed er tolderen renset for mistanken om underslæb; men tilbage bliver stadig de mange tilfælde, hvor han har taget lidt for meget. Også dette må have sin forklaring i den ringe danske skillemønt. Man har ikke alene forlangt studetolden erlagt i god rh.gl. til tvangskurs; men når beløbet måtte udlignes med den ringe danske skillemønt, har man forsøgt at gennemtvinge opgæld på udligningsbeløbet. Som tabellen viser, er opgælden fortrinsvis opkrævet i poster med ret store udligningsbeløb i sk. og mk. [12]. Tilsvarende opgæld har man imidlertid ikke forlangt af alle de små toldbeløb, der betaltes i ren dansk mønt overvejende af danskere. Dette forhold har åbenbart i længden været uholdbart. Det ser ud til, at amtmanden i Gottorp eller muligvis hrt. Frederik ikke længere har villet bøje sig for tvangskursen på gl., og det er vel at formode, at også nogle af de fremmede købmænd er begyndt at knurre [13]. Om det er forklaringen på, at tolderen har fået for lidt i nogle poster, er det naturligvis vanskeligt at have nogen mening om.

At man var klar over, at det var møntforringelsespolitikken på den danske småmønt, der var skyld i forskydningen i kursforholdet mellem rh.gl. og da.mønt til ugunst for den sidste, giver den danske adels klager til rigsrådet i 1513 over Hans' regering klart udtryk for. Rigsrådet opfordres til at råde bod på møntens forværring: »thi hvor vi for en tid siden havde 100 gl., der have vi nu ikke mere end 80, når man regner i danske penge« [14]. Rigsrådet fulgte adelens krav op i Christian II's håndfæstning: »Item hvad som møntes efter denne dag i Danmark og Norge skal møntes så, at to mark gøre fyldest for en rhinsk gylden« [15]. Det er formentlig erobringen af Sverige i 1497, der er finansieret på møntforringelse; men fremgangsmåden var ikke ny. Når Kalmarreces fra 1483 fastslår, at kongen ikke skal have magt til at formindske eller forvandle mønten i Sverige uden rigsrådets billigelse, bygger det sikkert på kendskab til Christian I's møntpolitik [16]. Da Hans i 1497 blev konge i Sverige, havde man al mulig årsag til at fastholde ham på Kalmarreces-

sens bestemmelse, hvilket også synes at være sket. Som Styffe påpeger, er hans møntforordning af 4/12 1497 for småmøntens vedkommende i overensstemmelse med de foregående møntforordninger i Sverige af 12/9 1480 og 4/7 1478 [17].

På denne finansielle baggrund bør tvangskursforholdet i toldforvaltningen i Ribe og Kolding ses. Endnu i 1509 kørte man videre med det fortvivlede system med opgæld; men omsider i 1510 måtte man bøje sig for kendsgerningerne og indrømme det forhold mellem gl. og dansk mønt også i toldopkrævningen, som i 10 år havde været fastslået i omsætningen. Helt gav man sig dog ikke. For samtidig med, at kursstigningen på gl. indtrådte på forårsmarkedet i Ribe 1510, indførtes også diskrimineringen af udlændinge i toldtariffen. At denne ordning er ny, fremgår ikke alene af beløbene; men tolderen har tilføjet, når det drejede sig om en tysker, hvilket senere ikke skønnedes nødvendigt [18]. Over for de udenlandske prangere fastholdes således i realiteten tvangskursen, idet de stadigvæk kun kunne fortolde 16 dyr med en rh.gl. For de danske købmænd var ordningen imidlertid en stor gevinst i konkurrencen.

Forholdet mellem rh.gl. og dansk mønt, som kan læses ud af toldtarifferne i Ribe- og Koldingmarkeder i første årti af 16. århundrede, er således ikke udtryk for det reelle forhold i handel og vandel; og differentieringen i toldtariffen mellem danske og udenlandske købmænd, som kan iagttages i de trykte markedsregnskaber 1520–21, blev allerede indført 10 år tidligere, netop som en følge af likvideringen af tvangskursen på rh.gl. og det upraktiske system med opgæld i toldforvaltningen [19].

c. Øresundstoldregnskaber:

I 1548 oprulledes en større retssag mod Øresundstolder Peder Hansen, der havde ansat noblen, den gamle skibstold, til værdi $2\frac{1}{2}$ rh.gl. i stedet for 3 rh.gl. eller mere, som guldindholdet berettigede til. Med udgangspunkt i denne sag har Astrid Friis påvist, at det samme må have været tilfældet i de ældst bevarede regnskaber fra 1497 og 1503 [1]. Hun finder, at det kaster et lidet flatterende lys over dansk statsforvaltning i slutningen af 15. og begyndelsen af 16. århundrede, at den gamle ansættelse af forholdet mellem nobel og rh.gl. fik lov at bestå ca. 3/4 århundrede efter, at den var ophørt at være rigtig. Hun ser heri overfladisk eller ukyndig regnskabsrevision og ligegyldig eller udygtig toldoppebørsel. Først reformerne under Christian III rettede op på den mangelfulde danske administration, og når reformerne først så sent nåede Øresundstolden, skyldtes det, at den var et kongeligt regale og ikke direkte underlagt »rentekammeret« [2]. En sådan slaphed, ligegyldighed eller manglende møntorientering

i toldadministrationen ved oppebørslen af Øresundstolden under Hans rimer meget dårligt med den målbevidste og klart tilsigtede tvangskurs på rh.gl. i dronningens oppebørsel af okse- og hestetold i Ribe og Kolding i de samme år. At det kongelige regale, som den kongelige likviditet i altovervejende grad var baseret på, skulle være ringere eller ligegyldigere forvaltet under konger som Hans og Christian II end den offentlige administration i øvrigt, lyder på forhånd overraskende. Ikke engang Sigbrit, som i Christian II's sidste regeringsår varetog Øresundstolden, og som eller ikke har ord for at have været nogen slap og overfladisk toldopkræver, synes at have rørt ved dette forhold mellem nobel og rh.gl. Var det virkelig uvidenhed, overfladiskhed eller ligegyldighed?

Da Øresundstolden indførtes, blev den fastsat til en engelsk nobel af hvert skib. Den gængse engelske nobel var da den såkaldte skibsnobel opkaldt efter billedprægningen, eller henricusnobel opkaldt efter Henrik IV (1399–1413), der begyndte prægningen af den. Den vejede 108 grains (6,998 g) og havde en finvægt på 6,962 g [3]. I 1460'erne genoptog Edvard IV imidlertid udmøntningen af den oprindelige nobel på 120 grains (7,776 g) med en finvægt på 7,736 g. Efter billedpræget kaldtes den rosenobel [4]. Selv om henricusnoblen naturligvis har holdt sig i om-løb en årrække efter, at prægningen af den var ophørt, må den vel i slutningen af Christian I's regeringstid være blevet sjældnere, og det blev nødvendigt at tage stilling til Øresundstoldens erlæggelse i anden mønt. Der var to muligheder, hvis man ville sikre sig tolden erlagt i guldmønt, nemlig rosenoblen og den rh.gl. Den rh.gl. skulle iflg. overenskomst 1419 holde en finvægt på 2,777 g, så $2\frac{1}{2}$ rh.gl. i Øresundstoldens første år faktisk svarede til den skibsnobel, der var fastsat som takst [5]. Iflg. overenskomst af 1464 faldt den rh.gl. dog i finvægt til 2,696 g [6]. I slutningen af Christian I's regeringsperiode og i begyndelsen af Hans' var alternativerne til erstatning for skibsnoblens finvægt på 6,96 g, hvis man skulle holde sig til en betalbar guldmønt, 1 rosenobel med finvægt 7,74 g eller $2\frac{1}{2}$ rh.gl., der gav en finvægt på 6,74 g [7]. Betalingen i rh.gl. gav ganske vist 0,22 g for lidt, men til gengæld ville betaling i rosenobel give 0,78 g for meget. Den rh.gl. trængte i løbet af 15. århundrede frem i Vest- og Nordtyskland, mens noblen ikke blot var den gængse engelske guldmønt, den udmøntedes også i nederlandene, ganske vist en anelse lettere end den engelske: finvægt 7,63 g [8]. På grund af hanseaternes toldprivilegier gav vesteuropæiske skippere det største bidrag i Helsingørtolderens kasse, og derfor er der vist grund til at antage, at noblerne har været i overtal i Sundtoldindkomsten i den første tid efter, at henricusnoblen gradvis er forsvundet. Den danske konge har i så fald ikke lidt et tab, men tværtimod fået en klækkelig gevinst i forhold til den

oprindelige takst til trods for, at nogle skippere ved betaling i rh.gl. slap en smule for billigt [9].

Ved kurfyrrsternes overenskomst af nov. 1490, der trådte i kraft febr. 1491 forringedes imidlertid den rh.gl. på ny til en finvægt på 2,527 g guld + 0,478 g sølv. Med forholdet 1 : 11 mellem guld og sølv, svarede $2\frac{1}{2}$ rh.gl. i 1490'erne og begyndelsen af 1500-tallet til værdien af 6,425 g guld [10]. Tabet på betalingen i rh.gl. var således steget til 0,53 g; men gevinsten på betalingen i nobel var dog stadig væk større. I 1495 omregnede Helmold Alverding i sit regnskab for hrt. Frederik 11 nobler efter kurs 1 nobel = 3 rh.gl. [11]. Metalværdien af 3 rh.gl. svarede til 7,71 g guld eller meget nær til 1 rosenobel. Den hertugelige regnskabsfører har altså været nøje informeret om mønternes indbyrdes realforhold, og der er næppe grund til at formode, at den danske konges administration skulle svæve i større uvidenhed. Som de udenlandske studerangere måtte betale told af deres dyr med gode rh.gl. til lavere tvangskurs sammenlignet med de danske, der betalte i mk. og sk., måtte de vesteuropæiske skippere altså erlægge deres skibstold i vægtige nobler til lavere tvangskurs sammenlignet med de tyske skippere, der betalte i rh.gl.

En sådan ordning måtte friste til at betale skibstolden i rh.gl., og om divergensen kunne betale sig for den danske konge, afhænger selvfølgelig af, om tolden hovedsagelig indgik i den ene eller den anden mønt. Af fortegnelserne over partielfregningerne, der var indbetalt på regnskab, læser Astrid Friis, at 900 rh.gl. i 1497 var indbetalt, vurderet til 360 nobler, og 1680 rh.gl. i 1503, vurderet til 672 nobler. Tillige var de beløb, der benyttedes til at betale udgifter med, afholdt i andre møntsorter end nobel. På dette grundlag slutter Astrid Friis, at den danske konge kun har modtaget de 434 nobler i 1497 og de 240 nobler i 1503, som står anført i fortegnelserne, mens resten må være indgået i rh.gl. (se s. 81). Følgelig har den danske konge lidt tab. Og da indtægtssiden af regnskaberne overvejende registrerer oppebørsler i nobel, kan man altså ikke tillægge den registrerede mønt nogen betydning ifølge Astrid Friis' opfattelse, hvorfor regnskabsformen karakteriseres som slet [12]. Nu bliver det imidlertid af afgørende betydning, at de to regnskaber ikke er komplette, og de indbetalte beløb slet ikke er foretaget af de i regnskabet registrerede oppebørsler. Der er således ingen anledning til at gå ud fra, at de registrerede nobelbeløb på indtægtssiden ikke skulle repræsentere virkelig oppebårne nobler. Er dette tilfældet, ser forholdet mellem indkomne beløb i nobel og rh.gl. imidlertid helt anderledes ud i 1497 og 1503 end antaget af Astrid Friis. I stedet for 434 er der i så fald indgået 1425 nobel + 900 rh.gl. i skibstold i 1497, og i stedet for 240 må der være indkommet 1701 nobel + 1680 rh.gl. i skibstold i 1503 [13]. Dette stem-

mer da også bedre med de mange bevarede kvitteringer fra Christian II's tid på indbetalte beløb fra Helsingørtolderen, så at sige udelukkende erlagt i nobel: 955 nobel i 1513, 981 nobel i 1514, 1232 nobel i 1515, 1010 nobel i 1517, 642 nobel i 1518, men 425 rh.gl. i 1519 [14]. At en del af Øresundstolden, ligesom det vel fra begyndelsen havde været tilfældet, er indgået i rh. gl., er klart bevidnet; men det lader sig dog ikke bortforklare, at den overvejende part endnu under Hans og Christian II må være indløbet i nobler, formentlig mest rosenobler. Der kan således ikke herske tvivl om, at den kongelige økonomi har stået sig ved at fastholde de gamle takster i stedet for at søge beløbene indrettet efter metalværdiindholdet i den oprindelige takst.

I Astrid Friis' vurdering indgår i det hele taget udelukkende hensynet til toldbeløbets møntværdi i forhold til den oprindelige takst. Det er et spørgsmål, om de kongelige Sundtoldinteresser ikke fuldt så vel tilgodeså af andre hensyn, f. eks. toldbeløbets erlæggelse i guld. Det er i alt fald en kendsgerning, at tolden så at sige udelukkende indgik i guldmønt, og jeg har ovenfor forudsat, at dette ønske havde præferance, da henricusnoblen blev sjældnere, frem for at søge den gamle takst opretholdt gennem betaling i anden møntsort.

Den rh.gl. blev i de sidste årtier af 15. århundrede et mere og mere uundværligt omsætningsmiddel i Danmark, og i slutningen af 1490'erne er Hans begyndt at lade danske gylden udmønte. De skulle anvendes som sold til lejetropperne i krigen mod Sverige 1497 og toget til Ditmarsken 1500 [15]. Til denne udmøntning måtte der skaffes guld til den kongelige kasse, og Sundtolden og øksnetolden var hovedleverandører af nobler og rh.gl., der smeltedes om til kongelige danske gl. Disse havde ganske vist den samme bruttovægt som Rhinfyrsternes gylden, men ikke det samme ædelmetalindhold. De ældste med de to oldenborgske bjælker havde en finvægt på 2,424 eller 2,402 g, mens de yngste med nældebladet havde en finvægt på 2,322 eller 2,301 g. På hver gl. med bjælkerne var således tjent 0,100–0,125 g guld + 0,478 g sølv i forhold til den rh.gl. På hver gl. med nældebladet tjentes endog 0,200–0,225 g guld foruden 0,478 g sølv. Hvad kongen tabte i Sundtold efter oprindelig takst ved at modtage $2\frac{1}{2}$ rh.gl., kunne han altså rigelig hente ind på omsmeltingen af toldbeløbets fuldvægtige guldmønt gennem udmøntningen af gylden med nældebladet fra Ditmarskertoget [16]. Men naturligvis var det en langt bedre forretning at omsmelte de lødige rosenobler, der var modtaget til lavere kurs i toldbetalingen. Af hver rosenobel tjentes først 0,78 g guld i overtakst i forhold til den oprindelige skibsnobel, derefter tjentes den samme guldmængde ved at omsmelte den til 3 kongelige gylden med nældebladet, der gik til samme handelskurs som rosenobel [17]. Det er derfor ganske

naturligt, at nobel-beløbene indbetaltes af tolderen til den kongelige kasse som partielle afregninger »på regnskab af tolden«. Disse indbetalinger er gået til omsmeltninger, medens tolderens løbende regnskabudgifter selvfølgelig ikke måtte betales med de værdifulde nobler, men skulle afholdes af de rh.gl. eller helst anden møntsort, som ikke gav den store omsmeltningsfortjeneste.

Kvitteringerne for nobel-beløbene, der er indbetalt på regnskab af Øresundstolden i årene fra 1513 til 1518 viser, at Christian II fulgte sin faders metoder i finansieringen af sin krig mod Sverige. Disse betragtninger kaster unægtelig, som Astrid Friis skriver, et lidet flatterende lys over den kongelige mønt- og finansieringspolitik under Hans og Christian II, men ganske vist af helt andre årsager. Der manglede så vist intet i mønt- og finansadministrationens information om værdi- og lødighedsforholdet mellem de forskellige mønter, og tværtimod at være underkastet en ukyndig og overfladisk ledelse og kontrol, indgik Øresundstoldindtægterne som et uundværligt og pinlig overvåget led i en målbevidst og energisk gennemført, men noget tvivlsom og misliebige møntforringelsesproces. I denne finanspolitik må tvangskursen på rh.gl. i oksetolden i Ribe og Kolding ses, og den er et udmærket supplement til helhedsbilledet af Hans' ufine og skrupelløse, men bestemt ikke overfladiske, ukyndige og ligegyldige told- og møntpolitik.

At disse toldoppebørselsesmetoder må formodes at have været kortsynede, er imidlertid en anden sag. I det lange løb måtte det naturligvis forventes, at skipperne så deres fordel i at betale tolden i rh.gl. Hvor tidligt denne tendens er blevet følelig, kan det være lidt vanskeligt at afgøre [18]. Men allerede under Frederik I kunne det se ud til, at Hans' og Christian II's toldpolitik begyndte at give bagslag. I 1526 lyder kvitteringerne for de partielle afregninger på 556 nobler og 600 rh.gl., i 1525 kvitteres for 500 rh.gl. og 1100 rh.gl. oppebåret året før. I 1523/24 kvitteres for 310 nobel, 450 gl. og 62½ mk.da. [19]. At en sådan forandring skulle have undgået opmærksomhed fra Frederik I's finansadministration, der havde blikket så sikkert heftet mod indtægtsnedgangen sammenlignet med Hans' regeringstid, lyder ret usandsynligt [20]. At man ikke var fuldt på det rene med den virkelige handelsværdi mellem mønterne og ikke kunne se de uheldige følger af udviklingen, må ganske givet afvises [21]. At insinuere, at rentemester Joachim Beck, da han i juli 1547 kontraherede Peder Hansens Sundtoldregnskab for perioden 1541–46, virkelig skulle have overset, at noblen var ansat til en helt anden kurs i toldopkrævningen end den ellers gængse, må virkelig være at undervurdere manden [22]. Den afgørende anklage mod tolderen gik ud på, at hans registre viste, at hovedparten af toldbeløbet var indgået i nobel, mens ind-

betalingerne til kongen for størstedelen var sket i rh.gl. efter den lave omregningskurs. Til trods for, at aktoratet indledtes med at fastslå, at rigens sædvanlige told altid havde været nobel og nobels værdi, fortsættes dog ikke i dette spor, som måtte synes at være det afgørende. Peder Hansens svar, at han ved sin embedstilrædelse havde fået kongelig befaling om at rette sig efter sin faders (forgængerens) registre affærdigedes som »opdigt behjelpning«, uden at man gik nøjere ind på spørgsmålet. Man har følgelig været vidende om det forkerte kursforhold mellem mønterne i toldopkrævningen, siden man ikke ville nøjere ind på denne sag. I dommen fældedes tolderen på underslæb og uklar regnskabsførelse [23]. På indtægtssiden figurerede de indkomne nobel til en værdi af $2\frac{1}{2}$ rh.gl., men ved indbetalingerne til kongen regnedes rosenoblerne til 3, henricusnoblerne til $2\frac{1}{2}$ gl. [24]. I konklusionen fik dommen imidlertid en helt anden og langt mere vidtrækkende drejning, som indledningen allerede havde lagt op til: tolderen havde forringet rigets sædvanlige told og rettighed og ville nu bagefter forsvare, som det hed »riget til skade efter gammel sædvane« $2\frac{1}{2}$ gl. for en nobel. Det var altså ifølge dommen tolderen, der havde gjort brud på gammel sædvane, at riget havde ret til nobel og nobels værdi i told [25].

Fra 1548 kendes en betænkning med forslag til toldforhøjelser i Sundet, og heri er kursforholdet rettet. Fra dette år oppebærer tolderen da også 3 rh.gl. for en rosenobel [26]. I den nye tolders instruks gik man imidlertid endnu videre og fastsatte skibstolden til en rosenobel eller $3\frac{1}{2}$ rh.gl. [27]. Hermed legaliseredes endelig opkrævningen af 1 rosenobel i skibstold til erstatning for en henricusnobel, således som man uden retsgrundlag havde praktiseret i størst muligt omfang siden Hans', muligvis siden Christian I's tid. Den gamle sats $2\frac{1}{2}$ gl., der oprindeligt svarede til henricusnoblen, men siden var dalet i værdi som følge af møntforringelse, havde man måttet acceptere i visse tilfælde til afløsning af henricusnoblen trods det mindre tab. Det skyldtes ikke efterladenhed i administrationen, men svigtende retsgrundlag, at en klar ordning ikke indførtes allerede under Hans eller Christian II, og den kongelige kasse nød ganske givet fordel af det uklare toldforhold.

Det er muligt, at situationen har ændret sig under efterfølgerne til ugunst for de kongelige indtægter. Når man alligevel ikke er skredet til en afklaring af forholdet før i 1548, må årsagen formentlig være rent politisk. Under truslen fra den landflygtige Christian II og kejseren har man vel sagtens ikke følt sig stærk nok til at ændre de hævdvundne tilstande i Øresundstolden [28]. Efter freden i Speyer 1544 og forliget med nederlænderne mente Christian III's finansadministration åbenbart, at tiden var inde til at påberåbe sig hævd på opkrævningen af 1 rosenobel

i skibstold eller dennes værdi i rh.gl. De hollandske protester og de efterfølgende forhandlinger med kejseren og nederlænderne viste til fulde, at en sådan forandring ikke var så let at føre igennem [29]. Kejserens anerkendelse af det nye dynasti var nøje kædet sammen med løftet i Speyerfreden om at lade hans undersåtter forblive ved den sædvanlige gamle told, hvilket måtte svække den danske forhandlingsposition [30]. Da nu den store retssag viste, at skipperne udelukkende var sluppet så billigt på grund af tolderens svigagtige og troløse toldoppebørsel igennem adskillige år, kunne en sådan forbrydelse naturligvis ikke præjudicere kongelig majestæts retmæssige krav [31]. Hermed var grundlaget for det nederlandske standpunkt i forhandlingerne med eet slag revet bort. Retssagen mod Øresundstolderen var med andre ord et politisk skaktræk. Peder Hansen måtte ofres for at afvikle den opportunistiske, men kortsynede toldpolitik, som Hans og Christian II i sin tid var slået ind på [32]. Derfor indledtes aktoratet med at fastslå, at rigens sædvanlige told altid havde været nobel og nobels værdi, og derfor konkluderede dommen, at tolderen havde gjort brud på gammel sædvane til skade for riget i påberåbelsen af sædvaneret. Det er ikke Joachim Beck, der har overset forholdet, eller Eskil Oxe, der er blevet opmærksom herpå under gennemlæsning af ovennævnte betænkning. Man har været vel informeret om situationen og har forberedt et fremstød først gennem betænkningen, derpå ved dommen over tolderen. At dette fremstød og en skarpere kurs i øvrigt muligvis hænger sammen med personskiftet i rentemesterembedet er en anden sag.

At Peder Hansen ikke har været skyldig i omtalte brud på gammel sædvane, ligger ganske klart, og at regeringen har vidst det, er også utvivlsomt. Hvorvidt han har været skyldig i underslæb, kan det vel være lidt vanskeligt at afgøre, da dommens formulering er noget uklar, hvilket næppe er nogen tilfældighed. Det er dog en kendsgerning, at skønt dommen lød på fortabelse af liv og gods, mistede manden kun sit tolderembede, men blev i øvrigt taget til nåde og fik tilgivelse for sin forseelse i sine regnskaber, et meget stærkt vidnesbyrd om, at sagen havde et helt andet sigte [33]. Astrid Friis har utvivlsomt ret i, at der fandtes en mere skyldig end Peder Hansen i misforholdet mellem oppebørsel i nobel og rh.gl. Det var dog hverken faderen eller farfaderen, der som forgængere i embedet havde praktiseret denne oppebørselsform, for de har ganske givet handlet efter ordre [34]. Den skyldige var Hans eller muligvis Christian I, der så sin fordel i at lukke øjnene for møntværdiforholdet og fastholde, at en nobel var en nobel uanset lødighed, hvorfor man naturligvis også måtte affinde sig med den hævdvundne sats i gl. uanset den lidt ringere lødighed. Reformeringen af finans- og toldadministrationen under

Christian III er, som Astrid Friis påviser, et skelsættende brud med fortiden; men det afløser ikke en naiv uvidende toldforvaltning og en ligegyldig slendrian i oppebørsels- og toldpolitik. Derimod gøres nu endelig op med en målbevidst, opportunistisk, men hensynsløs og delvis retsløs toldpolitik, som havde været lanceret under Hans og Christian II, således som følgende kapitel vil give yderligere eksempel på.

d. Ålborgregnskaber:

De to Ålborgregnskaber adskiller sig i påfaldende grad fra de øvrige regnskaber ved at være mindre tariffaste. Da Hans Bartholomeussen i sine sammentællinger giver udmærkede vidnesbyrd om sin solide regnefærdighed, kan man lade regnefejl ude af betragtning; i al fald kan de højst forklare mindre variationer, slet ikke divergenser af det format, som forekommer for visse varers vedkommende. Tilnærmelsesvis tør nok fastsættes tariffer for en række varer af central betydning, således som angivet på bilag 10 [1].

Den anførte korntakst gjaldt muligvis kun for folk fra Limfjordsområdet og Læsø. I alt fald betaler en mand fra Helsingborg 1 mk. pr. læst korn og en flensborger endnu mere [2]. Men denne begrundelse kan ikke anføres ved afvigelser i tariffen for andre varer. Et par fortoldninger af kød er beregnet efter taksten 3 mk. pr. læst til trods for, at der i begge tilfælde åbenbart er tale om tyskere [3]. Ser man på ål og huder, er der flere småafvigelser både over og under taksten, og i de fleste tilfælde er beløbene afrundede. F. eks. forekommer $3\frac{1}{2}$ mk. som told for $5\frac{1}{2}$ deker oksehuder et sted, men for 9 deker oksehuder et andet sted, i begge tilfælde tyskere [4]. Alligevel er disse afvigelser for intet at regne, når man vender sig til to så vigtige varer som sild og skind, hvor det er højst problematisk overhovedet at finde frem til en tarif. I 1518 forekommer 15 toldposter med emballageenheden en skindmes [5]. Taksten er i 2 tilfælde 4 mk., 6 tilfælde 3 mk., 6 tilfælde $2\frac{1}{2}$ mk. og 1 tilfælde 2 mk. Taksten 2 mk. gjaldt en dansker og 3 af de 6 tilfælde med taksten $2\frac{1}{2}$ mk. ligeså, resten var tyskere. Det er således indlysende, at det ikke er nogen tilfældighed, at danskerne er sluppet billigst; men det bemærkelsesværdige er, at taksten varierer både blandt danskere og blandt tyskere. Det kan f. eks. ikke være tilfældigt, at lybækkeren Henrick Skeppingh, som tolderen handlede med, ved alle varer konsekvent slipper efter billigere takst end de andre tyskere [6]. Man ville måske formode, at taksten varierede efter det anslåede antal skind i mes'en; men denne forklaring rækker åbenbart ikke til, for tariffen veksler lige så kraftigt ved de løse skind. F. eks. fortoldes 300 skind i 2 tilfælde med $\frac{1}{2}$ mk., i et

3. med $1\frac{1}{2}$ mk., men i et 4. tilfælde er $1\frac{1}{2}$ mk. tilstrækkelig told for 1000 skind; alle 4 tilfælde gælder tyskere [7].

I 1518 kan optælles 32 poster med i alt $218\frac{1}{2}$ læst vårsild [8]. I de 5 poster er tariffen ikke indlysende, fordi der fortoldes flere varer i samme post. De 27 resterende poster fordeler sig således:

Poster	Tarif	Mængde	Nationalitet angivet	
13	3 mk.	50 l.		
5	$2\frac{1}{2}$ –3 mk.	84 l. 4 tdr.		
4	$2\frac{1}{2}$ mk.	17 l.		
2	2 – $2\frac{1}{2}$ mk.	19 l. 9 tdr.	1 holl.	1 da.
2	$1\frac{1}{2}$ –2 mk.	14 l. 10 tdr.	da.	
1	knap $1\frac{1}{2}$ mk.	3 l. 7 tdr.	da.	

De 22 poster, der er fortoldet med $2\frac{1}{2}$ mk. eller mere, synes med en enkelt undtagelse at være tyskere, der har taget sig af 151 læster, hvortil kan regnes den ene af de 5 poster, der fortoldede flere varer, nemlig 45 mk. for 15 læster sild + 1 skindmes [9]. Altså er mindst 166 læster af de $218\frac{1}{2}$ læst vårsild omtrent udelukkende på tyske hænder, fortoldet med mindst $2\frac{1}{2}$ mk., mens de 5, der er sluppet billigere, udtrykkeligt angives som 4 danskere og 1 hollænder. Også her er tariffen dog varierende såvel blandt tyskere som blandt danskere.

Når man erindrer tolderens forsigtighed og omhu for altid at give fyldestgørende forklaring på forhold, der kunne tage sig påfaldende ud, må man med god grund undre sig over, at han har kunnet tillade sig en sådan selvbestaltet vilkårlighed i tarifspørgsmålet. Her turde være al mulig grund til at tro, at vilkårligheden ikke er udtryk for, at han har ladet nogen slippe for billigt, men måske snarere, at han i visse tilfælde har tilladt sig at tage for meget. Den slags kunne man imidlertid næppe forvente, at de tyske købmænd skulle finde sig i uden protester, og det har da heller ikke fået lov at gå stille af. På hansedagen i november 1518 må de vendiske stæder have protesteret, siden Christian II i begyndelsen af december svarer på en klage over usædvanlig told i Ålborg på sild, skindmese, oksehuder, smør, ål og heste [10]. Kongen vil stævne toldereren i Ålborg for sig for at erfare de nærmere omstændigheder, og hvad der måtte befindes uskikkelig, vil kongen nådigst ændre til en rimelig told bekvem for købmanden for alle de anførte varer. Hvorledes stævningen af Hans Bartholomeussen er forløbet, kender vi intet til. Han forblev i alt fald i sit tolderembede, men forholdene synes ikke at have forbedret sig efter Christian II's nådige indskriden, for i maj 1520 lyder klagerne på ny over toldtariffen i Ålborg, som efter hansekøbmændenes udsagn skal være undergået voldsomme stigninger (anført i bilag 11) [11].

Tariffen fra regnskabet bekræfter, at taksten for huder og sild allerede var nået i 1518, skindmes og ål havde nået 4 mk. og talg 3 mk. Nu er købmændenes klager jo næppe underdrevet; men udelukket er det absolut ikke, at toldskruen mellem 1518 og 1520 kan have fået endnu en omdrejning. Christian II's nådige holdning stilles nemlig i grelt relief af en toldforordning allerede fra påsken 1516, som stiles direkte til Ålborg og Sjælland med Smålandede [12]. På bilag 12 er forordningens tariffer for en række varer sammenholdt med Hans Tolders takster i Ålborgregnskaberne.

At denne forordning ligger bag toldoprævningen i Ålborgregnskaberne er jo indlysende, og Christian II's elskværdige løfte om at undersøge sagen viser sig at være et grovkornet dobbeltspil. Men yderligere viser en sammenligning mellem tarifferne klart, hvorfor taksterne for sild og skind svinger stærkere end de andre. Det har simpelt hen ikke været tolderen muligt at inddrive kongens ublu fordringer over for købmændenes protester, så han til dels har måttet lade sig nøje med at få det mest mulige, hvilket altså også kongen har måttet affinde sig med. Til gengæld har tolderen ikke undset sig for at gå over kongens tarif i enkelte tilfælde med huder, kød og ål [13]. Ålborgregnskaberne bringer altså vidnesbyrd om ganske den samme opportunistiske toldpolitik, som har kunne iagttages i Hans' og Christian II's holdning i Øresundstoldspørgsmålet. Man søgte i den enkelte situation at presse det størst mulige beløb ind og så sin fordel i ikke alt for klare retningslinier. Ålborgregnskaberne yder tillige et ypperligt bidrag til det billede, vi har af Hans Bartholomeussen; men de viser også, hvilket klima Christian II's tolder har måttet opkræve sin told i. De vekslende tariffer må tages som udtryk for mere eller mindre lovløse tilstande, hvor købmændene i visse tilfælde åbenbart ikke er vejet tilbage for at stille truende holdning bag deres vægring ved at betale taksten, mens tolderen for at få balance i kassen til gengæld over for andre har tilladt sig åbenbare overgreb. Det var ikke alene forholdet til købmændene, der kunne antage tilspidset karakter. Om Eiler Bryske skriver tolderen i 1518, at han lod 200 okser drive til Ribe, solgte 5 læster sild og alle de huder, der blev af kongens øksne, til lybækkeren Herman Knapsack, men »ingen told gav han mig« [14]. Man mærker stridsspørgsmålet om den adelige toldfrihed dirre i luften.

e. Odense-, Svendborg- og Rødbyregnskaber:

Den toldstigning, som hansekøbmændene påstår har fundet sted i Ålborg, virker unægtelig overraskende stor. I alt fald nogle af de nye takster stemmer, som vist, med regnskabet 1518; men hvorvidt tør man stole på

deres udsagn om de gamle takster, som jo stiller stigningen så kraftigt i relief? Der er ikke overleveret ældre Ålborgregnskaber, men derimod har vi samtidige regnskaber fra Odense og Svendborg, der holder en fast tarif, som unægtelig ligger i et andet leje end Ålborgregnskabernes. På bilag 13 er tariffen fra Odense og Svendborg 1518–21 sammenholdt med hanseaternes udsagn om de gamle takster i Ålborg [1]. De to sidste kolonner viser stigningerne belyst af forordningen 1516 og Ålborgregnskabet 1518. En sammenligning mellem kolonne 1 og 2 viser, at tyskerne har anerkendt en tarif i Ålborg, der for flere varers vedkommende lå højere end taksterne i Odense og Svendborg. For heste, smør, talg og ål er der tale om en fordobling, og det samme gjaldt formodentlig fedt og flæsk. For huder godkendte man en differentiering, der betød en takst, der lå 66 % højere for kohuder og var en 3-dobling for oksehuder. Derimod ville tyskerne fastholde samme lave takst i Ålborg som i Odense og Svendborg for sild og tilsyneladende også for skind, der åbenbart har været de vigtigste varer for dem. Det rimer med, at Hans Bartholomeussen netop for disse to varer har mødt de største vanskeligheder i sine bestræbelser for at gennemføre takstforhøjelsen fra 1516. Man tør således ikke afvise hanseaternes udsagn om de gamle takster i Ålborg, og det må indrømmes, at regnskaberne bekræfter, at Christian II's toldforhøjelse har været af ganske uhørte dimensioner. Tabellen viser, at afgifterne af kramvarer og tysk øl er fulgt ganske godt med i stigningen. Noget andet er, at det vel er tvivlsomt, om købmændene kunne siges at have nogen moralsk ret til at fastholde disse gamle takster efter, at prislejet så totalt havde ændret sig. Christian II's told på $\frac{1}{2}$ mk. af en hest til 15 mk.'s værdi betød en told på ca. 3 %, og hvis en kramkiste virkelig kunne ansættes til ca. 100 mk.'s værdi, som Christian II anslår i forordningen 1516, var 2 mk. altså 2 % i told [2]. I så fald må en afgift på 9 p. i alt fald siges at være ganske illusorisk.

At Christian II's toldforhøjelser vendte spidsen mod de tyske købmænd, ses klart af den kendsgerning, at Hans Bartholomeussen opkræver gammel korntakst af Limfjordsområdet folk og Læsøboerne, som var omtrent ene om at betale korntolden, mens forordningen af 1516 fordrede en stigning. Endnu klarere fremtræder diskrimineringen dog i Rødbyregnskabet, hvor Anders Tolder kræver 1 mk. pr. hest af udlændinge, men 1 grot af danskere, hvilket svarede til den gamle hestetold i Svendborg- og Odenseregnskaberne på 9 p. Det er indlysende, at det ikke ville kunne passere regnskabskontrollen, hvis det ikke har været meningen. Bevarelsen af gammel korntold for danske i Ålborg og gammel hestetold for danske i Rødby viser altså, at de nye toldforhøjelser egentlig kun sigtede på udlændinge eller, at man i det mindste i praksis affandt sig med en sådan

fortolkning. Denne voldsomme forskelsbehandling var rigtignok helt anderledes gennemgribende end den lille toldforhøjelse, som i 1510 indførtes i stude- og hestetolden for udlændinge i Ribe og Kolding. Slap stedets folk med gammel korntold, så kunne Hans Tolder dog godt kræve mere af folk fra Helsingborg og Flensborg, den nye heste- og studetold i Alborg måtte danskere også bære, og fik de deres skind og sild lidt billigere igennem end tyskerne, så var der dog såre langt ned til den gamle told, som tabellerne vil vise. Det er tydeligt, at tolderen har forsøgt at lade tyskernes takster overføre på danskerne også, eller i det mindste har han brugt tyskernes afgifter til også at trække danskernes op. Har det været tanken at gennemføre en differentiering af tilsvarende art, som Anders Tolder gjorde ved hestene i Rødby, så har Hans Bartholomeussen i alt fald ikke ladet dette synspunkt komme de danske handlende til kundskab, og Christian II's centraladministration har lukket øjnene. Alborgregnskaberne giver også ganske god forklaring på, hvorfor Hans Tolder ikke blev nogen populær figur i danske handelskredse, og når Christian II's toldforordning ikke klart pointerer den forskelsbehandling af danske og udlændinge, som man dog tolererede i et vist omfang, har det åbenbart ikke været nogen tilfældighed. Toldadministrationen nød fordel af, at linierne ikke var trukket alt for skarpt op, og Christian II's ofte fremhævede politiske hjælpeprogram for den indenlandske købmændsstand kunne rigtignok stilles groft i skygge af folk som Hans Bartholomeussen med kongens stillende sanktion, når hensynet til kongens dyre unionspolitik fordrede det.

f. Toldsituationen i Danmark:

Vil man nu end med en vis berettigelse kunne hævde, at den gamle toldtakst, som det fremgår af Odense- og Svendborgregnskaberne, var tidssvarende og bød de fremmede købmænd urimelig favorable vilkår, så er det dog indlysende, at en så pludselig og kolossal takstforhøjelse, som Christian II indførte, må karakteriseres som både hensynsløs og uklog toldpolitik, der uvægerlig måtte vække anstød. Imidlertid er det mest forbløffende for en nutidig betragtning vel ikke engang den umådelige forhøjelse, men den kendsgerning, at to så forskellige takstgrundlag oprettholdtes i praksis side om side. Det har da også fået Allen til at gå ud fra som givet, at toldafgiften for heste og stude i Ribe- og Koldingmarkerne kun var dronning Christines andel af tolden, mens kongen oppebar et toldbeløb af de samme dyr, der var væsentlig større [1]. Kinch går også ud fra, at kongen oppebar told i Ribe og mener, at han har haft sine egne toldere i byen, men kan i øvrigt ikke gøre rede for, hvorledes denne oppebørsel har fundet sted [2]. Denne anskuelse må gå tilbage til en op-

lysning hos Huitfeldt, der skriver, at Frederik I i 1529 fritog »Ribe by for den årlige told og besværing, som dronning Christine havde pålagt dem foruden den rette told, hvilken dronning havde Riberhus til livgeding, som var 2 sk. af hver okse, som udførtes at udgive« [3]. Af den sproglige formulering turde det næppe fremgå helt oplagt, om de 2 sk. pr. okse skal opfattes som Christines pålæg eller som den rette told. For Allen og Kinch, der kendte dronningens markedsregnskaber, var der imidlertid ingen tvivl mulig. Allen tilføjer ud over Huitfeldts oplysning, at også en afgift på 2 sk. pr. hest tilfaldt dronningen. Imidlertid viser de bevarede regnskaber jo, at hendes toldoppebørsel ikke indskrænkede sig til heste og okser, men gjaldt alle varer og i Ribe ikke var begrænset til markedstiden, men gennemførtes hele året. På lignende måde har hun oppebåret told i Assens, Svendborg og Odense ved fast stedlig tolder, og i alt fald i Svendborg og Odense var okser og heste ikke hovedobjekterne for oppebørslen. Man må altså gå til den yderlighed at stille spørgsmålene: Har kongen alle disse steder oppebåret told ved siden af dronning Christine? Har man haft dobbelt toldadministration i så mange danske byer? Det synes på forhånd lidet sandsynligt, og intet kildeudsagn berettiger til en sådan antagelse [4]. Will. Christensen har derfor forståeligt vendt sig imod Allens og Kinchs antagelse af en kongelig told i Ribe og Kolding ved siden af dronningens allerede i Hans' tid. Han gør opmærksom på, at Frederik I i sin opregning af Hans' indtægter som grundlag for sine egne fordringer næppe ville have undladt at nævne en så betydelig toldindtægt i disse byer, hvis Hans virkelig havde oppebåret en sådan toldindkomst [5].

Allen formoder, at den kongelige told af okser og heste i Ribe og Kolding var på 8 sk., idet han henviser til Christian II's påskeforordning af 1516, der fastslår denne afgift for okser i Jylland i modsætning til afgiften 1 gl. i Skåne, Sjælland og Smålandene [6]. Denne forordning berettiger imidlertid ikke til at antage, at kongen har haft toldindtægt af okser i Ribe og Kolding. Tværtimod er forordningen stilet til Ålborg og Sjælland med Smålandene. Den kendsgerning, at Ålborg og ikke Jylland nævnes i overskriften som sideordnet med Sjælland og Smålandene, synes snarere at pege på, at forordningen *ikke* kunne indføres generelt i Jylland. Når der i forordningen anføres tarif for jyske okser, har man derfor næppe ret til at udstrække denne længere end det i overskriften angivne Jylland, altså Ålborg toldsted, hvor taksten ifølge regnskaberne 1517–19 også har været opkrævet i praksis.

Allen anfører desuden en tarifførhøjelse i Christian II's love til 3 mk.da. pr. okse og 1 gl. (= 2½ mk.da.) pr. hest af bedste kvalitet, hvilken takst ses at være indført i slutningen af Rødbyregnskabet [7]. På grundlag af

disse kongelige tariffer og oksetallene fra Ribe og Kolding passende afrundede med formodede kontingenter fra de øvrige landsdele gør Allen et overslag over den toldindtægt, okseeksporten indbringer kronen [8]. Det er tydeligt, at han går ud fra en fælles hele riget gældende toldtakst som en selvfølge; men har man mon lov til at antage det? Toldforordningen fra påske 1516 anfører jo udtrykkeligt et udsving mellem 8 sk. i Jylland og det 5-dobbelte for okser fra Skåne, Sjælland og Smålandene. Så sent som 1566 kunne Frederik II lade meddele i et åbent brev af 19/1: »Efterdi vi ere komne udi forfaringe, at det her udi rigtig ganger møggit uligeligen til met told och sise, som på vore vegne opberris af hves (hvilke) vare udføris eller egien i rigtig indføris«. Derfor søges nu i 1566 fastslået en normaliseret toldtarif, der skal gælde ved de forskellige toldsteder, hvilket man altså ikke kan forudsætte i den forudgående periode [9].

Efter dronning Christines død ved udgangen af 1521 er det vel at forvente, at toldoppebørslen, der lå til hendes livgeding, måtte falde tilbage til kronen. Om taksterne fra Christian II's love er indført i 1522, ved vi ikke; men i foråret 1523 forlod kongen sine riger. I Koldingregnskabet 1524, hvis told er oppebåret til Frederik I, står Christines toldtarif for heste og okser endnu ved magt [10]. Det kan der måske ikke synes noget forbavsende i, da Christian II's lovgivning blev erklæret død og magtesløs [11]. Men det afgørende moment i sagen er jo, om dronningens toldoppebørsel var den egentlige told på disse lokaliteter eller blot en afgift heraf, der var tillagt dronningen ved siden af den højere kongelige told allerede i Hans' tid. Hvis dette sidste skulle have været tilfældet, måtte Frederik I altså ved sin tronbestigelse have sløjft den oprindelige kongelige told i Ribe og Kolding, der havde været tillagt kronen fra hans forfædres tid, for i stedet at lade sig nøje med en ekstraordinær afgift, der engang under Hans var udskilt til hofhold for dennes dronning. Denne antagelse forekommer lidet trolig. Mere nærliggende må det være at formode, at den ordinære toldindkomst fra Ribe, Kolding, Assens, Odense og Svendborg var tillagt, eventuelt pantsat, dronning Christine allerede under Hans og ikke indløst før hendes død, hvilket passer udmærket med en bestemmelse fra 1513, der giver dronningen ret til at beholde bl. a. byskat og told af Kolding, Ribe og Varde, byskat og sagefald af Randers; desuden Viborg, Odense, Svendborg, Bogense, Kerteminde og Nykøbing (Mors) med al kongelig rente og rettighed, samt endelig tolden i Assens [12]. Disse rettigheder må hun altså have besiddet allerede i Hans' tid, og ordlyden lader sig dårlig misforstå; her er tale om overdragelse af kongelige rettigheder, ikke blot en del af tolden de nævnte steder. I bestemmelsen er disse rettigheders varighed ganske vist begrænset til Mortensdag 1514;

men så sent som 1519 må bestemmelsen åbenbart stadig stå ved magt, siden dronningen oppebærer Svendborg og Ribe byskat [13], og hendes toldoppebørsel kan følges i uændret skikkelse lige til foråret 1521. Man tvinges følgelig til at antage, at kongen ingen toldindtægt kan have oppebåret af disse toldsteder, og derfor har han vel ikke kunnet – eller ikke interesseret sig for at – forordne om en toldtarif, der berørte dem. Hvis Christian II's tarif er blevet indført, da de i 1522 efter Christines død faldt tilbage til kronen, er den faldet bort efter tronskiftet tillige med hans øvrige lovgivning. Da Christian III i 1542 indførte en ny told på heste og okser, bevares da også stadig Christines gamle tarif ved siden af, som nu kaldes »den liden gamle told« [14]. I Riberegnskaberne 1568–70 oppebæres begge takster side om side; men ripenserne var fritaget for den nye told og betalte kun Christines gamle tarif [15], ligesom danskerne i Rødby betalte den gamle hestetold, men slap for Christian II's betydelige toldforhøjelse. Christines gamle tarif lever altså ifølge toldregnskaberne videre under mindst tre efterfølgende konger, mens vi intet hører om Allens og Kinchs formodede kongelige told i Ribe og Kolding, hverken samtidig med Christines oppebørsel eller efter hendes død.

Tilbage står nu blot Huitfeldts udsagn, som i Allens og Kinchs fortolkning synes at stride mod toldregnskabernes oplysninger. Det forekommer lidt besynderligt at kalde de 2 sk. pr. okse for en »årlig told og besværing på Ribe by«. En sådan formulering synes nærmest at lede tanken hen på en fast årlig afgift, som imidlertid ikke figurerer i dronningens ellers så velbevarede hofholdningsregnskaber og derfor må afvises. I en pakke indeholdende Riberhus lensregnskab 1537–38, 1540 findes, som tidligere omtalt (s. 26), et toldregnskab, der strækker sig fra Vor Frue dag i faste 1540 til nytårsdag 1541 [16]. Det indeholder en lang række okse- og hesteposter fortoldet med 2 sk. pr. dyr, Christines gamle takst, og giver gode oplysninger om de handlede hjemsteder. Det bemærkelsesværdige ved dette regnskab er, at der ikke nævnes en eneste ripenser, hvilket kun kan tolkes således, at disse handlende var fritaget for denne toldafgift og derfor ikke registreres [17]. Huitfeldts udsagn, at Frederik I har fritaget ripenserne for told i 1529 har følgelig noget på sig, og Allen og Kinch har ret i, at det drejer sig om 2 sk.-afgiften fra Christines tid. Endnu i 1540 står fritagelsen ved magt, men i 1568 må de atter betale denne afgift, mens de derimod er fritaget for den nye og langt større afgift.

Tre spørgsmål må nu melde sig: 1) hvad er baggrunden for fritagelsen? 2) hvorledes skal det forstås, at Christine har pålagt denne told og besværing? 3) hvornår er ripenserne igen blevet forpligtet til at betale afgiften? Da Christian III i 1542 indfører den nye told på 20 sk.da. af

hver klepper, øg og okse, der udskibes eller uddrives til Tyskland, står imidlertid udtrykkeligt, at rigsrådet hermed har bevilget ham, »at den told, som hans fader, kong Frederik, pålagde for Gottorp, må nu oppebæres i riget . . ., hvorimod de handlende skulle være fri for tolden ved Gottorp« [18]. Man må således tro, at Frederik I har indført en forhøjelse af den hertugelige told på heste og okser, som sønnen får rigsrådets sanktion til at flytte til rigets toldsteder. Frederik I's toldpålæg ved Gottorp må være indført omkr. 1526 og har åbenbart hvilet tungt på ripensernes oksehandel. I en del kongebreve fra de følgende par år tilholdes byens borgere under ganske skarpe trusler at betale deres betydelige toldrestancer pådraget for Gottorp slot [19]. Denne stærkt forøgede told i Gottorp fra årene omkr. 1526 skal vel ses i lyset af Frederik I's vanskeligheder ved at rejse penge i riget i de nærmest foregående år. Et toldpålæg i hertugdømmet krævede ikke det danske rigsråds sanktion [20]. Han ville derigennem stå stærkere i sine økonomiske krav til rigsrådet vedrørende lensindkomster og ekstraskatter i forbindelse med rustningsprogrammet over for truslen fra Christian II [21]. Kampen for at befæste Frederik I's nye dynasti måtte altså finansieres ad de samme kanaler som Hans' og Christian II's erobringskrig mod Sverige, og Frederik I's 10-dobling af oksetolden ved Gottorp er en værdig fortsættelse i Christian II's spor.

Det er vist rimeligt at sætte Huitfeldts oplysning om fritagelsen af ripenserne for Christines gamle told på 2 sk. pr. okse i forbindelse med disse vanskeligheder ved at få den nye told i Gottorp ind i de umiddelbart foregående år. Ribes andel i oksehandelen var stor i disse år, hvilket fremgår både af Riberegnskaberne 1519–21 og Gottorpregnskabet 1519, så ripensernes bidrag har utvivlsomt vejet tungt i indkomsterne fra den store nye Gottorptold [22]. Dertil kom, at Christian II havde haft et ikke ringe parti blandt de store handelskredse i byen, og dette parti talte også flere store oksehandlere og andre med snæver tilknytning til folk i denne erhvervsgren [23]. Det må derfor synes nærliggende for Frederik I at søge at kappe denne forbindelse til den landflygtige konge over og knytte netop disse betydningsfulde kredse i Ribe til sit nye regime gennem en begunstiggelse, og den gamle lave takst på 2 sk.da. pr. okse måtte byde et passende objekt.

Hvis dette er sagens sammenhæng, må Huitfeldt delvis have misforstået sit forlæg, og det kan meget tænkeligt have influeret på hans formulering. Den indledende bemærkning om en »årlig told og besværing af Ribe by« kan i alt fald næppe have været formet således i forlægget, og det røber, at Huitfeldt åbenbart intet kender til toldoppebørselsformen. En anden passus: »hvilken dronning havde Riberhus som livgeding«, må også stå for

Huitfeldts egen regning. Toldafgiften i Ribe hidrørte ikke fra besiddelsen af Riberhus som livgeding [24]. Hvis forlægget har omtalt afgiften i relation til Christine, som den jo var tilfaldet i så mange år, kan man vist ikke afvise den mulighed, at tilføjelsen »foruden den rette told« blot har været en anden af Huitfeldts egne forklaringer, som grundet på hans manglende indsigt i disse forhold ikke kan veje tungt.

I denne lille passus ligger imidlertid hele kildegrundlaget for Allens og Kinchs formodning om, at Christines 2-sk.-takst ikke er den rette told, men at kongen må have oppebåret selvstændig told ved siden af denne afgift. Da dette spørgsmål må siges at have fundamental betydning for vurderingen af rigets toldadministration, og toldregnskaberne afgjort taler imod, mens det dog lader sig godtgøre, at selve Huitfeldts oplysning om toldfritagelsen er rigtig, er det vist umagen værd at gå på jagt efter Huitfeldts mulige forlæg. Denne opgave kan ikke byde uoverstigelige vanskeligheder. Forlægget må utvivlsomt befinde sig i Ribes samling af byprivilegier. Huitfeldt rejste som bekendt omkring og gjorde uddrag af aktstykker, og skribentkredse fra byen havde snæver kontakt med ham og fulgte hans arbejde med interesse, så der er intet overraskende i, at han har kunnet skaffe sig adgang til byens privilegiesamling [25]. Bindet om Frederik I fuldførte Huitfeldt i 1597, så på dette tidspunkt er der grund til at antage, at privilegiet om toldfriheden fra 1529 endnu har eksisteret. I 1601 foretog imidlertid rdm. Thomas Jørgensen en afskrift af alle byens foreliggende privilegier [26]. I denne kopibog, der findes i landsarkivet for Nørrejylland, er der følgelig god grund til at søge en afskrift af Huitfeldts forlæg, som her bringes i sin helhed [27]:

»Frederich aff Guds Naade Hans Maiestets obne Papiirs Breff Lyden-
dis at Borgemester oc Raad I Ribe haffuer haffd dennem for Hans Kong.
M: at beklage, hurledis droning Kirstine den stund hun haffde Ribe
vdi forsuar Da besuerede hun Riber Borgere med en wsædvanlig Tol-
denn som ere To skilling aff huer Oxe de vddreffue imod fremfarne kong-
gelig Privilegier, huilcke Hans K.M. bekender sig met Hans Maj. Breff
oc Indsegel at haffue Fuldbyrd, Samtyckt oc stadfestet. Thi haffuer Hans
Kong. M: anseet Riber Borgere deres Villighed oc Troskab de dennem
imod Hans Kong. M: altid haffuer ladet befinde Naadigst oc gunstigligen
affskaffet, forbyder Hans M: Fogder oc Embetzmend oc Toldere Riber
Borgere her imod at besuere vnder Hans M: Hyldeste oc Naade. Datum
Gottrup Søndagen Reminiscere Aar 1529.«

I forkortet marginnotat står følgende:

»Hans Kong. M: kender ocsaa Riber Borger for deres troskaff oc vil-
lighed Frii for den Nye tollen thouff skilling aff huer oxen som dronningh

Kiersten dennem emod fremfarne kongelig privilegier haugde med Besuerit.«

Huitfeldts forskellige fejltolkninger træder nu klart i dagen: »hvilken dronning havde Riberhus til livgeding« har til forlæg: »den stund hun havde Ribe udi forsvar«, hvilket er noget ganske andet. At besværingen var »årlig«, står der intet om i forlægget, og at den skulle være pålagt »foruden den rette told«, er ganske rigtigt Huitfeldts egen konklusion. I forlægget står blot, at dronning Christine havde pålagt afgiften, og at den stred mod tidligere kongelige privilegier, som Frederik I allerede havde stadfæstet og godkendt. Der kan ikke være tvivl om, at det er Ribeborgerenes toldfrihedsprivilegium, man her påberåber sig som gældende i egen by, hvilket var normal praksis, men altså ikke har været overholdt i dronning Christines tid [28]. Huitfeldt har med andre ord misforstået sit forlæg. At Christine har besværet Ribe borgere med en told på 2 sk. pr. okse, skal ikke forstås som en særlig afgift til hende ved siden af den kongelige told, som Allen og Kinch mener. Da Christine havde Ribe (ikke Riberhus) i forsvar, tilkom den kongelige told i byen hende; hun respekterede dog ikke ripensernes kongelige toldfrihedsprivilegium. Da situationen i 1529 byder bgm. og råd en mulighed for det, lykkes det imidlertid at affordre Frederik I denne indrømmelse efter, at han havde indført en langt mere indbringende oksetold i Gottorp. Det er bemærkelsesværdigt, at privilegiet er givet Ribe borgere for »deres troskab og villighed« imod Frederik I, altså givet under forudsætning af afkald på forbindelsen med den landflygtige Christian II.

Tilbage står nu kun at løse det mindre vigtige spørgsmål 3) hvornår er ripenserne igen blevet forpligtet til at betale afgiften? Dette hænger utvivlsomt sammen med, at de i stedet har opnået frihed for den nye store oksetold. Denne meget fordelagtige ændring har tidligst kunnet opnås efter, at den store Gottorptold i 1542 flyttedes til rigets toldsteder og fra at være en hertugelig blev en kongerigsk toldafgift. Der er næppe tvivl om, at Christian III også har haft sin motivering med at lade faderens toldafgift flytte. Ved hertugdømmernes deling i 1544 indgik Gottorptoldindkomsten som anført i delingsaftalerne [29]. Men »hertug Christian« nåede dog altså forinden at sikre »kong Christian III« oppebørslen af den store oksetold ved Gottorp ubeskåret. Afgiften betaltes vist også overvejende af danske undersåtter eller fremmede opkøbere, der havde gjort opkøb i kongeriget.

Resultatet af undersøgelsen munder ud i, at Allens og Kinchs formodning om en kongelig told i Ribe og Kolding ved siden af dronning Christines må afvises, ikke blot i Hans' tid, som Will. Christensen fremhæver, men også under Christian II. Dermed falder naturligvis også Allens for-

søg på et overslag over kongens toldindkomster af oksehandelen, der følgelig hviler på et forkert grundlag. For nu at vende tilbage til udgangspunktet i dette kapitel kan det fastslås, at det svimlende svælg mellem de gamle lave toldtakster i Svendborg, Odense og delvis tillige i Ribe, Kolding og Assens og de nye høje tariffer i Ålborg og for udlændingene i Rødby virkelig må have været en aktuel realitet for datiden, selv om tanken virker ganske overraskende for en nutidig betragtning. Det er da også karakteristisk, at de tyske købmænd kun klager over toldforhøjelser bestemte steder i riget, især Skåne, Sjælland og Ålborg, men aldrig Fyn og de øvrige dele af Jylland. Har man nu i datiden naturligvis været mere indstillet på, at vilkårlige udsving i toldtarifferne var uundgåelige og hørte til de forhold, handelsvilkårene nu engang førte med sig, så har dog ganske givet de aktuelt gældende lave tariffer ved en række danske toldsteder ikke gjort det lettere for Christian II's toldere at få hans kolossale takstforhøjelser accepteret af de fremmede købmænd, og hans toldpolitik må på denne baggrund virke yderligere hasarderet. Ingen samtidig beretning, den være sig nok så harmdirrende, formår at kaste så grelt et lys over Christian II's hensynsløse – og håbløse – toldpolitik, som de overleverede toldregnskaber.

5. Transportmidler

Markedshandelen udfoldede sig i ly af markedsfreden, og den, der garanterede retssikkerheden, som oftest kongen, var berettiget til at oppebære en afgift af vareomsætningen. Dette er baggrunden for markedstolden [1]. Den handlende, der opslog studeplads eller bod, måtte desuden betale en afgift i leje af pladsen til den, der ejede markedsarealet [2]. De to afgifter er således i deres oprindelse principielt forskellige og behøvede for så vidt ikke at erlægges til den samme herre. Passagetold var en afgift, dels for den retssikkerhed, man nød på vejen, og dels for, at vejen holdtes i farbar stand [3]. På lignende måde betaltes broafgift til den, der skulle holde broen i stand, og havnepenge eller bropenge for benyttelse af en skibbro til dennes vedligeholdelse [4]. I modsætning til markedsregnskaberne, hvor afgiften faldt på varerne alene og eventuelt på leje af bodeplads, finder vi i passagetoldregnskaberne tillige afgift på transportmidlerne, vogn, kærre eller slæde, der må betale for benyttelse af vejen. I havneregnskaberne figurerer rortold af skibet ved siden af varetold af ladningen [5].

I Gottorp-, Plön- og Rendsborgregnskaberne betales 4 p. for en vogn eller slæde og 2 p. for en kærre [6]. At denne afgift påhvilede transportmidlet alene, fremgår klart af flere poster for ledige vogne [7]. Navnlig i Plönregnskaberne er der hyppigt specificeret mellem varerne og vognene f. eks. [8]:

Lutke to der Pepermolen: 1 last osemundes 4 sk.
 noch 3 vate 2 sk.
 noch 4 tdr. 1 sk. 4 p.
 noch 1 kiste, 3 tdr. heringes 1 sk. 8 p.
 noch 2 punt hennepes 8 p.
 vor 2 vagen 8 p.

Jacob Scroder (Kiel): 1 last heringes 4 sk.
 de sulue noch 1 last heringes 4 sk.
 noch 20 tdr. heringes 7 sk. 8 p.
 noch 2 wagen 8 p.
 noch 1 voder velle 6 sk.

Derimod er der aldrig krævet afgift af trækdyrene, så de dyr, der fortoldes, må altså opfattes som handelsvarer [9]. Dette åbner imidlertid en mulighed for at omgå tolden ved salg af trækdyrene; men der er næppe grund til at antage, at myndighederne skulle have overset dette »hul« i administrationen. I 1556 fik tolderne ordre til også at tage told af de heste, købmanden eller hans karl rider på, og 1560 klagede borgere i Ribe over, at de nu også besværedes af told af deres rideheste og vognheste, som de brugte til deres rette rejse til Tyskland [10]. At administrationen har strammet tøjlerne, kan vel tages som en følge af prangernes forsøg på netop at omgå bestemmelsen, altså et led i det tiltagende smugleri. Om den oprindelig klare destinktion i toldpraksis mellem handelsdyr og brugsdyr kan der imidlertid ikke tvivles [11].

Schwetlik har foretaget en optælling af de fortoldede vogne i Gottorpregnskaberne 1484–1519 [12]. Nu er det bemærkelsesværdigt, hvor mange enkelte vogne, der fortoldes i regnskaberne uden varetold. Efter vor hidtidige fortolkning skulle det altså betyde tomme vogne. Hvis det er tilfældet, kan det vel siges at være tvivlsomt, hvad antallet af vogne i regnskaberne egentlig viser. På den anden side efterlader det et forbløffende lidet rationelt billede af datidens handels- og transportform, hvis man forestiller sig så mange tomme varevogne rullende ad datidens lange, ofte ufarbare veje. Når man tænker på middelalderens vel gennemtænkte udnyttelse af skibsrummet, partsrederi, lasterumsleje o. s. v., så er der noget i denne tilsyneladende planløse organisation af landtransporten, der ikke virker overbevisende [13].

Adskillige vareposter er dog også egnede til uvilkårligt at få tanken

til at glide hen på transportproblemet, der måske er lidt mere kompliceret, end en første betragtning af regnskaberne lader ane. Den 21/5 1510 fortæller Tile Petersen fra Flensborg 100 dromt humle og betaler 2 mk. 1 sk. 4 p. [14]. Tariffen for 1 dromt er 4 p. (1 mk. à 16 sk. à 12 p.), så toldbeløbet passer præcis for varemængden. En lybsk dromt (drømt eller tremet) humle var en emballageenhed, der vejede 4 lybske lispund (1 skpd. à 20 lispd. à 14 skålpd. (skibsfragt) eller 16 skålpd. (landfragt)). Da det lybske skålpd. vejede 483,4 g, udgjorde 1 lybsk lispd. i skibsfragt 6,77 kg og i landfragt 7,73 kg [15]. Dromtvægten må være beregnet efter skibsfragt, siden det i 1571 forordnes, at en lybsk dromt humle, der indføres til Malmø, skal veje $3\frac{1}{2}$ dansk lispd., hvilket svarede ret nøje til 4 lyb. lispd. (skibsfragt) eller ca. 27 kg [16]. Tile Petersen må altså have ført ca. $2\frac{3}{4}$ tons humle med sig. Det er indlysende, at denne vægtmængde må være ført på et eller snarere flere rullende transportmidler; men toldbeløbet dækker kun varetolden og giver ikke plads for vogntold, og vogne omtales ikke. Eksemplet er langt fra enestående. Dagen før fortæller Hans Bertelsen 2 fade osmund, 2 skpd. hamp og 1 td., men ingen vogn. Et fad osmundjern vejede normalt ca. 25 lispd., hvilket formentlig skal regnes efter lybsk skibsfragt, så det giver knap 170 kg [17]. Et skpd. hamp svarede til 15 sten (à 21 skålpd.) 5 skålpd. = 320 skålpd., altså under forudsætning af lybsk vægt knap 155 kg [18]. Hans Bertelsen må altså have ført over 600 kg med sig. Den samme vareladning fortællende Las Anckersen den 14/6 1510, også uden vogn [19]. Den 9/6 træffer vi Merten Michelsen med 1 kiste, 2 tdr. og 6 skpd. hør, men uden vogn [20]. Alene hørladningen vejede over 900 kg. Den 14/6 1510 fortæller Benedictus Andersen 4 fade osmund og 2 skpd. hamp, eller knap 1 ton uden vogn, og 18/5 mødte Frederik Froddesen med et skpd. kedler og 6 dromt humle, over 300 kg, uden vogn [21]. Alle de nævnte eksempler er med forsæt valgt inden for samme vilkårligt placerede måned i 1510, og det er ikke de eneste eksempler at hente fra denne måned. Selv et skpd. hør og 2 tdr., som Hans Bertelsen fortællende den 14/6 1510, kunne blive besværlige nok at bakse med uden vogn [22]. Eksemplerne på disse rene vareposter af omfang, så de indlysende må fordre vogntransport, er yderst talrige i regnskaberne.

Den første tanke, der melder sig ved en sådan iagttagelse, er vel, at man ikke har taget det så nøje med vogntolden, der kun androg 4 p. Hvis det skulle være rigtigt, er vogntolden ført ganske uden konsekvens, så værdien af en optælling af de fortællende vogne i så fald er lig nul. Denne løsning er dog næppe særlig tilfredsstillende, fordi den forudsætter en nonchalance fra tolderens side, der direkte berører hans oppebørselsfunktion. Vender vi tilbage til eksemplet med Tile Petersens $2\frac{3}{4}$

tons humle den 21/5 1510, viser det sig, at de 4 foregående poster er 4 forskellige personer, der fortølder hver 1 vogn, men ingen varer. Det er vist ikke så uberettiget blandt disse poster at søge Tile Petersens transportmidler for humlen. Han har den foregående dag fortøldet 101 okser, så humlen er vel sagtens hans returfragt for okserne; men da han ingen vogne har haft med, har han lejet fragten hos andre. Humlen, der var hans ejendom, er naturligvis fortøldet af ham selv, mens fragtmændene har udredet tolden af vognene. Humleposten og vognposterne må altså ikke betragtes isolerede, men skal indgå i en helhed. Det er kun posteringsformen, der for en umiddelbar betragtning skjuler denne sammenhæng. Til sammenligning kan anføres, at Hertich Heyne den 14/6 1510 fortøldede 114 dromt humle, altså ca. 3 tons humle (lyb. mål), men medførte selv 2 vogne til transporten. Det er dog ikke engang sikkert, at det har været tilstrækkeligt, for tidligere i regnskabet for samme dag står han ført for 2 tomme vogne, som det er nærliggende at sætte i forbindelse med hans meget store humletransport samme dag (se bilag 14).

Forud for Merten Michelsens 6 skpd. hør, 1 kiste og 2 tdr. står også 2 enlige vognposter. Den 18/5 1510 fortølder Hans Poggense 1 vogn og 44 skpd. hamp, altså over $6\frac{3}{4}$ tons hamp. Der er vist grund til at tvivle om, at en enkelt vogn kunne rumme så stort et kvantum hamp; men i posten før og efter står også et par ledige vogne til hjælp [23].

I nogle poster fra Plön skimter man dette transportforhold. Lybækkeren Hans Molre betaler febr. 1508 told for en vareladning hør og sild og for Rundeshornes vogn [24]. Hinrick Rundeshorne var lybsk »fuhrmann« og forekommer ofte i Plönregnskaberne [25]. I de almindelige fragtmandsforretninger fortølder fragtmændene selv; men i dette tilfælde ser det nærmest ud til, at Hans Molre har lejet hans vogn. Samme år opføres Peter Kannengeter fra Kiel med en vareladning og Brosies vogn [26]. Markvard Brosie var »fuhrmann« fra Kiel og træffes overordentlig hyppigt i Plönregnskaberne [27]. Eksemplet er ganske parallelt med det foregående. Her har den handlende åbenbart udlagt vognlejen, men af den detaljerede opstilling fremgår, at vognen egentlig ikke tilhører ham. Dette forhold, der er toldoppebørslens uvedkommende, kan man imidlertid ikke være sikker på altid at få opklaret. Lettere er det at spore i de tilfælde, hvor vogn og varetold skulle specificeres på to forskellige personer. I Plönregnskabet fra 1508 forekommer ved datoen 31/5 kun to poster [28]:

Brosie (Kiel) for sin vogn 4 p.	}	3 sk. 4 p.
Hans Tomassen 16 deger huder		
1 sæk		
1 td.		

At Hans Tomassen har haft en vogn behov, må være hævet over enhver tvivl; men denne dag byder der sig simpelthen kun een, nemlig fragtmanden Markvard Brosies. Vil man ikke kæde de to toldposter sammen, må man altså forudsætte, at Hans Tomassen er sluppet fri for at betale vogntold, og fragtmanden har kørt forbi med tom vogn.

At problemet med de tomme vogne og de store vareposter uden vogne imidlertid ingenlunde altid lader sig løse så simpelt som i tilfældet med Brosie og Hans Tomassen eller eksemplerne med Tile Petersens $2\frac{3}{4}$ tons humle, Merten Michelsens 900 kg hør eller Hans Poggenses $6\frac{3}{4}$ tons hamp, kan ses af bilag 14. Her vises Gottorpregnskabets vareposter i rækkefølge den 14. juni 1510, netop den dag, hvor eksemplerne med Hertich Heyne, Las Anckersen, Benedictus Andersen og det sidste eksempel med Hans Bertelsen er hentet fra. Af skematiske årsager er Schwetliks vareskema anvendt, så smør betragtes som en nordvare, de øvrige som sydvarer [29]. Kolonne 3 og 4 viser en vægtomregning for de varer, hvor en sådan er mulig [30]. Kolonne 5 og 6 viser det antal vogne, der er retningsbestemt af de i toldposten medfølgende varer, og ved et minus er angivet de vareposter, der i følge deres omfang burde have været forsynet med transportmiddel, der imidlertid mangler i toldposten. I kolonne 7 er angivet de vogne, der fortoldes særskilt og derfor ikke tør retningsbestemmes.

Der mangler transportmiddel til ca. 4000 kg sydvarer + 1 kiste og 3 tdr. og godt 300 kg smør, og det er ret tvivlsomt, at Hertich Heynes 2 vogne har kunnet rumme 3000 kg humle. Det kan vel være lidt vanskeligt at bedømme, hvor stor en vægtmængde, vognene kunne tage; men for humle, hamp og hør har det formentlig også været et spørgsmål om volumen [31]. Der er næppe anden udvej, end at de 4 vogne i kolonne 7 må inddrages for at klare transporten af de fortoldede varemængder, selv om de er placeret i rækkefølge væsentlig forud for flere af de tunge transporter. Den kendsgerning, at Hertich Heynes 2 toldposter står så langt fra hinanden, kunne nok tale for at betragte hele dagens toldposter som en samlet indførelse. Man må sikkert regne med, at udmåling og fortoldning af varekvanta af det omfang har kunnet strække sig over flere timer, så en dags fortoldning måske ikke nødvendigvis behøver at betragtes som en lang række af hinanden uafhængige enkeltregistreringer. Billedet af denne tolddag tyder egentlig nærmest på et større besøg af en vognkortege sydfra, der har mødt 2 smørfragter – måske oven i købet i samme vogn – nordfra. Hvis denne formodning er rigtig, viser bilaget, at man må vogte sig for at tilkende toldposternes rækkefølge for stor betydning, da denne muligvis blot kan være en mere eller mindre tilfældig posteringsform, der

ikke melder ret meget om de enkelte transporter, men blot skal fordele betalingen på de enkelte personer.

Hvis denne antagelse holder stik, at vogntolden i Plön- og Gottorp-regnskaberne skal læses på denne måde, vil både de enkelte vognposter uden varetold og de store varekvanta uden vogntold finde en naturlig forklaring. Men samtidig dukker et velordnet landtransportsystem op med vognleje og formentlig pladsleje i vognen til mindre varemængder. Landtransporten viser i så fald en organisation, der tåler sammenligning med skibsfartens partsrederi, som vi blot hidtil har været langt bedre informeret om. Vil man bedømme denne mulighed, bør den naturligvis sammenholdes med regnskabernes egne oplysninger om de anselige fragtmandsforretninger, der trivedes ad landruten forbi Gottorp, der jo må ses som et andet udtryk for landtransportens organisation. Schwetlik har givet detaljerede oplysninger om lybækkerne Peter Sickman, Hinrick Hasenwinckel, hamborgeren Herman Hinrichsen og Clawes Kordes fra Itzehoe [32]. På bilag 6 er opstillet Hasenwinckels og Lutke Mollers betydelige vareposter fra 1510. Det har f. eks. været 3 anselige vogne, der den 11. aug. er rullet op for toldstedet i Gottorp med Lutke Mollers fragt på ca. 1600 kg humle og mere end 3 tons jern foruden klædepakker og tøndegods. Mollers fremmøde den 19. juli med 2 tons jern, henved 1700 kg humle, over 900 kg hamp samt kram- og tøndegods har næppe været mindre imponerende. Ikke blot de store varemængder, men måske nok så meget det præcist afpassede system af frem- og tilbagerejser med vareladninger, som bilag 6 illustrerer, bærer vidnesbyrd om fragtmands erhvervs højtvudviklede stade.

Det er indlysende, at en sådan koncentration i fragtmandssektoren vil være ganske uforenelig med flere hundrede tomme vognes »døde« kørsel ad de samme ruter. Det rimer derimod udmærket med et veludviklet system af vognleje og varekvantas pladsleje i vogntransporten ad indarbejdede handelsruter. Konklusionen må blive, at fragsystemet ikke lader sig måle blot på de professionelle »fuhrmänner«, som takket være Schwetliks fortjeneste er draget frem i lyset. Det kan sikkert være vanskeligt nok at afgrænse denne klasse, som formodentlig har omfattet flere end de af Schwetlik konkret anførte [33]; men der er vist grund til at antage, at også personer, der ikke direkte tør henregnes til fragtmandsklassen, har taget sig fragtmandsindtægter eller i alt fald vogneleje fortjenester som en ekstragevinst. En passus i Lüneburgs toldrulle fra ca. 1494 lader ane, at denne praksis åbenbart må betragtes som ret normal, siden det udtrykkeligt understreges, at ingen – heller ikke byens egne borgere – er fritaget for vogntolden, når de kører for løn for fremmede [34]. Hvis

der kun havde været tænkt på fragtmandsklassen, ville man formodentlig have anvendt den normale betegnelse »fuhrmänner«, der ellers optræder så hyppigt i de hanseatiske kilder, at den ikke er fortegnet i sagregistrene, hvor betegnelserne »kopman« og »kremer« også er udeladt.

Som allerede Schwetlik har påpeget, fortaber varenes ejermand sig i dunkelheden i det professionelle fragtmanserhverv [35]. Fragtmanden indtræder i toldregnskaberne som ansvarhavende fortolder. Anderledes i vognlejesystemet, hvor vareladningernes indehaver åbenbart fortolder varerne, og vognens indehaver afregner vogntolden. Men til trods for denne posteringsforskel repræsenterer vognlejesystemet tilsyneladende et væsentligt supplement til belysning af transportsystemet til lands, som nok kunne fortjene en selvstændig undersøgelse på basis af de overleverede passagetoldregnskaber. Eksemplerne viser imidlertid, at problemstillingen ikke kan bygges på regnskabernes enkeltposter. Ligesom tilfældet var ved bedømmelsen af varetransportretningen, vil det nuancerede helhedsbillede først fremtræde klart ved en kombination af flere regnskabsposter, der i denne relation udgør en enhed.

6. Mål og emballageenhed

Til trods for, at styktolden i princippet er en art mængdetold, byder mål og emballageenheder for en række varers vedkommende ikke helt ubetydelige problemer i de overleverede regnskaber. Når det gælder en mængdebedømmelse af de samlede fortoldede varekvanta, står man ikke så sjældent med flere indbyrdes inkommensurable emballageenheder og mangler en omregningsfaktor. Regnskabernes egen bistand til løsning af disse problemer vil som oftest være af yderst sporadisk karakter, eller den mangler totalt, fordi disse oplysninger var mere eller mindre selvfølgeligelige og velkendte størrelser for samtiden, som det var meningsløst at anføre. Har man et enkelt sted en notits herom, betyder det snarere en afvigelse fra normen, som der af den grund er anledning til at bemærke [1].

En af de vigtigste varer i Gottorp-, Plön- og Rendsborgregnskaberne var humle, der udmåltes i dromt, sække og foder [2]. Som det fremgik af foregående kapitel, lader vægten af emballageenheden dromt (drømt, tremet) i lybsk mål sig omtrentlig rekonstruere til ca. 27 kg. Men om sæk og foder haves næsten ingen sikre oplysninger for så vidt angår humle. De lybske pundtoldregnskaber fra 1492–96 kan oplyse, at 1 dromt var

1/8 af 1 læst humle, og prisen var fast 1 mk. lyb. [3]. Prisen på 1 læst foreligger 2 gange, i 1492 8 mk. og i 1494 6 mk. lyb. Mængde- og prisforhold mellem læst og dromt passer ganske godt. Prisen på 1 td. humle ligger fast på 1/2 mk. lyb., så 1 dromt har vel svaret til 2 tdr. humle [4]. Sækkene svingede imidlertid i pris mellem 6 og 12 mk. lyb., så det kan være vanskeligt at afgøre, om det skyldes varierende mængdeindhold, forskellige varekvaliteter eller blot prismæssige udsving fra år til år. Givet er det, at en sæk må have rummet en meget betydelig mængde, efter prisen at dømme omtrent som læsten eller snarere lidt mere. Tariffen i Gottorpregnskaberne er helt fast: 1 dromt 4 p., 1 sæk 4 sk. og 1 foder 8 sk. 4 p., eller forholdet 1 : 12 : 25. Hvis tarifforholdet afspejler mængdeforholdet, må 1 sæk humle have vejet godt 300 kg og 1 foder over 600 kg. Med en pris på 1 mk. for 1 dromt skulle man således vente ca. 12 mk. for 1 sæk, hvilket altså passer med pundtoldregnskabernes højeste pris.

Det er nu et spørgsmål, om man tør lade tarifforholdet gælde for mængdeforhold. I så fald ville mængdeproblemet være let løst. At mængden til en vis grad må give sig udtryk i tarifudmålingen, er naturligvis indlysende; men dermed være ikke sagt, at man direkte kan overføre forholdet, hvilket et blik på tariffen i Haderslevregnskabet straks vil kunne overbevise om. Her fortoldes 1 dromt humle med 3 p. og 1 sæk humle med 9 p., altså tarifforholdet 1 : 3 i stedet for 1 : 12 som i Gottorpregnskaberne. Hvad var da i grunden princippet ved beregningen af styktolden? [5]

a. Styktoldberegningens princip:

For at få et indtryk af styktoldens beregningsmåde er tariffen for en række af de mere almindelige vareemballager rekonstrueret på bilag 15 for henholdsvis Gottorp og Haderslev toldsted. Ved at rubricere tariffene efter mønten i stedet for efter varen fremtræder princippet i styktolden klarere. Hvert stk. emballage fortoldes med en møntenhed eller et passende multiplum eller brøkdelt af samme. Gottorptolden er bygget op på 1 hvid, 2 sk. og 4 sk., mens Haderslevtolden hviler på 1 p., 3 p. og 9 p. Tøndeemballagen, degertallet og de mindre kreaturer betales med 1 hvid i Gottorp, de store kreaturer med 2 sk. og de store emballager med 4 sk. De store kramemballager: fad, kiste og kurv betaltes dog kun med 2 hvid. I Haderslev afregnes ørtug korn og mindre kreaturer med 1 p., større dyr og tøndeemballagen med 3 p. og de store emballager med 9 p. Læstetaksten for korn og kakebille er udregnet som multiplum af henholdsvis ørtug- og tøndetariffen [1]. I disse to tilfælde

gælder mængdeforholdet derfor virkelig i tariffen i Haderslev, mens plageringen af dromt og sæk humle i Haderslev sandsynligvis kun er den normale rubricering af stor og lille emballage [2]. Styktoldtariffen behøver således ikke at give udtryk for et mængdeforhold, men kunne i visse tilfælde gøre det, hvilket måtte afhænge af beregningsmåden. I denne forbindelse har det interesse, at korn og kakebille var væsentlige varer i Haderslev, mens humle var underordnet. I Gottorp spillede humle derimod en betydelig rolle. For at få et indtryk af styktoldens beregningsmåde i Gottorp, skal tariffen nu prøves efter på mængdeforholdet ved en række varer, hvor dette er direkte måleligt.

For smør betales 1 td. med 4 p., 1 fjerding med 1 p. Forholdet 4 : 1 stemmer [3], fordi fjerdingtaksten er beregnet som brøkdelt af tøndeemballageen ganske i lighed med læstetaksten, der i Haderslev var beregnet som multiplum af ørtug- eller tøndetaksten. En læst salt betales med 2 sk., 1 td. salt med 2 p. Forholdet 12 : 1 stemmer med prisforholdet på læst og td. Lüneburgsalt i de samtidige pundtoldregnskaber [4]. Af 1 tusind hvilling gives 1 sk., af 1 kvarter hvilling 3 p. Forholdet 4 : 1 stemmer, fordi kvartertaksten er beregnet som brøkdelt af tusindtaksten. Hvilning fortoldes dog også i stige (snese) eller kip (= 30 stige) efter lidt varierende tarif, hvilket et par eksempler vil vise:

1:	12 stige	3 p.	1501	10/9	(37a)
2:	3 stige	1 p.	1501	13/9	(38b)
3:	11 stige	2 p.	1508	13/4	(15b)
4:	4 stige	1 p.	1508	26/5	(21b)
5:	1 kip	6 p.	1501	18/9	(40a)
6:	1 kip	6 p.	1508	1/7	(26b)

1. og 4. eks. passer ret godt med tariffen for 1 kvarter af et »lille« tusind (250 stkr.), mens 3., 5. og 6. eks. passer bedre på tariffen for et kvarter af et »stort« tusind (300 stkr.), hvilket vist var det normale mål i hvillinghandel [5]. Det 2. eks. viser for høj takst; men 1 p. var jo laveste mønt.

En td. sild betaltes med 4 p.; men sild fortoldedes også i wal (80 stkr.) normalt til 1 p. for 5 wal (400 stkr.): [6]

10 wal	2 p.	1501	30/3	(12a)
40 wal	8 p.	1501	20/3	(10a)
30 wal	6 p.	1508	28/3	(12a)
33 wal	7 p.	1508	29/3	(12b)
20 wal	4 p.	1508	31/3, 14/4	(13b, 15b)
100 wal	1 sk. 8 p.	1508	8/4	(15a)
60 wal	1 sk.	1508	14/4	(15b)
80 wal	4 alb.	1508	23/5	(21a)

Tarifforholdet mellem td. og wal sild forudsætter altså et tønneindhold på 20 wal (= 1600 stkr. sild). Nogenlunde samtidige beregninger fra Skånemarkedet forudsætter 15 wal (= 1200 stkr. sild) pr. td. Der er imidlertid intet forbavsende i, at dette tal kunne variere efter sildeartens størrelse og eventuelt pakkemetoden [7]. Det er højst tænkeligt Helgolandssilden, der danner grundlaget for Gottorptariffen [8]. Det er tydeligt, at man har forsøgt at ramme mængdeforholdet ved tarifudmålingen af stige og kip hvilling og wal sild i forhold til taksterne for tusind hvilling og td. sild, der var udgangspunktet.

For voks har Schwetlik angivet tariffen til 4 sk. pr. skpd. og 3 p. pr. lispd., hvilket giver mængdeforholdet 16 : 1. I de lybske pundtoldregnskaber fortoldes voks efter vægt, og priserne viser det stabile forhold 20 : 1 [9]. Et par eksempler vil imidlertid vise, at tariffen for lispd. og skålpd. i Gottorpregnskaberne kun havde tilnærmet gyldighed:

1:	30 pd.	2 alb.	1501	30/3	(12a)
2:	2½ lispd.	2 alb.	1501	7/4	(14a)
3:	23 pd.	4 p.	1508	9/6	(24a)
4:	4 lispd.	1 sk. 2 p.	1508	7/8	(31a)

Eks. 3 passer bedst med taksten for skpd. under forudsætning af 280 skålpd. pr. skpd. Eks. 2 ligger nær op ad den af Schwetlik angivne tarif for lispd., de to øvrige eksempler forudsætter endnu højere takst for lispd. Udgangspunktet er altså den faste takst på 4 sk. pr. skpd., mens de små mængder fortoldes lidt varierende, fordi det kunne være vanskeligt at afpasse efter mønten, snarest dog lidt hårdere end taksten i den faste tarif. Et ganske tilsvarende forhold findes i taksterne for kobber i Gottorp 1484/85: 1 skpd.: 4 sk., 1 lispd.: varierende 2–3 p. [10]. Tolderen har tydeligt nok ikke haft nogen lispd.-takst, men har måttet dække sig ind, som han bedst kunne efter sin skpd.-takst, og har det knebet med omregningen i mønten, har han i de fleste tilfælde taget lidt rigeligt for at være på den sikre side.

De almindeligst forekommende vinmål i de ældre Gottorpregnskaber mellem 1484 og 1519 var ame og fad. I de lybske pundtoldregnskaber forekommer i 1492 1 fad à 6 amer, og i en leverance af varer til Hans imellem 1508 og 1511 fremgår det, at vinfadene rummede fra godt og vel 4 amer til knap 7 amer [11]. At mængden i fadene omregnes til amer, må være udtryk for, at amen på denne tid havde et fast mål, mens fadenes indhold åbenbart kunne variere [12]. Tariffen i Gottorp 8 p. pr. ame, 4 sk. pr. fad giver forholdet 1 : 6 ligesom eksemplet i pundtoldregnskaberne og tager muligvis sigte på at dække det normale indholdsforhold. Det er dog også muligt, at tarifforholdet bygger på et oprinde-

lig mere fast mængdeforhold mellem ame og fad. Bernhard Hagedorn kan oplyse, at skibsmålet i Vesteuropa oprindeligt var bygget på vinfadet, der var den almindeligste skibsfragt. Det må altså dengang have haft en fast størrelse, der svarede til 4 oksehoveder vin, og var beregnet for transport på en tospands kærre [13]. Dette oprindelige vinfad må altså have svaret til den endnu omkring 1500 gængse størrelse 1 fuder vin, der netop var 4 oksehoveder eller 6 amer vin [14]. Deraf betegnelsen fuder, der betyder læs [15]. Omkring 1500 synes vinfadet imidlertid at være i færd med at variere i størrelse. I 1497 fremhæves det i forhandlinger mellem repræsentanter for de tyske købmænd og rådet i Brabant angående toldtariffen i Antwerpen, at taksten var beregnet på de oprindelige fade, der indeholdt 6 amer; men nu laves der fade på 6, 7, 8 og 9 amer, som man alle vil afregne for den oprindelige takst. I den nye overenskomst fastsættes tariffen derfor også udtrykkelig gældende fade, der holder 6 amer, mens der må betales mere eller mindre efter størrelse [16]. Man må derfor omkr. 1500 betragte et fad vin som en variabel enhed, der dog åbenbart endnu har haft en vis relation til det oprindelige målforhold: 1 fad = 6 amer [17].

Med enkelte småafvigelser, der sikkert mest skyldes vanskeligheder ved at afregne de mindre mængder, synes tarifforholdet i Gottorp foreløbig at tage sigte på at dække mængdeforholdet så nogenlunde, hvor der er tale om faste mængdemål. Noget mere problematisk stiller sagen sig, hvor det gælder fortoldning af større variable emballageenheder som vinfadet. Eksempelmaterialet lader sig imidlertid udbygge ved parallellisering med Plön- og Husumregnskaberne. I Plönregnskaberne fortoldes vin normalt i fade og stykker, kun et par gange i amer. Taksten var 4 sk. for 1 fad eller 1 stykke vin. Af de lybske pundtoldregnskaber fremgår det, at stykkerne også var variable enheder, der dog normalt indeholdt fra $4\frac{1}{2}$ til 6 amer, altså omtrent det samme som fadene, så takstforholdet i Plön synes rimeligt afstemt [18]. Et par gange i 1495 kan taksten for 1 ame vin aflæses til 1 sk., hvilket giver forholdet 1 : 4 mellem ame og fad eller stykke vin [19]. Det forekommer lidt rigeligt for amen.

Osmundjern fortoldes normalt i fade til 4 p.; men enkelte gange forekommer i Plön og Gottorp 1 læst osmund til 4 sk. [20]. Takstforholdet mellem fad og læst 1 : 12 stemmer med prisforholdet i de lybske pundtoldregnskaber [21]. I Plönregnskaberne træffes både læst og td. sild fortoldet med henholdsvis 4 sk. og 4 p. Det samme forhold 12 : 1 finder man i Husumregnskaberne, hvor 1 læst sild gjaldt 6 sk., 1 td. sild 6 p. Tarifforholdet dækker mængdeforholdet mellem læst og td. sild [22]. I Husumregnskaberne genfinder vi også takstforholdet 12 : 1 mellem læst og td. Lüneburgsalt, nemlig 4 sk. pr. læst, 4 p. pr. td. Forholdet 4 : 1 mel-

lem td. og fjerding gælder i Husum for smør og sæbe, og samme forhold mellem tusind og kvarter gælder for hvilling og skuller [23]. I kornposterne holdes det faste forhold 24 tdr. pr. læst i toldudmålingen i Husum:

	pr. td.	pr. læst
Havre	1 p.	2 sk.
Byg	1½ p.	3 sk.
Malt	1½ p.	3 sk.
Rug	2 p.	4 sk.
Hvede	3 p.	6 sk.

Taksterne er formentlig bygget over det lybske mål: 1 læst korn = 24 tdr. = 96 schepel [24]. I adskillige tilfælde, hvor det har været muligt at kontrollere det, har det vist sig, at tarifforholdet i Gottorp, Plön og Husum virkelig afspejler mængdeforholdet, eller – udtrykt mere korrekt – at tariffjerne bygger på et ganske bestemt forhold, der har været gældende i berørte varers mængdeudmåling.

Det synes dog ikke ubetinget at have gyldighed for alle varers vedkommende. Af Schwetliks takstliste kan læses tariffjerne i Gottorp for 1 skpd. hamp: 8 p., 1 lispd. hamp: 2 p., altså forholdet 4 : 1, og 1 skpd. hør: 8 p., 1 lispd. hør: 3 p., altså forholdet 8 : 3 [25]. Disse takster stemmer ikke med vægtforholdet. Hertil er dog at sige, at lispd. kun fortoldes ganske undtagelsesvis, og for 1 lispd. hør kunne lige så godt have stået 2 p., en takst, der betales i 1510 [26]. Det afgørende er dog ikke 2 p. eller 3 p., men den kendsgering, at de enheder, der kun forekommer rent undtagelsesvis, ikke har nogen fast tarif, et forhold, der også er iagttaget ved de små mængder af voks, kobber, hvilling og sild. Her har tolderen åbenbart måttet skønne, og det samme har vel været tilfældet, da Plöntolderen i 1495 takserede 1 ame vin til 1 sk. Klarest kommer disse tolderskøn frem i Plönregnskaberne, da hør og hamp efter 1500 begynder at dukke hyppigere op i toldposterne. Disse varer har tolderen åbenbart været uvant med fra sin tidligere praksis, i alt fald står han tydeligt famlende over for dem. I begyndelsen klarede han sig tilsyneladende ved at undgå specifikation af poster, hvor disse varer optræder: »4 hvid 3 p. for hør, kister og vogne«, »2 sk. for 1 ame vin, hamp og en vogn« står ved et par poster i 1495, »1 sk. 4 p. for tønner og hør fra Kiel« i 1500, »for vogne, tønner og hør 3 sk. 8 p.« og »1 mk. for klæde, hør og hamp« i 1503 [27]. »For hamp 6 sk.« og »for rotscher, hamp og hør 1 sk.« står endnu at læse i 1506 [28]. Men efterhånden som hør- og hamposterne optrådte oftere og oftere, kunne sagen ikke længere klares på denne måde. Endnu i 1511 vakler tolderen og tager skiftevis 4 og 6 p. af 1

skpd. hamp, og een gang tager han 1 sk. af 11 sten hamp, en anden gang kun 6 p., altså det halve, for den samme mængde, der i øvrigt var mindre end 1 skpd. [29]. Mens han altså kræver mindre end Gottorptolderen for 1 skpd. hamp, tager han til gengæld 4 sk. for et fad hør, der i Gottorp fortoldes for 1 sk. 4 p. [30]. Hørfadet hørte som vinfadet til de variable emballageenheder. Store rigiske hørfade skal have indeholdt op til 7 skpd. [31]. Fadpriserne i de lybske pundtoldregnskaber svingede ret stærkt ikke blot efter hørsort, men åbenbart også efter fadindhold [32]. Derfor blev hørfadenes indhold også normalt angivet i vægt af hensyn til værdiberegning. Normalindholdet synes omkr. 1500 at have svinget mellem 4 og 5 skpd. [33], så tarifforholdet i Plön har måske ligget nærmere mængdeforholdet mellem fad og skpd. hør end i Gottorp.

Konklusionen må blive, at ikke enhver toldpost er lige egnet til at fastslå en tarif efter. Lispd.-beløbene for voks, kobber, hør og hamp er interpolerede i de enkelte tilfælde efter skpd.-satsen, der har været det faste udgangspunkt. I tilfælde, hvor toldereren har måttet skønne, må man antage, at han har taget rigeligt for at dække sig ind. At disse skønsposter virkelig tør betragtes som en realitet, ses bedst af de talrige poster, der lyder på: 1 lille pakke, 1 lille fad, 1 lille sæk o. s. v., der fortoldes med helt varierende beløb, blot lavere end normaltaksten. I Gottorp 1510 optræder tilmed et par gange »1 kleyn packesken«; men dobbelt diminutiv kan også behøves, for beløbene på 4 og 8 p. var såre langt fra tariffen for 1 pakke: 4 sk., og en lille pakke kunne normalt indbringe 2–3¹/₂ sk. [34]. Det vil være absolut misvisende at bringe den slags vilkårlige beløb ind i en beregnet toldtarif, for her er så decideret tale om en emballageenhed, der afveg fra normen, og beløbet hviler på et tolderskøn.

På den anden side viser netop disse eksempler på tolderskøn og de tilnærmede takstbeløb beregnet under indflydelse af mængdeforholdet, at mængdeprincippet omkr. 1500 ikke har været uden betydning for tarifudmålingen ved de større toldsteder som Gottorp, Plön og Husum, hvor de høje toldsætter opkrævedes. Hvis de faste toldsætter ikke i forvejen havde været til dels præget af det indbyrdes mængdeforhold mellem emballagerne, havde tolderne næppe gjort sig så store anstrengelser for at graduere og afpasse beløbene efter mængdeprincippet. I modsætning hertil illustrerer Haderslevtaksterne det lille toldsted, hvis lave satser endnu var præget af det rene styktoldprincip bygget på møntenheden uden nødvendig relation til det indbyrdes mængdeforhold. Til gengæld møder vi heller ingen graderende tolderskøn i Haderslevregnskabet, hvor alle beløb falder efter faste satser.

Undersøgelsen af tarifgrundlaget i Gottorpregnskaberne peger således

i retning af, at styktolden her har været til dels influeret af et mængdeprincip, og man vil formentlig kunne sammenfatte betragtningerne i følgende konklusion. Hvor de faste tariffer er bygget på faste mængdeenheder med et bestemt forhold imellem, vil tariffen præcis afspejle dette forhold, for så vidt møntsystemet gør det muligt. Det gælder læst, tdr. og fjerding smør, tusind, kip og kvarter hvilling, læst, tdr. og wal sild, læst og fad osmundjern, læst og tdr. Lüneburgsalt. For visse varers vedkommende hviler tariffen utvivlsomt på et bestemt målforhold, der har været gældende i den oprindelig fremherskende varesort. Således bygger korn-tariffen fra Husum som sagt sikkert på det lybske kornmål 1 læst à 24 tdr. Salttariffens forhold 1 : 12 mellem tdr. og læst gengiver målforholdet i Lüneburgsalt. Baiesalt transporteredes normalt i Zentner (100 skpd.), der alt efter fransk eller flamsk mål svarede til $7\frac{1}{2}$ eller 8 lybske læster [35]. I Lybæk udmålte det i tdr., hvoraf der gik 16 på læsten [36]. I Danmark forhandlede Baiesalt i smalle læster på 12 tdr. eller store læster på 18 tdr. [37].

Hvor de faste tariffer gælder variable enheder, som tilfældet var med stykke og fad vin i forhold til den faste enhed ame, kan tarifforholdet eventuelt gå tilbage til et tidligere fast målforhold mellem de to enheder, som gjaldt i den oprindelig gængse vinsort ved toldstedet, formentlig rhinskvinen. Når der enkelte steder i regnskaberne optræder »pipe vin«, er der ganske sikkert tale om fransk vin. I Utrechts toldrulle 1389 omtales fade vin, der regnedes for 2 piper, og af de anførte forhandlinger fra 1497 mellem de tyske købmænd og rådet i Brabant fremgår en tarif beregnet på 1 pipe = 3 amer, hvilket altså netop svarer til halvdelen af det oprindelige fadmål på 6 amer [38]. Formuleringen lader imidlertid ane, at betegnelserne pipe og fad omkr. 1500 åbenbart anvendtes i flæng, hvilket viser, at enhederne må have løsrevet sig fra de oprindelige målforhold, vel sagtens som følge af, at vinfadet var begyndt at variere i størrelse. Priserne for sydlandsk vin i de lybske pundtoldregnskaber i 1490'erne viser da heller ingen synderlig forskel på fadpris, stykkepris og pipepris [39]. Dette er vel baggrunden for, at tariffen i Gottorp for pipe vin er den samme som for fad og stykke vin: 4 sk. Er denne fortolkning rigtig, kunne det tyde på, at fransk vin først har fået betydning ved toldstedet efter, at det oprindelige målforhold mellem vinfad og pipe var forladt, mens tarifforholdet mellem ame og fad svarer til det oprindelige målforhold i rhinskvinen, der imidlertid nu kun havde betinget gyldighed efter, at fadet var i færd med at blive en variabel enhed.

Det er dog også tænkeligt, at man har prøvet omtrentligt at træffe et tarifforhold, der passede til normalindholdet i den variable enhed. Tariffen for hørfadet synes dog ikke helt dækkende i forhold til skpd.-

taksten hverken i Gottorp eller Plön. Hertil kan endelig føjes de beløb, der ikke repræsenterer nogen fast tarif, men hviler på et tolderskøn i hvert enkelt tilfælde.

Med henblik på en mængdeberegning på basis af tarifforholdet vil den 1. kategori, der bygger på faste mængdeenheder, der står i bestemt forhold til hinanden, direkte kunne omregnes efter tariffen, og fejlen vil begrænse sig til eventuelle lokale forskelle i målene [40]. Den 2. kategori, der bygger på målforholdet i en bestemt varesort, vil kun være anvendelig under forudsætning af, at blot denne varesort er fortoldet. F. eks. vil resultatet af saltmængden blive fortegnet, hvis Baiesalt er fortoldet i større målestok [41]. Den samme skavank knytter sig til den 3. kategori; men desuden må man forvente, at den kendsgerning, at en af emballegeenhederne er variabel, indebærer et yderligere usikkerhedsmoment. Den 4. kategori, der repræsenterer tolderskøn, er uanvendelig til mængdebestemmelse.

b. Humlemål:

Vender vi på denne baggrund tilbage til vort udgangspunkt, humlemålene, tør vi nu fastslå, at dromten må tilhøre de faste enheder, der ganske vist kunne variere noget efter de lokale mål, mens i alt fald sækkene sikkert må henregnes til de variable enheder [1]. Problemet i humlemålene lader sig altså formentlig parallellisere med vinmålene, hvor den mindste enhed var et fast mål, mens de større var variable, med andre ord kategori 3. Tarifforholdet tør kun anvendes som en retningsviser, og sække-mængden må betragtes som en i høj grad tilnærmet størrelsesorden.

Imidlertid kendes enkelte efterretninger om humlesækkenes indhold. Under forhandlingerne i Segeberg juli 1503 opregner Lybæk en specificeret fortegnelse over erstatningskrav, lybske borgere har for skader tilføjjet af danske. Her nævnes i ladningen fra et opbragt skib 1482 22 sække humle, der vejede 33 skpd., hvilket i gennemsnit giver $1\frac{1}{2}$ skpd. pr. sæk [2]. Efter denne opgivelse skulle en sæk humle omtrent svare til 7–8 lybske dromt eller ca. 1 læst. Det stemmer ganske godt med et par oplysninger fra Ditlev Enbecks regnskabsbog [3]. I 1517 vejes 4 sække humle til 5 skpd. 7 lispd. da. vægt. Da 1 lybsk dromt skulle veje ca. $3\frac{1}{2}$ lispd. da. vægt, hvilket omtrent svarede til 4 lispd. lyb. vægt, vil de 4 sække gennemsnitligt have målt godt $7\frac{1}{2}$ lybsk dromt ligesom sækkene i 1482. I 1535 vejes en sæk humle til 1 skpd. 9 lispd. da. vægt, hvilket svarer til godt 8 lybske dromt. I alle 3 eksempler synes sækkeindholdet at svinge omkring 1 læst humle, hvilket var et såre naturligt sækkemål med henblik på skibsfragt.

Alene den kendsgerning, at sækkene angives i vægt, indicerer, at indholdet af 1 sæk humle åbenbart kunne variere ligesom hørfadet, hvis indhold også vejes ud. Eksemplerne har således bekræftet, at humlesækkene må henregnes til de variable enheder [4]. Når Gottorpregnskaberne nævner både små og store sække, der takstmæssigt divergerer fra normaltariffen, ligger dog heri forestillingen om en vis størrelsesnorm. Er denne karakteriseret ved de anførte vægteeksempler, passer tarifforholdet mellem dromt og sæk humle imidlertid ikke. I så fald er todsatsen ubetinget størst for den store mængde, et forhold, der ikke er iagttaget i tarifferingen for de øvrige varer i regnskaberne. Spørgsmålet er nu, om man uden videre tør overføre de nævnte vægteeksempler som norm for sækkestørrelsen i Gottorpregnskaberne. Et sækkeindhold omtrent af størrelse som 1 læst har formentlig været praktisk ved udnyttelsen af lasterummet i et skib; men har man derfor nogen garanti for, at det har været lige så hensigtsmæssigt med henblik på landfragten forbi Gottorp?

Inden dette spørgsmål kan besvares, skal blikket først rettes mod den største af humleenhederne i Gottorpregnskaberne: foder humle. I det ældste regnskab fra 1484/85 mangler denne enhed ganske [5]. Da den melder sig i 1490–92, sker det tydeligt på bekostning af sækkene, der på intet tidspunkt, end ikke i de store humleår 1510–11, når op på niveauet fra 1484/85. Antallet af foder er derimod forholdsmæssigt stigende. Allerede i 1519 er sækkene ved at forsvinde, og i 1540'erne fortoldes humle så at sige udelukkende i dromt og foder [6]. Mens humleposter i sække og dromt gerne fortoldes i følge med en eller flere vogne, træffes denne kombination aldrig ved foder humle til trods for, at tariffen vidner om, at en vogn må have været en nødvendighed. Forklaringen må være den enkle, at foder eller fuder netop betød vognlæs. Betegnelsen anvendes normalt om et læs hø, og den er tidligere nævnt i betydningen et læs vin [7]. Som humlemål må den have haft samme betydning. En enkelt gang i 1511 optegnes humleføreren Dirick Glode med »1 vogn med humle« og betaler 8 sk. 4 p., hvilket netop var taksten for 1 foder humle [8]. Af dette eksempel fremgår, at beløbet for 1 foder inkluderer vogntolden, så humlemængden i toldbeløb ikke svarer til 25, men til 24 dromt eller til 2 sække. Nu er det imidlertid karakteristisk, så hyppigt humlesækkene allerede i 1484/85 fordeler sig med 2 sække og 1 vogn pr. toldpost til et beløb af 8 sk. 4 p., så forskellen i anvendelsen af målene er åbenbart fiktiv eller terminologisk, om man vil [9]. Der er intet i vejen for, at humlælaset, der fortoldes som 1 foder, stadig kan være anbragt i 2 humlesække. Eksempelvis kan anføres, at humleføreren Claues Gustrouw, der 16/6 1491 opføres i Gottorp med 1 foder humle og

1 korsbånd, med stor sandsynlighed kan spores med samme humletransport tilbage til Plönregnskabet samme år, hvor han fortæller 4 sække humle og 2 vogne, altså 2 vognlæs [10]. Han har vel sagtens et sted mellem Plön og Gottorp afsat det ene læs for korsbåndet, men fortsætter rejsen for senere at afsætte det andet læs. Mens der i Gottorp er fortoldet efter læs, er der altså i Plön stadig fortoldet efter sække i dette tilfælde.

Som emballageenhed kan vi derfor se bort fra foder. Der er tale om den mængde humle, en vogn kunne tage, og det svarede til 2 af de sække, der fortoldes med 4 sk. At det virkelig har forholdt sig således, kan i øvrigt bekræftes i Lüneburgs toldrulle fra ca. 1494, der forudsætter, at 1 foder humle fra Wismar, Kriwitz eller Wittenburg bestod af 1 eller 2 sække [11]. Humleførerne i Gottorp kom bl. a. netop fra disse lokaliteter. Usikkerheden omkr. sækkenes indhold i forhold til dromten er dog ikke dermed forsvundet, tværtimod er den nu overført på det store antal foder, der naturligvis også må betragtes som en variabel mængde. Det er kun tolderen, der slipper med at skrive et par ord mindre. Blandt andet slipper han for at skrive »vogn«, og vil man have det korrekte vognantal i regnskaberne, må man derfor beregne 1 vogn pr. foder humle; ellers vil en sammenligning af vognantallet mellem regnskaberne lide af en skævhed, da det ældste regnskab fra 1484/85 ikke opererer med foder, men optegner alle humlevogne [12].

Vender vi nu tilbage til spørgsmålet om humlesækkenes tilpasning til landfragten, kan det fastslås, at 2 sække svarede til 1 vognlæs. Hvis man tør gå ud fra, at en lybsk dromt humle har haft et omfang på ca. 325 liter, vil 2 humlesække med en gennemsnitsvægt på ca. $1\frac{1}{2}$ skpd. eller et indhold svarende til 7–8 lybske dromt give et omfang på ca. 50 hl [13]. Lægger man derimod tarifforholdet til grund og forudsætter, at sækkene har haft et gennemsnitligt indhold svarende til ca. 12 lybske dromt, vil man nå til et vognlæs på ca. 78 hl eller med andre ord et læs på ca. $1\frac{1}{2}$ m bredde, ca. $1\frac{1}{2}$ – $1\frac{3}{4}$ m højde og henved 3 – $3\frac{1}{2}$ m længde [14]. Hvis rumfangberegningen af dromten holder blot nogenlunde stik, vil tarifforholdet give et humlelæs af ganske rimelig størrelse, mens vægteksamplerne for humlesække fra skibsfragten ganske indlysende umuligt kan give fuldt vognlæs. Såvel tarifforholdet som rumfangsberegningen kunne faktisk nok tyde på, at humlesækkene beregnet på landfragten har været større end de anførte vægteksampler på humlesække, der formentlig har været beregnet på skibsfragt [15].

Der kan imidlertid også påvises et konkret udsagn, der underbygger denne antagelse, at sækkemålet kunne divergere mellem skibsfragt og landfragt. Da Amsterdams købmænd i 1461 fik tilladelse til at benytte

landvejen mellem Husum og Flensborg eller Slesvig, skete det under forudsætning af betaling efter en toldtarif, der er overleveret [16]. I denne tarif, der altså er baseret på landtransport, figurerer sække humle, der udtrykkelig forventes at veje 2 skpd., hvilket i lybsk landfragt svarer til ca. 310 kg eller ca. 11½ lybsk dromt [17]. To sække af denne størrelse vil give et vognlæs på ca. 620 kg humle og et rumfang på ca. 75 hl, hvilket altså svarer såre udmærket til tarifforholdets rumfangberegning med lybsk mål. Efter denne undersøgelse må det være rimeligt at se bort fra skibsfartens få vægteksampler på humlesække på omkr. 1½ skpd. eller 7–8 dromt og i stedet lægge tarifforholdet til grund for en beregning af landtransporten af humle forbi Gottorp toldsted. At man derved kun når til en såre afrundet størrelsesorden, giver sig selv. Alene den kendsgerning, at man ikke ved, hvornår der opereres med lybsk mål, eller hvornår der måske benyttes f. eks. Wismarmål, viser usikkerheden [18].

I foregående kapitel om transportmidler blev ytret en vis tvivl om, at Hertich Heyne på 2 vogne kunne transportere 114 dromt humle, som altså efter tarifmål skulle svare til omtrent 5 vognlæs. Spørgsmålet er dog ikke så enkelt, for der har også været forskel på vognenes størrelse. 1 foder humle har været et normalt vognlæs af den type, de mecklenburgske humleførere førte med sig, hvilket formentlig vil sige en arbejdsvogn af tremmevogntypen, der også kendes fra nordisk område. Sådan et vognlæs har imidlertid ikke kunnet måle sig med, hvad en professionel fragtmands- eller købmandsvogn har kunnet rumme, hvilket Hasenwinkels og Lutke Mollers transporter vidner om (se bilag 6). Den 24/12 1491 træffes den lybske fragtmand, Peter Sickman, i Gottorp med 2 vogne med humle til et toldbeløb af 23 sk., hvilket svarer til 67 dromt humle. Her er altså vidnesbyrd om, at en fragtmandsvogn kunne rumme mindst 34 dromt humle, hvilket formodentlig betød mindst 11 m³ [19]. Men talrige poster i 1510–11 røber, at flere vogne åbenbart var større. På grund af det skitserede transportsystem kan man ikke umiddelbart slutte af en post med vogne og vareladning, at den pågældende vareladning har været i de i posten fortoldede vogne. Ellers havde tvivlen, om Hertich Heynes humlemængde kunne være i hans 2 vogne, ikke foreligget. Dog kan hyppigt tilbagevendende varemængder indicere noget om vognstørrelsen, hvilket bedst belyses af et eksempel. Hinrick Pren fortæller hyppigt humle i disse år, som følgende skema vil vise:

1510	7/6	(44a):	1 vogn	42 dromt humle
	30/6	(52a):	1 vogn	46 dromt humle
	1/9	(72b):	1 vogn	55 dromt humle, 1 skpd. hamp
	11/11	(97a):	1 vogn	40 dromt humle
	10/12	(105a):	1 vogn	45 dromt humle

1511	15/3	(23a):	1 vogn	24 dromt humle, 1½ skpd. hamp
	16/7	(55b):	1 vogn	40 dromt humle, ½ skpd. hamp
	20/10	(76b):	1 vogn	48 dromt humle
	22/11	(81b):	3 vogne	100 dromt humle, 1 skpd. hamp
	18/12	(85b):	1 vogn	40 dromt humle, 2 skpd. hamp

De hyppige toldposter lydende på 1 vogn og en humlemængde mellem 40 og 50 dromt tillader os at antage, at Hinrick Prens vogn åbenbart kunne rumme en varemængde af denne størrelsesorden. Derimod er den enlige post 1/9 1510 næppe nogen garanti for, at vognen kunne tage 55 dromt humle foruden 1 skpd. hamp. Andre tilsvarende eksempler sandsynliggør, at større købmandsvogne kunne rumme i det mindste henved 50 dromt humle eller ca. 17–18 m³ [20]. Om enkelte store fragtmandsvogne har kunnet rumme endnu mere, tør ikke på nærværende grundlag helt afvises.

Eksempelvis kan anføres en række af Merten Wises poster fra 1510 og 1511:

1510	1/9	(72b):	2 vogne	106 dromt humle
	7/11	(95b):	2 vogne	120 dromt humle
1511	6/2	(13b):	3 vogne	140 dromt humle, 10 skpd. hamp
	22/2	(18a):	2 vogne	100 dromt humle, 7 skpd. hamp
	8/3	(21b):	2 vogne	116 dromt humle
	25/8	(62a):	1 vogn	60 dromt humle
			1 vogn	7 skpd. hamp, 1 kiste, 2 tdr.

De stadig tilbagevendende store vognladninger i forhold til vognantallet tyder på meget store vogne ligesom flere af Lutke Mollers toldposter (bilag 6). En ladning på 60 dromt humle vil efter lybsk mål fordele et rumfang på omkr. 20 m³, og man tør vist formode, at med vogne på ca. 2 m højde, ca. 2 m bredde og henimod 5 m længde, må man nærme sig maksimum for det praktisabelt mulige på datidens vejnet [21].

Humle importeredes også ad søvejen. Følgende tal lader sig uddrage af de lybske pundtoldregnskaber 1492–96: [22]

	1492	1493	1494	1495	1496
Dromt	451	394	259	230	196
Læst	1½	7	16	5	
Sække	3				
Skpd.	3				

Med omregningen 1 læst = 8 dromt, 1 skpd. = 5 dromt og 1 sæk = ca. 1½ skpd. (se s. 142 f) nås omtrentlige mål i lybske dromt fra 1492–96: ca. 500, ca. 450, knap 400, ca. 270 og knap 200. Fra Danzig indførtes til København, Bornholm og Ålborg i årene 1490–92: 7 sække, 29 sække og

80 sække [23]. 1492 viser altså et maksimum for importen såvel fra Lybæk som fra Danzig i disse år. Anslår man sækkene fra Danzig til gennemsnitlig $1\frac{1}{2}$ skpd. humle (se s. 150), vil importen herfra i 1492 altså svare til ca. 600 lybske dromt. Herefter skulle skibsfragten af humle fra Lybæk og Danzig i 1492 beløbe sig til ca. 1100 lybske dromt humle; men hertil kommer skibsfrakterne fra Wismar, Rostock og Stettin, som ikke kendes.

Til sammenligning registreres i Gottorp 1491/92 ca. 700 dromt humle, 21 sække og 40 foder. De store enheder udgør altså ca. 63 % af toldbeløbet. Hvis man lægger tarifforholdet til grund, vil en omregning give ca. 1900 dromt humle ad landruten 1491/92. Da skibsfrakterne fra Wismar, Rostock og Stettin meget vel kan haft et omfang, der måske oven i købet har oversteget skibsfrakterne fra Lybæk og Danzig, kan det ikke udelukkes, at importen af humle ad søvejen i 1492 kan have oversteget den samtidige landtransport, selv om tallene ikke beviser det [24]. Dog må det indrømmes, at landtransporten af humle i begyndelsen af 1490'erne i sammenligning med skibstransporterne må have haft et ikke uvæsentligt omfang, og det synes ikke så givet, at tilførslerne ad søvejen hvert år har været størst. I øvrigt viste landtransporten klart stigende tendens, hvilket ses af følgende skema: [25]

	1484/85	1491/92	1497	1498	1501	1508
Dromt	468	695	$791\frac{1}{2}$	713	1272	689
Sække	85	21	42	56	20	$26\frac{1}{2}$
Foder		40	9	65	$38\frac{1}{2}$	60
Omregnet til dromt	1488	1907	$1511\frac{1}{2}$	2945	2436	2447

Selv bortset fra de ekstraordinært store transporter i krigsårene 1510–11 har denne stigende tendens åbenbart holdt sig i landtransporten. I 1519 fortoldes 944 dromt, 118 foder og $9\frac{1}{2}$ sæk humle, hvilket omregnet giver ca. 3900 dromt. Jürgens tal for 1547 lyder på 252 dromt, $175\frac{1}{2}$ foder og 6 sække humle, hvilket omregnet giver over 4500 dromt [26]. Følgende månedsgennemsnit kan anslås:

Månedsgennemsnit:

1484/85 (12 mdr.)	124 dromt
1490/92 (16 mdr.)	163 dromt
1497/98 (18 mdr.)	247 dromt
1501 (12 mdr.)	203 dromt
1508 (10 mdr.)	245 dromt
1519 (12 mdr.)	325 dromt
1547 (12 mdr.)	378 dromt

Under hensyntagen til de forskellige dromt-mål og hele usikkerheden omkring beregningsmåden tør man måske forsigtigvis anslå humletransporten forbi Gottorp i 1484/85 til et sted mellem 40 og 50 tons, gradvis voksende omtrent til det 3-dobbelte ved midten af 16. århundrede [27].

c. Klædemål:

Vender man sig til en anden såre væsentlig vare i regnskaberne nemlig klæde, rejser mål og emballageenheder endnu større vanskeligheder, end tilfældet var for humle. Klæde fortoldes normalt i hele stkr.: laken wandes: 4 p. eller i pakker: packen wandes eller packen laken: 4 sk. og endelig terling laken: 4 sk., der også var en slags pakke-emballage [1]. Derimod forekommer klæde kun sjældent i alenmål i toldposterne.

Terling er vel oprindelig en diminutivform af tere, der omkr. 1400 var betegnelsen for en stor pakke [2]. Det er muligt, at man kan spore denne terminologiske forskel på pakke og terling i tariffudmålingen i en aftale fra 1434 om hansekøbmændenes toldpligt på Schelde. Her takseres 1 laken til 1 grot, 1 terling laken til 9 grot og 1 pack laken til 18 grot [3]. I Gottorpregnskaberne er denne tarifforskel på pakke og terling imidlertid ikke til stede, hvilket Schwetlik også påpeger [4]. Ikke desto mindre viser hans mængdetabel, at han under betegnelsen »terling wandes« har medregnet alle de hyppige forekomster af »små pakker«, der fortoldedes til mindre takst [5]. Det er den type toldposter, der ovenfor (s. 148) er vurderet til at hvile på et tolderskøn og ganske givet må repræsentere pakker af mindre indhold end det normale, siden taksten er fraveget. Tariffmæssigt repræsenterer Schwetliks gruppe »terling wandes« således uensartede poster og kan i alt fald ikke anvendes til en mængdebestemmelse. Det er imidlertid et spørgsmål, om det ikke er et tilbageskridt i forhold til regnskaberne egne oplysninger. Vi fastslog tidligere, at alle poster, hvor den normale tarif var fraveget, så toldbeløbet hvilede på et tolderskøn, var uanvendelige til en mængdebedømmelse. Dette gælder alle i regnskaberne udtryksform benævnte »små pakker«. Det gælder imidlertid ikke, hvad regnskaberne kalder »terling laken«, der uden undtagelse fortoldes med 4 sk.

Har man nu udskilt de »små pakker«, bliver det næste problem, om man tør fastslå antallet af stkr. klæde i henholdsvis 1 terling laken og 1 packen laken eller packen wandes. I følge tarifforholdet skulle 1 terling eller pakke indeholde 12 stkr. Dette holder imidlertid slet ikke stik. I 1470 høres om 1 terling, der indeholder 17 hele engelske laken med $\frac{1}{2}$ stk. til omslag og en halv terling med 10 hele engelske laken og $\frac{1}{2}$ stk.

til omslag [6]. I 1469 forekommer flere terlinger med 20 engelske laken, $22\frac{1}{2}$ og 23 hele engelske laken kunne forekomme [7]. I 1470 indeholdt 2 halve terlinger til sammen 11 hele og 12 halve engelske laken foruden 1 stk. til omslag [8].

Ved samme tid forekommer 20–22 stkr. Poperingisk klæde i en terling gentagne gange, et talforhold, der genfindes omkr. 1500 [9]. Samme antal iagttages tilbagevendende i terlinger med Komesche, Trikumesche og Tomasche laken [10]. Blandede terlinger forekommer hyppigt. I 1471 indeholdt 1 terling 5 stkr. Ypersk og 13 stkr. Poperingisk klæde, i 1469 ses 1 terling at have indeholdt 5 stkr. Ypersk og 12 stkr. Trikumisk, en anden 10 stkr. Ypersk og 11 stkr. Trikumisk, en tredje 10 stkr. Ypersk og 11 stkr. Kominsk, en fjerde 15 stkr. Poperingisk og $6\frac{1}{2}$ stkr. Kominsk, en femte 10 stkr. Poperingisk og $11\frac{1}{2}$ stkr. Kominsk, en sjette 9 stkr. Bryggesk og 11 stkr. engelsk klæde, og 2 terlinger indeholdt til sammen 29 stkr. Kominsk og 15 stkr. Poperingisk [11]. Alle disse terlinger, også de blandede, svinger omkr. et lakenantal på ca. 20. Men der kunne dog også forekomme terlinger med langt større antal. En terling Altesche laken rummede åbenbart normalt 43–45 stkr., og noget lignende gjaldt vist 1 terling Delremondisk og Leidisk [12]. I 1469 træffes 1 terling Nerdisk på 45 laken [13]. En blandet terling fra 1469 indeholdt 9 stkr. Leidisk, 1 Hagensk, 2 Delremondisk, 7 Nerdisk, 18 Altiske, 4 Bryggesk, en anden 10 stkr. Nerdisk, 7 Leidisk, 12 Altiske, 4 Kameriske foruden 10 Ulmerdoke og 4 stkr. Oustborger, en tredje fra 1471 rummede 42 stkr. Altisk og 7 Nerdisk o. s. v. [14]. Disse terlinger med overvejende hollandske klædesorter, både de rene og de blandede terlinger, indeholdt altså adskilligt flere stkr. klæde end de tidligere nævnte terlinger med engelske og flanderske klædesorter.

Det er tydeligt, at terlingerne indeholdt mere end de tarifberegne 12 laken; men antallet kunne altså svinge en del efter klædesorterne. For engelsk klæde har vi iagttaget et terlingantal svingende mellem 17–18 og 22–23 stkr. For de flanderske sorter Poperingisk, Kominsk, Trikumisk og Tomask var 20–22 stkr. det normale, og af de blandede terlinger tør man måske slutte sig til et tilsvarende antal for Ypersk klæde. For de hollandske klædesorter Leidisk, Hagensk og Nerdisk viser de enkelte fremdragne eksempler imidlertid et terlingantal på 40–45 stkr. klæde, hvilket svarer ret nøje til antallet i terlinger med de flanderske sorter Altisk og formentlig også Delremondisk og Ninewesche [15]. Derimod tyder eksemplerne ikke på synderlige svingninger i styk-tallet pr. terling inden for de enkelte klædesorter, og man forsøgte åbenbart ved lovgivning at lægge antallet i terlingen fast. I 1483 vedtages f. eks., at en terling med klæde fra Audenaarde skulle indeholde 21 laken, altså

den talstørrelse, der netop er iagttaget for de fleste af de flanderske klædesorter [16].

For pakkerne ser forholdet lidt mere kompliceret ud. I 1471 træffes en pakke med 22 hvide engelske laken, hvilket altså ikke adskiller sig synderligt fra antallet i en terling [17]. I 1500 forekommer en pakke Altisk med 45 laken, hvilket også svarer til indholdet i en terling [18]. I de lybske pundtoldregnskaber opføres samme pris for terling og pakke Bussche, Deventersk og vist også Nerdisk, så i disse tilfælde kan lakenantallet i de to emballager næppe heller have divergeret noget videre [19]. Det kan imidlertid ikke altid være tilfældet. I 1461 nævnes i Köln 1 »doppelterling dictum pack«, der indeholder 24 hvide og 4 grå stkr. klæde foruden 3 stkr., der vist var emballage [20]. Navnet dobbelterling røber, at den må have været større end de normale terlinger. Den indeholdt formentlig engelsk klæde og var i så fald også større end de iagttagne terlinger, omend ikke dobbelt så stor. Samtidig forekommer pakker på 26 til 36 stkr., der altså svarer meget godt i indhold til dobbelletterlingen, som kaldtes pakke. I en udførselstilladelse fra England 1471 regnes netop 1 pakke svarende til 2 terlinger, så det har vel været pakker af pågældende størrelse [21]. Pakkerne kunne imidlertid også være mindre end terlingen. I 1472 nævnes 2 pakker, der indeholdt 45 Leidiske laken, hvilket svarer til 1 pakke Leidisk, der omtales 1500 med 20 laken [22]. I pundtoldregnskaberne nævnes $\frac{1}{2}$ pakke Leidisk med 15 stkr. Selv om betegnelsen »halv« pakke næppe skal tages helt bogstaveligt [23], er det dog vidnesbyrd om, at pakke i dette tilfælde i det mindste ikke betragtedes som en større emballageenhed end terlingen. I øvrigt kan ingen af de i pundtoldregnskaberne anførte pakker efter priserne at dømme have været større end de tilsvarende terlinger med samme klædesort, flere må derimod have været mindre [24].

I pundtoldregnskaberne træffes også de små pakker: »1 paxken«, »1 clen packen« eller »1 clen paxken« [24]. I mange tilfælde er lakenantallet anført, og i alt fald viser prisen det væsentlig mindre indhold sammenlignet med normalpriserne. Ved terling anføres aldrig lakenantal i pundtoldregnskaberne, derimod ofte ved pakkerne, og man tør vist gå ud fra, at netop opregningen af antallet er vidnesbyrd om, at indholdet afveg fra det normale, altså var mindre, selv om der ikke udtrykkeligt står, at pakken var lille [25]. Hvis det har været normal praksis, må konklusionen blive, at terlingen repræsenterer en nogenlunde fastlagt emballageenhed, der ikke krævede yderligere kommentar, mens benævnelsen pakke åbenbart kunne være mere variabel. Undersøgelsen har således vist, at terling ikke omkr. 1500 kan parallelliseres med regnskaberne til lavere takst fortoldede »små pakker«, således som Schwetlik

har gjort. Det skal dog samtidig siges, at det må søge sin forklaring i, at terlingen åbenbart i løbet af 15. århundrede må have ændret karakter eller i det mindste omfang [26].

Årsagen hertil er formodentlig, at »tere« eller »stucke« laken, den oprindeligt store klædepakke, vist må være gået af brug i 15. århundrede [27]. Da terlingen ikke længere har været modsvaret af nogen større emballageenhed, har man kunnet lade den vokse. Fra 14. århundrede kender man terlinger, der indeholdt 10–17 laken i modsætning til »frustrum« eller »tere«, der kunne rumme 30–70 laken [28]. I Kampens pundtoldregistre fra 1439–41 svinger terlingernes lakenantal omkr. 20, mens pakkernes var lidt mindre [29]. Heraf fremgår, at disse pakker ikke kan tolkes som betegnelse for de tidligere »tere«, »stucke« eller »frustrum«. I løbet af århundredet når man, som allerede iagttaget, for visse klædesorters vedkommende op på meget større lakenantal i terlingerne. I relation hertil er det interessant at følge de tidligere omtalte forhandlinger i Brüssel 1497 mellem rådet i Brabant og repræsentanter for de hanseatiske købmænd (se s. 146). Her kommer det frem, at den oprindelige toldtarif i følge toldbogen bygger på en terling, der indeholdt 12 laken. Siden er man imidlertid gået over til at fremstille meget større emballager, der indeholder 20, 24, 30, 32, 40 eller flere laken, og disse klædepakker vil man nu have fortoldet for den samme gamle terlingtakst [30]. De anførte lakenantal har vi netop iagttaget i terlingerne efter ca. 1470. Gottorp-toldens tarifforhold mellem laken og pakke eller terling laken 1 : 12 er måske ikke grebet ud af luften. Det har muligvis relation til et oprindeligt vedtaget mængdeforhold, som tiden blot er løbet fra. Når forhandlerne i Brüssel nævner så præcise lakenantal i de nye terlinger, kunne det imidlertid godt tale for, at terlingen heller ikke nu betragtedes som en vilkårligt variabel emballageenhed. Som de tidligere nævnte eksempler også tyder på, har terlingen åbenbart været en nogenlunde fast enhed for hver enkelt klædesort, men kunne til gengæld variere meget stærkt fra sort til sort. Da hverken Gottorp-, Plön-, Husum- eller Rendsborgregnskaber giver meddelelse om klædesorterne, kan det altså ikke lade sig gøre at foretage nogen omregning af terlingers og pakkers indhold til antal laken.

Heller ikke lakenantallet i regnskaberne repræsenterer imidlertid en ensartet mængdeenhed, for klædestykkerne havde ikke samme mål de forskellige steder. Både længde og bredde kunne variere fra sort til sort [31]. Af hensyn til afsætningen lykkedes det dog at gøre visse normaliseringsønsker gældende allerede i 14. århundrede, så de fleste flanderske klædesorter skulle holde en længde på ca. 44 alen [32]. Dette mål blev f. eks. fastsat af klædelavet i Brügge, og i 1383 fordredes det

samme mål for engelsk klæde [33]. Der forekom dog stadig lange stykker, der kunne måle op til 50 alen [34].

I den ældste keurboek fra Leiden 1363 fastsættes 40 alen længde og 3 alen bredde for hele laken og 20 alen for halve laken. Men i slutningen af 14. århundrede bestemmes, at de laken, der skal føres østværts (afsættes i Østersøområdet), skal holde 19 alen. Samtidig opgiver man den tidligere hele lakenlængde og producerer fremtidig kun den oprindelige halve lakenlængde [35]. Dette længdemål svarede i 15. århundrede ret nøje til de fleste hollandske sorter: Amsterdam 21–22½ alen, Haarlem 21, Utrecht 20–21, Ziriksee 22, Schiedam indtil 21½ alen, og Haag holdt samme mål som Leiden. Det gjaldt dog ikke alle hollandske og zeelandske sorter. Middelburg holdt f. eks. 2 længder: 38 alen for korte laken og 48 for lange [36]. Det er således meget forståeligt, at terlingerne kunne rumme væsentlig flere af de korte hollandske laken end af de længere engelske og flanderske. Det er åbenbart lidt af en tilsnigelse, når forhandlerne i Brüssel 1497 vil karakterisere terlingernes vækst ved lakenantallet alene.

Fra begyndelsen af 15. århundrede har vi en del oplysninger om terlingernes indhold fra en tid, da terlingen vist nok endnu har haft sit oprindelige omfang. I 1419–20 forekommer gentagne gange terlinger med 24 halve Bussche laken eller 25–26 halve Altesche laken [37]. Ligeledes optræder 27 halve Belardes, der var en betegnelse for Komesche eller Wallemsche laken, som ret fast terlingindhold [38]. I 1420 omtales 1 terling med 25 halve Amsterdamsche laken, og i 1417 indeholder 1 terling netop 12 Ypersche laken [39]. For Herentalsche laken vekslede terlingindholdet mellem ca. 16 og 18, for Tomasche laken fra ca. 13–18 [40]. Det er ikke alle klædesorterne, vi kender lakenlængden for; men i 1420 oplyses om 20 stkr. Mynstrolesche i en terling, at de målte i alt 445½ alen, så her har det drejet sig om stkr. på ca. 22 alen i gennemsnit, mens f. eks. Ypersk holdt mindst 40 alen [41]. De faste tilbagevendende antal for de enkelte klædesorter tyder afgjort på, at terlingen i årene omkr. 1420 har haft en ret fast størrelse på ca. 12–13 hele laken af ca. 40 alens længde eller 24–27 halve laken på ca. 20 alens længde. Oplysningen om de 25 halve Amsterdamlaken taler for, at man i Amsterdam ligesom i Leiden oprindeligt har lavet laken af både hel og halv længde, men senere har opgivet den hele længde, og det er muligvis tilfældet i flere hollandske klædebyer. Efter at den hele lakenlængde var opgivet, er der naturligvis ikke længere grund til at bruge betegnelsen »halve laken« [42]; men længden er selvfølgelig stadig en faktor, der spiller en rolle for antallet af stkr. i en terling, under forudsætning af, at terlingen repræsenterede en ret fast enhed. Den kendsgerning, at man i

Veckinghusens brevveksling, hvor disse eksempler er hentet fra, ikke synes at have taget det så nøje, om man altid fik pointeret, hvorvidt der var tale om hele eller kun halve laken, må vel finde sin forklaring i, at det for samtiden måtte fremgå af sammenhængen [43]. Dette forudsætter imidlertid netop, at terlingen var en nogenlunde fast størrelse. Hvis den frit kunne variere, ville det ikke være muligt for adressaten at slutte sig til, om der i det enkelte tilfælde var tale om hele eller halve laken.

Lakenantallet i terlingerne fra årene omkr. 1420 må siges at godtgøre, at forhandlerne i Brüssel ikke uden berettigelse kunne henvise til et oprindeligt terlingomfang på 12 laken, nemlig med den normale flanderske længde for hele laken ca. 40–44 alen. Dette forhold kan eventuelt have ligget til grund for tarifberegningen i Gottorp. Hvad enten det nu har været tilfældet eller ej, så passer tarifforholdet imidlertid ikke mere, fordi terlingen har ændret indhold omkr. 1500. Ganske vist er terlingen ikke vokset slet så voldsomt, som de angivne lakenantal umiddelbart lader formode – og som forhandlerne i Brüssel gerne ville give det udseende af – da tallene ikke længere sonderer så skarpt mellem hel og halv lakenlængde; men en omfangsmæssig vækst er dog uomtvistelig. For Leidisk og Hagensk, hvor vi kender lakenlængden, vil en terling på 40–42 stkr., som forekommer i 1500, give ca. 800 alen klæde, medens en terling på 12 stkr. Ypersk à ca. 44 alen eller 25 Amsterdamske halve laken à ca. 21 alen, således som de er iagttaget i årene omkr. 1420, kun vil beløbe sig til omkr. 500–525 alen. Hvis man antager, at de 43–45 Altiske laken, vi træffer pr. terling i slutningen af 15. århundrede, i virkeligheden er de oprindelig halve laken, hvoraf der i 1419–20 gik 25–26 pr. terling, har vi sikkert også et ganske godt mål for væksten.

Hvis den pakke Bussche med 40 laken, der omtales år 1500, omtrent har svaret til indholdet i en terling, hvilket priserne i de lybske pundtoldregnskaber nok kunne tyde på, tør man vist formode, at de har haft længde som de 24 halve Bussche laken, vi traf i terlingerne omkr. 1420 [44]. Stigningen i terlingomfanget vil i så fald svare ret godt til de foregående eksempler. Mens man i 1420 endnu normalt bemærkede, at det drejede sig om halve laken, findes det i slutningen af århundredet ikke længere fornødent at tilføje. De Delremondiske terlinger i slutningen af 15. århundrede med 40–45 stkr. må efter lakenantallet at dømme også antages at have indeholdt stykker af halv normallængde for flandersk klæde; men i Dendermonde har man også allerede i 1345 netop fremstillet halve laken [45]. Derimod har de Poperingiske terlinger på 20–22 laken fra slutningen af århundredet formentlig rummet stykker af den oprindelige fulde længde, der skulle måle omkr. 40 alen, altså den type, der i begyndelsen af århundredet gik 12–13 stkr. af på en ter-

ling [46]. De Poperingske terlinger fra slutningen af århundredet må altså formodes at have rummet mellem 8 og 900 alen klæde, omtrent som de Leidiske. Det samme gjaldt sikkert de Trikumiske og Kominske. Hvis disse terlinger i begyndelsen af århundredet, således som det er formodet, kun indeholdt 12–13 hele laken, kan terlingeindholdet dengang kun have beløbet sig til ca. 500 alen, hvilket giver en stigning på 60–70 % i terlingomfanget, og altså svarer godt til de tidligere eksempler. I 1420 udgjorde 27 halve Komesche laken 1 terling, men i 1469 var 22 hele Komesche laken normalt terlingindhold [47]. Med denne lakenstørrelse vil det betyde en stigning på 63 %. De hele engelske laken har formentlig svinget mellem ca. 40 og henved 50 alen, så engelske terlinger i slutningen af århundredet har også givet en samlet alenlængde på mellem 8 og 900. I 1469 nævnes en terling med 17 brede Komesche laken og 2 røde engelske laken, hvilket giver et terlingantal på 19; men de 2 engelske laken holder til gengæld i alt 95 alen [48]. Når dette er tilføjet, er det ganske sikkert, fordi det var mere end normallængde; men heri ligger jo indirekte, at det netop er længden på 40–45 alen, vi skal regne med i disse terlinger. I 1482 forordnes, at klædet fra Audenaarde skal holde lakenlængde på 40 alen, og terlingen skal rumme 21 af disse stkr. [49], hvilket netop er forudsat for terlinger af Poperingsk, Trikumisk og Kominsk fra slutningen af 15. århundrede. Det giver for Oudenardisk klæde 840 alen i en terling, hvilket svarer ganske godt til de tidligere eksempler.

Man tør således formode, at terlingerne i begyndelsen af 15. århundrede normalt har rummet 12–13 hele stkr. klæde eller 24–27 halve stkr. af normalt flandersk klædemål (ca. 40 alen), hvilket vil sige i alt godt og vel 500 alen klæde, mens terlingerne omkr. 1500 må have rummet enten ca. 20–22 stkr. af denne længde eller ca. 40–45 stkr. af normalt hollandsk mål (ca. 20 alen), hvilket svarede til den oprindelige halve længde. I begge tilfælde betyder det i alt et sted mellem 8 og 900 alen klæde, eller en vækst i terlingomfanget på ca. 60–70 %. Denne antagelse lader sig i øvrigt fuldt ud stadfæste af hanseatiske klager fra maj 1504 over en ændring i toldopkrævningen i Antwerpen [50]. I relation til de nævnte forhandlinger i Brüssel 1497 har man ændret den oprindelige tarif på 12 grot pr. terling, der forudsætter 12 stkr. i en terling, til en variabel told på 1 grot pr. laken i terlingen uanset, om det drejede sig om hele eller halve laken, hvilket til hansekøbmændenes harme ville beløbe sig til 20–22 grot for en terling med hele laken og 38, 40, 42 eller 44 grot for en terling med halve laken. Vi har her ikke alene en indirekte godkendelse af de observerede lakenantal i terlingerne, men en udtrykkelig bekræftelse af, at de varierende antal netop hang sammen med vekslende brug af

hel og halv lakenlængde. Ganske på linie med rådets standpunkt i Brüssel i 1497 har man altså i Brabant lukket øjnene for, at de højeste lakenantal i terlingerne i virkeligheden kun gjaldt stykker med halv oprindelig længde.

Imidlertid skulle klædestykkerne ikke blot holde mål, de skulle også holde vægt. For hver klædesort var fastsat ganske nøje regulativer for mål og vægt [51]. Det er muligvis netop i vægten, man skal søge normaliseringsfaktoren mellem de mange tilsyneladende uensartede terlinger. Er denne formodning rigtig, spiller ikke blot længde og bredde, men også uldtype og vævningens tæthedsgrad en rolle for det antal klædestykker, en terling kunne rumme. De ovenanførte ret grove beregninger på basis af lakenantal og længde alene, skal i så fald modereres med de andre faktorer for at nå en ganske fast emballageenhed. Hvis en omtrentlig vægt har været bestemmende for terlingen – og det må have været den letteste kontrol – er terlingen i virkeligheden at betragte som den fasteste mængdeenhed, der optræder for klæde i Gottorpregnskaberne. Pakke kunne utvivlsomt bruges i betydningen terling; men forekomsten af de mange uregelmæssige pakker i kildematerialet og de mange små pakker til lavere takst i regnskaberne viser, at ordet pakke terminologisk må have dækket et større og mere uensartet begreb.

d. Regnskaberne emballageterminologi:

I de foregående tre kapitler er foretaget en undersøgelse af tarifgrundlaget i Gottorp-, Plön-, Husum- og Haderslevregnskaber, der alle hviler på styktoldprincippet. Med undtagelse af de vigtige varer, korn og kakebille, kan tariffen i Haderslev ikke forventes at give udtryk for vareemballagernes indbyrdes mængdeforhold. Derimod synes tarifudmålingen i Gottorp, Plön og Husum i langt højere grad at være influeret af et mængdeprincip. Særlige vanskeligheder for en nogenlunde præcis mængdebestemmelse af flere varer byder dels forekomster af større variable emballageenheder (fad og stykke vin, fad hør, sæk og foder humle), dels udeladelsen af varesortangivelse. Toldtariffen kan være baseret på målforholdet i en ganske bestemt varesort, der har været den oprindelige ved toldstedet og passer muligvis ikke på målforholdet i andre nyere repræsenterede sorter. Således synes tariffen afpasset efter Lüneburgsalt og rhinskvin, men stemmer mindre godt til Baiesalt og de sydlandske vine. Tariffen kan i visse tilfælde være afstemt efter et oprindeligt målforhold, der måske ikke længere passer, fordi visse mål kan have ændret sig. Det har muligvis været tilfældet med vinfadet og terlingen. Navnlig den sidste passer i alt fald omkr. 1500 ikke med tariffen. Afgørende er det særlig for klæde, at de enkelte sorter ikke er nævnt, fordi det er bestemmende

både for lakenantal i terlinger og pakker og for alenmål af de enkelte laken, hvilken klædesort, der er fortoldet. Undersøgelsen for humle og klæde mundede således ud i, at tarifforholdet for den første vares vedkommende tør benyttes til en ret grov mængdebedømmelse, der for de to store toldenheder, sække og foder, kun kan give en forestilling om størrelsesorden. formentlig med en fejlmargen på ca. 15–20 % [1]. For klæde er tarifforholdet ganske uanvendeligt til en mængdebestemmelse, da det ikke gengiver lakenindholdet i terlinger og normale pakker, og dette i øvrigt ligesom lakenlængde varierer stærkt fra sort til sort.

Et helt andet og for så vidt mindst lige så afgørende spørgsmål er, om man altid eentydigt tør fastslå, hvilke varer der gemmer sig bag regnskaberne toldposter. Dette spørgsmål berører bl. andre varer også klæde. Når posterne lyder på »laken wandes«, »terling laken«, »packen laken« og »packen wandes«, er der naturligvis ingen tvivl; men pakker noteres ofte uden varebetegnelse. I det ældste Gottorpregnskab fra 1484/85 fortoldes således 102 pakker til normal tarif og 9 pakker til undertakst, alle uden indholdsangivelse. C. E. Andersen er opmærksom på problemet, men mener dog at turde regne dem for klædepakker, skønt f. eks. huder og skind også emballeredes i pakkeform [2]. Skindpakker optræder med varebenævnelse (packen felle) i stort tal i Gottorpregnskabet fra 1510 og i enkelte tilfælde i 1511 og 1519. Ikke desto mindre har Schwetlik uden kommentar i sine tabeller henregnet alle ubenævnte pakker til sin gruppe klæde på linie med de benævnte »packen laken« eller »packen wandes« [3]. C. E. Andersen har påpeget det i denne forbindelse afgørende moment, at mange toldposter med ubenævnte pakker figurerer som danskeres returfragt efter uddrivning af heste og okser. I øvrigt findes ubenævnte pakker også hyppigt i blandede toldposter sammen med udprægede importvarer. Disse to momenter, transportretningen og varekombinationen, må blive hovedkriterierne, hvis man vil søge at adskille klæde- og skindpakker blandt regnskabsposternes ubenævnte pakker.

I stedet for at undersøge dette detailproblem, som snævert knytter sig til klædehandel henholdsvis skindhandel, vil det i denne sammenhæng sikkert have større interesse at betragte regnskaberne vare- og emballageterminologi mere generelt. Det er tidligere omtalt (s. 151), at foder som benævnelse for humle ikke forekom i det ældste Gottorpregnskab, men i de senere trængte ind på bekostning af sække. I det ældste regnskab var pakker konsekvent ubenævnte, i 1501 og 1508 anvendes derimod »packen laken«; men i 1510, 1511 og 1519 bruges »packen wandes«. Udtryksformen er altså ikke ubetinget fast, hvilket adskillige eksempler vil kunne belyse. Det er således bemærkelsesværdigt, at der fortoldes 20 »terling laken« i 1491/92, medens betegnelsen slet ikke forekommer i de

øvrige Gottorpregnskaber frem til 1519. Emballageenheden 1 korsbånd (krutzeband) kendes ligesom foder slet ikke i det ældste regnskab; men i 1491/92 opregnes ikke mindre end 50 korsbånd, i 1498 endog 61. Som emballageform forsvinder det imidlertid lige så hurtigt fra regnskabsbladene igen. I 1508 noteres kun 6 korsbånd, 1510 blot 2, 1511 3 og 1519 ingen [4]. Disse korsbånd var ubenævnte; men pludselig i 1511 optræder over 40 korsbånd med skind, medens korsbåndet som skindemballage ellers ikke er registreret i nogle af de øvrige regnskaber, end ikke i 1510, der ellers kan opvise ikke mindre end 167 skindpakker. I de to store skindår 1510/11 registreres til gengæld ikke een eneste skindmes, der ellers i de foregående år var den anvendte store skindemballage. Den største toldenhed for skind var foder, der angav et vognlæs og fortoldes med 6 sk. i modsætning til pakke, korsbånd og skindmes, der betaltes med 4 sk. Foder forekom dog kun 1510/11. I 1510 registreres 103¹/₂ smalle tdr. til normal td.-takst, de øvrige år nævnes ingen smalle tdr. [5]. Det bliver således et temmelig broget og såre planløst billede af landhandelens emballageformer, regnskaberne efterlader, hvis man tager deres udtryksformer helt bogstaveligt. Det kan og skal man ganske givet heller ikke. I nogle regnskaber er humleførernes vognlæs fortoldet efter sække, i andre efter læs, i 1510/11 optræder skindfragter som læs, der naturligvis dækker over andre emballagebenævnelser. Adskillige klædepakker er i 1484/85 fortoldet uden varebenævnelse, i andre regnskaber forekommer adskillige korsbånd uden varebenævnelse. Det er højst usandsynligt, at »terling laken«, »korsbånd skind« og »smalle tønder« kun skulle forekomme eet eneste år i så stort tal, som tilfældet er i henholdsvis 1491/92, 1511 og 1510. Erfaringerne må give mistanke om, at de tilsyneladende udsving i nogen grad er at søge i vekslende udtryksmåde.

Vil man have et indtryk af omfanget af de fortoldede kramvarer, der normalt optræder i fade, kister, tønder og kurve, er det helt indlysende, at man ikke kan lade sig nøje med de emballager, der i regnskaberne udtrykkelig benævnes ved kram. Nedenstående skema vil til fulde godtgøre, hvor utilstrækkeligt disse poster ville repræsentere kramvarerne [6]:

	1484/85	1491/92	1498	1501	1508	1510	1511	1519
Kramfade	117	159	128	167	123	207	237	160
Fade	2	3	2	1	2	6	16	11
Kramkister	5	1				100	20	49
Kister	8	60	33	51	95	109	144	56
Kramtønder	38 ¹ / ₂	20 ¹ / ₂			1			33 ¹ / ₂
Tønder	79	114 ¹ / ₂	213 ¹ / ₂	124	140 ¹ / ₂	241	412 ¹ / ₂	80 ¹ / ₂
Smalle tdr.						103 ¹ / ₂		
Kramkurve			1		11	21	26	6
Kurve			5	17	13	6	19	

Fordelingen af kramkister og kramtønder ville være ganske uforståelig, hvis man antog, at kun de emballager, der udtrykkelig benævnes kram, indeholdt kramvarer. Schwetlik har da også i sit skema formodentlig med rette slået kister og kramkister, kurve og kramkurve og vel sagtens fade og kramfade sammen under benævnelserne: kramkister, kramkurve, kramfade [7]. Det tør man imidlertid ikke gøre med tønderne, der kunne indeholde mangedåse varer. I sit skema har Schwetlik da også holdt tønder og kramtønder hver for sig; men hans tabeltal er ganske vildledende [8]. Kramvarerne ydede et vægtigt supplement til det indtryk af terminologisk vilkårlighed, som i forvejen havde fæstnet sig. Kister og kramkister, kurve og kramkurve brugtes i flæng, og i årene 1498–1511 må i alt fald en del tønder have indeholdt kramvarer, uden at det er angivet.

På grund af den temmelig høje tarif: 4 sk., må man regne med, at det ret store antal ubenævnte korsbånd i regnskaberne mellem 1491 og 1501 meget let kan få afgørende indflydelse på mængdefordelingen mellem varegrupperne i disse år. Det har derfor en vis interesse at forsøge at danne sig et skøn over, hvad disse emballager kan have indeholdt. Det er vel umiddelbart mest nærliggende at formode, at de ligesom de mange korsbånd i 1511 har indeholdt skindvarer blot med udeladelse af varebenævnelse på samme måde, som pakkerne i 1484/85 konsekvent var ubenævnte. Når f. eks. 1 korsbånd den 5/6 1501 fortoldes sammen med 3 timmer schmaschen, er det meget nærliggende at antage, at også korsbåndet har indeholdt skind [9]. Den 22/1 1492 fortæller den lybske »fuhrman« Peter Sickman 1 korsbånd sammen med en smørfragt, som åbenbart må komme nordfra [10]. Et blik på bilag 6 vil vise, hvor hyppigt fragtmændenes transporter nordfra var sammensat af smør og skind, så i dette tilfælde er det vist også rimeligt at formode, at varebetegnelsen skind blot er udeladt. Andre lignende eksempler lader sig fremdrage; men det er dog langt fra alle korsbåndsposterne, der med rimelighed tør opfattes som skindtransporter. En sådan antagelse virker f. eks. ikke overbevisende, da den hamborgske »fuhrman« Herman Hinricksen 22/4 og 30/11 1491 på to nordrejser fortæller 6 og 2 korsbånd sammen med »laken wandes« [11]. Den 29/7 samme år træffes Markvard Holste fra Flensborg med 2 korsbånd og 2 laken wandes [12]. Korsbåndet var en pakketype, der karakteriseredes ved måden, den var pakket på, ikke ved sit indhold. Der er intet til hinder for, at korsbånd kan have indeholdt andet end skind f. eks. klæde. En enkelt gang i 1511 forekommer således 1 korsbånd med klæde [13]. Det virker absolut mere sandsynligt, at Herman Hinricksens og Markvard Holstes korsbånd i de nævnte poster har indeholdt klæde.

Den 11/4 og 13/4 1498 træffer vi bgm. Iver Nielsen fra Ribe begge dage med 1 korsbånd, den sidste dato opføres også Bent Lassen fra Ribe med 1 korsbånd. Korsbåndene må i disse tilfælde opfattes som returfragt for okser, som Iver Nielsen førte ud den 31/3, Bent Lassen den 30/3 [14]. Både fragt-returfragt og tolldateringer minder påfaldende om Iver Niensens eksport af okser 28/3 1485 og returfragt 14/4: 1 pakke [15]. Den 30/3 1498 registreres bgm. og tolder i Ribe Lasse Pedersen (se s. 41 ff) med 100 okser, den 19/4 med 1 korsbånd [16]. Til sammenligning kan anføres samme Lasse Pedersen 1485 30/3: 4 heste, 21/4: 2 pakker [17]. Senere på året 1498 kommer han igen 9/6: 13 heste, 24/6: 1 korsbånd [18]. I 1491 udførte Peder Vandorp fra Ribe den 2/4 102 okser og kom tilbage 24/4 med 1 korsbånd [19]. I 1510 udførte han 7/2 12 heste og kom tilbage 28/2 med 1 »packen wandes« [20]. I 1508 udførte han 9/6 1 hest og hjemførte 19/6 1 korsbånd [21]. Andreas Pedersen fra Ribe udførte 17/9 1498 164 okser og vendte tilbage 19/10 med 1 korsbånd [22]. I 1491 udførte han den 2/4 110 okser og kom tilbage 21/4 med 4 store »packen wandes« på 2 vogne [23]. Anders Pawelsen fra Ribe førte den 29. og 30. marts 1501 i alt 184 okser ud for at vende hjem den 17. april med 1 »packen laken« [24]; 3 måneder senere drog han atter ud den 22/7 med 80 okser og hjembragte den 6/8 1 korsbånd [25]. Regnskaberne bærer, som det vil ses, talrige eksempler på ripensernes berømmede klædeindførsel opkøbt i det fremmede som returvarer for deres eksporterede dyr; men i adskillige tilfælde optræder korsbånd i klædepakkernes sted, og der kan i disse tilfælde ikke være tvivl om, at disse korsbånd må have indeholdt klæde ganske i lighed med pakkerne, der træffes andre steder i regnskaberne.

De flensborgske købmænd drev også anselig klædehandel, der afregnedes mod heste og okser. Den 20/8 1498 førte Michel Risenberg 25 okser sydpå og vendte 4/9 tilbage med 8 »laken wandes« og 3 stkr. sardug [26]. Tidligere på året havde han 22/2 ført 19 heste sydpå og vendte 9/3 tilbage med 1 korsbånd [27]. Den 16/5 samme år førte Markvard Holste 2 heste sydpå og vendte en uge senere tilbage med 1 stk. klæde [28]. I 1491 kom han 10/5 med 1 korsbånd, der formentlig var returfragt for okser, han drev ud den foregående måned [29]. I 1485 havde Merten Risenberg drevet 100 okser ud 22/3, og den 21/4 drog han nordpå med 2 pakker, for hvilke han opkøbte 60 moderheste og 5 hingste, som han drev ud den 24/5 [30]. I 1491 har han på lignende måde opkøbt 22 moderheste, der fortoldes 2/6, for 2 korsbånd, som føres nordpå 27/5 [31]. I 1497 købte Edde Brodersen 30 heste, der fortoldedes 18/7, og kom tilbage 10/8 med 1 korsbånd og 1 »laken wandes« [32]. Tile Petersen førte 247 okser ud den 4/4 1510 og kom tilbage 22/4 med klæde,

for hvilket han købte flere okser, der føres sydpå 1/5 [33]. Den 21/6 samme år førte han 2 heste sydpå og vendte tilbage 6 dage senere med 1 pakke klæde for at opkøbe yderligere 8 heste, der føres sydpå 21/7 [34]. Men i 1501, da han havde ført dyr ud den 20/7, vendte han 1/8 tilbage med 1 korsbånd for at gøre nyt opkøb af okser, der fortoldes 17/8 [35]. I flensborgenserens opkøb af dyr i Danmark spillede klædeimporten således en hovedrolle; men i deres klædefragter glider korsbåndene også ind side om side med pakker og klædestykker, ganske som det er iagttaget i ripenserens handel. Resultatet af disse foreløbige stikprøver i regnskaberne poster med ubenævnte korsbånd peger følgelig i retning af, at disse i nogle tilfælde meget vel kan have indeholdt skind som de mange korsbånd i 1511, selv om varebenævnelsen er udeladt; men det overvejende flertal må dog vist betragtes som klædeemballager uden vareangivelse i lighed med de mange ubenævnte pakker.

Den 24. maj 1508 fortæller Jens Cristensen i Gottorp 4 heste, 1 skindmes og 1 vogn, og det må ganske sikkert være samme varefragt, der optræder under Jens Karstensen i Plön den 1. eller 2. juni: 3 heste, 1 pakke og 1 vogn [36]. I Gottorp er pakken altså varebenævnt, i Plön derimod ikke. Den 7/6 1491 passerer Kersten Nielsen fra Holstebro Gottorp med 1 korsbånd, og den 11/6 fortæller Kersten Thomassen fra Holstebro 1 korsbånd og 3 dromt humle. Disse to varetransporter kan med stor sikkerhed spores tilbage til Plön, hvor de to personer – også lokaliseret til Holstebro – opføres efter hinanden hver med 1 pakke [37]. Humlen må Kersten Thomassen efter al sandsynlighed have købt mellem de to toldsteder, eventuelt i Kiel, hvor der fandt ret anelig humleavl sted [38]; men de 2 korsbånd, der fortoldes i Gottorp må altså i Plön have gået under betegnelsen pakke. Disse eksempler på divergerende terminologi stemmer udmærket med de øvrige erfaringer for regnskaberne vare- og emballageterminologi, og de forklarer ikke så lidt om den besynderlige fordeling af de forskellige emballager fra det ene regnskabsår til det andet. Når Plöntolderen kunne kalde de to korsbånd for pakker, fordi han simpelthen ikke anvendte betegnelsen korsbånd, kan det samme naturligvis tænkes i visse år i Gottorp f. eks. 1484/85, hvor korsbånd ikke optræder. Man behøver ikke af den grund at betvivle rigtigheden af regnskaberne udsagn, for korsbånd var vitterligt en slags pakke. Terling var det også; og fordi disse emballager ikke i alle regnskaber anføres ved deres præcise benævnelse, behøver man altså ikke at gå ud fra, at de slet ikke forekom. De kan gemme sig bag den mere generelle betegnelse: pakke, der fortoldes til samme tarif. Det er således højst usandsynligt, at terlinger, der var langt den almindeligste klædeemballage i slutningen af 15. århundrede, kun skulle forekomme 1491/92 [39]. En over-

vejende del af pakkerne til tarif 4 sk. har ganske sikkert haft terlingmål, derimod ingen af de små pakker til undertakst, som Schwetlik har henregnet til terlingerne. Det er således ikke emballageformerne, men udtryksmåderne, der skifter så meget fra regnskab til regnskab. Der er derfor heller ingen grund til at tro, at man efter 1508 skulle have ophørt at anvende skindmese [40]. I det store tal af pakker i 1510 og foder i 1511 er der rigeligt plads for adskillige skindmese. Enhver skindpakke har ikke været en skindmes, så lidt som enhver klædepakke var en terling eller et korsbånd; men pakkerne var det rummelige begreb, der kunne inkludere også alle specialpakninger [41].

Som tilfældet var med kramvarerne, lader klædehandelen sig heller ikke karakterisere udelukkende gennem de poster, der udtrykkeligt benævnes »laken« eller »wandes«. Både C. E. Andersen og Schwetlik var opmærksom på, at de ubenævnte pakker for størstepartens vedkommende må antages at have indeholdt klæde. Påvisningen af vekslende sprogbrug ved emballagebenævnelserne og en nøjere undersøgelse af de mange poster med ubenævnte korsbånd i visse regnskabsår, vil imidlertid gøre det indlysende, at klædehandelens omfang vil blive stærkt fortegnet for nogle års vedkommende, hvis man med Schwetliks tabeller lader den illustrere uden at tage hensyn til de ubenævnte korsbånd. Nedenstående skema vil give en forestilling herom [42]:

	1484/85	1491/92	1498	1501	1508	1510	1511	1519
Laken wandes	119	122 ^{1/2}	254 ^{1/2}	203	119	214	250	169
Packen wandes		16	8 ^{1/2}	6	8	91	71	74 ^{1/2}
Packen laken			3	46	40			
Pakker	102	27	14	44	7 ^{1/2}	13 ^{1/2}	13 ^{1/2}	
Terling laken		20		^{1/2}				
Korsbånd		50	61	24	6	2	3	
Små pakker	9	3	3	7	2	6	5	1

Når man erindrer lakenantallet i terlinger og pakker, er det klart, at udsvingene i lakenantal mellem de forskellige regnskabsår betyder lidt i sammenligning med udsving i pakkeantallet [43]. Hvis C. E. Andersen har ret i sin antagelse, at de 102 pakker i 1484/85 omtrent udelukkende må betragtes som klædepakker, hvilket Schwetlik tilslutter sig, så må klædehandelen forbi Gottorp være i rivende nedgang i de følgende år, hvis man ser bort fra korsbånd og betragter terlinger som småpakker [44]. Da terlinger i alt fald har holdt mål med pakker til normal takst, og flertallet af korsbåndene må anses for klædepakker af normal størrelsesorden, behøver 1491–92 og 1498 ikke at vise tilbagegang i klædehandelen sammenlignet med 1484/85. I 1501 og 1510 må man antage en mindre stigning, de øvrige år viser nærmest stagnation [45].

Til sammenligning med landtransporten forbi Gottorp kan anføres den udførte klædemængde fra Lybæk ad søvejen til danske og slesvig-holstenske havne i 1490'erne, der lader sig læse af de lybske pundtoldregnskaber. For 1492–94 kan tallene sammendrages i følgende skematisk oversigt [46]:

	1492	1493	1494
Pakker	10 ^{1/2}	10 ^{1/2}	9
Terlinger	^{1/2}	1	4
Små pakker	10	7	2
Tønder	7	27	1
Antal laken	38		

For 1495–96 er mængderne væsentlig mindre. De tør næppe betragtes som normalår [47]. Tøndeemballagen, der ikke så sjældent anvendtes til klædetransport, rummede normalt 3 à 4 stkr. klæde af normal hollandsk længde (ca. 20 alen) [48].

På grundlag af tallene fra de foreliggende regnskaber tør man altså roligt slutte, at søtransporten af klæde fra Lybæk til Danmark og hertugdømmerne i 1490'erne har været ganske underordnet i sammenligning med tilførslerne ad landvejen. I de anførte regnskabsår må landtransporten have været mindst 5–6 gange så stor som skibsfragten fra Lybæk, måske endda større.

Tøndeemballagen hørte ikke til de store vareemballager; men på grund af det meget store antal tønder med ubenævnt vareindhold kan man dog ikke se bort fra den mulighed, at denne usikkerhedsfaktor kan tænkes at få ret afgørende indflydelse på mængdefordelingen mellem de forskellige varegrupper. Dette vil naturligvis snarest ske, hvis disse ubenævnte tønder indholdsmæssigt har samlet sig om ganske få varer, som derved ville få et væsentligt tilskud, således som tilfældet var med korsbåndene. Dette er imidlertid på forhånd mindre sandsynligt, da så mange forskellige varer emballeredes i tønder. I regnskaberne forekommer jævnligt smør, talg, fedt, honning, tjære, ål, laks, sild, rotscher, øl, salt, sæbe og kramvarer emballeret i tønder. Sjældnere opregnes løg, ærter, ost, nødder, torsk, hør, vin, jern, kobber og en enkelt gang smaschen i tønder [49]. Skindvarer, klæde, lærred og humle kendes i tønder fra andet kildemateriale [50].

Der var således adskillige varer, der emballeredes i tønder, men det afgørende må være, efter hvilke kriterier tolderne har undladt at varebenævne toldposterne. Manglende varebenævnelse er konstateret ved pakker og korsbånd med klæde og skind og ved kramvarer i kister, kurve og fade. Derimod røber tariffen, at fade med vin, hør, øl og osmund

altid er varebenævnt [51]. I enkelte tilfælde kunne varebenævnelsen falde ud ved en forglemmelse. Det er f. eks. sket i et par poster med dyr, hvor tariffen og toldstedet viser, at det må dreje sig om okser eller heste [52]. Når der i 1511 forekommer 3 poster med dromt, kan man ligeledes gå ud fra, at humle, der ellers altid nævnes, ved en fejltagelse er faldet ud [53]. Disse tilfælde er imidlertid så få, så de ikke kan forklare de mange ubenævnte tønder, pakker, korsbånd og kister. Tariffen var 4 p. pr. td. for så at sige alle varer. Kun salt og løg fortoldedes for 2 p. og vin for 8 p. pr. tønne; men det er karakteristisk, at disse takster aldrig forekommer for ubenævnte tønder, der altid takseres til 4 p. Det er netop princippet i styktolden, at tønneemballagen fortoldes efter samme takst uanset indhold, så vareindholdet for så vidt er toldopkrævningen uvedkommende. Når så mange tønder er ubenævnt, kan det ikke altid være en forglemmelse, men må netop tolkes som en reminiscens af det gamle styktoldprincip, der også viser sig i de mange poster med ubenævnte pakker og korsbånd. Emballagen til enhedstakst var jo netop tariffet efter emballagen og kunne altså undvære varebenævnelse. Derfor kan kramfadene til enhedstakst forekomme ubenævnte, men aldrig de øvrige fade med vin, hør, øl og osmund til speciel varetakst. Vi har således fået endnu et vidnesbyrd om, at de ældste Gottorpregnskaber gradvis er i færd med at arbejde sig ud af det gamle styktoldprincip over imod et varemængdeprincip, der ikke graduerer efter emballageform, men efter varemængde. Derved bliver varebenævnelse en nødvendighed i en lang række poster f. eks. fad vin, hør, øl og osmund og tønne salt, løg og vin, der adskilte sig fra den normale emballagetakst. Ved vanens magt trænger varebenævnelserne derfor gradvis ind også i poster med enhedstakst beregnet efter emballagen, hvor det strengt taget ikke var nødvendigt. I disse poster kan det imidlertid ikke forventes, og hvis varebenævnelsen mangler, kan det ikke betragtes som en forglemmelse eller mindre fuldkommenhed i regnskabsførelsen. Det er tværtimod ganske i overensstemmelse med det oprindelige styktoldprincip.

Når varebenævnelsen er konstateret udeladt for pakker og korsbånd med klæde og skind og for kramemballagerne, er det således ikke et udeladelseskriterium, der er bestemt af disse varer, men af enhedstaksten for emballagen. Heraf følger, at de ubenævnte tønder ikke behøver at indeholde bestemte varer f. eks. kramvarer, selv om det er givet, at tønder med kramvarer må være forekommet i andre regnskaber end 1484/85, 1491/92 og 1519, hvor de er direkte registreret. Der kan også godt have været flere tønder med kramvarer de pågældende år blandt de ubenævnte tønder; men det er højst usandsynligt, at den manglende varebenævnelse ikke også skulle have ramt andre varer emballeret i tønder til

enhedstaksten. På bilag 6 ses Hasenwinkels og Lutke Mollers returfragter sydpå meget hyppigt at være sammensat af skind i deger eller pakker og smør i fjerding eller tønder. Enkelte gange forekommer også talg, fedt og honning i tønder. Når man træffer fragter med skind og ubenævnte tønder som f. eks. Hasenwinkels 14/3, 27/3, 20/10 og Mollers 23/1, 17/4 er det derfor nærliggende at antage, at disse tønder i lighed med de øvrige fragter har indeholdt smør, talg, fedt eller måske honning til tøndeemballagens enhedstakst. Derimod er der større sandsynlighed for, at de to fragtmænds mange ubenævnte tønder på deres nordrejser har indeholdt importvarer f. eks. kramgods.

Foruden tønder forekommer i visse tilfælde fjerdingen ubenævnte. I Gottorpregnskaberne er fjerding ellers navnlig et almindeligt mål for smør, derimod træffes det aldrig som del af kramtønder. Der er vist god grund til at antage, at fjerding smør kunne ekvivalere med tønder og halve tønder smør, så der ikke er nogen forskel på f. eks. 10 fjerding smør og 2 tønder smør 2 fjerding eller $2\frac{1}{2}$ tønne smør. Det er helt givet, at de 2 fjerding i mellemste eksempel knytter sig til de 2 tdr. smør og altså ikke skal betragtes som ubenævnte. I enkelte tilfælde kunne fjerding nævnes først f. eks. 3 fjerding smør 1 tønne, hvor tønnden må formodes at knytte sig til de 3 fjerding smør og altså ikke tør betragtes som ubenævnt [54]. Når tønne og fjerding forekommer sammen f. eks. 5 tønder 1 fjerding uden varebenævnelse, er der stor sandsynlighed for, at det drejer sig om en smørfragt, i det mindste kan f. eks. kramvarer lades ude af betragtning [55].

De mange tønder uden klar varebenævnelse i Gottorpregnskaberne kunne således indeholde såvel importvarer f. eks. kramgods, som også eksportvarer f. eks. smør, og det vil være rimeligt at formode, at det er styktoldprincippet enhedstakst for tønneemballagen, der er årsagen til, at så mange tønder er opført uden varebenævnelse. Man må derfor gå ud fra, at disse tønder eventuelt kan repræsentere et mængdetilskud til alle de varer, der emballeredes i tønder til enhedstakst. Nogen klar forestilling om, hvor stort dette mængdetilskud har været for de enkelte varer, vil det blive meget vanskeligt at erhverve. En detailundersøgelse af posternes varekombination og transportretning vil i nogle tilfælde kunne hjælpe til at skelne mellem import- og eksportvarer. Kombinationen af tønne og fjerding vil sandsynliggøre smørfragter og i alt fald udelukke kramvarer. Men de mange tønder uden varebetegnelse betyder altså et usikkerhedsmoment i mængdebestemmelsen af en lang række varer. Netop den kendsgerning, at så mange varer influeres af denne usikkerhedsfaktor, vil dog samtidig gøre det sandsynligt, at fejlen på den enkelte vare vil begrænses noget.

7. Varesortiment og værdi

Da hverken Gottorptolden eller de øvrige benyttede regnskaber til denne fremstilling hviler på vareværdien, kan det altså ikke lade sig gøre at beregne de fortoldede varers værdi efter toldbeløbet [1]. Noget præcist billede af varemængdernes indbyrdes værdiforhold eller det samlede varevolumens værdi lader sig derfor ikke tilvejebringe. Derimod skulle det være muligt at finde frem til omtrentlige værdistørrelser, hvis man kender varemængden og kan fremskaffe en brugbar normalpris, der kan gælde som en rimelig gennemsnitspris [2]. Vanskeligheden ved en sådan fremgangsmåde kan ligge dels i mængde, dels i pris. Da toldoprævnningen er bygget på styktoldprincippet, som ikke ubetinget behøver at rette sig efter mængdeforholdet, har det ikke været muligt for en række varers vedkommende med større sikkerhed at rekonstruere en samlet varemængde på grundlag af de anførte emballageenheder. En enhedspris er desuden vanskeligere at anslå for visse varer end for andre, fordi varekvalitet eller varierende varesorter i nogle tilfælde kan betyde væsentlig prisdifferentiering, og regnskaberne giver i princippet netop ingen oplysninger om varesorter eller kvalitet [3]. Endelig forekommer der en del emballager i regnskaberne, der på grund af manglende varebenævnelser ikke eentydigt lader sig placere på varekategori. Med disse usikkerhedsmomenter er det indlysende, at værdien af visse varer kun lader sig anslå som en i høj grad tilnærmet størrelsesorden.

Schwetlik er opmærksom på disse usikkerhedsmomenter og vælger derfor at lade de varer, der mest afgørende berøres heraf, helt ude af betragtning. Dette er der i sig selv intet angribeligt i; men det må meget naturligt få afgørende indflydelse på rækkevidden af de konklusioner, man derefter tør drage af resultaterne. Når Schwetlik f. eks. konstaterer, at værdien af 28.418 okser i 1501 langt overstiger værdien af 261 tdr. smør og 22 tdr. salt, er det naturligvis ganske irrelevant deraf at slutte, at okseeksporten helt dominerer over for samtlige andre varemængder fra regnskabet dette år [4]. Det er for så vidt ikke usandsynligt, at påstanden kan være rigtig; men den kan blot ikke baseres på sammenligningen med værdien af de små mængder smør og salt, der i denne forbindelse er ganske ligegyldige. Hvis nogen varegruppe overhovedet har chance for at distancere okserne værdimæssigt i disse Gottorpregnskaber, må opmærksomheden samle sig om heste, klæde eller kramvarer, og for krigsårene 1510–11 kunne man eventuelt tænke sig, at de store humletransporter kunne komme i betragtning [5]. Men netop disse varegrupper har

Schwetlik med undtagelse af humle givet afkald på at værdibestemme, hvorfor resultatet af hans værdiundersøgelser må være givet på forhånd og følgelig har mindre interesse.

a. Humle – okser 1510–11:

For et enkelt år, nemlig 1510, når Schwetlik dog til det resultat, at humletransporterne i værdi må have oversteget okseeksporten, men understreger korrekt, at året har unormal stor humletransport og særlig lav okseeksport [1]. Undersøgelsen er baseret på en dromtpris på ca. 4 mk.lyb., der med 13.875 dromt humle giver 55–56.000 mk.lyb., og en oksepris på 3 mk.lyb., der med 14.223 okser giver 42–43.000 mk.lyb. Hertil kommer, at Schwetlik har iagttaget $72\frac{1}{2}$ sæk og $216\frac{1}{2}$ foder humle dette år, som jo er fortoldet til langt højere tarif end dromten, men som Schwetlik i følge sit princip ikke indlader sig på at prisbestemme [2]. Til trods for, at humle til 30 % af toldbeløbet på denne måde ikke indgår i undersøgelsen, overstiger Schwetliks humleværdi dog okseværdien med ca. 30 %, så det er intet under, at han med sindsro fastslår, at humle i dette år må have oversteget okserne i vareværdi.

Det er imidlertid en svaghed ved værdiberegningen for humle, at de to store emballager slet ikke indgår i vurderingen, hvilket straks vil fremgå ved en betragtning af 1511. Med 8.969 dromt humle til samme pris når Schwetlik til ca. 36.000 mk.lyb., mens 18.985 okser a 3 mk.lyb. må give ca. 57.000 mk.lyb. [3]. I 1511 udgør humleposterne i sæk og foder imidlertid 40 % af toldbeløbet for humle, så hvis resultatet for en umiddelbar betragtning må forekomme ganske oplagt for 1510, så må det siges at være i høj grad tvivlsomt for 1511, hvilket Schwetlik forsigtigvis slet ikke tager stilling til.

Spørgsmålet er imidlertid, om humleværdien virkelig så indlysende overstiger okseværdien i 1510, som Schwetliks beregning lader formode. Dette må afhænge af, om præmisserne, mængde og pris, holder stik. En kontroloptælling af regnskabet giver med uvæsentlige smådivergenser de samme mængdestørrelser, som Schwetlik er nået til. Hans oksepris 3 mk.lyb. synes anslået på grundlag af to priser fra 1501: 3 mk. $3\frac{1}{2}$ sk.lyb. og 3 mk. 1 sk.lyb. [4]. Den er dog muligvis en anelse for lav. I 1511 købte amtmanden i Tønder okser for 5 gl. parret (1 gl. = $1\frac{1}{2}$ mk.lyb.), hvilket giver en oksepris på 3 mk. 12 sk.lyb. [5]. Med denne pris som grundlag bliver værdien af okserne 53.336 mk. 4 sk.lyb. i stedet for Schwetliks 42.669 mk.lyb., eller afrundet godt 50.000 mk.lyb. [6].

Mere afgørende er imidlertid dromtprisen 4 mk.lyb., der i følge Schwetlik hviler på en udgiftspost i Gottorpregnskabet 1510:

7 dromt 29 skippund humle kostede 29 mk. 8 sk. 6 p. med en pris på 10 p. pr. skippund.

På grundlag af de 10 p. er prisen for de 20 skippund regnet ud til $1\frac{1}{2}$ mk. 2 p., som derpå er fradraget i det samlede beløb, hvorefter de resterende 28 mk. 4 p. regnes for prisen for de 7 dromt [7]. Det er blot besynderligt, at Schwetlik slet ikke har gjort sig nogen tanker om forholdet mellem den anførte skippundpris og den fremkomne dromtpris. Hvis der skal være noget rimeligt indbyrdes forhold mellem de to priser, skulle 1 dromt humle veje 76 skippund, så det er indlysende, at beregningen må være gal. Det forklarer noget, at der i den pågældende udgiftspost ikke står skippund, men skæpper [8]. Alligevel er situationen ikke reddet, for en dromt var ikke 76, men formentlig 48 skæpper, så de to priser vil altså ikke kunne bringes i overensstemmelse med hinanden [9]. Der må således være en fejlskrift i posten. En optælling af beløbene på siden giver 46 mk. 1 sk. 6 p., mens sidesummeringen lyder på 36 mk. 1 sk. 6 p., så der er åbenbart et af beløbene, der er skrevet 10 mk. for stort. Da humleposten er den eneste, der overstiger 10 mk., er det mest rimeligt at antage, at den i stedet for 29 mk. skulle lyde på 19 mk. 8 sk. 6 p.lyb., hvilket med Schwetliks beregningsmåde får meget alvorlige følger for dromtprisen, som i stedet for 4 mk. daler til 2 mk. 9 sk. Hermed vil der imidlertid bringes overensstemmelse mellem dromtpris og skæppepris, så der kan næppe herske tvivl om, at udgiftsposten til humle virkelig ved en fejlskrift må være opført 10 mk. for høj [10]. Dromtprisen, der skal regnes med på grundlag af dette eksempel, bliver følgelig 2 mk. 9 sk.lyb. Det er imidlertid ikke den eneste humlepris, der kan hentes i regnskabet fra 1510. Går man 2 sider tilbage i regnskabets udgiftsposter, finder man en pris på 1 gl. ($=1\frac{1}{2}$ mk.lyb.) for en dromt humle [11]. Det er således ikke så indlysende, hvilken pris man skal vælge som grundlag for en værdibestemmelse af humlemængden i 1510. Med den højeste pris som grundlag vil dromtmængden få en værdi på 36–37.000 mk.lyb. i stedet for Schwetliks 55–56.000 og med den laveste endog kun 20–21.000 mk.lyb. [12]. Men hertil kommer jo humlen, der er fortoldet i foder og sække. Hvis man omregner disse enheder til dromt efter tarifmæssig takst, hvilket næppe vil være urimeligt (se s. 152 f), når man op på 52–53.000 mk.lyb. med højeste pris som grundlag og ca. 30.000 mk.lyb. med laveste [13].

En gennemsnitspris på 2 mk. 9 sk.lyb. pr. dromt humle vil således give en samlet humleværdi på godt 50.000 mk.lyb. altså af samme størrelsesorden som okseeksporten med en gennemsnitspris på 5 gl. parret, mens en gennemsnitspris på 1 gl. pr. dromt humle vil give en væsentlig lavere værdi. Hvis begge humlepriser skal tages i betragtning, kan man

nok tvivle om, at humlemængden i 1510 har kunnet nå op på en værdi af 50.000 mk.lyb.; men det kan måske også godt have knebet for okserne, for den anvendte oksepris gælder utvivlsomt staldøksne, mens 40 % af okserne i 1510 fortoldedes som græsøksne om efteråret (se s. 182) og næppe kan takseres så højt [14]. På dette grundlag vil det være rigtigst at sige, at det kan være tvivlsomt at afgøre, om humle eller okser har vejet tungest værdimæssigt i 1510. For 1511 vil de tilsvarende værdital på samme grundlag fordele sig med 37–38.000 mk.lyb. efter den høje humlepris og ca. 22.000 mk.lyb. efter den lave humlepris, mens okserne når helt op på ca. 70.000 mk.lyb. [15]. Selv om ikke mindre end 60 % af okserne fortoldedes om efteråret, er forskellen på tallene dog så stor, at der ikke kan være tvivl om, at okseværdien må have oversteget humleværdien i 1511 [16]. Mens Schwetliks tal efterlod det indtryk, at humle klart distancerede okser værdimæssigt 1510, mens en afgørelse for 1511 kunne være tvivlsom, nås altså her til det resultat, at okseværdien har været indlysende højere end humleværdien i 1511, mens det kan være vanskeligt at afgøre for 1510.

Det skal dog siges, at det er et krigsfænomen, der i 1510 bringer humleværdien op på samme størrelsesorden som værdien af okseeksporten. Dels er oksetallet halveret i forhold til de foregående regnskaber, dels er humlemængden mindst 8-doblet [17]. Der var udførselsforbud for danske okser om efteråret 1510, og Lybæk har ganske sikkert indstillet sine skibsfragter af humle til Danmark, så der har været brug for tilførsler i meget større målestok end normalt ad landvejen [18]. Desuden brugtes der i krigstid langt større humlemængder end normalt til ølbrygning til hær og flåde. Det er således ikke vanskeligt at finde forklaring på den unormale mængdefordeling, men siden den har kunnet regulere sig så prompte, må prisforholdene i Danmark have spillet ind. I den forbindelse er det væsentlig at understrege, at ovenanførte beregninger for såvel okser som humle bygger på handelspriser fra hertugdømmerne, der for begge varers vedkommende må betragtes som gennemgangsland [19]. Selv om den danske efterspørgsel efter humle meget vel kan have påvirket priserne i opadgående retning også i hertugdømmerne, er der dog næppe tvivl om, at de danske humlepriser har ligget en del højere, influeret af krigskonjunkturerne og det lybske leverancestop. Til sammenligning kan anføres, at en dromt humle, der i 1521 i Malmø kostede 4 mk.da., i 1517–18 under krigen med Sverige kunne nå op i den dobbelte pris og i 1522–23 under krigen med hansestæderne noget lignende [20]. I 1505 købte dronning Christine humle til 3 mk.da. dromten, hvilket formodentlig har været en ret normal pris. Til samme pris kunne hun endnu i marts 1510 købe 2 dromt humle; men den 21.

april kom den lybske krigserklæring, og prisen må sikkert ret hurtigt være gået i vejret [21]. Regnskaberne viser selv fortræffeligt situationen, som må være baseret på sådanne danske prisbevægelser [22]. Man tør sikkert trygt, til trods for dronning Christines pris i marts 1510, anslå værdien af humlemængderne i regnskaberne 1510 og 1511 en del højere målt med afsætningspriserne i Danmark end det resultat, der netop er nået, målt med hertugdømmernes priser. Værdien af regnskabernes vare-mængder kan altså ikke betragtes som absolutte størrelser, men må afhænge af grundlaget, man anlægger [23]. En sammenligning mellem humleværdien målt med danske afsætningspriser og studeværdien målt med danske opkøbspriser, ja selv med hertugdømmets mellemhandelsindkøb kan derfor ikke siges at have interesse, da grundlaget ikke er det samme. I så fald er det studepriserne ved Elben eller i Holland, der skal bruges.

b. Heste – okser:

Med god grund har Schwetlik fremhævet de meget store prisforskelle på heste [1]. I 1469 træffes da også to todsatser i Malmø for henholdsvis heste over og under 20 mk.'s værdi [2]. I nogle tilfælde er det dog vist muligt at sondre visse kvalitetskategorier ud i det ret store prismateriale, der står til rådighed. I begyndelsen af 1470'erne har Christian I købt 1 hest af Henneke Ahlefeldt for 100 mk.lyb. [3]. Det må have været en speciel fin kvalitetshest, muligvis til kongens eget brug, for omtrent samtidig foretages kongelige indkøb af 4 heste til 150 mk.lyb., og til felttoget mod Sverige i 1471 vurderes holstenske adelsmænds stridsheste til ca. 50 mk.lyb. [4]. I 1494 lader hrt. Frederik indkøbe en hest på en polsk rejse til 70 gl., og i 1507 betales 75 rh. gl. for 1 hest, der skal foræres til markgreven af Brandenburg. Her har vi atter fyrstehestene til ca. 100 mk.lyb. Den samme pris betales for en hærførerhest til hrt. Frederiks marsk, Otto Rantzow [5]. Prisen på den adelige stridshest træffer vi igen 1507, da hrt. Frederiks kammermester, Clawes Rantzow, får 30 gl. for 1 »telder« [6]. De bedre heste fra de adelige stod, der kunne tilbydes fyrsterne til deres egne stalde, lå dog gerne i en lidt højere pris end stridshestene. Dronning Christine lod i 1500 købe en sådan hest hos lensmanden på Kalundborg for 80 mk.da., og i 1507 betalte hun 40 rh.gl. for en hest hos lensmanden på Hindsgavl [7]. I årene omkr. 1500 var 40 gl. netop en hyppigt tilbagevendende pris i hrt. Frederiks regnskaber, når han opkøbte heste hos de holstenske adelige. Visse prisudsving kan iagttages med 35–37 gl. som laveste pris og 48–50 gl. som højeste [8]. Disse fine stodheste var bortset fra de få egentlige fyrsteheste den dyreste kvalitet; men de optrådte sikkert kun undtagelsesvis i hestehandlernes brogede kobler. For

at forbedre den hjemlige avl importeredes ikke sjældent hingste og hopper fra Frisland og Holland. Bispen i Vendsyssel gav i 1536 100 rh.gl. (ca. 290 mk.da.) for en frisisk hingst, og omkr. 1500 købte hrt. Frederik 7 hopper hjem fra Enkhuizen til ca. 20 gl. stykket [9].

Der var naturligvis langt fra disse værdifulde kvalitetsheste ned til bøndernes heste. I 1506–07 nævnes flere gange bondeheste til 5, 5¹/₂ og 6 mk.da. [10]. De billigste salgsheste lå dog sikkert på 8–10 mk. Dronning Christine gav i 1510 10 mk.da. for en hest til et sendebud, i 1520 8 mk.da. for en hest til et bud til Lüneburg, i 1504 9 mk.da. for en hest til en kammersvend, og i 1505 fik hun 3 små heste, de såkaldte klippere, for i alt 30 mk.da. [11]. Hendes egne foler stod åbenbart i en lidt højere pris. Da hun i 1504 solgte foler, svingede priserne mellem 10¹/₂–11 og 14–15 mk.da. [12]. Blandt køberne bemærkes bgm. Hans Jacobsen fra Kolding og Peder Docter og Jep Christensen fra Ribe, der alle tre genkendes som hesteprangere fra Gottorpregnskaberne [13]. Gennemsnitsprisen for de 14 foler i 1504 ligger på 12–12¹/₂ mk.da. Nu begynder vi vist at nærme os det mere normale prisniveau, som har interesse i denne forbindelse. Et par af Gottorpregnskaberne hesteprangere har også købt heste hos Niels Clementsen. Lybækkeren Thomas Bokerforer har bl. a. købt 3 heste i 1507 for 38 mk.da. eller 12–13 mk.da. pr. hest [14]. Per Madsen fra Kolding har i 1515 en hest til gode til 14 mk.da.'s værdi, og i 1507 har han bl. a. købt en brun hest til 20 mk.da. [15]. En udenlandsk købmand fik i 1512 3 heste hos Niels Clementsen til 12 gl. (30 mk.da.) hver og 1 til 6 gl. (15 mk.da.) [16]. I 1504 har Hinrick Kleysen fra Odense (se s. 241 f) købt 1 ung hest til 11 gl. (27¹/₂ mk.da.) og 2 heste til 10 mk. hver af dronning Christine [17]. De to billige tilhørte hendes tjenerskab. Her er altså vitterligt en række opkøbspriser betalt af prangere, der fortæller heste i Gottorpregnskaberne. Selv om man sikkert ganske roligt kan se bort fra toppriserne på fyrstehestene og blomsten af de adelige stod, når man søger en rimelig normalpris for prangerkøberne i Gottorpregnskaberne, så viser selv disse notoriske opkøbspriser for salgsheste, der ikke kan lades ude af betragtning, altså et udsving fra 10–30 mk.da. i begyndelsen af 16. århundrede [18]. Den 11/7 1511 fik Otte Drews fra Stade udførselstilladelse for »100 øxne oc nogle smaa heste paa 20 eller 24 marc«. Otte Drews var storeksporthør af heste i Gottorpregnskabet 1511. To dage før nævnte tilladelse har han fortoldet 40 heste, og den 1. sept. fortoldede han påny 33 [19]. Det er nærliggende at sætte dette sidste kobbel i forbindelse med anførte eksportlicens, og prisniveauet passer ind i det prisinterval, de få eksempler har afstukket. Gennemsnitsprisen for de 12 heste indkøbt hos Niels Clementsen og dronning Christine kan regnes ud til

godt 18 mk.da. Regnes dronningens 14 foler med, nås en gennemsnitspris for 26 dyr på 15–15½ mk.da. Ved dette udvalg er folerne dog hestene i overtal, hvilket ikke er tilfældet i regnskaberne, så gennemsnitsprisen må af den grund snarest betragtes som lidt lav. I dronning Christines og hrt. Frederiks hofholdningsregnskaber træffes også jævnlig priser i dette mere almindelige handelsniveau mellem 10 og 30 mk.da. I 1505 fik markgreven af Brandenburgs sendebud en hest til 16 mk.da., en hest til en kongelig skriver kostede år 1500 11 rh.gl., og 1520 ofrede dronning Christine en hest til 12 rh.gl. til sin vildtskytte [20]. En klipper omsættes i 1500 til 8 gl., i 1503 til 7 gl. og i 1507 til 4 gl. [21].

I årene omkr. 1520 kan hentes nogle priser fra Ditlev Enbecks regnskabsbog, som karakteriserer det prisniveau, en dansk købmand sikkert normalt bevægede sig i. I 1519 har han solgt 1 hest til en lybækker for 9 gl., og i 1523 leveres 6 heste til en lybækker for 120 mk.da. [22]. I 1520 forekommer 26 mk.da. som salgspris, i 1521 som købspris hos en anden købmand [23]. Mellem ca. 15 og 25 mk.da. synes i det hele taget at have været et normalt prisleje for Enbecks hestehandler, i hvert fald i eksporthandelen; den indenrigske afsætning gik gerne lidt billigere [24]. Kun en enkelt gang har Ditlev Enbeck købt en af de lidt dyrere adelsheste til 40 mk.da. af den senere ærkebiskop Aage Jepsen Sparres stod [25]. Den var dog såre langt fra det prisniveau, man tilbød de fyrstelige stalde, ja, endog fra det normale adelige stridshingstepriser [26]. Enbecks priser bekræfter således den opfattelse, at hovedparten af hestprangernes kobler i Gottorp i begyndelsen af 16. århundrede formentlig vil befinde sig i et prisleje, der svinger mellem ca. 10 og 30 mk.da.

Læser man de lybske erstatningskrav fra 1503 igennem, baseret på overløst lidt i de foregående år, belæres man imidlertid om ganske andre priser [27]. Vor gamle kending, fragtmænden Lutke Moller, er 28/6 1502 mellem Hamborg og Ulzburg blevet berøvet 4 heste til en værdi af 60 rh.gl. Samtidig mistede en anden lybækker 3 heste til en værdi af 50 rh.gl. Den 30/10 1496 havde Lutke Moller desuden mistet 8 heste til en værdi af 200 mk.lyb., og den hyppigt registrerede lybske perdekoper Hinrick Reyse eller Reysige har i 1500 mistet 2 heste ved Wonnekenbroke mellem Lybæk og Hamborg, som han vurderer til 51 mk.lyb. Samme år skal amtmanden på Hanerau have frataget en lybsk købsvend 2 heste til værdi af 82 rh.gl. [28]. De 2 sidste heste skulle altså have svaret i værdi til de fine adelige heste til ca. 40 rh.gl., mens de øvrige 17 svingede mellem 15 og 17 rh.gl. eller 22–25 mk.lyb., hvilket i 1503 svarede til ca. 40 mk.da. Disse priser lader sig imidlertid ikke sammenligne med de foregående. Her er ikke tale om danske opkøbspriser, men en vurderingssum anslået efter, hvad hestene kunne forventes at indbringe, og den er ganske givet ikke

sat for lavt. Der er regnet med et beløb at slå af på. Kun en enkelt gang er anført en anskaffelsespris, nemlig for 3 heste, som kongen i Malmø lod fratage en lybækker, der havde købt dem for 3 stkr. leidisk klæde og betkostet 8 ugers opstaldning på dem [29]. De anslås til 50 rh.gl., altså en lignende pris som de øvrige 17. Gennemsnitsprisen for de 20 heste bliver herefter på 24–25 mk.lyb., og regnes de 2 dyre heste med, bliver gennemsnitsprisen 27–28 mk.lyb. Vi har her utvivlsomt at gøre med maksimumspriser, der efter al sandsynlighed også skulle tilgodese tabt for-tjeneste. Skulle erstatningskravet have udsigt til at give positivt resultat, kan priserne imidlertid ikke være ansat bag al fornuft, og hvis de 3 Malmøheste virkelig har kostet 3 stkr. leidisk klæde, har de i alt fald ligget i overkanten af det prisinterval, der er iagttaget for danske opkøbspriser [30]. Erstatningssummerne må i det mindste bringe vidnesbyrd om, at det ikke var utænkeligt, at heste i dette værdiniveau kunne passere Gottorp toldsted på tyske opkøberes hænder. Selv om det ganske givet ikke var så almindeligt, som de få erstatningseksempler kunne lade for-mode, må denne kendsgerning dog tendere mod at hæve det samlede værdiniveau af hesteeksporten målt med de danske opkøbspriser, vi netop har iagttaget mellem ca. 10 og 30 mk.da. Det er indlysende, at over for et så betydeligt prisudsving efter kvalitet, må de årlige konjunkturer og en eventuel svag prisstigning i den snes år, der ligger mellem 1498 og 1519, have spillet en ganske underordnet rolle.

Schwetlik angiver nogle få oksepriser [31]. Blandt udgiftsposterne i Gottorpregnskabet fra 1501 optræder indkøb af 46 par okser til 6 mk. 7 sk.lyb. parret, hvilket giver 3 mk. 3 sk. 6 p. pr. okse, og indkøb af 55 okser til 4 rh.gl. 2 sk.lyb. parret, hvilket giver 3 mk. 1 sk. pr. okse. I 1492 noteres en indkøbspris i Ribe på 1 mk. 7 sk. 5 p.lyb., og i 1499 betaler amtmanden i Plön, Hartwig Pogwisch, i Kiel $7\frac{1}{2}$ mk.lyb. for 1 fed okse. Schwetlik er opmærksom på, at Pogwisch' pris i Kiel er en forholdsvis høj pris, men anvender den dog alligevel til sin værdiberegning for 1498 [32]. Han gør ligeledes opmærksom på, at indkøbsprisen i Ribe må være væsentlig lavere, end en salgspris ville være. De to sidstnævnte priser kan imidlertid næppe referere til den samme vare. Pogwisch' pris gælder udtrykkeligt en fed okse; men de danske okser i Gottorpregnskaberne var ikke fede okser. Selv den bedste kvalitet, der var holdt på staldfoder om vinteren og udførtes i forårmånederne, gik under betegnelsen magre okser [33]. Den egentlige fedning foregik i marskegnene, og Pogwisch' pris gælder utvivlsomt en marskfedet okse, så den er uanvendelig som normalpris for Gottorpregnskabernes okseflokk, der så at sige uden undtagelse har været magre okser [34].

Priserne fra Gottorpregnskabet 1501 på godt og vel 3 mk.lyb. har

sikkert været handelsprisen i hertugdømmerne omkr. århundredskiftet ved opkøb af de nordfra kommende staldøksne. Denne pris kan yderligere underbygges gennem et indkøbsregnskab for okser til hertugen tidsfæstet til ca. 1490 [35]. Indkøbet omfatter i alt 234 okser, og priserne i lybsk mønt svinger mellem $2\frac{1}{4}$ og $3\frac{3}{4}$ mk. Yderpriserne er dog sjældne. Kun 5 okser kostede over 3 mk. 6 sk., og kun 12 gik under 2 mk. 12 sk. Gennemsnitsprisen for de 234 okser kan udregnes til 2 mk. 15 sk. $10\frac{1}{2}$ p., så 3 mk.lyb. tør vist fastsættes som en yderst rimelig gennemsnitspris for dette indkøbsregister med ret normale udsving mellem $2\frac{3}{4}$ mk. og 3 mk. 6 sk. Clawes Anckersen og Laurens Jensen leverer ret store partier på 76 og 29 okser. Clawes Anckersen fra Haderslev træffes i Gottorpregnskabet fra 1491/92 med store hestekobler, derimod ingen okser. Først i 1497 opføres han med okser [36]. Heller ikke Laurens eller Las Jensen fortæller okser i de ældste Gottorpregnskaber, men er derimod registreret i Gottorp 1498 med 49 okser og atter i 1501 med langt større flokke [37]. Heraf tør man vist roligt udlede, at indkøbsregistret i alt fald ikke ligger forud for 1490, men snarere lidt senere. Priserne sammenholdt med de 2 indkøbspriser fra Gottorpregnskabet 1501 må ganske sikkert være brugbare indkøbspriser i hertugdømmerne for staldøksne fra regnskaberne 1498 og 1501.

Imidlertid var jo kun forårseksporten i en fedningsstandard, der hidrørte fra staldforplejningen i vintermånederne. Eksporten i efterårsmånederne omfattede dyr, der havde gået på græsmarksarealerne eller overdrevet, de såkaldte græsøksne, som må have ligget i et væsentligt lavere prisniveau [38]. Det er vist ikke usandsynligt, at opkøbsprisen fra Ribe 1492 netop gælder denne type græsøksne, som fandt afsætning på Ribe efterårsmarked. Hvis det er tilfældet, er der god forklaring på de 3 prisniveauer, Schwetlik har iagttaget med ganske få års mellemrum i en periode, hvor hverken betydelige pristigninger eller særlige konjunkturudsving i øvrigt kan formodes at have spillet ind. Hvis Ribeprisen på ca. $1\frac{1}{2}$ mk.lyb. gælder græsøksne, lader den sig anvende på efterårseksporten, ligesom prisen på staldøksne på ca. 3 mk.lyb. kan bruges som middelpris for forårseksporten, mens de marskfedede okser, således som Pogwisch' pris i Kiel viser, lå helt oppe på $7\frac{1}{2}$ mk.lyb. og normalt ikke vil forekomme blandt regnskaberne okseflokkene.

Vil man forsøge en sammenligning mellem værdien af hesteeksporten og studeeksporten i Gottorpregnskaberne, må det imidlertid bemærkes, at niveauet for hestepriiserne ikke hvilede på holstenske handelspriser, men på danske indkøbspriser [39]. For oksernes vedkommende står også enkelte danske priser til rådighed fra den første snes år af 16. århundrede. I 1506 fik Niels Clementsen løfte om 2 øksne eller 8

mk., året efter 2 øksne eller 10 mk. og 4 øksne eller 20 mk. og i 1509 3 øksne eller 15 mk. [40]. En bonde skylder ham i 1506 en okse så god som 4 mk. En Randersborger skal i 1507 give ham en okse så god som 5 mk. [41]. Samme år lod han købe 5 øksne for 22½ mk. 2 sk., hvilket giver 4½ mk. 1 hvid pr. okse [42]. I 1509 sælges øksne på Fyn til 4¼ à 4½ mk. stykket, og året efter er prisen på Langeland ca. 5½ mk. [43]. I Alborgregnskabet fra 1518 lader kongen 6 mk. pr. okse afskrive i sin gæld til en Ribestudehandler [44]. Det har været de danske priser på staldøksne i begyndelsen af 16. århundrede. Græsøksne og ungkreaturer var billigere. I 1506 takseredes 2 unge okser, der bruges som plovstude, til 6 mk. tilsammen [45]. Hvis man anslår de danske priser på staldøksne til 4–5 mk. i første årti og måske 5–6 mk. i andet årti af 16. århundrede, har man sikkert truffet prislejet i dansk mønt så nogenlunde.

En sammenligning mellem disse priser for staldøksne og det samtidige prisniveau for den mere almindelige kvalitet af heste, som formentlig har domineret i Gottorpregnskabernes hestekobler, vil således vise, at selv de billigste heste kostede lige så meget som to staldøksne [46], og de lidt dyrere kunne udmærket løbe op på 4 eller 5 gange prisen på en staldfodret okse. Prisen på græsøksnene i efterårseksporten har tilmed været kendelig lavere end på staldøksnene om foråret, måske ikke stort mere end det halve, hvis de forannævnte priser i lybsk mønt tør tages som udtryk for dette forhold. I skema er opført afrundede tal for heste- og okseeksporten i Gottorp og dertil forårseksportens andel af den samlede okseeksport [47]:

	Heste	Okser	Heste i % af okser	Forårs- okser	Forårsokser i %
1484/85	4.500	13.000	34,6	2.500	19,2
1491	3.400	18.200	18,7	6.700	36,8
1498	4.500	18.700	24,1	6.200	33,2
1501	4.600	28.300	16,3	9.600	33,9
1508	4.100	26.100	15,7	9.400	36,0
1510	4.200	14.100	29,8	8.700	61,7
1511	5.500	18.900	29,1	7.700	40,7
1519	2.900	29.200	9,9	20.900	71,6

Kolonne 3 angiver hestetallets andel af studetallet i procent og kolonne 5 forårsstudene i procent af den samlede studeeksport.

Af tabellen fremgår det, at alene værdien af forårseksporten af stude i 1519 ville kunne måle sig med værdien af den samlede hesteeksport, selv om gennemsnitsprisen for heste var 7 gange prisen på staldokser. Det kan derfor betragtes som givet, at studeeksporten i 1519 langt overgik hesteeksporten i værdi [48]. I 1484/85 vil værdien af hesteeksport-

ten derimod overstige værdien af okserne, hvis middelpriisen på en hest blot har svaret til 3 gange prisen på en staldokse, i kraft af den store dominans af efterårseksportens billige græsøksne. Hvis de tidligere anførte prisvurderinger for heste og okser holder stik, kan det betragtes som hævet over enhver tvivl, at hesteeksporten i 1484/85 må have oversteget okseeksporten i værdi. For de øvrige år kan spørgsmålet vel være lidt vanskeligere at løse; men det er vist ikke så givet, at værdien af studeeksporten ubetinget har været størst i alle årene. En fingeret beregning for 1498 vil illustrere forholdet. Hvis vi f. eks. anslår en gennemsnitspris for heste på 12 mk., for forårsstude på 4 mk. og for efterårsstude på $2\frac{1}{2}$ mk., vil værdien af hestene andrage ca. 54.000 mk., forårsstudene ca. 25.000 mk. og efterårsstudene ca. 31.000 mk. Med en gennemsnitspris for heste på 15 mk., for forårsstude på 5 mk. og for efterårsstude på 3 mk., vil værdien af hestene beløbe sig til ca. 67.500 mk., forårsstudene til ca. 31.000 mk. og efterårsstudene til ca. 37.500 mk., så der skal ikke store divergenser til i disse priser, før vægtskålen vil veje ned til fordel for hestene [49]. For krigsårene 1510–11 er det vist også højst tvivlsomt, at værdien af studene har oversteget hestene. Disse beregninger bygger imidlertid på indkøbspriser i Danmark og udelukker begribeligvis ikke, at det indbyrdes forhold mellem hestenes og oksernes salgsværdi på de fremmede markeder kan have været et ganske andet.

c. Klæde – okser:

Til rådighed for en værdibestemmelse af klædetransporten forbi Gottorp står først og fremmest en række priser i de lybske pundtoldregnskaber fra begyndelsen af 1490'erne, der i visse tilfælde kan suppleres med enkelte andre priser [1]. Dette grundlag angiver klædepriserne i Lybæk, hvorpå de lybske købmænd vil lægge en fortjeneste ved afsætningen i Danmark, der bringer priserne op på de danske salgsprisers niveau. Sammenligningsgrundlaget med okserne må derfor nærmest blive de danske købmænds opkøbspriser, hvorpå de lægger deres gevinst ved afsætning til de fremmede købmænd, altså de samme oksepriser, der er iagttaget under sammenligningen mellem heste og okser. Klædepriserne varierer stærkt mellem de forskellige sorter, og da man ikke kender fordelingen mellem sorterne i regnskaberne, kan man kun indskrænke sig til teoretiske beregninger over klædemængdens værdi under forudsætning af, at hele varemængden bestod af en enkelt klædesort. Ad denne vej vil opstå visse ret grove økonomiske størrelsesordner, hver for sig knyttet til værdigrundlaget i en enkelt klædesort, og med udgangspunkt heri må værdiintervaller for de enkelte regnskabsår kunne opstilles. Disse rummelige

intervaller må tage skyldigt hensyn til den ret grove beregningsmåde og den meget store fejlmargen, som en sådan beregning uvægerlig må være behæftet med. Først skal anføres nogle betragtninger over prisgrundlaget.

For hver enkelt klædesort må opereres med terlingmål og terlingpris for at have et ensartet grundlag. Det vil sige, at alle pakker til normaltakst anslås til terlingværdi. Dette kan naturligvis indebære en fejlkilde; men de graduerede takster for de små pakker borger dog for, at den næppe kan være så overvældende stor, og målt med de store værdiintervaller, som de varierende klædesorter i forvejen dikterer os, må den blive forsvindende lille. De ret få små pakker, hvis kvantum er ukendt, tages der slet ikke hensyn til, da beregningen er alt for grov til, at de vil kunne gøre noget udslag. Derimod må de ret store antal korsbånd i 1491/92, 1498 og 1501 inddrages i undersøgelsen til terlingtakst, da det overvejende antal tør antages at have indeholdt klæde. Der foretages en beregning under forudsætning af, at alle korsbånd har svaret til klædeterlinger, og en anden beregning, der kun opererer med $2/3$ af korsbåndene til terlingværdi. Inden for disse grænser skulle der være taget sikkerhed for fejlurderinger på grund af korsbåndenes manglende varebetegnelse. Nu kan prisgrundlaget for de enkelte klædesorter opsummeres. De anførte priser er i lybsk mønt.

Poperingske terlinger vurderes i pundtoldregnskaberne normalt til 300 mk.; en halv terling med 15 stkr. sættes til 216 mk. (14–15 mk. pr. stk.), hvilket svarer til 20–21 stkr. pr. terling [2]. I 1481 angives priser for 2 terlinger med 20 stkr. i hver til ca. 354 og ca. 362 mk. ($17\frac{3}{4}$ – 18 mk. pr. stk.) og for 1 terling med 21 stkr. til ca. 372 mk. (ca. 17 mk. 6 sk. pr. stk.). Disse priser passer med 2 terlingpriser fra 1482 til $350\frac{1}{2}$ mk. og $373\frac{3}{4}$ mk. [3]. I 1500 koster 2 terlinger med 44 laken ca. 528 mk., hvilket giver en stk.-pris på $12\frac{1}{4}$ og $11\frac{3}{4}$ mk. Det er bemærkelsesværdigt, at priserne udviser en nedadgående kurve fra 1481–82 over begyndelsen af 1490'erne til 1500 (stk.-pris: 17–18 mk. over 14–15 mk. til ca. 12 mk. og terlingpris: 350–375 mk. over 300 mk. til ca. 265 mk.).

Trikumiske terlinger vurderes i pundtoldregnskaberne til normalpris 220 mk., vekslende mellem 216 og 250, formentlig med 20–21 stkr., altså en stk.-pris på 11–12 mk. Inden for samme interval ligger to priser fra 1481–82 på 231 og $236\frac{1}{2}$ mk. for terlinger med 20 laken [4].

Delremondiske terlinger ligger på 384 og 400 mk. i pundtoldregnskaberne, hvilket med 43–45 laken vil give en stk.-pris på ca. 9 mk. En pakke med 20 laken kostede 192 mk. (godt $9\frac{1}{2}$ mk. pr. stk.). I 1500 vurderes 2 terlinger med i alt 90 laken imidlertid efter en stk.-pris på $7\frac{1}{4}$ mk., hvilket giver en terlingpris på ca. 325 mk.

Terlinger med Bussche laken ligger på 250 mk. i pundtoldregnska-

berne. Med 40 laken pr. terling giver det $6\frac{1}{4}$ mk. pr. stk. En pakke med 18 laken kostede 125 mk. (knap 7 mk. pr. stk.). Men i 1500 sættes prisen for 1 pakke Bussche med 40 laken efter prisen $10\frac{1}{2}$ mk. pr. par eller kun ca. 210 mk.

En pakke med 3 Bryggiske laken anslås i pundtoldregnskaberne til 96 mk. eller 32 mk. pr. stk.; men i 1500 beregnes prisen for 1 pakke med 14 laken efter stk.-prisen omtrent 21 mk. Det fremgår, at det iøjnefaldende prisfald i den sidste snes år af 15. århundrede for Poperingisk klæde også lader sig følge i andre flanderske og brabantiske klædesorter som Delremondisk, Bryggesk og Bussche.

I pundtoldregnskaberne vurderes en terling Altisk til 250 mk., hvilket med et terlingantal på 43–45 laken giver en stk.-pris på $5\frac{1}{2}$ –6 mk. En pakke med 10 laken sættes til 60 mk. (6 mk. pr. stk.), og en pakke med 14 laken sættes til 92 mk. (ca. $6\frac{1}{2}$ mk. pr. stk.). I 1500 beregnes en pakke med 45 Altiske laken efter prisen $10\frac{1}{2}$ mk. pr. par, altså $5\frac{1}{4}$ mk. pr. stk. Prisen for Altisk er altså også vigende som for de andre flanderske sorter. Særlig tydeligt træder prisfaldet dog for dagen, hvis man sammenligner med en pris fra 1481 for 1 terling med 45 laken til godt 370 mk. eller mere end 8 mk. pr. stk.

For de flanderske klædesorter lader sig i begyndelsen af 1490'erne resumere følgende lakenpriser for sorter med hel længde: Bryggesk godt 30 mk., Poperingisk 14–15 mk., Trikumisk 11–12 mk. og for sorter med halv længde: Delremondisk godt 9 mk., Bussche mellem 6 og 7 mk. og Altisk knap 6 mk. Terlingpriserne har vel omtrentlig ligget på: Bryggesk over 600 mk., Delremondisk ca. 400 mk., Poperingisk omkr. 300 mk., Altisk og Bussche ca. 250 mk. og Trikumisk lidt mindre. Et tiår før var priserne åbenbart nærmest lidt højere: Poperingisk og Altisk nærmede sig 370 mk. i terlingpris og henholdsvis 17–18 og godt 8 mk. pr. laken. Omkring århundredskiftet er priserne dalet: Bryggesk 21 mk., Poperingisk ca. 12 mk. pr. hel laken og Delremondisk $7\text{--}7\frac{1}{2}$ mk., Bussche og Altisk $5\text{--}5\frac{1}{2}$ mk. pr. halv laken. Terlingpris kan måske anslås til: Bryggesk henimod 450 mk., Delremondisk ca. 325 mk., Poperingisk godt 250 mk., Altisk og Bussche mellem 200 og 250 mk.

Den dyreste af de hollandske sorter var Leidisk. I pundtoldregnskaberne figurerer en pakke med 10 laken til 150 mk. (15 mk. pr. stk.) og en pakke med 15 laken til 270 mk. (18 mk. pr. stk.). To laken i tøndeemballage til 36 mk. giver også stk.-prisen 18 mk. Regner man 40–42 laken pr. terling, vil stk.-prisen 15 mk. give en terlingpris på 600–630 mk., og stk.-prisen 18 mk. en terlingpris på 720–756 mk. I 1487 vurderes 1 terling Leidisk til 700 mk. [5], og i 1500 er værdien af en pakke med 20 laken 350 mk. ($17\frac{1}{2}$ mk. pr. stk.). Det leidiske klæde har åbenbart bedre

holdt prisen end det flanderske. Det bestyrkes yderligere af en række stk.-priser fra en vareleverance til hrt. Frederik 1512 på 22–22 $\frac{1}{4}$ mk., hvilket ville give en terlingpris svingende omkr. 900 mk. [6]. Det er imidlertid ikke prisen i Lybæk, således som de andre eksempler angiver, men afsætningsprisen i hertugdømmerne, der kalkulerer med gevinst. Alligevel tør man nok slutte, at det leidiske klæde næppe er faldet i pris, måske snarere er steget en smule [7].

Terlingprisen for Amsterdamsklædet lå i pundtoldregnskaberne normalt på ca. 500 mk. Med et terlingantal på ca. 40 giver det en stk.-pris omkr. 12 $\frac{1}{2}$ mk. Hagensk holdt en terlingpris på 400 mk., hvilket giver en stk.-pris på knap 10 mk. med 40–42 laken i terlingen. Deventersk, Harderwisk og Nerdisk lå på 300 mk. for 1 terling. Med 43–45 stkr. i terlingen bliver det ca. 6 $\frac{2}{3}$ –7 mk. pr. stk. Flere små pakker med Nerdisk holder en gennemsnitspris på ca. 7 mk. pr. stk. En pakke med 9 Harderwisk til 63 mk. giver samme stk.-pris, en pakke med 29 Harderwisk til 222 mk. giver 7 $\frac{3}{4}$ mk. og 12 laken Deventersk til 100 mk. oven i købet over 8 mk. Derimod giver 48 mk. for 8 Deventersk kun en lakenpris på 6 mk. Med små udsving tør man vist anslå lakenpris for de hollandske sorter i begyndelsen af 1490'erne på henimod 17–18 mk. for Leidisk, omkr. 12–13 mk. for Amsterdamsk, ca. 10 mk. for Hagensk og ca. 7 mk. for Deventersk, Harderwisk og Nerdisk eller i terlingpris: henimod 700 mk. for Leidisk [8], omkr. 500 mk. for Amsterdamsk, ca. 400 mk. for Hagensk og 300 mk. for Deventersk, Harderwisk og Nerdisk.

I pundtoldregnskaberne lå terlingprisen for engelsk klæde hyppigst på ca. 400 mk., men kunne dog gå helt op på 696 mk., og mellempriiser på ca. 500–550 mk. forekommer. En pakke med 3 laken sættes til 90 og 108 mk., hvilket giver stk.-priser på 30 og 36 mk. Med et terlingantal svingende omkr. 20 laken, vil disse stk.-priser give terlingpriser omkr. 600 og 700 mk., altså i plan med de højeste terlingpriser i pundtoldregnskaberne eller langt over den almindeligste pris omkr. 400 mk., der må forudsætte lakenpriser, som svinger omkr. 20 mk. Disse store prisforskelle berettiger nok til at forudsætte en vis sondring i kvaliteter inden for engelsk klæde; men medvirkende har det utvivlsomt også været, at engelsk klæde normalt modtog de betydningsfulde efterbehandlinger, farvning og appretur, på fastlandet [9]. Flanderske og brabantiske farvere og appretører var ofte beskæftiget med bearbejdelse af det engelske halvfabrikat. I 1498–99 måtte Benedikt Ahlefeldt på rejser i Nederlandene, i Antwerpen og Amsterdam bekoste ekstra for farvning og beredning af engelske stoffer, han havde opkøbt på rejsen [10]. For 10 engelske laken betalte han 200 gl. (20 gl. = 30 mk.lyb. pr. stk.); men hertil kom farvning og andre processer for mere end 38 gl. (yderligere 5 $\frac{3}{4}$ mk. pr. stk.).

For 9 hvide engelske laken betalte han $22\frac{1}{2}$ gl. pr. stk., men måtte yderligere bekoste $1\frac{3}{4}$ mk. pr. stk. til videreforarbejdning, dog farvning ikke iberegnet. Det var ikke sjældent, at nogle af bearbejdningsprocesserne var forlagt til importlandet f. eks. farvning, overskæring og dekatering [11]. Der må derfor blive en selvfølgelig prisforskel på de importerede ufarvede halvfabrikata og de farvede færdigbehandlede stoffer. Grå og hvide engelske laken var væsentlig billigere end de farvede engelske stoffer. I en vareleverance til hrt. Frederik 1511 svingede priserne mellem 40 og 50 mk. pr. laken [12]. Men disse priser var ligesom de nævnte priser på Leidisk fra samme tid afsætningspriser i hertugdømmerne og kan altså ikke sammenlignes med priserne i pundtoldregnskaberne og Ahlefeldts opkøbspriser i Nederlandene. Der er sikkert grund til at antage, at terlingpriserne på ca. 400 mk. i pundtoldregnskaberne gælder de ufærdige engelske stoffer, der skulle videreforarbejdes og farves, medens lakenpriserne på 30 og 36 mk. og de høje terlingpriser på 6–700 mk. gjaldt færdigbehandlet farvet engelsk klæde. Men den hyppige pris på ca. 400 mk. for en terling engelsk klæde viser, at en ikke ringe del af det importerede engelske klæde åbenbart manglede de sidste efterbehandlinger. Man må derfor også antage, at det kunne være tilfældet med transporterne af engelsk klæde forbi Gottorp.

På basis af de anførte priser og mængdeskemaerne for okser og klæde (s. 169, 182) skal endelig forsøges en værdisammenligning. I 1484/85 vil de 119 laken svare til 5–6 pakker med terlingindhold af sorterne med hel lakenlængde, men kun til ca. 3 pakker af sorterne med halv lakenlængde. Man kan derfor opstille følgende skema på basis af priserne 1481/82:

1484/85	Pakker	Pris	Værdiberegning
Poperingisk	107–108	350–375	37–40.000 mk.lyb.
Trikumisk	107–108	ca. 235	25–26.000 mk.lyb.
Altisk	105	ca. 370	ca. 39.000 mk.lyb.

Omregnet til dansk mønt vil det give 33–34.000 mk. for Trikumisk og 49–54.000 mk. for Poperingisk og Altisk. Da man næppe tør sætte gennemsnitsprisen for staldøksnene højere end 3–4 mk.da. i 1484/85 og græsøksnene til højst 2 mk.da., vil okseeksporten få vanskeligt nok ved at måle sig værdimæssigt med klædeberegningen efter det billige trikumiske klæde, og kan i alt fald slet ikke konkurrere med beregningen på grundlag af de to andre flanderske sorter [13]. Dertil skal tages i betragtning, at klædeværdien er beregnet efter priser for mellemkvaliteter og billige sorter og ville ligge langt højere beregnet efter f. eks. Bryggeklædet, det engelske og det leidiske klæde. Med terlingprisen 700 mk.lyb.

for Leidisk i 1487 som grundlag ville klædeværdien nå over 70.000 mk.lyb. eller over 90.000 mk.da. Selv om denne pris sikkert er rigelig høj, vil værdien formentlig også være omtrent 3 gange så høj som oksernes værdi, så det er indlysende, at værdien af klædetransporten i det ældste Gottorpregnskab, når alle kvaliteter tages i betragtning, må have overstegt værdien af okseeksporten.

I 1491/92 kan man anvende priserne fra pundtoldregnskaberne. De 122 $\frac{1}{2}$ laken kan sidestilles med 6 pakker med laken af fuld længde og 3 pakker med laken af halv længde. Der gøres en beregning efter, at alle 50 korsbånd indeholder klæde, og en beregning efter, at kun 34 korsbånd har været klædepakker af terlingindhold. Alle priser og værdiberegninger opført i lybske mark.

1491/92	Pakker	Pris	Værdi	Pakker	Værdi
Bryggesk	103	600	60–62.000	119	70–72.000
Poperingisk	103	300	30–31.000	119	35–36.000
Trikumisk	103	220	22–23.000	119	26.000
Delremondisk	100	400	40.000	116	46–47.000
Bussche	100	250	25.000	116	29.000
Altisk	100	250	25.000	116	29.000
Leidisk	100	6–700	60–70.000	116	70–80.000
Amsterdamsk	100	500	50.000	116	58.000
Hagensk	100	400	40.000	116	46–47.000
Deventersk	100	300	30.000	116	35.000
Nerdisk	100	300	30.000	116	35.000
Harderwisk	100	300	30.000	116	35.000
Engelsk ufarvet	103	400	41.000	119	47–48.000
Engelsk farvet	103	700	72.000	119	80–82.000

Omregnet til dansk mønt vil klædeværdien i 1491/92 svinge mellem 80- og 100.000 mk. målt efter de dyreste sorter flandensk (Bryggesk), hollandsk (Leidisk) og fuldt forarbejdet farvet engelsk klæde. Målt med de billigere hollandske sorter Deventersk, Nerdisk og Harderwisk vil værdien svinge mellem 40–50.000 mk.da., målt med de billigste flandenske sorter Triikumisk, Altisk og Bussche mellem 30–35.000 mk.da. Med samme prisniveau for okserne vil deres værdi svinge mellem ca. 45–50.000 mk.da. De vil altså kunne overstige et gennemsnit af de billigste flandenske sorter og kunne måle sig med et gennemsnit af de billigere hollandske og en mellemkvalitet af flandensk klæde som f. eks. Poperingisk. Derimod vil et gennemsnit af lidt dyrere sorter som Delremondisk og Hagensk formentlig give en klædeværdi, der overstiger værdien af okserne. Hvis de dyreste flandenske sorter som Bryggesk, eller hollandske sorter som Leidisk og Amsterdamsk, eller engelsk klæde i større måle-

stok er repræsenteret i klædeimporten over Gottorp, vil oksernes værdi slet ikke kunne måle sig med klædeværdien.

Til sammenligningen i regnskaberne 1498 og 1501 kan benyttes klædepriserne fra år 1500 og Ahlefeldts opkøbspriser for Engelsk og hans omkostning ved farvning og tilberedning [14]. De 254 $\frac{1}{2}$ laken i 1498 tør sidestilles med 6 pakker af halv længde og 12 pakker af hel længde. Der foretages en beregning efter, at 40 af korsbåndene i 1498 regnes for klædepakker, og en anden efter, at alle 61 skal regnes som klædepakker. Pris og værdi i mk.lyb.

1498	Pakker	Pris	Værdi	Pakker	Værdi
Bryggesk	77	450	35.000	98	44.000
Poperingisk	77	265	20.000	98	26.000
Delremondisk	71	325	23.000	92	30.000
Altisk	71	236	16–17.000	92	21–22.000
Bussche	71	210	15.000	92	19–20.000
Leidisk	71	700	50.000	92	65.000
Engelsk ufarvet	77	600	46.000	98	59.000
Engelsk farvet	77	7–720	54–56.000	98	68–70.000

Klædeværdien beregnet på grundlag af det dyre farvede engelske klæde ville altså svinge mellem 70–90.000 mk.da., på grundlag af det ufarvede engelske klæde mellem godt 60–80.000 mk.da. Med det leidske klæde som grundlag ville værdien svinge mellem ca. 67–87.000 mk.da. De flanderske sorter giver en lavere værdi. Selv det dyreste, Bryggekledet, ville kun give en klædeværdi mellem ca. 47–60.000 mk.da., Delremondisk mellem 30–40.000, Poperingisk 27–35.000 og Altisk og Bussche mellem 20–30.000 mk.da.

Benytter man de to ovennævnte priseksempler fra 1498: staldøksne 4 mk., græsøksne 2 $\frac{1}{2}$ mk., samt staldøksne 5 mk., græsøksne 3 mk., vil værdien af okserne svinge mellem 55–67.000 mk.da. [15]. Det fremgår altså, at et gennemsnit af de billigere klædesorter slet ikke længere værdimæssigt kan måle sig med værdien af okseeksporten. Det kan være tvivlsomt, om et gennemsnit af de dyreste flanderske sorter ville give overvægt for klædet. Det engelske klæde og det dyre leidske ville dog som grundlag for en værdiberegning stadig give en klædeværdi, der ligger klart højere end oksernes.

Til værdiberegningen 1501 anvendes de samme priser. De 203 laken vil svare til ca. 5 pakker med sorter af halv længde, 10 pakker med sorter af hel længde. Der foretages en beregning med 16 korsbånd anslået som klædepakker og en beregning med alle 24 korsbånd regnet for klædepakker. Pris og værdi angivet i mk.lyb.

1501	Pakker	Pris	Værdi	Pakker	Værdi
Bryggesk	120	450	54.000	128	57–58.000
Poperingisk	120	265	32.000	128	34.000
Delremondisk	115	325	37–38.000	123	40.000
Altisk	115	236	27.000	123	29.000
Bussche	115	210	24.000	123	26.000
Leidisk	115	700	80.000	123	86.000
Engelsk ufarvet	120	600	72.000	128	77.000
Engelsk farvet	120	7–720	84–87.000	128	90–92.000

Ved omregningen mellem lybsk og dansk mønt regnedes i 1498 endnu 3 lybske mk. = 4 danske = 2 gl. I 1501 må regnes 3 lybske mk. = 5 danske = 2 gl. Klædeværdien vil da med basis i det farvede engelske klæde nå helt op imod 150.000 mk.da., og selv på grundlag af prisen for ufarvet engelsk klæde vil man nærme sig 125.000 mk.da. Beregnes værdien efter leidisk klædes pris, vil man nå op på 130–140.000 mk.da., efter Bryggeklædets pris på 90–95.000 mk.da. Med priserne for de billigere flanderske sorter vil værdien imidlertid ligge langt lavere: Bussche 40–45.000, Altisk 45–50.000, Poperingisk 50–55.000 og Delremondisk 60–65.000 mk.da.

Med 4 og $2\frac{1}{2}$ mk. som priser for henholdsvis staldøksne og græsøksne vil okseværdien andrage 85.000 mk.da., og med 5 og 3 mk. som priser når den op på 104.000 mk.da., så man tør formentlig anslå den til at ligge et sted mellem 90 og 100.000 mk.da. En sammenligning vil give det samme resultat som for 1498. En klædeværdi på grundlag af priserne for engelsk og leidisk klæde vil ligge klart højere end okserne, en klædeværdi på basis af Bryggeklædets pris derimod på omtrent samme størrelsesorden, mens et gennemsnit af de øvrige sorter vil ligge langt under.

For 1508, 1510 og 1511 har vi ikke rigtig anvendelige klædepriser. Med prisbevægelsen for det flanderske klæde i den sidste snes år af 15. århundrede tør man næppe være sikker på, at disse sorter har holdt prisen fra 1500 et tiår senere. Det engelske og leidiske klæde har formodentlig holdt prisen og er muligvis endda steget en anelse. Fra 1511–12 er iagttaget afsætningspriser i hertugdømmerne på $22-22\frac{1}{4}$ mk.lyb. pr. laken for Leidisk, hvilket giver en terlingpris på ca. 900 mk.lyb., og 40 mk. pr. laken for hvidt engelsk klæde og en gennemsnitspris på 46 mk. for farvet engelsk klæde, hvilket giver terlingpriser på ca. 800 og 900 mk. (s. 186 f). Skal disse priser anvendes til en sammenligning med værdien af okserne, må imidlertid også anvendes oksepris fra hertugdømmerne, og det må da nærmest blive Claus Ahlefeldts indkøbspris for staldokser fra 1511 på 5 gl. parret eller $7\frac{1}{2}$ mk.lyb. (se s. 174). Nu

mangler vi imidlertid en græsøksnepris. Der er Ribepriisen fra 1492 på ca. 1½ mk.lyb. og den danske plovstudepris fra 1506 på 3 mk.da. at vælge imellem (s. 180, 182). Den første er ikke rigtig tidssvarende, og den anden er en dansk pris, så værdien af efterårsokserne bliver beheftet med en vis usikkerhed, der snarest vil trække den samlede okseværdi ned.

For 1508 er der nu to muligheder for sammenligning. Den ene bygger på priserne, der anvendtes til 1501 for engelsk og leidisk klæde og okser. Den anden bygger på handelspriserne i hertugdømmerne fra 1511–12 for engelsk og leidisk klæde og staldokser, suppleret med en af de nævnte græsøksnepriser. For 1508 vil 119 laken svare til 5–6 pakker med stkr. af hel længde og ca. 3 med stkr. af halv længde. De 6 korsbånd gør ikke noget større udslag. En beregning kan foretages med og en uden disse korsbånd. Med 1501-priser fås følgende resultat i lybsk mønt:

1508	Pakker	Pris	Værdi	Pakker	Værdi
Leidisk	58	700	40.000	64	45.000
Engelsk ufarvet	60–61	600	36.000	66–67	40.000
Engelsk farvet	60–61	7–720	43–44.000	66–67	47–48.000

Med de samme oksepriser i da. mønt vil værdien af okserne svinge fra 80–97.000 mk.da., mens selv det dyreste farvede engelske klæde som grundpris kun vil give en klædeværdi mellem 70 og 80.000 mk.da., det leidiske mellem 65 og 75.000 mk.da. og det ufarvede engelske klæde mellem 60 og 65.000 mk.da. Da de øvrige klædesorter formentlig vil trække gennemsnitsprisen for klæde nedad, kan der ikke være tvivl om, at resultatet viser en dominans for okserne i sammenligning med klæde i 1508 ved denne beregningsmåde. Men da regnskabet kun omfatter 10 mdr., må klædemængden nok også regnes for et lavt tal.

Med 1511–12 priser fra hertugdømmet bliver resultatet i lybsk mønt:

1508	Pakker	Pris	Værdi	Pakker	Værdi
Leidisk	58	900	52.000	64	57–58.000
Engelsk (hvidt)	60–61	800	48–49.000	66–67	53–54.000
Engelsk farvet	60–61	920	55–56.000	66–67	61–62.000

Med en staldøksnepris på 5 gl. parret vil forårseksporpen have en værdi af 36.000 mk.lyb., og med de to græsøksnepriser vil efterårseksporpen svinge mellem 25 og 30.000 mk.lyb. Selv med de to formentlig lidt lave græsøksnepriser kan altså kun de dyreste klædestoffer give en klædepris af omtrent tilsvarende størrelsesorden målt med hertugdømmets handelspriser.

I de to krigsår har den lave studeeksport derimod næppe kunnet måle sig i værdi med klædehandelen. Her spiller korsbåndene ingen rolle, og med den samme beregningsmåde i hertugdømmets priser fås for 1510 en klædeværdi efter farvet engelsk klæde på ca. 96.000 mk., efter hvidt engelsk klæde på ca. 84.000 mk., efter leidisk klæde på ca. 90.000 mk. og for okser på omkr. 40.000 mk., alle beløb i lybsk mønt. For 1511 giver det farvede engelske klæde en klædeværdi på ca. 88.000 mk., det hvide engelske klæde på ca. 77.000 og det leidiske klæde på ca. 81.000 mk., mens okserne svinger mellem 45 og 50.000 mk., alle beløb i lybsk mønt.

Tænker man sig at gøre den samme beregning for 1519 med hertugdømmets priser fra 1511–12, vil klædeværdien endog på basis af prisen for det dyreste stof, det farvede engelske klæde, kun nå op på ca. 75.000 mk.lyb., mens værdien af okserne med billigste græsøksnepris vil overstige 90.000 mk.lyb. Lad nu priserne have ændret sig lidt siden 1511–12; når man tager i betragtning, at forekomsten af alle andre stoffer vil trække klædeværdien nedad, må det være indlysende, at okseeksporten i 1519 klart har distanceret klædeimporten i værdi ved Gottorp toldsted.

Skal man til slut søge at resumere resultatet af sammenligningen mellem værdien af okseeksporten og klædeimporten i de ældre Gottorpregnskaber, kan man fastslå, at i 1484/85 kan værdien af okserne dårligt måle sig med en klædeværdi beregnet efter det billigste flanderske klæde, mens blot mellemsorter vil bringe klædeværdien op på et langt højere niveau. I 1491/92 har oksernes værdi oversteget en klædeværdi beregnet efter de billigste flanderske sorter og kan nu måle sig med en værdi på grundlag af mellemsorterne af flandersk og hollandsk klæde, mens en klædeværdi målt efter lidt dyrere sorter, for slet ikke at tale om de dyreste stoffer, langt overstiger okseværdien. Det må derfor stadig betragtes som yderst tvivlsomt, at okserne i værdi kunne konkurrere med klædet. Omkring århundredskiftet har okserne imidlertid værdimæssigt nået en klædeværdi beregnet efter de dyrere sorter af flandersk klæde og kun, hvis de dyreste hollandske sorter – frem for alt Leidisk – og engelsk klæde er stærkt repræsenteret i klædeimporten forbi Gottorp, kan man stadig forvente, at klæde klart har været okserne overlegen i værdikonkurrencen. I løbet af det første årti af 16. århundrede når okseeksporten dog ganske givet klædeimportens værdiniveau og kan meget vel tænkes at have oversteget klædet i værdi visse år, således som det ser ud til at være tilfældet i 1508. I krigsårene 1510–11, der har unormal lav okseeksport, er værdien af klædeimporten dog atter størst; men efter krigens ophør stiger okseeksporten på ny, og i løbet af århundredets andet årti må den værdimæssigt ganske have distanceret klædeimporten, således som det ses at være tilfældet i 1519.

d. Kramvarer – okser:

Med henblik på en værdibestemmelse af humletransporterne skabte navnlig en nøjagtig mængdebestemmelse, især af de større enheder, visse vanskeligheder. Ved en værdibestemmelse af hestene var kvalitetsspørgsmålet den store usikkerhedsfaktor. Ved bedømmelsen af klædeimportens værdi spillede begge problemer ind og kombineredes yderligere med den totalt svigtende information om klædesorterne. For kramvarerne har vi alle tre usikkerhedsmomenter at kæmpe med; men hertil kommer desuden den manglende specifikation af varenes art. Kramvarer fortoldest normalt i fade, kister, kurve og tønder; men vi er ganske uvidende om, hvilket kramvarer disse emballager har indeholdt i de enkelte tilfælde, og kramvarer var mangt og meget, hvilket kunne give sig udtryk i kolossale værdiforskelle efter emballagerens indhold. Tilmed har kramvarer åbenbart for datiden været et særdeles elastisk begreb, som det vil være ret håbløst at definere en nogenlunde nøjagtig afgrænsning af i forhold til andre varer. Fra 1561 og 1566 er bevaret et par inventarfortegnelser over hanseatiske kræmmers varelagre, der giver en ret solid forestilling om den uhyre alsidige varesammensætning [1]. I grove træk kan man nok skitsere visse varegrupper [2]. Krydderier, specier og apotekerartikler var den gren af kramvarerne, der senere udkrystalliseredes som urtekræmmernes særlige varegebet. Isenkræmmernes vareområde har udviklet sig af en anden gren af kramvaresortimentet, nemlig de talrige mindre metalvarer og redskaber, der dækkede dagliglivets behov, hvortil kom våbenindustriens produkter. Disse redskaber og småartikler i kramvarelagre var dog langt fra alle fabrikeret af metal, men suppleredes af småartikler af træ, læder, horn, ben og glas m. m. En tredje kramvaregruppe var alenkram, der kunne omfatte klæde-, lærreds-, bomulds- og silkestoffer, der indtager en ganske betydelig plads i de to kræmmerinventarer. Desuden forhandlede en lang række færdige tekstilvarer som sengetøj, dækketøj, håndklæder, lommeværkløse og beklædningsgenstande som skjorter, benklæder, tørklæder, kraver, hatte, huer, tøfler og handsker. En særlig gruppe varer, der knyttede sig nært til alenvarerne, var korte- og galanterivarer f. eks. garn, bændler, borter, possementarbejder, broderi og anden pynteindustri samt materialer til syning, strikning f. eks. knapper, nåle m. m.

I regnskaberne fortoldest klæde, lærred, visse sydfrugter, kedler, kander, pottes og sværd i stor udstrækning særskilt, uden at man dog har garanti for, at disse artikler ikke samtidig kan gemme sig mellem kramvarerne, eventuelt i mindre mængder og sammen med andre varer. Tønde- og kisteindholdet var netop ofte blandede varer [3]. Det kan altså ikke

lade sig gøre at trække nogen helt skarp grænse mellem de i regnskaberne benævnte kramvarer og visse andre varegrupper, og det er indlysende, at det yderst løse kramvarebegreb må gøre det umuligt at sige noget helt sikkert om værdien af kramvareimporten i Gottorpregnskaberne.

Priserne i de lybske pundtoldregnskaber viser, som det var at vente, meget store udsving [4]. Et fad kram takseres til normalpris 192 mk.lyb., men kunne variere mellem 24 og 200 mk. Da små fade vurderes til 36 og 48 mk., skal de 24 mk. dog sikkert betragtes som et mindre fad, selv om det ikke udtrykkeligt er nævnt. Normalprisen for 1 kiste var 144 mk.lyb., men 192 mk. forekom også. I hanseatiske erstatningskrav forekommer af og til vurdering af kister og fade med kramvarer. I 1497 anslås 1 kiste til 100 mk.lyb., i 1487 til 210 mk.lyb. og 1499 til 215 mk.lyb.; men betydelig lavere priser kunne dog også forekomme i de samme år, f. eks. 57 mk.lyb. for 1 kiste med gods [5]. Der kunne åbenbart også være nogen forskel på kisternes størrelse. I Lüneburgs toldrulle (ca. 1494) skelnes i satserne mellem 1 kiste med 4 ben (4 sk.), 1 kiste med 2 ben (2 sk.) og 1 skibskiste (4 p.) [6]. På lignende måde er der særlig tarif for 1 fad, der var større end 1 tønde, hvilket åbenbart ikke gjaldt småfadene, der i pundtoldregnskaberne takseres under 50 mk.lyb. Af kramfadtariffen i Gottorp, der ligesom kisterne var dobbelt så høj som tøndetariffen, tør man slutte, at det her drejede sig om de store fade. Disse fade kunne løbe op i ganske anselige værdibeløb, vel sagtens navnlig, hvis de indeholdt de dyre krydderier, der kunne tage den bekosteligere landtransport. Krydderierne er kun undtagelsesvis specificeret ud i Gottorpregnskaberne og må altså netop forventes at befinde sig i kramemballagerne. I 1491 anslås 2 kramfade med krydderier og andre kramvarer til 600 mk.lyb. og i 1493 går 2 kramfade med krydderier og andre kramvarer endog helt op i 1550 mk.lyb. Franciscus Mantel, der kendes fra Gottorpregnskaberne, beklager sig over at have mistet en kramemballage (formentlig 1 kramfad) i 1489 ved Wonneckenbroke mellem Lybæk og Hamborg, som han vurderer til 800 mk.lyb. [7]. Lad disse beløb være vel højt ansat, de røber dog lidt om hvilke værdier, der til tider kunne gemme sig bag toldposterne, som lyder på kramfade og kramkister. Det er naturligvis ikke let at afgøre, om normalpriserne for kister og fade i pundtoldregnskaberne vil svare til gennemsnitsværdien i Gottorpregnskaberne. De 4 krydderifade fra 1491 og 1493 til 2150 mk.lyb. vil kunne opveje mindst 10 fade til kun 100 mk.lyb. og stadig give gennemsnitsprisen 192 mk.lyb., der er normalpris i pundtoldregnskaberne, og Franciscus Mantels kramfad vil alene kunne opveje mindst 5 fade til ca. 100 mk. og stadig give samme gennemsnitspris. De 4 kistepriiser 215, 210, 100 og 57 mk.lyb. giver i gennemsnit de 144 mk.lyb., der er normalprisen i pundtoldregnskaberne.

Hvis de 2 normalpriser tænkes lagt til grund for en værdiberegning af de 162 kramfade og de 61 kister i 1491/92, vil man nå op på ca. 40.000 mk.lyb., hvortil skal lægges værdien af mindst 20 kramtønder [8]. Oksernes værdi er tidligere anslået til op imod 50.000 mk.da. Hvis pundtoldregnskaberne normalpriser for kramfade og kister blot ligger i nærheden af gennemsnitsværdien af emballagerne i det samtidige Gottorpregnskab, er det således ingenlunde indlysende, at værdien af okseeksporten har kunnet hamle op med værdien af kramvareimporten. Med de samme normalpriser som gennemsnit vil 1484/85 give ca. 25.000 mk.lyb. for kramfade og kister, hvortil skal regnes mindst 38 kramtønder [8a]. Oksernes værdi er tidligere anslået til hen ved 30.000 mk.da. Regnskabet i 1498 ville give ca. 30.000 mk.lyb. med de samme ekvivalenter for kramfade og kister, hvortil skal regnes nogle få kramkurve og et ukendt antal kramtønder. Oksernes værdi er dette år anslået til et sted mellem 55 og 67.000 mk.da. Regnskabet i 1501 ville tilsvarende give ca. 40.000 mk.lyb. for kramfade og kister, hvortil skal regnes 17 kurve og et ukendt antal tønder med kramvarer, medens oksernes værdi er anslået til 90–100.000 mk.da.

Med den ansatte gennemsnitspris for kramfade og kister vil værdien af kramvarerne i de to ældste regnskaber altså overstige den anslåede værdi af okserne, mens de i de to regnskaber ved århundredskiftet selv med kramtønder og kurve iberegnet ikke vil kunne nå oksernes niveau [9]. Det vil nok være for letsindigt at knæsette de valgte gennemsnitspriser som norm og således slutte sig til et udfald af de anførte beregninger. Dertil må usikkerhedsmomenterne ved kramvareberegningen siges at være for store. Men som strømpil tør beregningerne derimod nok antages, og pilen peger tydeligt i retning af, at okserne værdimæssigt får stigende betydning i forhold til kramvarerne, da man når frem til århundredskiftet. Man tør formentlig roligt konkludere, at om ikke kramvarernes værdi i de to ældste regnskaber har oversteget oksernes værdi, har de i det mindste været af samme størrelsesorden. I så fald må oksernes værdi imidlertid omkr. århundredskiftet være blevet decideret den største. Modsat tør man slutte, at hvis ikke okserne værdimæssigt har oversteget kramvarerne omkr. århundredskiftet, så må de i det mindste være nået op på samme niveau, hvilket i så fald ikke kan have været tilfældet i de to ældste regnskaber.

Tænker man sig for 1508 at foretage en beregning på basis af de samme fad- og kistepriser, vil kister og kramfade i 1508 nå op på 37–38.000 mk.lyb., hvortil skal regnes 24 kurve og et ukendt antal af de 140 ubenævnte tønder. Kramvareværdien vil med samme beregningsmåde svare ret nøje til resultatet for 1501. For 1508 er oksernes værdi i dansk

mønt anslået til 80–97.000 mk., så det indbyrdes forhold mellem kramvarer og okser i 1508 vil med samme beregning ligge tæt op ad forholdet mellem de to varer i 1501. Hvis oksernes værdi i 1508 ikke har oversteget kramvarerne, må den i det mindste – ligesom i 1501 – have nået samme størrelsesorden.

I krigsårene 1510–11 er kramvareimporten imidlertid større end normalt og okseeksporten mindre. Med de samme grundpriser for kramfade og kister ville værdien af disse emballager beløbe sig til mindst 70.000 mk.lyb. i 1510 og 1511, hvortil skal regnes 25 kramkurve i 1510 og 45 i 1511 og formentlig et ret stort antal kramtønder [10]. Selv med hertugdømmets handelspriser, der dog må have ligget over de danske opkøbspriser, som vi hidtil har regnet med, kan okserne dårligt nå op på 50.000 mk.lyb. i disse år (se s. 192). I krigsårene tør man vist fastslå, at okserne ikke kan have målt sig med kramvarerne i værdi.

Efter krigen faldt handelsforholdene imidlertid igen i lave. Okseeksporten steg atter, og kramvaretransporternes konjunkturstigning forsvandt. Med den gamle værdimåler for kramfade og kister androg disse emballager 47–48.000 mk.lyb. i 1519, hvortil kom nogle få kurve og mindst 33 kramtønder. De danske opkøbspriser for okser i 1519 tør sikkert minimalt sættes til 5 mk.da. pr. staldokse og $2\frac{1}{2}$ mk.da. pr. græsokse, så oksernes værdi vil mindst andrage 125.000 mk.da., muligvis snarere henved 150.000 mk.da. [11]. Hvis kramvareimportens værdi i 1519 skulle kunne måle sig med okseeksportens, skulle gennemsnitspriserne for kramfade og kramkister ligge mindst 60 % højere end normalpriserne i pundtoldregnskaberne fra 1490'erne, hvilket forekommer ret utroligt. Om ikke før, så må i alt fald i 1519 okserne værdimæssigt have overfløjet kramvarerne.

Til trods for mange usikkerhedsmomenter vedrørende værdibestemmelsen af regnskaberne varegrupper tør man dog formentlig fastslå visse temmelig sikre retningslinjer, der kan skitsere oksernes placering værdimæssigt i forhold til de øvrige betydningsfulde varer ved Gottorp toldsted i løbet af perioden fra 1484–1519. I begyndelsen af dette tidsrum må det anses for givet, at både heste og klæde i værdi har ligget over okserne. Om disse har kunnet nå samme værdiniveau som kramvarerne, kan nok være tvivlsomt, væsentlig over kan i alt fald betragtes som udelukket. Endnu i begyndelsen af 1490'erne må i det mindste klæde have overskygget okserne i værdi. Udviklingen gik dog i retning af, at okserne vandt ind på de andre artikler, og omkr. århundredskiftet må det formodes, at de værdimæssigt har nået samme niveau som klæde og heste og fuldtud stod mål med kramvarerne, måske snarest lå lidt over. I løbet af det første årti af 16. århundrede er det sandsynligt, at okserne i

det mindste nogle år har kunnet passere alle andre varer i værdi. Men i krigsårene 1510–11, hvor okseeksporten gik ned, mens adskillige andre varer, især kramvarer og humle, steg unormalt, kunne okserne ikke måle sig i værdi med klæde og kramvarer, sandsynligvis heller ikke med heste, i 1510 måske ikke engang med humle. Denne kunstige varefordeling var dog konjunkturbestemt og ophørte igen efter krigen. Da fredelige tilstande atter indtrådte, steg okseeksporten på ny og erobrede i løbet af det andet årti af 16. århundrede en ubestridt førerstilling værdimæssigt frem for alle andre varer ved toldstedet i Gottorp, en position, som okserne med undtagelse af enkelte helt unormale krise- og krigsår skulle bevare i mere end tre århundreder.

8. Regnskaberne repræsentativitet

a. Toldstedernes placering i vejnettet:

De overleverede toldregnskaber er det eneste kildemateriale, der står til rådighed til at måle intensiteten af datidens handel ad bestemte ruter, i bestemte byer eller på bestemte markeder. Det må derfor være naturligt at rejse spørgsmålet: kan man være sikker på, at toldregnskaberne giver et repræsentativt udtryk for den handelsintensitet, man vil måle? Har man nogen garanti for, at ikke f. eks. væsentlige dele af varetransporterne af den ene eller anden årsag slet ikke figurerer i toldregnskaberne, eller at disse på anden måde giver et fortegnat billede af den normale handelsintensitet i området? Så nærliggende dette spørgsmål end må synes for vurderingen af toldregnskaberne kildевærdi, har det dog ikke for denne ældre periode været gjort til genstand for nogen dyberegående undersøgelse. Det skyldes vel sagtens, at det er et yderst diffust problemkompleks at tage op på teoretisk basis, fordi så mange specielle forhold kan gøre sig gældende for det enkelte toldsted. Her skal kun peges på enkelte af de almene faktorer, der kan forventes at spille forstyrrende ind på det billede, toldregnskaberne giver af handelsintensiteten i et område.

Under varetransportretningen har et af de spørgsmål, der i denne forbindelse har interesse, været berørt, nemlig toldstedernes placering i forhold til trafiknettet. I hvilket omfang tør man gå ud fra, at toldstedet er placeret, så områdets normaltrafik nødvendigvis skal sluses igennem netop her? Navnlig for vurderingen af passagetoldstederne spiller det en rolle. Det er naturligvis betryggende, at vor forskningsinteresse her fal-

der sammen med landsherrens fiskale interesse; men det må dog ikke overses, at landsherrens interesser var tilgodeset, hvis trafikåerne tvang de handlende forbi eet af hans toldsteder, om ikke det ene, så i det mindste et andet. Sidder man med regnskaber fra et enkelt toldsted uden mulighed for at vurdere transporten forbi et nabetoldsted, er det begrænset, hvor stor fordel man har af interessesammenfaldet. Det er ikke blot væsentligt at få klarlagt hvilke trafiklinier, der fører uden om toldstedet. Som det er fremhævet under kapitlet om varetransportretningen, er det i allerhøjeste grad af betydning at få sondret imellem de forskellige trafiklinier, der passerer toldstedet og altså kan influere på det billede af handelen, som tegnes i regnskaberne. Selv om Gottorp toldsted i overvejende grad registrerer nord-syd-ruten, kan en tværgående øst-vest-rute også spores (se s. 102 ff). I vurderingen af Haderslevregnskabet har man også navnlig heftet sig ved den nord-sydgående trafik, men den øst-vestlige trafik er heller ikke uden indflydelse på regnskabets poster. Navnlig spiller færgeforbindelsen over Årøsund dog en rolle, der klart må adskille et Haderslevregnskab fra et Koldingregnskab, der ellers må forventes at afspejle den samme nord-syd-rute for heste og okser fra Nørrejylland. Gottorps beliggenhed sikrer hovedparten af nord-syd-ruten, idet østvejen forbi Kolding og Haderslev i Toldsted vest for Åbenrå optager en såre trafikeret vej fra Ribe over Spandet-Toftlund-Agerskov-Hellevad (se s. 104). Derimod fører vestvejen fra Ribe over Bredebro-Tønder-Leck-Husum uden om Gottorp. Fra Husum via Ostenfeld-Hollingstedt-Kropp støder en forbindelseslinie til nord-syd-ruten mellem Gottorp og Rendsborg. Vejen fra Flensborg til Husum førte også uden om Gottorp; men den registrerede hovedsagelig den tværgående trafik gennem landsdelen (se s. 104 f).

Da Christian I under et besøg hos kejser Frederik III i Rothenburg o. d. Tauber i 1474 fik grevskaberne Holsten og Stormarn opløftet til hertugdømme, fik han samtidig tilladelse til at ændre toldopkrævningen ved sine holstenske toldsteder Oldesloe, Rendsborg og Plön, så de fulgte satsene i Gottorp [1]. Skønt Christian ved denne lejlighed lader de 3 toldsteder omtale, som om der ikke opkrævedes told andre steder i Holsten, skal det dog opfattes med nogen moderation. I Gottorp gaflede vejen sydpå sig i to grene, hvoraf den østlige over Eckernförde-Kiel-Preetz-Plön førte til Lybæk, mens den vestlige fortsatte sydpå over Rendsborg-Neumünster-Bramstedt til Hamborg [2]. Toldstederne i Plön og Rendsborg registrerer transporten på de to hovedfærdselsårer. En tredje hovedfærdselsåre forbandt Hamborg og Lybæk via Oldesloe [3]. De 3 toldsteder var fra gammel tid lagt på de 3 vigtigste trafiklinier gennem Holsten; men for at hindre omgåelse af toldstedet var dog oprettet flere

toldsteder, der vel næppe spillede større økonomisk rolle sammenlignet med de 3 anførte [4]. En sydligere forbindelseslinie mellem Hamborg og Lybæk førte over Trittau, hvor et toldsted kan påvises i 1470 [5]. En nordligere vej mellem de to byer førte over Segeberg [6]. I 1506 omtales told i Segeberg; men opkrævningen her er dog muligvis mindst 100 år ældre [7]. Trafikken fra Ditmarsken til Lybæk gik normalt over Hanerau-Neumünster-Segeberg, altså uden om de 3 hovedtoldsteder, til Hamborg nåede den via Hanerau og Itzehoe [8]. I 1461 omtales toldopkrævning i Hanerau, i 1492 i Itzehoe [9]. Trafikken mellem Femern og Lybæk gik over Heiligenhafen, hvor toldopkrævning omtales 1448 [10]. Der eksisterede altså i 1474 en hel del mindre, holstenske toldsteder, og i 1492 har dronning Dorothea oprettet yderligere et toldsted i Neumünster på ruten mellem Kiel og Hamborg, der hidtil havde været fri for toldopkrævning [11].

Den nye toldtarif i 1474 måtte Christian lade opkræve af varestrømmen fra Gottorp og tillige af varer, der ikke var ført gennem Gottorp; men det forudsættes dog, at der ikke tages told af samme vare ved mere end eet holstensk toldsted [12]. Dette princip er meget afgørende, for derigennem degraderes de øvrige toldsteder til supplerende opkrævning af told på varer, der ikke er ført ad een af hovedfærdselsårene forbi et af de 3 hovedtoldsteder. I Neumünster delte vejen fra Rendsborg sig i den vestlige hovedgren over Bramstedt til Hamborg og en østlig rute over Segeberg til Lybæk [13]. Mens Plönregnskaberne giver oplysning om de varekvanta, der transporteredes ad den østlige Lybækvej over Kiel, er det foran meddelt, at ingen regnskaber kan belyse varekapaciteten ad vejen over Neumünster og Segeberg (se s. 107). Ganske vist er et toldregnskab fra 1501 overleveret fra Neumünster [14]; men heri registreres ikke det varegodt, der allerede er fortoldet i Rendsborg, og da det samme må gælde toldoppebørslen i Segeberg [15], ville det overhovedet ikke være muligt på grundlag af datidens toldoppebørselsform at måle den varemængde, der passerede Rendsborg og drejede af i Neumünster via Segeberg til Lybæk, selv om alle regnskaber havde været opbevaret. At kendsgerningerne forholder sig således, kan ikke betvivles. Det mest afgørende bevis får man ved at søge en regnskabsparallel mellem Neumünsterregnskabet og Gottorpregnskabet fra 1501. Der er overhovedet ikke en post i Gottorpregnskabet, der lader sig genfinde i Neumünsterregnskabet, til trods for, at hovedparten af varestrømmen fra Gottorp efter al sandsynlighed må være gået gennem Neumünster, enten med kurs mod Hamborg eller Lybæk. Ganske den samme iagttagelse kan gøres ved at sammenligne de senere Neumünsterregnskaber fra 1556 og 1560 med de samtidige Gottorp- og Rendsborgregnskaber [16]. På

denne tid ved man fra andet kildemateriale, at hovedstrømmen af okser i forårstiden fra Gottorp og Rendsborg blev drevet ned over Neumünster og Bramstedt til Wedel [17]. Når okseposterne fra de to store toldsteder alligevel ikke genfindes i Neumünster, må det skyldes, at regnskabet her ikke registrerede varer, der var fortoldet i Rendsborg. Neumünsterregnskaberne giver følgelig overhovedet ikke noget billede af varestrømmen, der førtes gennem denne by.

Skulle købmanden garderes mod at få sine varer fortoldet mere end een gang ved de holstenske toldsteder, måtte han have udleveret en kvittering af tolderen, så han kunne bevidne ved senere toldsteder, at toldbeløbet var betalt. Denne ordning praktiseredes allerede ved Hamborgtolden i 1382, som også tilkom Schaumburgerne [18]. Dette kvitterings-system fungerede tillige som en slags kontrol og koordination mellem Gottorp og Rendsborg toldsted. Selv om toldbeløbet skulle erlægges begge steder, har det åbenbart været normalt, at købmændene og prangerne har forevist deres kvittering fra det tidligere toldsted. Denne sædvane er ikke helt uden betydning for vurderingen af regnskaberne. Det følgende afsnit af nærværende fremstilling beskæftiger sig med regnskabernes navneterminologi og undersøger bl. a., i hvilken udstrækning divergerende staveformer og forskellige navneformer kunne anvendes til at betegne samme person. De mange år efter 1545 med regskabssammenfald fra Gottorp og Rendsborg måtte umiddelbart synes at være et ypperligt kildemateriale til belysning af dette forhold. Imidlertid synes der at være meget større lighed mellem skriveformer for samme person fra samme års Gottorp- til Rendsborgregnskab end mellem samme tolders Gottorpregnskaber fra to forskellige år. Denne iagttagelse må for en første betragtning virke ganske overraskende, men kan måske forklares ved, at tolderen har kunnet støtte sig til kvitteringssedlen fra foregående toldsted. Hvis dette har været normalt, har vi netop ikke et særlig velegnet materiale i regskabssammenfaldene fra Gottorp og Rendsborg til at belyse variationsnormen i tidens skriveformer.

b. Toldfrihedsprivilegier:

Et andet forhold, der kunne tænkes at gribe forstyrrende ind i det billede, toldregnskaberne har mulighed for at give af den virkelige handelsintensitet i et område, er toldfrihedsprivilegierne. Det er tidligere vist, at Haderslevregnskabet 1539 overhovedet ikke anfører borgere fra Haderslev, og Riberegnskabet 1540 lige så lidt registrerer ripensere. At det skyldes toldfrihedsprivilegium for byens egne borgere, kan ikke betvivles; i det sidste tilfælde har ripensernes privilegium direkte kunnet påvises

(se s. 134 f). At Haderslevs borgere har nydt et tilsvarende privilegium, som de direkte har søgt at gøre gældende i oksehandelen, viser et brev af 7/9 1455, hvori hrt. Adolf nok tildeler byens borgere toldfrihed i selve Haderslev for varer, de købte og solgte, således som sædvane var; men hvis de købte okser enten under drivningen eller i Nørrejylland, måtte de give told heraf som andre [1]. Efter Adolfs død opnåede Haderslevs borgere dog 9/6 1460 toldfrihed af den nye hrt. Christian (I) for »alle ere egne gudere, war se de to watere edder lande kopende werden, vnde ossen, perde vnde alle andere hauue vnde ware leuendich vnde doth in vnser erbenomeden stad (Haderslev) to ereme besten vramen vnde nutte to vorhandelende, vorkerende, dor to driuende --- so se in vorttiiden van oldinges her van vnser ergenanten vorfaren dar mede mildichliken begifftet --- sunder nu etlike korte vorleden iare bi tiiden des hochgebornen fursten heren Alffes (Adolf) --- hebben beholden« [2]. Adolfs fortolkning af udstrækningen af Haderslevborgernes toldfrihed blev altså omstødt, så den herefter omfattede også egne oksedrifter, der førtes gennem byen. Som det fremgår af Haderslevregnskabet, må Christian I's fortolkning stå ved magt endnu i 1539. I hvilket omfang regnskabet fortegnes af toldfrihedsprivilegiet, afhænger selvfølgelig af, hvilken andel de privilegerede havde i den del af handelen, regnskabet skal belyse. En konfrontation med Gottorp- og Rendsborgregnskaber fra 1540'erne vil gøre det indlysende, at Haderslevborgernes toldfrihed næppe vil influere væsentligt på det samlede overblik over oksehandelen gennem Haderslev. Derimod vil Riberegnskabet fra 1540 være ganske uanvendeligt til at give nogen forestilling om omfanget af oksetransporterne gennem Ribe, fordi byens egne borgeres altovervejende andel mangler [3].

Gottorp og Rendsborg er de to toldsteder, der bedst egner sig til aflæsning af okse- og hestedrivningens omfang langs nord-syd-ruten på grund af toldstedernes placering i vejnettet. Det er derfor ganske afgørende, om disse toldregnskabers billede fortegnes af andre faktorer f. eks. toldfrihedsprivilegier. Der kunne i den forbindelse tænkes at blive tale om hansebyerne Lybæk og Hamborg og det slesvig-holstenske ridderskab. Allede regnskaberne 1484/85 og 1490/92 med de mange lokalitetsangivelser må afvise enhver tvivl om, at lybækkere og hamborgere på grund af toldfrihed skulle være udeladt i Gottorpregnskaberne. I de følgende regnskaber lader så stort et antal handlende fra disse byer sig identificere, så det er indlysende klart, at hamborgske og lybske handlende i hvert fald i den periode, der omfattes af regnskaberne, må have betalt told på normal vis i Gottorp og Rendsborg. Schwetlik undrer sig over, at dette var foreneligt med disse byers toldfrihedsprivilegier, som han anser for »de jure« ubestrideligt anerkendt i begge hertugdømmer. Han finder årsagen

»zweifellos« i Hans' konsekvente stordanske og følgelig antihanseatiske politik, der altså »de facto« må have gjort ende på Lybæks og Hamborgs toldfrihed [4]. Denne forklaring forekommer mig en kende for unuan- ceret, og efter delingen i 1494 sorterede Gottorptolden jo i øvrigt ikke længere under Hans, men under hans broder, Frederik, uden at dette har sat sig spor i toldpligten for hamborgere og lybækkere.

Umiddelbart efter Christians valg i hertugdømmerne stadfæstede han 14/5 1460 de lybske privilegier og sædvaner, som byen var blevet begun- stiget med i Slesvig-Holsten af Adolf og dennes forgængere, og tillige er- klæredes alle andre privilegier, der stred mod og kom disse lybske fri- heder til skade, for ugyldige [5]. Det er imidlertid et spørgsmål, om disse privilegier så ubetinget har indebåret toldfrihed ved alle slesvig-holsten- ske toldsteder. I 1452 klagede rådet i Lybæk til rådet i Kiel over uret- mæssig told, afkrævet lybske knochenhauere af det kvæg, de drev forbi Kiel til Lybæk. Denne told, som nylig var pålagt, stred mod Lybæks told- frihed, tilstået af fyrster og herrer i grevskabet, gældende hele Hol- sten [6]. Her er et af de tilfælde, som Christians privilegiestadfæstelse skulle beskærme lybske borgere imod. Kiels toldrettighed måtte ikke komme lybsk toldfrihed til skade [7]. Men et var de lokale byers told- rettigheder, noget ganske andet landsherrens officielle toldsteder. I Dan- mark fik den ene by efter den anden i løbet af 15. århundrede toldfrihed overalt i riget, dog omhyggelig undtaget Skånemarkedet, hvor den konge- lige told oppebæres [8]. Ribe og Slesvig, som allerede i 13. århundrede er- hvervede toldfrihed på Skånemarkedet, har næppe kunnet opretholde den- ne ret [9]. I Ribe stadsret fra 1443 er Skanør- og Dragørmarkederne netop undtaget fra den almindelige toldfrihed, og i et privilegium til Slesvig 1417 omtales toldpligt i Skåne fra »sancti Olai til sancti Dyonisii« (29/7 –9/10) [10]. Der har dog været vanskeligheder ved at få accepteret told- pligten ved de kongelige toldsteder. I 1471 har Slagelse borgere beklaget sig over, at de ikke måtte nyde deres privilegier på toldfrihed i Rødby, og året efter er det Odense borgere, der besværer sig over told, de skal betale i Assens til trods for deres privilegier [11]. Det skal ikke gøre det lettere at finde en konsekvent linie i toldpolitikken, at kongen i reglen imødekommer købstædernes ønske om toldfrihed i den slags tilfælde. Randers og Århus fik f. eks. privilegium på toldfrihed over alt i Limfjor- den [12]. Hvorvidt der har været tale om andet end papirløfter, er svært at sige. Ålborgregnskaberne viser, at Randersborgere i 1517–19 havde toldpligt hos den kongelige tolder ved Limfjorden, i Rødbyregnskabet be- talte Slagelseborgere også told, ligesom Odenseborgere gjorde det i As- sensregnskabet. I det hele taget viser regnskaberne fra de kongelige toldsteder i Ålborg, Rødby, Ribe, Kolding, Assens, Odense, Svendborg,

at de danske borgere i begyndelsen af 16. århundrede måtte betale told, uanset deres byprivilegier lyder på toldfrihed overalt i riget, så i Christian II's tid synes toldpligten ved de kongelige toldsteder i alt fald at være slået endeligt igennem.

Hermed være naturligtvis ikke sagt, at det ikke kunne lade sig gøre at opnå toldfrihed ved et af landsherrens officielle toldsteder; men det var næppe en begunstigeelse, man uden videre spredte ud eller blot stadfæstede som almindelig, permanent toldfrihed gældende hele landsherrens område. Allerede i 1226 opnåede Lybæk ved kejserligt privilegium toldfrihed i Oldesloe, og i 1247 stadfæstede de holstenske grever denne frihed [13]. Almindelig toldfrihed i sine lande tildelte allerede hrt. Albrecht af Sachsen lybækkerne i 1241, men forbeholdt sig dog ret til at opkræve geleitsgeld for at sikre vejstrækningen mellem Lybæk og Hamborg [14]. I 1302 bekræftedes ikke blot toldfriheden i Oldesloe, men forkyndtes nu også gældende i Hamborg og i øvrigt overalt i landene Holsten og Stormarn [15]. Det er vel hovedsagelig på disse breve, Lybæk baserer sit toldfrihedskrav; men det er vist i høj grad tvivlsomt, at byen har kunnet få anerkendt en permanent toldfrihed blot i hele Holsten – endsige i Slesvig – på dette grundlag. Det kan da heller ikke påvises, at Lybæk ved nogen lejlighed har hævdet toldfrihedsprivilegium gældende i Slesvig, og da man over for hrt. Adolf påberåbte sig toldfrihed i hele Holsten, bestred han denne ret [16]. Der kan altså ikke i Christians privilegiestadfæstelse 14/5 1460 udledes noget ubetinget toldfrihedsprivilegium for lybækkerne, gældende i hele Holsten, og slet ikke i Slesvig.

Christians egen holdning lader sig også vanskelig forene med, at han – som Schwetlik mener – skulle have anerkendt lybækkeres og hamborgeres ubetingede toldfrihed i hele Slesvig-Holsten, og dermed tillige ved Gottorp toldsted, hvor først Hans skulle have gennemført den toldpligt, regnskaberne dokumenterer. I 1461 kræves toldpligt for lybske borgere i Hanerau, og i anledning af, at man fra lybsk side har hævdet toldfrihed for byens borgere, svares, at toldbeløbet siden hrt. Adolfs dage har været opkrævet af såvel lybakkere som hamborgere [17]. Da Christian samme år tillod borgere og købmænd fra Hamborg efter behag at opkøbe korn, kvæg og andre varer i Slesvig-Holsten, måtte de uden hindring af hans fogeder og amtmænd, men mod erlæggelse af ret told, føre varerne til Hamborg [18]. Toldforbeholdet vidner indirekte om, at hamborgerne ikke nød ubetinget toldfrihed i hele området. En episode ved Rendsborgs toldsted 1468 lader utvetydigt forstå, at lybakkere ikke kan have nydt normal toldfrihed ved dette toldsted og – som skrivelsen viser – heller ikke har forsøgt at hævde en sådan [19]. De to byer forsømte ellers ingen lejlighed til at påberåbe sig deres toldfrihedsprivilegier, tolket i vi-

dest muligt omfang. I 1469 har Hamborgs gesandter klaget over, at byens borgere belastes med told af amtmændene til trods for Hamborgs gamle toldfrihed i Slesvig, Holsten og Stormarn [20]. Tidspunktet var opportunt og ganske givet heller ikke valgt tilfældigt. På grund af den uhyre vanskelige situation i Slesvig-Holsten i dette efterår kunne Christian under ingen omstændigheder lægge sig ud med de to store hansebyer, hvis støtte og mægling han havde i højeste grad behov for [21]. Det var ikke tiden at diskutere fortolkningen af Hamborgs privilegier; men det er ikke derfor så givet, at man af dette brev tør udlede, at Hamborg så ubestridt har besiddet toldfrihed i hertugdømmerne allerede før 1469, således som Schwetlik mener [22]. Det er ganske karakteristisk, at Christian ikke i brevet giver noget toldfrihedsløfte, men forsigtigt nøjes med at bekræfte de allerede eksisterende toldprivilegier og forbyder sine embedsmænd og undersætter at hindre og skade hamborgerne i at nyde disse privilegier, hvis fortolkning man altså senere kan vende tilbage til. Når der i brevet står, at hamborgerne ikke må belastes med »usædvanlige toldpålæg«, er det vist yderst hasarderet deraf at udlede, at hamborgerne herefter slap fri for at betale told overalt i Slesvig, Holsten og Stormarn. Som episoden i Rendsborg det foregående år viste, var toldafgift her ikke »usædvanlig told« for lybækkerne og formentlig heller ikke for hamborgerne. Der er ingen anledning til at tro, at brevet 5/9 1469 forskaffede Hamborgs borgere toldfrihed hverken ved Rendsborgs eller Gottorps toldsted og vel sagtens heller ikke ved Hanerau eller Husum. Fortolkningen af toldfrihedens udstrækning har været et stående debatpunkt: »de van Lubeke unde Hamborch willen mit eren in myns gnedigesten herenn landen so fryg als vorschreven is wesen, unde doch neyne privilegia unde segel unde breve darup hebben«, hedder det i 1495 [23]. Det var ikke blot Hans, der ønskede at beskære hansebyernes privilegier. Hans fader havde næppe større ønske om at anerkende deres toldfrihed. Det var udelukkende et spørgsmål om afhængighed. I givne situationer dikterede afhængigheden også både Hans og Christian II en imødekommende holdning over for hansebyerne [24]. Fortolkningen af privilegierne lå ikke fast, og brevenes ordlyd kunne vanskelig skaffe Hamborg og Lybæk toldfrihed i Holsten ud over Oldesloe.

Der er derfor langt mindre grund til at antage, at lybækkere og hamborgere skulle have nydt toldfrihed ved det slesvigske toldsted i Gottorp i Christians periode. Ingen efterretninger vidner herom, deres privilegier kan vanskeligt berettigt antagelsen, og landsherrens holdning kan ikke siges at pege i den retning. Når man betænker, at nye toldpålæg af så underordnet betydning som Hanerau, Kiel og Neumünster øjeblikkelig registreres blandt hansebyernes protestskrivelser, lyder det fast utroligt, at

Hans skulle kunne inddrage en hævdvunden toldfrihed ved hovedtoldstedet i Slesvig på den centrale nord-syd-rute, der befærdedes af over hundrede hansetransporter om året, hvilket regnskaberne bevidner, uden at blot een eneste røst har rejst sig i protest herimod.

Som det fremgår af Gottorpregnskaberne omfang, fik den nord-syd-lige landrute ned gennem halvøen stærkt stigende trafikalt betydning i slutningen af 15. og begyndelsen af 16. århundrede. Det er den gængse opfattelse, at den gamle, stærkt trafikerede tværrute mellem Hamborg og Lybæk mistede en del af sin betydning i konkurrence med sejlrueten omkring Skagen gennem Øresund i det samme tidsrum. Det er imidlertid yderst vanskeligt at fremskaffe talmateriale til at underlægge de fremsatte formodninger. Derfor er det opsigtsvækkende at træffe Gertrud Schrekers enkle konklusion: allerede i 1495 overtraf toldindkomsten på nord-syd-ruten indtægten fra det vigtigste toldsted på tværruten Lybæk-Hamborg. Indkomsten i Gottorp udgjorde ca. 3000 mk.lyb. og i Oldesloe kun ca. 2500 mk.lyb. [25]. Set fra et toldadministrativt synspunkt er sammenligningen ganske relevant. Om den også er det set fra et trafikalt synspunkt, vil afhænge af, om toldforpligtelsen hviler på samme grundlag ved de to toldsteder [26]. Ved kejserlig bevilling i 1474 havde Christian I som nævnt (s. 198) fået ændret toldtaksten i Oldesloe efter Gottorps mønster, og i 1495 fortoldes virkelig i Oldesloe af alle varer »den mesten part na deme tollen to Gottorp«, så tarifgrundlaget skulle muliggøre en sammenligning. Derimod giver borgere fra Lybæk og Hamborg »nicht van allen eren guderen, de se dar durch foren laten wech unde wedder«. Tillige bliver mange varer, hvilket i toldadministrationens øjne »noch argher is«, i disse borgeres navn ført gennem uden told, selv om de ikke tilhører dem. Ligeledes burde jo kun disse borgeres andel, forsynet med deres varemærke, i en selskabshandel med andre handlende være toldfri. Det påstås i øvrigt, at mange handlende for et ringe beløb tog borgerskab i bemeldte byer eller bosatte sig der, skønt de kun var at betragte som gæster eller »liggende« købsvende, og derved unddrog sig toldpligten i Oldesloe [27]. Uden at tage stilling til troværdighed i påstanden om forsøgene på at omgå toldpligten, fremgår det altså ganske klart, at lybsk og hamborgsk gods var fritaget for toldpligt i Oldesloe, hvilket ikke var tilfældet i Gottorp. Man må altså nøjes med at anlægge en toldadministrativ sammenligning mellem de to toldsteder. Materialet giver ikke grundlag for at sammenligne effektivt mellem varetransportmængderne, der førtes ad de to veje. Et kan dog fastslås som hævet over enhver tvivl. Den lybsk-hamborgske andel i varetransporterne forbi Oldesloe må i 1495 langt have oversteget den del, der repræsenteres i Gottorptoldens overskydende 500 mk.lyb. Var nord-syd-ruten som tra-

fiklinie i rivende udvikling omkring århundredskiftet, så var de varekvanta, der førtes denne vej, dog endnu langt fra nået op på de volumen, der førtes ad den gamle vigtige tværvej mellem Hamborg og Lybæk over Oldesloe [28]. At udviklingen i det følgende århundrede begunstigede nord-syd-rutens betydning sammenlignet med tværrutens, er imidlertid ganske givet [29]. I begyndelsen af 1540'erne androg Rendsborgtolden ca. 4000 mk.lyb., mens indkomsten fra Oldesloe var dalet til ca. 900 mk.lyb. eller sammenlagt med Trittau ca. 1500 mk.lyb. [30]. Hvor stor transporten af lybsk og hamborgsk gods ad tværruten tør anslås at være i 1540'erne, er det svært at sige; men tværrutens almindelige betydning som gennemfartsvej for varer var åbenbart dalet siden 1495, mens nord-syd-rutens var øget. I de følgende årtier fortsattes væksten af nord-syd-rutens varekvanta. Fra 1546–48 er toldindkomsten i Rendsborg oppe på ca. 4500 mk.lyb., 1551 overstiger den 5000 mk.lyb., og i 1558 nåede Gottorptolden ca. 6000 mk.lyb. [31].

Ridderskabets toldfrihed var baseret på Ribebrevet 5/3 1460 § 30: »Wes eyn inwaner desser land gestlik edder ridderschupp hebben wil to siner egne behoff unde nicht to kopenschop, dar dorff he nergen vore tolnen in dessen landen« [32]. Formuleringen er utvetydig. Alt indkøb til adeligt og gejstligt behov var ikke toldpligtig, kun i tilfælde, hvor der drives købmandsskab med varerne, måtte der betales told. Schwetlik har med rette fortolket Frederik I's privilegium 1524 i den samme ånd: Alle de varer, adelen anvendte i egen husholdning, og alle de varer, der produceredes i egen bedrift (indbefattet fæstebønders naturalafgifter), måtte henholdsvis indkøbes og afsættes uden toldpligt [33]. Regnskaberne underbygger denne fortolkning. Der forekommer jævnlige okseposter lydende på slesvig-holstenske adelige, som altså ikke har nydt total toldfrihed [34]. I regnskaberne efter 1550 forekommer tillige en række okseposter, der udtrykkelig er noteret toldfri, fordi de pågældende dyr ifølge erklæring tilhører en adelsmands egen avl og opdræt [35]. Af disse toldfri poster fremgår det i øvrigt, at Slesvigs borgere må have nydt toldfrihed for egne varer i Gottorp og Rendsborgs borgere i Rendsborg i lighed med den normale praksis, der er iagttaget i Haderslev og Ribe [36].

Mens toldfriheden for Slesvigs og Rendsborgs borgerskab næppe kan ventes at influere kendeligt på det helhedsbillede, Gottorp- og Rendsborgregnskaber tegner af varehandelen i området, stiller sagen sig måske lidt anderledes for så vidt angår den adelige og gejstlige toldfrihed. Hvis vareleverancerne til de adelige gårde, klostre og kirkegodser i større omfang har unddraget sig toldpligten og derfor ikke figurerer i toldregnskaberne, kan det ikke nægtes, at et såre væsentligt aftagerklientel ikke får sit forbrug registreret [37]. Det bør ikke overses, at leverancerne til

det hertugelige hof naturligvis heller ikke kan forventes at være belagt med told, hvorved atter ganske anselige varetransporter glider uden om registreringen [38]. Det vil kræve en selvstændig undersøgelse at gisne om, hvilken størrelsesorden disse toldfri varestrømme kan have sneget sig op til. Derimod er det indlysende, at denne usikkerhedsfaktor ikke rammer med ens styrke på alle varegrupper. Importvarerne, og specielt den mere luksusprægede del som vin, krydderier, finere kram- og tekstilvarer, vil ganske sikkert være mere influeret af, at disse aftagergrupperes vareleverancer ikke er registreret, end tilfældet vil være med jævne forbrugsartikler, der også efterspurgtes i folkehusholdningen.

I Gottorp- og Rendsborgregnskaberne fra 1550'erne bliver det åbenbart normen, at de toldfri okseposter af adelens egen avl føres ind i regnskaberne med påtegning toldfri. Hvis man tør regne med, at det er sket nogenlunde konsekvent, har man fra disse regnskaber en størrelsesorden for drivningen af adelens toldfri dyr. For 1556 kan posterne gøres op til 300 okser, de to foregående år noget mindre. Hvis det er den størrelsesorden, man skal operere med for de toldfri oksekontingenter, har de overhovedet ikke spillet nogen rolle for oksetransportens størrelse som helhed.

c. Toldsvig og smugleri:

Smugleriet er handelshistorikerens mareridt. Det er en stadig usikkerhedsfaktor på toldregnskabernes mængdeangivelser, og det vil i langt de fleste tilfælde være komplet umuligt at gøre sig nogen forestilling om dens størrelsesorden. Det er såre sjældent, at man er i den heldige situation, at man har adgang til en anden kildegruppe, der belyser et udsnit af varemængden, der er ført forbi toldstedet, så man ad denne vej kan kontrollere og korrigere toldregnskabets oplysninger og samtidig få et billede af smugleriets procentvise størrelse. Aksel E. Christensen har i sidste kvartal af 16. århundrede foretaget undersøgelser i et hollandsk købmandsfirmas forretningsbøger og uddraget nøjagtige oplysninger om skibenes indladede gods, hvilket muliggør en kontrol på et lille udsnit af Øresundstoldregnskaberne [1]. Astrid Friis har taget stikprøvesammenligninger mellem Øresundstoldregnskabet 1587 og et samtidigt toldregnskab fra Hull [2]. Aksel E. Christensen anslår på grundlag af sin undersøgelse besvigelserne i sundet i nævnte periode til 40–50 %, mens Astrid Friis ved sin regnskabssammenligning kun når op på 25 %. Der skal ikke her tages stilling til undersøgelserne og de konklusioner, der er draget deraf [3]. Blot kunne det være berettiget at pege på, at de to undersøgelser jo ikke har ensartet grundlag, idet Hullregnskabet naturligvis er

underkastet samme usikkerhedsfaktor som Øresundstoldregnskabet, om end besvigelserne altså har været mindre. Om dette er en medvirkende årsag til, at Astrid Friis når til en lavere besvigelserprocent end Aksel E. Christensen, skal jeg ikke inlade mig på at gisne om. Steinar Kjærheim har foretaget en lignende kontrol af norske toldregnskaber sammenholdt med privatregnskaber fra et par trælasthandelsfirmaer i sidste kvartal af det 18. århundrede. For det ene firmas vedkommende når han til en besvigelser mellem 12 og 33 %, for det andet endog mellem 25 og 64 % [4]. I første omgang føler man sig vel slået af de meget store procentsatser, besvigelserne når op på både i Aksel E. Christensens og i Kjærheims undersøgelser; men der er nok lige så meget grund til at hefte sig ved de meget store udsving fra firma til firma, fra varegruppe til varegruppe, fra år til år eller post til post. Det er således formentlig mere træffende at anskue smugleriet som et kompleks af usikkerhedsmomenter, der virker forstyrrende ind på toldregnskabernes billede af handelen, men hvis virkning unægtelig i omfang og karakter må have udvist betydelige variationer fra det ene toldsted til det andet, fra den ene varegruppe til den anden og fra tidsafsnit til tidsafsnit. Der kan ikke her peges på kilde-materiale af anden art, der kan give en tilsvarende kontrol af de her behandlede toldregnskaber og mulighed for at måle besvigelsernes omfang inden for et udsnit af toldposterne. Derimod ville det måske være berettiget at forsøge at gøre sig nogle almindelige overvejelser over forhold, der kunne forventes at have indflydelse på smugleriets muligheder og omfang.

Toldadministrationens kontrolapparat har i senmiddelalderen næppe kunnet måle sig med de følgende århundreders. Det er derfor fristende at antage, at smugleriet snarere må have været større i senmiddelalderen. Det er dog ikke uden videre givet. Smugleriet hænger ikke blot sammen med smuglingsmulighederne, men formentlig nok så meget med gevinstmulighederne. Den kendsgerning, at toldsatserne forøges enormt i løbet af perioden fra 16. til 18. århundrede sammenlignet med satserne i senmiddelalderen uden, at kontrolapparatets effektivitet kunne undergå en tilsvarende udvikling, må snarere pege i retning af vækst i smugleriet som følge af de stigende gevinstmuligheder i løbet af perioden fra 16. til 18. århundrede.

Besvigelserne behøver naturligvis ikke at begrænse sig til de vareladninger, der er ført uden om toldstedet, men kunne også baseres på forkerte oplysninger til tolderen. Når Aksel E. Christensens undersøgelse viser, at aske og tjære i ret vid udstrækning er deklareret i stedet for korn, fordi lastpengesatsen for disse varer var lavere end for korn, så fremgår det altså klart, at vareemballagerne normalt ikke blev åbnet [5]. Smug-

lingsformen hænger sammen med toldadministrationens praksis, og omfangets fordeling på varer retter sig efter toldtariffens satser, hvilket i og for sig også måtte være at vente. I 1460 bad amtmanden i Trittau rådet i Lybæk foranledige, at fragtmændene måtte være underrettet om indholdet af deres ladning, da han ellers så sig nødsaget til ved toldopkrævningen at åbne fragtgodset [6]. Det har altså ikke været normalt ved de slesvig-holstenske passagetoldsteder at åbne ladningerne, hvilket naturligvis hænger sammen med hele styktoldprincippet. Når toldsatserne gradueredes efter emballagetyperne, var det jo ligegyldigt, hvad emballagerne indeholdt. Da et mængde- og værdisynspunkt begynder at vinde indpas i toldoppebørslen, må det imidlertid influere på tolderens interesse for emballagerens indhold, og samtidig aftegner differentieringen i varer sig klarere i regnskaberne (se herom s. 170 f). Med differentieringen i toldtakseringen efter vareindhold opstår imidlertid også først interessen for at udgive en emballages indhold for en anden vare end den faktiske. I selve det forandrede fortoldningsprincip gemmes kimen til en ny smuglingsform. Der er ingen grund til at antage, at det nye toldprincip, der – som vist (s. 148, 171) – ganske gradvis trænger igennem, skulle have givet anledning til en ændret praksis ved toldstederne med konsekvent åbning af vareemballagerne. Tværtimod viser Trittauamtmandens henvendelse, at man var parat til at acceptere fragtmændens udsagn, blot de på fyldestgørende vis muliggjorde toldposteringen. Kontrolsystemet udbyggedes altså ikke til at imødegå de nye smuglingsmuligheder. Sandsynligvis har man ikke engang haft øje for dem.

I foregående kapitel refereredes et udsagn fra 1495, der viser, at toldadministrationen havde et ganske klart indtryk af de konsekvenser, Hamborgs og Lybæks toldfrihedsprivilegier trak med sig ved toldstedet i Oldesloe (se s. 205). Selv om det naturligvis er umuligt at have en mening om, hvilket omfang besvigelser i form af fremmed gods, dækket af lybsk og hamborgsk toldfrihed, kan have haft, og selv om toldadministrationens skildring af tilstandene i Oldesloe meget vel kan være overdrivelse, så er der dog ingen tvivl om, at besvigelser af denne art faktisk har fundet sted, og at man altså ikke har fordret varemærkegarantien for at godkende godsets toldfrihed. Toldfrihedsprivilegiet har åbnet mulighed for denne smuglingsform, og et kontrolsystem til at imødegå den er altså ikke sat i scene endnu i 1495.

I 1550'erne skulle ved de toldfri okseposteringer fremlægges erklæring fra de pågældende adelige, hvis eget opdræt okserne tilhørte; men af formuleringerne ved disse poster får man indtryk af, at denne kontrolforanstaltning er forholdsvis ny på dette tidspunkt, til trods for at toldfrihedsprivilegiet kan føres tilbage til 1460 [7]. I de ældre Gottorpregnskaber fi-

gurerer de toldfri okser overhovedet ikke. Dog kunne der i 1599 endnu tvistes om, hvor vidt den adelige toldfrihed kun omfattede eget opdræt [8]. Det er toldforvaltningspraksis og stigende toldsætter, der i vid udstrækning har skabt smuglingsformerne, og kontrolforanstaltningerne kom haltende bagefter.

Toldsatsens højde i forhold til vareværdien er anført som en faktor, der kan forventes at have indflydelse på smugleriets omfang. Der kunne derfor være grund til at se på disse sætser for en række varers vedkommende i Gottorpregnskaberne i 1490'erne, hvor vi kender vareangivelserne fra de lybske pundtoldregnskaber. En pakke leidisk klæde med 40–45 stkr. er anslået til omkr. 700 mk.lyb. (se s. 189) og fortoldes med 4 sk., hvilket giver lidt over $\frac{1}{3}\%$. En pakke af det billige trikusiske klæde tør måske anslås til 200–250 mk.lyb. (se s. 188) og giver med samme takst ca. 1% i told. En tønne smør anslås i pundtoldregnskaberne til $5\frac{1}{4}$ eller 6 mk.lyb. I Plöner Burgregister fra år 1500 nævnes priserne $5\frac{1}{2}$ og 6 mk.lyb., som svarer smukt hertil [9]. Med tariffen 4 p. for 1 td. smør nås mellem 3 og 4% i told. Deker oksehuder, der fortoldes med samme takst, anslås til 6 mk. i pundtoldregnskaberne eller godt 3% i told [10]. En tønne sild sættes i Plöns Burgregister år 1500 til 3 mk.lyb., hvilket med en takst på 4 p. giver 6–7% i told. Denne pris var muligvis høj, da der vel næppe var tale om Skånesild. Pundtoldregnskaberne tønnepriser i 1490'erne for de andre sorter svingede for det meste mellem $1\frac{1}{2}$ og 2 mk.lyb., hvilket giver 1– $1\frac{1}{4}\%$ i told [11]. En td. salt sættes i Plöns Burgregister 1492–93 til 2– $2\frac{1}{4}$ mk.lyb., hvilket med en sats på 2 p. giver ca. $\frac{1}{2}\%$ i told. Med pundtoldregnskaberne pris $1\frac{1}{2}$ mk.lyb. for 1 td. Lüneburgsalt når man $\frac{2}{3}\%$ i told [12]. En dromt humle ansættes i Plöns Burgregister 1492 til 1 gl. eller $1\frac{1}{2}$ mk.lyb. Taksten 4 p. pr. dromt humle giver altså $1\frac{1}{3}\%$ i told. Pundtoldregnskaberne pris 1 mk.lyb. pr. dromt humle ville give ca. 2% i told [13]. Toldprocenten er således stærkt varierende varerne imellem med et udsving fra mindre end 1% for klæde til hen imod 2% for humle.

I dette vareudvalg skal toldpålægget på heste og okser betragtes. Anslår man i 1480'erne og begyndelsen af 1490'erne prisen på græsøksne til 2 mk.da. eller $1\frac{1}{2}$ mk.lyb. (se s. 181 f), vil taksten 2 sk. give 8% i told, hvilket unægtelig er en ganske anden størrelsesorden, end afgifterne på de andre varer er løbet op i. Efterårets flokke af slagtekvæg er åbenbart blevet betragtet som et særdeles velegnet og indbringende toldobjekt. Selv staldokserne, der måtte opregnes i den dobbelte pris eller måske lidt mere: godt 3 mk.lyb. eller 4–5 mk.da. (se s. 180 ff), gav 3–4% i told i Gottorp i årtierne omkr. 1500. Den lille danske told af okser i Ribe, Kol-

ding og Assens på 2 sk.da. betød omkr. 1520, da staldokser turde anslås til 5–6 mk.da. i opkøbspris, ca. 2 %, mens Christian II's told på $\frac{1}{2}$ mk. i Ålborg androg ca. 8 %. Da Christian III i 1542 fik rigsrådets tilladelse til at flytte sin faders nye store okse- og hestetold fra Gottorp til kongerigets toldsteder, blev taksten fastsat til 20 sk.da. foruden den lille gamle told på 2 sk.da. I Hald lensregnskab fra 1545 angives prisen på en fed okse til 4 dlr. (à 48 sk.da.), så toldbeløbet vel må have oversteget 10 % af opkøbsværdien [14]. Gevinsten i oksehandelen må have været anseelig, siden man turde beklippe den så kraftigt. Det er dog muligt, at man alligevel har forregnet sig. Gottorp toldsted lå særdeles bekvemt i vejnettet til at beherske driverruterne sønder ud. Terrænet har vanskeliggjort de store flokkes drivning uden om toldstedet. Ved at opkræve tolden i kongeriget blev mulighederne for at smutte uden om utallige, og med den kolossale afgiftsstigning steg smuglergevinsten enormt.

Kancellibrevene bærer præg af de vanskeligheder, denne nye told afstedkom. I 1547 udgik brev til bgm. og råd i Nysted, Nakskov, Rudkøbing, Skelskør, Svendborg, Halmstad og Laholm om at bistå byfoged og tolder med at få kongens told ind, da den pågældende har klaget over, at borgerne i byen ikke vil give den nye told på 20 sk. af hver okse eller tønne kød, som udføres, og 20 sk. af hver hest eller øg, som de udskiber [15]. Det er næppe tilfældigt, at det er de østdanske byer, der knurrer. Deres udskibede dyr gik ikke forbi Gottorp og havde altså ingen toldlempelse fået. For dem måtte den nye told føles som en voldsom belastning, sikkert navnlig fordi den fristede landbefolkningen til at udskibe over utraditionelle havne for at omgå tolden. Den nye told pustede altså på ny liv i den gamle strid mellem kyststæderne og bønderne om den ældgamle bondesejlads [16]. I 1547 har repræsentanter fra købstæder og bønder på Lolland og Falster været i København for at forelægge problemet for kongen. Den 30/11 bestemmes, at bønderne måtte udskibe øksne og heste, derimod ikke korn, og for deres eget hjemmefødte kvæg og deres egne harve- og plovheste måtte de slippe med den gamle told [17]. For alle handelsvarer skulle altså den nye told betales. Den samme begunstiggelse fik Rødbys borgere i 1555: øksne og heste fra harve og plov måtte udføres til gammel told, men af staldøksne svares den nye store told [18]. Det er næppe blevet lettere at administrere ved denne sondring. Den 28/10 1550 udgik breve til alle lensmænd i riget, der havde søkøbstæder i værge, om at tilkendegive byernes øvrigheder, at der skal udstedes søbreve til alle udgående skibe og toldsedler med specifikation over ladningen, for at den kongelige told ikke skal forsømmes. Specielt skal indskræpes tolden af øksne og kød [19].

I 1551 understreges, at færgerne fra Gedser til Tyskland kun må tage

heste og okser, der bevisligt ved toldseddel er fortoldet i Vordingborg [20]. Samme år fik byfogden i Middelfart besked om at forhindre overførsel af heste og okser til Stenderup land. Han må ikke oppebære den store told, som skal erlægges til tolderen i Kolding eller Ribe [21]. Det er tydeligt, at man har fornemmet smugleriet, og brevene lader ane, hvilke veje det har taget. I jan. 1553 beskikkes en tolder i Rudkøbing til at oppebære sise af tysk øl og den store told af heste og okser, og 2 mdr. senere fik byfogeden i Fåborg ordre til at oppebære de samme afgifter [22]. Samtidig beskikkes en tolder i Ringkøbing, da kongen har tilladt borgerne udskibning af staldøksne. Denne tilladelse til udskibning fra Ringkøbing gentages året efter [23]. Det har dog åbenbart været vanskeligt at styre. I efteråret 1555 indprentes det tolderne ved de ordinære toldsteder i Assens, Kolding, Ribe og Rødby at påse, at der gives told af heste, øksne og andet fæ, der udføres i disse byer til Tyskland [24]. I 1556 hedder det rent ud, at man søger at undgå tolden af heste og okser, der føres gennem Fyn til Tyskland, ved at føre dem uden om Assens »under skin af at ville sælge dem i riget over Middelfart sund omkring Kolding hen imod Skodborg og derfra ind i fyrstendømmet«. Derfor skal den store told nu oppebæres i Middelfart [25]. Nu giver man dog afkald på den store hestetold af landets egne indbyggere, dog må heste kun udføres fra »tilbørlige« havne [26]. Toldpolitikken begynder nu atter at vende sig bort fra de mange udskibningssteder og kræve de normale toldsteder respekteret [27]. I marts 1558 inddrages udskibningsretten fra Ringkøbing, okserne skal føres over land og besøge »tilbørlige toldsteder« [28]. 3 mdr. senere fik Langelands indbyggere besked på, at staldøksne ikke måtte udskibes, men skulle føres over Assens, for »at kronens told ikke skal forkrænkes« [29]. I april 1560 fik Frans Brockenhuus ordre til at undersøge forholdene i Fåborg, da der »skal holdes ondt politi« og udføres heste, okser, køer og andre varer mod forbud, og uden at der gives told deraf. Hvad der staldes der i landet og føres did, bliver frit udskibet [30]. Fåborg synes at have udviklet sig til en smuglerrede. Det findes endog fornødent at medsende et brev, der byder borgerne at være lensmanden lydige. Fåborg er ophævet som toldsted, og varenne skal føres til Assens.

Brevene viser tydeligt toldadministrationens vanskeligheder. Den store toldstigning og den spredte oppebørsel har sat gang i smugleriet. Den vaklende holdning uden klar linie: det ene øjeblik toldlempelser for landets eller områdets egne beboere eller i det mindste for deres egen avl, næste øjeblik stram kontrol med søbreve og toldsedler, det ene år nye toldbestallinger på smuglerruterne, det næste år forbud mod at fravige de normale veje og omgå de tilbørlige toldsteder, er et klart vidnes-

byrd om regeringens vildrede og magtesløshed over for de vanskeligheder, dens egen toldpolitik så uventet havde kastet den ud i. Der er her kun skitseret et par eksempler på, at toldadministrationspraksis og tariffhøjde er faktorer, der meget naturligt må ventes at øve indflydelse på smugleriets omfang og form. Kan det af let forståelige årsager i de fleste tilfælde være yderst vanskeligt, for ikke at sige umuligt, at måle smugleriets omfang, så lader det sig dog måske ad forskellige veje gøre at danne sig et vist indtryk af, om denne faktor tør forventes at have nået dimensioner, så den må påkalde sig speciel opmærksomhed.

d. Afvigelser fremkaldt af ekstraordinære forhold:

Toldregnskabsmateriale fra middelalderen er i Skandinavien yderst sparsomt bevaret. Først fra perioden omkr. 1500 findes der lidt mere; men der er stadig store lakuner imellem de enkelte regnskaber. Sammenhængende rækker af Gottorp- og Rendsborgregnskaber indtræffer først fra midten af 1540'erne, og omtrent samtidig sætter den første række af Øresundstoldregnskaber ind fra 1536–1548, som fortsættes efter en lakune fra 1557 af en permanent række. Det er naturligt, at opmærksomheden har samlet sig om de enkeltstående regnskaber, der er overleveret fra ældre perioder. Stillet over for det øvrige kildemateriales knugende tavshed angående handelsomsætningens omfang og de enkelte varers relative betydning i sammenligning med hinanden og i sammenligning med senere tidsperioder, hvor lange lister af toldregistre med deres talrækker giver følelsen af sikker grund under fødderne, – ja, da måtte og skulle de enkelte ældre toldregnskaber give et svar fra sig. Der har derfor været en forståelig tilbøjelighed til at generalisere ud fra det enkeltstående regnskabs oplysninger i forventning om, at det måtte give udtryk for normale tilstande i handelsomsætningen. Om regnskabet indfrier disse forventninger, vil naturligvis i høj grad afhænge af de ydre omstændigheder, hvorunder det er blevet til. Det er indlysende, at krigstildragelser, udførselsforbud eller restriktioner af anden art må have grebet forstyrrende ind i handelens normale gang, og hvis blot en del af den toldregnskabsperiode, der er overleveret, er præget af forhold af denne art, kan man ikke forvente, at det samlede handelsbillede, regnskabet aftegner, kan betragtes som normalt. Øresundstoldregnskabet 1536 er f. eks. præget af Christian III's arrestationer af hollandske skibe. I maj 1537 sluttedes imidlertid en 3-årig stilstand med kejseren og Nederlandene, der fornyedes april 1540 og på ny forlængedes maj 1541, dog kun gældende til 1. nov. samme år. Allerede i 1542 er den politiske situation så tilspidset, at det mærkes i en stærkt nedadgående kurve i de nederlandske skibs-

passager, og under den åbenlyse fejde i 1543 optegnes ingen nederlandske skibe i Sundet. Først i maj 1544 sluttes freden i Speyer, så også begyndelsen af året 1544 præges af krigssituationen, hvorfor passagetallet af nederlandske skibe endnu dette år er lavt [1].

En del af de ældste bevarede toldregnskaber, som vor viden kan bygge på, er hanseatiske pundtoldregnskaber, der registrerer afgifter, pålagt vareudskibningen med formål at samle penge til udrustning af de såkaldte fredsskibe, der skulle sikre skibsfarten, når de politiske konjunkturer gjorde forholdene på søen usikre [2]. Pundtoldregnskaberne er altså i sig selv et produkt af tilstande, der ikke i enhver henseende kan betragtes som normale. Da afgiften imidlertid som oftest lægges på skibsfarten som helhed fra de hanseatiske havne, behøver væsentlige dele af den registrerede omsætning aldeles ikke, eller i det mindste kun i mindre grad, at være influeret af de uroligheder, der har givet anledning til afgiften. Anderledes stiller sagen sig, hvis man benytter kildematerialet inden for det konfliktramte område. Når f. eks. de lybske pundtoldlister fra 1368–69 benyttes til at illustrere Skånemarkedets betydning, bør det næppe overses, at afgiften netop var foranlediget af konflikten med den danske konge, og der derfor er grund til at antage, at forholdene på Skånemarkedet disse år ikke har været normale. Dette argument er da også blevet fremhævet som motivering for formodninger om, at mængdecifrene ikke svarer til normale forhold [3]. Aksel E. Christensen har således på dette grundlag advaret imod Rörigs og Lechners vidtgående slutninger på basis af sildens alt dominerende plads blandt Lybæks importvarer fra Skånemarkedet 1368 [4]. Hugo Yrwing har fremhævet, at sundfarten var i vanskeligheder under hanseaternes krig med Danmark-Norge, så tilførslerne af salt fra Vesteuropa må forventes at have været lavere end normalt, hvorfor Lybæks eksport af Lüneburgsalt til Østersøområdet og bl. a. til Skånemarkedet må antages at ligge ekstraordinært højt i 1368–69 [5].

Det er indlysende, at forbehold af denne art, kort sagt, forsøg på at placere regnskabet i dets handelspolitiske og handelsøkonomiske sammenhæng, er ganske nødvendige, før man tillader sig at drage generelle slutninger fra et enkeltstående regnskab i håbet om at finde et acceptabelt mængdeudtryk for tidsperiodens normale vareomsætning, hvad enten det drejer sig om en enkelt handelsplads som f. eks. Skånemarkedet eller en enkelt handelsvare som f. eks. sild eller salt. Problemet ligger imidlertid i den vægt, man vil tilkende forbeholdet. Vil man ganske afholde sig fra at drage generelle slutninger på grundlag af dette materiale, eller vil man forsøge at indkalkulere – eventuelt overlade til læseren at indkalkulere – forbeholdet som en ændringsmargin i den mængdeforestil-

ling, som regnskabet tal uvægerlig må efterlade, når de anføres og eventuelt sammenholdes med andre. Sagt med andre ord: hvorledes vil man udmønte forbeholdet til en mængdestørrelse, der kan tjene som regulator for de mængdetal, der direkte lader sig læse ud af regnskabet? Har man nogen mulighed for at forestille sig, hvor meget de unormale forhold kan have fortegnet regnskabet tal i sammenligning med mere normale år? Netop disse underforståede korrigeringer må byde på meget store vanskeligheder, fordi sammenligningsgrundlag totalt mangler.

I de ældre Gottorpregnskaber mellem 1484 og 1519 har man ganske vist ingenlunde en ubrudt række af regnskaber, men dog så mange spredte år inden for et kortere åremål, at rimelige forestillinger om den normale transport lader sig ganske godt fundere. Når der i denne række befinder sig regnskaber fra to krigsår, nemlig 1510 og 1511, byder sig altså her en ikke helt almindelig chance for at måle, hvilke afvigelser fra de normale år de ekstraordinære forhold ved dette toldsted har draget med sig. En sådan undersøgelse vil ikke blot have teoretisk interesse, fordi den viser noget om den størrelsesorden, afvigelserne altså under visse omstændigheder kunne andrage. Den vil desuden være en anvendelig strømpil til at bedømme senere konflikters indflydelse på landtransporten forbi Gottorp, først og fremmest krigen med Lybæk 1522–23, til dels også Grevefejden.

Om efteråret 1509 tog man garantier for de okser, der blev opkøbt af udlændinge og folk fra hertugdømmerne i Kolding marked (se s. 54 f). I foråret 1510 drev danske borgere selv deres okser sydpå til Hamborg, og om efteråret 1510 herskede det strengeste forbud på grund af krigen, så ingen okser måtte uddrives [6]. Regnskab fra Ribe efterårsmarked 1510 mangler, og i Kolding efterårsmarked 1510 forekommer ingen okseposter. På tabellen s. 182 vises afrundede okse- og hestetotal fra Gottorpregnskaberne 1484–1519. Den samlede oksetransport var i 1501 nået op på 28.000, 1508 registreres 26.000 og 1519 29.000, altså en nogenlunde konstant størrelsesorden. Men ind imellem de to sidste tal skyder sig krigen. I 1510 er transporterne forbi Gottorp dalet til 14.000 eller ca. halvdelen af den normale størrelsesorden. Forårseksporten er imidlertid kun dalet fra ca. 9.500 til 8.700 dyr, mens efterårdrivningen er dalet fra 16–17.000 i 1508 (18–19.000 i 1501) til 5–6.000 i 1510.

I foråret 1511 udstedtes eksportlicenser for 7.740 okser, hvilket svarer præcis til forårseksporten på ca. 7.700 dyr i Gottorpregnskabet [7]. I efteråret 1511 udstedtes licenser på 2.500 okser, hvortil skal regnes en tilladelse til en ripenser til at udføre alle de okser, han kunne købe i riget. I Ribe og Kolding efterårsmarkeder 1511 har han fortoldet henholdsvis 1.000 og 800 okser, så licenserne altså dækker ca.

4.300 okser [8]. På efterårsmarkedet i Ribe fortoldedes 3.100 okser og i Kolding halvt så mange, hvilket overstiger licenstallet med nogle få hundrede dyr. Den samlede transport forbi Gottorp nåede imidlertid i efteråret 1511 op på ca. 11.000, eller godt 6.000 mere end de to danske markeder registrerede.

Undersøgelsen viser således, at regeringen har kunnet dirigere forårseksporten ved hjælp af licenssystemet, som tillige har reddet denne del af drivningen igennem krigen med en meget lille nedgang i eksporttallene (1508: 9.400, 1510: 8.700, 1511: 7.700). Derimod har det ikke været muligt at lukke helt for efterårsdrivningen. De 5–6.000 efterårsokser i Gottorpregnskabet fra 1510 afspejler vel hovedsagelig hertugdømmernes bidrag. Et lignende kontingent fra efteråret 1511 hidrørte ikke fra de to jyske markeder.

Gottorpregnskabet 1519 registrerer ca. 29.000 okser, hvilket tal svarer ganske godt til tallene fra 1508 og 1501, men fordelingen på forårs- og efterårsdrivning er en ganske anden. Kun godt 8.000 okser drives ud om efteråret, mens over 20.000 er staldøksne, der drives om foråret. Den forårsdrivning, som regeringen søgte at redde under krigen, havde altså fremtiden for sig og er steget stærkt i de følgende fredså, mens efterårsdrivningen synes at have fået et knæk med krigen, som den ikke har kunnet forvinde. Der er altså ikke tale om en stationær fredstilstand, der afbrydes af to unormale krigså, således som en ren optælling af okserne i Gottorpregnskaberne kunne lade formode. Krigen har åbenbart sat sig dybere spor [9].

Tabellen s. 182 indicerer desuden, at den store hesteeksport i 1511 på 5.500 dyr er et krigsfænomen. Vanskelighederne for okseeksporten 1510 har åbenbart øget efterspørgslen efter heste, så mange har lagt avl og fodring om. Mens hesteeksporten det første krigså var nogenlunde uforandret, er den i 1511 steget med 30 %, så det synes klart, at prangerne under oksehandelskrisen i stort tal er slået over på hestehandelen. Det er nærliggende at forestille sig, at der i fodringen må være et vist samspil mellem heste- og okseopdræt [10]. Stigningen i oksedrivningen mellem 1484/85 og 1491 (13.000–18.000) ligger så at sige udelukkende på forårsdrivningen (2.500–6.700), mens efterårsdrivningen var ret stationær (omkr. 11.000). Samtidig er hesteeksporten dalet 25 % (4.500–3.400), så det kunne se ud til, at staldfodringen delvis er sat i vejret på hesteopdrættets bekostning. I de følgende år regulerer hesteeksporten sig dog atter, men i 1519 kan den samme iagttagelse gøres. Ikke alene højkonjunkturen i 1511 er forsvundet; men i sammenligning med førkrigsniveauet er hesteeksporten formindsket med ca. 30 % eller mere. Samtidig indtræffer den voldsomt stigende kapacitet i forårsdrivningen (1511: 7.700

–1519: 20.000). Efter Speyerfreden i 1544, da forårsdrivningen på ny skrues stærkt i vejret, er hesteeksporten dalet under 50 % af niveauet i 1519 [11].

Humletransporternes størrelse fra 1484–1508 kan læses af tabellen s. 155. Hvis man anslår, at tarifforholdet mellem dromt, sække og foder stort set svarer til mængdeforholdet, tør man måske antage, at omkr. 2.500 dromt humle har været en ret normal årlig transport forbi Gottorp i første årti af 1500-tallet. Med nævnte omregningsforhold vil krigsåret 1510 imidlertid nærme sig 20.000 dromt eller hen ved en 8-dobling, og 1511 omtrent 15.000 dromt eller ca. en 6-dobling [12]. At årsagerne til denne voldsomme stigning må søges i, at hansebyerne har standset humletilførslerne til Danmark ad søvejen, og at flådens og hærens ølforbrug tænkeligt kan have øget landets humlebehov i krigsårene, er tidligere omtalt (se s. 176). Hvad der kan være grund til at bemærke er, at krigsfænomenets indflydelse er af så enorme dimensioner i forhold til normaltransporten, at det unormale tal vanskeligt lader sig benytte i en generalisering – være sig med nok så mange forbehold – i den hensigt at få en forestilling om normaltransportens størrelsesorden.

Tabellen s. 165 giver et overblik over kramvareemballagerne, der er fortoldet ved Gottorp 1484–1519. En sammenligning mellem 1508 og 1510 viser ca. 70 % stigning på kramfadene, ca. 120 % stigning på kramkisterne og muligvis hen ved 140 % stigning på det tøndegods, der omfattede kramvarer. I 1511 var stigningen på kramkisterne kun ca. 70 %, men kramfadene viste næsten en fordobling og tønderne en del mere, hvortil nu også kom en 80 % stigning på kramkurvene. Sammenholdt med normalårene 1508 og 1519 tør man vist roligt fastslå, at kramvaretransporten i krigsårene 1510 og 1511 i det mindste fordobledes.

Selv om de hidtil anførte eksempler på udsving i krigsårenes mængdecifre i forhold til de normale års varetransport må forekomme overraskende store, så er de dog for intet at regne, når man vender sig mod varer som f. eks. jern og hamp, der normalt overhovedet ingen rolle spillede ad landruten forbi Gottorp. I 1501, 1508 og 1519 beløb hampfragterne sig kun til ca. 5–7 skpd. årligt, men i 1510 passerede ca. 320 skpd. hamp toldstedet og i 1511 endog ca. 550 skpd. Fragterne af osmundjern oversteg før krigen ikke 10 fade om året i de bevarede Gottorpregnskaber; men i 1510 fortoldedes ca. 550 fade osmund, endnu i 1511 registreredes 100 fade, men i 1519 var transporten dalet til 20 fade [13]. Det er indlysende, at Gottorpregnskaberne bærer vidnesbyrd om, at en hanseatisk blokade af danske havne ikke har virket tilstrækkelig effektivt, fordi landtransporterne gennem de neutrale hertugdømmer har kunnet undsætte riget med livsfornødenheder som humle og armeringsudrustning

som hamp og osmundjern. Da en række Gottorpregnskaber er bevaret, aftegner sammenhængen sig klart og naturligt. Hvis tilfældet kun havde overleveret Gottorpregnskabet fra 1510 til efterverdenen, ville det sikkert have været vanskeligere at få en rigtig opfattelse af landtransportens betydning. Hvem ville vove totalt at ignorere 320 skpd. hamp og 550 skpd. osmundjern som værende udelukkende et krigsfænomen? Hvem ville, stillet over for hen ved 20.000 dromt humle, gætte på, at normaltransporten havde ligget helt nede på 2.500 dromt? Med henblik på en teoretisk overvejelse angående det enkeltstående toldregnskabs repræsentativitet, må en sådan digression være tilladelig. Gottorpregnskaberne har vist afskrækkende eksempler på, hvilke dimensioner afvigelseerne i unormale år kunne antage; men det er ikke en størrelsesnorm, der som usikkerhedsfaktor lader sig overflytte til andre toldsteder. Der er tværtimod tale om en yderst fleksibel fejlkilde, der hænger nøje sammen med det enkelte toldsted og dets placering i trafiklinierne.

Nærværende lille afsnit, der har beskæftiget sig lidt med problemer omkring toldregnskabs repræsentativitet, gør langt fra fordring på at have udtømt rækken af usikkerhedsfaktorer, der kan medvirke til at fortegne det billede, man gennem et toldregnskab får af handelsomsætningen i et område. Det har kun her været hensigten at pege på nogle få ganske centrale emner, som hidtil ikke har fået så indgående en undersøgelse, som deres betydning vistnok måtte berettige til; men forklaringen er utvivlsomt, at man kun meget sjældent er i den heldige situation, at kildemateriale står til rådighed, som gør det muligt at trænge dybere ind i disse problemer.

IV

Regnskabernes navneterminologi

1. Problemstilling	221
2. Patronymikonnavne	225
a. Type 1: -sen-navne	226
b. Type 2, 3 og 4: -s, -n, -ing	236
c. Vurdering	243
3. Erhvervsnavne	250
4. Kaldenavne og fornavne	258
5. Herkomstnavne	266
a. Typer af herkomstnavne	266
b. Danske herkomstnavne	272
c. Vurdering	278
6. Familie- og tilnavne	283
7. Resumé over navnetypernes anvendelse	292
8. Varierede skriveformer for navne	295
9. Formodede fejlmuligheder i navneskrivning	305

1. Problemstilling

For identifikation af de handlende er regnskabernes naveterminologi et nøglespørgsmål, som det vil være nødvendigt at gøre til genstand for nogle principielle betragtninger. Et blik på bilag 1–2 vil vise, at stavemåden for samme personnavn godt kunne afvige en del mellem Ribe- og Gøttrupregnskaber. Hermed melder sig straks spørgsmålet: hvor langt tør man gå i identifikationen på trods af eller på tværs af regnskabernes divergerende skrivemåder? Et andet og lige så væsentlig spørgsmål beror på de forskellige navnetyper. Ikke alle navnetyper og navnekombinationer er lige velegnede som identifikationsgrundlag. Nogle er letskelnelige og særprægede, andre er overordentlig almindelige. De største vanskeligheder for identificeringen byder de mange patronymikonnavne. Schwetlik har for så vidt ladet problemet ligge, som han blot har optalt de i Gøttrupregnskaberne ikke lokaliserede patronymika og regnet denne gruppe (III) i sin tabel 9 for hørende overvejende hjemme i det danske og slesvigske område [1]. Hermed rejses et tredje spørgsmål, nemlig om nogle af navnetyperne i sig selv berettiger til at slutte om den handlende nationale tilhørssted. Selv om det ikke anføres, bygger Schwetlik i denne antagelse vel sagtens på den foreliggende navneforskning, som derfor ganske kort skal refereres.

Over for Claus Eskildsens påstand om, at det tyske folk ikke kunne danne patronymiske navne med afledningen *-sen*, fremholdt Ludwig Andresen en række eksempler fra senmiddelalderlige skatteregistre i det vestlige Holsten – også uden for Ditmarsken – hvor Martensen påviste, at *-sen*-navne havde en betydelig udbredelse [2]. I vesttyske områder langs Nederrhinen og i Hannover iagttog Martensen ganske vist også navneformer på *-sen*, som han dog antog var afledede af *-hausen* eller *-husen* og altså ikke var patronymika, men i virkeligheden herkomstnavne [3]. Troels Fink mener, at de af Andresen anførte eksempler fra Holsten må betragtes som sjældne undtagelser, og fremhæver på grundlag af Reimpells betydelige navnemateriale fra Lybæk mellem 1250 og 1350, at *-sen*-dannelsen i denne tidsperiode ingen rolle spillede her [4]. Erich Hoffmann anfører en række *-son*-dannelser fra Stade fra tiden før 1500

og vil i det hele tilkende -sen- og -son-navnene en noget større plads i Holsten og de tilgrænsende nordvesttyske egne, især Ostfriesland, samt i Holland i middelalderen. Efter reformationstiden er denne navnedannelse dog i følge Hoffmann aftagende, så man – med undtagelse af Ditmarsken og Ostfriesland – i almindelighed kan betragte Slien-Dannevirke-linien som sydgrænse for -sen- og -son-navneformerne [5].

Det er derfor muligt, at fejlmarginen ved Schwetliks fremgangsmåde ikke vil blive så stor. Det bør dog næppe overses, at sigtet her ikke er ganske det samme, som det var for navneforskningen. Det drejer sig her ikke om at spore personens slægtsmæssige herkomst, men hans øjeblikkelige tilhørssted, og for dette spørgsmål må navngivningen selvsagt være en mindre sikker indikator. Desuden er det jo ikke den primære hensigt at udskille regnskabernes handlende efter lokalitet. Det er formålet at benytte det vundne resultat til at placere deres varekvota for at bestemme de forskellige byers og områders andel i handelen. Det vil sige, at de enkelte navne i vor statistik ikke får samme valens. Eventuelle undtagelser kan komme til at veje uforholdsmæssigt tungt, hvilket et par eksempler vil kunne illustrere. Troels Fink har således iagttaget, at navnet Peter var mere populært i det danske område end i det tyske. Kun 4 gange forekommer det blandt 289 lybske navne i tiden 1427–40 [6]. Denne iagttagelse lader sig begribeligvis ikke rokke, fordi en Peter Sickman fra Lybæk optræder i Gottorpregnskaberne fra 1484–92; men den kendsgerning, at han tilfældigvis er »fuhrman« og forekommer over 20 gange alene i det ældste regnskab med meget omfattende varekvanta, viser dog, hvilken risiko man løber ved at overføre navneforskningens iagttagelser på materiale af denne type, som det jo ikke tog sigte på [7]. Schwetlik har selv vist, hvor omfattende en handel, hamborgeren Herman Hinrickss og lybækkeren Hans Peterss tegner sig for i de ældste regnskaber [8]. Her har vi dog altså et par patronymikonnavne fra det tyske område, der er lokaliseret. De er meget tænkeligt undtagelser, men deres handel vejer tungt i Gottorpregnskaberne. I 1491 lokaliseres en Peter Diderickess med okser til Flensborg og en af samme navn til Herzogenbosch. I 1501 fortoldes uden lokalitetsangivelse 270 okser under dette navn [9]. Hvis de i Schwetliks tabel 9 opføres blandt gruppe III's 7408 okser, udgør de altså 3,7 % af hele gruppen, mens Peter Didericksen kun er eet navn blandt 80 patronymika (1¼ %). Varen får altså her 3 gange så stor valens som navnet [10].

Hvad enten nu Schwetliks synspunkt bygger på navneforskningens resultater eller står som en selvstændig formodning, må det altså forekomme rimeligt at søge at nuancere dette synspunkt lidt nøjere, så meget mere som det er klart, at den metode, han har anlagt på grundlag af sin formod-

ning, netop fra dansk synspunkt vil være en lidet tilfredsstillende løsning af problemet, fordi mange af de danske handlende naturligvis vil befinde sig i denne kompakte, ikke specificerede masse. Til dette formål giver navneforskningen værdifulde impulser. Troels Fink er den første, der har skabt klare linier ved at skelne mellem en dansk, en tysk og en neutral – hvilket vil sige – en usikker gruppe, og dertil inddraget fornavnene som et nyt skelnekriterium i den usikre gruppe [11]. Hoffmann har i det store og hele anvendt samme metode, men har dog tilføjet en frisisk gruppe [12]. Blandt de danske eller nordiske fornavne kan eksempelvis nævnes: Asser, Bjørn, Bo, Ebbe, Erik, Esbern, Eskel, Iver, Jesper, Keld, Knud, Lauge, Oluf, Palle, Svend, Terkel, Torbern, Tord, Torsten, Troels, Tyge o. s. v. [13]. Udpræget tyske fornavne er f. eks.: Albert, Arnt, Bernt, Cort, Detlev, Didrik, Evert, Frederik, Gert, Gotke, Hartich, Herman, Heyne, Hinrick, Lutke, Markvard, Meyneke, Meynert, Rotger, Tideman, Titke, Werneke o. s. v. Frisiske navne er f. eks.: Backe, Bahne, Boie, Broder, Bundi, Edde, Falle, Vedder, Frodde, Harke, Harre, Kampi, Leve, Momme, Namen, Ocke, Olde, Poppe, Redlef, Sunneke, Tede, Uwe o. s. v. Det kan dog være vanskeligt nok at drage helt klare skellelinier. Peter Skautrup er således tilbøjelig til at regne f. eks. Edde, Leve og Momme for tyske navne, der optræder i det sydligste Sønderjylland [14]. Efter regnskabsmaterialet har de især udbredelse i det frisiske område, men det samme gælder et nordisk navn som Saxe og tyske navne som Haye, Ludde og Volkvard.

Hertil kan føjes en særlig gruppe af kristne navne, der var i brug såvel i Danmark som i Tyskland [15]. Det drejer sig især om de forskellige afledninger af navnene: Andreas, Benedict, Clemens, Franciscus, Georg, Gregorius, Jacob, Johannes, Kristian, Laurentius, Martin, Matthias, Michael, Nikolaus, Paul, Peter, Severin, Simon og Thomas. Netop de forskellige afledninger giver dog gode skelnemærker. Af Nikolaus var Claus almindelig i tysk og Niels i dansk navngivning. Af Johannes var Johan og Hans gængs i tysk, men Jens mere i dansk [16]. Henneke og Henning var tyske afledninger af Hans [17]. Af Martin var Marten og Merten især tyske former, mens Morten var udpræget dansk. Af Seuerin dannedes den danske form Søren, af Michael det danske Mikkil, af Peter det danske Per og af Jacob de danske former Jep og Ib. I dansk var Anders almindeligere end Andreas, mens Drews var en tysk form. Af Mathias var Thies en tysk form, Mads en dansk [18]. Af Kristian var Christiern og Christern udbredte i dansk, men Karsten og Kersten hypigst i tysk [19]. Georg blev på dansk til Jørgen, Gregorius til Gregers eller Gravers, Benedict til Bent og Franciscus til Frands. Et kristent navn som Lucas havde ikke ringe udbredelse i Tyskland, men kendes så at

sige ikke i Danmark. Former som Jes, Nis og Las af Jens, Niels og Laurens var danske og kendes ikke i tysk navngivning, men dog nok i det frisiske område [20]. Jappe og Paye var frisiske former af Jakob og Paul [21]. Jon var en kortform af Johannes, der var udbredt både i Danmark og Frisland [22]. Magnus eller den danske form Mogens er vist tidligst kommet til Norden efter Karl den Stores latiniserede navn [23]. I visse tilfælde kan afledningerne ikke helt eentydigt kortlægges. Navne som Bertel og Thøger havde omkr. 1500 en vis udbredelse i Danmark. De betragtes som afledt af de tyske navne Bertold og Theodgar [24]. Bertel kunne dog i folkemunde også repræsentere Bartholomeus [25]. Jachim var en tysk form for Joachim, men kunne forveksles med Jakob [26].

Til belysning af fornavnenes udbredelse i Danmark omkring 1500 kan her eksempelvis anføres Århus ældste borgerskabsprotokol: Ca. 1000 fornavne på borgerskabssøgende i tiden 1471–1524 er uddraget, og de hyppigst forekommende navne er opført på bilag 16. I dette tidsrum forekommer kun ganske få udlændinge blandt de borgerskabssøgende, så materialet tør formodes at repræsentere et ganske godt udsnit til belysning af dansk navneskik. De kirkelige navneafledninger havde langt større udbredelse end de gamle nordiske navne. Blandt disse var de to almindeligste, Oluf og Knud, karakteristisk nok navne på populære helgener. Dette udvalg lader formode, at Jens (eller Jes), Per, Niels (eller Nis) og Seuerin (eller Søren) har været de almindeligste danske navne. Materialet underbygger, at Jens (45) og Jes (94) var langt hyppigere danske former af Johannes end Hans (25) og Johan (4), ligesom Niels (48) og Nis (48) var de danske former af Nicolaus. Hans var dog i færd med at indplantes i dansk, mens det gik langsommere med Johan og Claus (8). Også Jacob (6) var endnu fremmed imod det danske Jep (35) [27]. Per (111) og Cristern (35) var helt dominerende i forhold til Peter (6) og Kersten (1). Det er desuden bemærkelsesværdigt, at navne af udenlandsk oprindelse som Henrik (7), Markvard (7) og Villom (6) forekommer lige så hyppigt i dette udsnit af danske navne som flertallet af de gamle nordiske navne f. eks. Esbern (8), Tyge (7), Tøger (6), Troels (6), Terkel (5), Bertel (5). Nogle fornavne synes altså – trods deres uomtvistelige udenlandske oprindelse – ikke at være helt sikre skelnekriterier. Omkring 1500 vil det være rigtigst at betragte Hans som et neutralt navn, der kunne forekomme såvel i dansk som i tysk navngivning [28]. Claus, Henrik og Markvard må derimod regnes for tyske navne, men de kunne dog altså også forekomme i dansk navngivning.

Må det virke noget betænkeligt – og i alt fald fra dansk synspunkt mindre tilfredsstillende – at henregne hele den kompakte gruppe III af patronymikonnavne til området nord for Ejder- eller Slien-Dannevirkeli-

nien – om man vil – så kan det dog ikke afvises, at navneforskningen sikkert giver gode holdepunkter for en støtteargumentation, når det drejer sig om at lokalisere personer, hvis herkomst der kan gisnes om. Det er imidlertid iøjnefaldende, at skrivemåden for den samme person kunne variere ret stærkt fra regnskab til regnskab. Navnlig i gruppen af kristne navne kunne der ret frit varieres mellem de forskellige navneafledninger, så mandens virkelige kaldenavn til dels kunne tilsløres ved germanisering eller danisering. Dette må mane til større forsigtighed i slutninger på grundlag af afledningsformen alene. Men samtidig må der melde sig en naturlig opgave i at forsøge at kortlægge de forskellige skrivemåder og navnlig forskelligheder mellem dansk og nedertysk skriveform for de samme navne, da det er at forvente, at netop de varierende skriveformer kan give vejledning til en finere sondring mellem navneafledningerne nationalt. For nogle navnes vedkommende viser sig – som det senere skal ses – derved en mulighed for at anskue problemet fra en anden synsvinkel. I de følgende kapitler søges de forskellige navnetyper og deres forekomst i regnskaberne belyst gennem en række eksempler. Disse kapitler vil for nogle navnetypers vedkommende afsløre nye vanskeligheder i dette diffuse problemkompleks. To spørgsmål får især interesse: 1) om det altid vil være muligt at bestemme navnet eentydigt af en toldpost, 2) om samme person kunne betegnes under forskellige navne eller navneformer. Men først søges skitseret nogle træk til belysning af navneterminologi inden for den uhyre omfattende gruppe af patronymika.

2. Patronymikon-navne

Patronymikondannelserne i regnskaberne kan stort set sammenfattes i 4 typer. Langt den hyppigst forekommende er de nævnte *-sen*, *-son* eller *-søn*-navne, der enten skrives helt ud, hvilket især forekommer i danske regnskaber, eller afsluttes ved *-ß* eller *-sß*, som i det følgende kaldes patronymikon-ss: typen *Nielss* eller *Nielssen*, *Nielszen*. Denne type har størst udbredelse i Danmark og Slesvig. Den er også almindelig i Holland og kendes i de til Holland grænsende dele af Tyskland. Hvor stor en udbredelse, typen har haft i Nordtyskland og især Holsten omkr. 1500, er forskningen som omtalt ikke helt enig om (s. 221 f).

Der er dog ikke tvivl om, at patronymiske navne i Nordtyskland omkr. 1500 hyppigst dannedes som genetivformer af faderens navn, og herved fremkommer type 2 og 3 med tilføjelsen *-s* eller *-es* og *-n* eller *-en* sva-

rende til henholdsvis den stærke og svage substantivbøjning [1]. Type 2: Arnd-es, Cord-es, Lammerd-es eller Arend-s, Berend-s, Albrecht-s [2]. Type 3: Haye-n, Momme-n, Wilke-n, Poppe-n [3]. Af de tyske typer optræder type 2 langt hyppigst i regnskaberne; men den er vanskelig at skelne fra type 1 med patronymikon-ss.

Den 4. type, der dannes ved tilføjelse -ing eller -inck forekommer ret sjældent i regnskaberne [4]. Almindeligst knyttes den til frisiske navne: Pay-ing, Edd-ing, Harr-ing, Ted-ing, Popp-ing. I øvrigt kunne de frisiske navne også dannes på de 3 foregående måder.

Om alle de 4 typer er indbefattet i Schwetliks patronymikon-gruppe III kan ikke afgøres med sikkerhed [5]. Først skal fremdrages eksempler på nogle af de almindeligst forekommende danske navne af den 1. type: -sen-navnene.

a. Type 1: -sen-navne:

Århus borgerskabsprotokol efterlod det indtryk, at de korte afledningsformer Per, Jes, Nis havde betydelig udbredelse i Danmark i årtierne omkr. 1500 (s. 224). De danske regnskaber bestyrker dette indtryk, ligesom det fremgår, at der frit kunne varieres mellem de korte og de længere former. Ribepreangerne Peder Jepsen, Peder Dochter og Peder Vanderup kaldtes lige så hyppigt Per [1]. I de tyske regnskaber gennemføres derimod konsekvent Peter, der kun forekommer temmelig sjældent i dansk regnskabsmateriale [2]. Jens Fadheress eller Farss kunne lige så vel skrives Jes [3]. Jens Basse fra Horsens hed i garantilisten fra Kolding Jess Basse [4]. Nis Termensen fra Ribe hedder i visse Gottorp-regnskaber Negels [5]. Ribetolderen Niels Clausen kunne blive til Nis [6]. På lignende måde kunne Laurids eller Laurens veksle med Las eller Lasse. Dronning Christines tolder i Ribe skrev sig selv Lass Perss; men dronningens regnskabsfører kaldte ham Lauris eller Laurens Perss [7]. I dronningens samtidige hofholdningsregnskaber kan hentes flere eksempler på ganske regelløs variation mellem disse navneformer [8]. Der er ingen tvivl om, at det har været tidens ganske normale praksis [9].

Knap så hyppigt træffes variation mellem Jacob og de korte danske afledningsformer Jep og Ib i regnskaberne [10]. Man må dog ganske sikkert regne med dette som en mulighed blandt tidens normale skrivevarianter [11]. I de tyske regnskaber træffes da også eksempler på, at Jacob anvendes som germanisering for Jep. Ripenserens Jep Dochter fra det danske regnskabsmateriale bliver til Jacob Dochter i Gottorp [12]. Jep Juel fra Horsens kan forekomme i Gottorp og Haderslev som Jacob

Juel [13]. Men henimod midten af århundredet begynder disse navneformer dog vist at tegne sig lidt fastere [14]. Fra disse år kan iagttages to forskellige personer i Ribe skattelister: Jacob Vibe og Jep Vibe, der altid – også i Gottorp- og Rendsborgregnskaber – holdes klart adskilte [15].

Variation mellem de tyske former Karsten, Kersten og de danske Kristern, Cristiern træffes meget hyppigt i regnskaberne [16]. Bgm. i Viborg Christiern Lybbert kaldes i Gottorp- og Plönregnskaberne konsekvent Karsten eller Kersten [17]. I Riberegnskabet 1519 25/3 opføres bl. a. bgm. Christiern Nielssen fra Varde med 202 okser og Christiern Brun fra Varde med 74 okser. I Gottorp fortoldede 30/3 samme år Kersten Nygelsen 200 okser og Kersten Brun 74 okser, utvivlsomt de samme flokke, der få dage tidligere er truffet i Ribe marked [18]. Samme efterår har Kersten Basse fra Horsens fortoldet 88 okser i Gottorp. De følgende år træffes Cristiern Basse fra Horsens på Ribe og Kolding marker med okser [19]. Her er givetvis tale om samme person, som blot optræder med fortystet fornnavnsform i Gottorp. Veksling mellem disse to navneformer træffes endnu omkr. midten af århundredet, f. eks. findes rdm. Christen Mule fra Odense hyppigt opført som Carsten Mule i Gottorpregnskaberne [20].

Nogle af de anførte varianter som Per og Peder Dochter, Jens og Jes Basse, Niels og Nis Clausen, Lass og Lauris Perss viser blot glidninger i dansk stavemåde. Men andre f. eks. Negels for Nis Termensen, Peter Wandorp for Per Vanderup, Jacob for Jep Dochter, Kersten for Christiern Basse, Carsten for Christen Mule afspejler en germanisering af den danske navneform, som træffes overordentlig hyppigt i de nedertyske toldregnskaber, men dog på ingen måde er konsekvent gennemført. En lang række toldposter lyder på Per, Jes, Nis, Las, Jep, Christern, og her skinner mandens danske nationalitet igennem i det tyske regnskab. Udprægede danske fornnavne som Jens og Niels, ja, selv et oplagt germaniseringsforsøg som Negels, Nygels røber formentlig ganske sikkert dansk nationalitet. Derimod tør man altså intet slutte af navneformerne Peter, Laurens, Jacob, Kersten eller Karsten.

Tilsvarende daniseringer træffes også i danske regnskaber. I Gottorp 15/9 1519 fortæller en Kersten Gralchere 200 okser. I Riberegnskabet 8/9 træffes den samme flok tilhørende hamborgeren Crestiern Grolheyr, der altså har fået fordansket sit fornnavn [21]. I Gottorp 1508 13/9 opføres Karsten Alberdinck med 196 okser, og 14/9 1497 og 1498 noteredes han ligeledes med store flokke, så han har åbenbart handlet jævnlige på Ribe efterårsmarked. Her træffes han 1504 som Cristern Alberdingk med 201 okser; men i 1502 og 1508 er hans tyske fornnavnsform

dog slået igennem også i det danske regnskab: Casten Albertding, Karsten Albretding [22].

Kan man nu gå ud fra, at lignende navneglidninger har været gældende i de efternavnsformer, der dannes af disse navne? Det gælder i alt fald Petersen. Den tyske form var Peterss, således f. eks. altid den lybske knochenhauer Hans Peterss [23]. Den dominerende danske form var Perss; men Pederss, Paederss forekommer dog også i danske regnskaber. Jeppe Pedersen fra Haderslev kaldes i garantilisten fra Kolding 1509 Jep Perss, men i regnskabet Jep Paederss [24]. Germaniseringerne træffes også. Den flensborgske købmand Tile Pedersen nævnes altid Tile Peterss i Gottorp og Plön, men Tyle Perss i Ribe og Kolding [25]. Ribepangeren Gregors Perszen eller Perss fra Riberegnskaberne bliver til Gorges eller Gorries Peterss i Gottorp og Plön [26]. Bgm. i Randers Rasmus Perss fra Koldingregnskaberne hedder Erasmus Peterss i Gottorp og Plön [27]. I de ældste Gottorpregnskaber er den korte danske form dog endnu overordentlig almindelig. I 1491 træffes f. eks. i Gottorp Erasmus Perss med germaniseret fornavn og dansk efternavn [28].

Om Jensen og Nielsen ligeledes frit kan alternere med Jessen og Nissen kan måske være lidt tvivlsomt [29]. De to sidste former er overhovedet ikke særlig hyppige i regnskaberne, og i givet fald afspejler det blot glidning i dansk navneskrivning, ikke som Peterss – Perss mellem tysk og dansk form. Nielsen forekommer i danske regnskaber i ganske fast skriveform: Nielss eller i enkelte tilfælde skrevet ud: Nielssen evt. Nielsszen. Kun Hans Tolder i Ålborg skriver konsekvent Nelss og tilsvarende fornavnet Nels. I Gottorp- og Plönregnskaberne er tyske former overvejende: Negelss, Nigelss eller Nygelss, men også Nickelss og Nyckelss forekommer. Især i de ældre regnskaber optræder dog hyppigt den danske form Nielss evt. Nyelss, i enkelte tilfælde skrevet ud [30]. En lidt ualmindelig navnesammensætning som Markvard Nielsen (formentlig broder til borgmesteren i Varde) [31] tillader at følge samme person i forskellige navneformer: 1491: Nielss, 1485 og 1498: Negelss, 1510 og 1511: Nygelss og 1511 tillige Nigelss [32].

Jensen skrives i langt de fleste tilfælde ens i danske og tyske regnskaber. Dog kan Jonsen optræde som variant for Jensen. Ripenserne Bagge og Termen Jensen hedder i visse regnskaber Bagge og Termen Jonsen, der altså ikke hidrører fra navnet Jon, men fra den vestjyske dialektform Jons, der således ved mundtlig diktion er trængt ind i de nedertyske regnskaber og i efternavnsformen kan virke vildledende [33]. I fornavnet spores det naturligvis også f. eks. Jons Hegelund for Ribeborgmesteren Jens Hegelund [34].

At de korte former Lassen, Larsen, Laursen i dansk skrivemåde kunne

veksle frit med de længere Lauridsen og Laurensen ligesom i fornavnene, må vist betragtes som givet [35]. Den normale tyske skrivemåde var Laurens, der optræder meget fast i de nedertyske regnskaber. Ligesom ved Petersen forekommer dog sideløbende hermed den korte danske form Lass og vidner i de tyske regnskaber om den dansk/slesvigske herkomst. I Gottorp 1485 fortæller Peter Laurens fra Flensborg 14/9 16 okser (fra Ribemarked), 8/10 50 okser (fra Kolding marked). Han er formentlig identisk med Peter Lass fra Flensborg, der 1491 i Gottorp fortællede et ganske tilsvarende antal okser fra de samme markeder [36].

Efternavnsformerne Cristernss, Christiernss fra de danske regnskaber germaniseres ligesom fornavnsformen til Kerstenss, Karstenss. Ribestudehandleren Matz Christiernssen fortæller 132 okser i Ribe 1519 25/3 og 4 dage senere 135 okser under navnet Mathias Kerstenss i Gottorp, utvivlsomt de samme dyr. I Kolding og Ribe kaldes han 1520–21 Mattis eller Matz Christiernss [37]. Jens Christiernss fra Ringkøbing fortæller 100 okser i Ribe 25/3 1519 og 4 dage senere den samme flok i Gottorp som Jens Kerstenss [38]. I de ældre tyske regnskaber er der dog nogen vaken. I 1485 træffes Anders Karstenss og Anders Kristiernss begge gange lokaliseret til Ribe. I 1491 forekommer Andreas Kerstenss fra Ribe og i 1508 Andreas Karstenss fra Ribe [39]. Alle poster kan meget vel gælde samme person. Danske former som Kristiernss og Cristernss træffes jævnligt især i de ældre Gottorp- og Plönregnskaber. I 1498 og 1501 møder en Jacob Cristernss op i Gottorp med sammenlagt over 500 okser hvert år [40]. Efternavnet røber en dansker, og det kan da ikke være andre end den anselige Ribepreanger Jep Cristiernss fra de danske regnskaber. I 1510 fortællede han 500 okser i Ribe forårsmarked, i året 1511 i alt over 950 [41]. Dette år var han blandt Ribeborgernes garant for kronen, da det gjaldt om at skaffe udførselstilladelse trods krigen [42]. Samme år fortællede han i Gottorp ca. 600 okser under navneformerne Jacob Kristiernss og Jacob Kerstenss [43]. I 1491 noteres i Gottorp ripenseren Jeppe Cristiernss med 3 heste [44]. Hvis det er samme preanger, gennemløber han altså hele udviklingen med germanisering af sit for- og efternavn. I Plön fortæller en Holstebroborger som Kel Cristiernss og Kel Karstenss i 1508, den ene post kan spores i Gottorp samme år under Ketel Cristernss, som altså må være fra Holstebro [45]. I 1510 og 1511 optræder gentagne gange Ketel Kerstenss i Gottorp uden hjemsted, men dog også med dansk fornavnform Kel K. [46]. Modsat møder vi i 1506 i Plön lybækkeren Hinrick Kerstens med 5 heste [47]. I dronningens danske regnskaber optræder han som Henrick eller Hinrick Karstenss [48]. I Gottorpregnskaberne findes han i helt tysk navneform fast tilbage til 1491 [49]. Når derimod en Hinrick Cristierns fortæller

1 hest i Plön 1492, kan man afvise, at det kan være lybækkeren, der står i tysk regnskab med helt dansk efternavnsform [50].

Når ripenserne Jep Christensen og Jep Dochter i Gottorp kunne blive til Jacob, er det nærliggende at forvente, at de danske efternavne Ibsen og Jepsen i nedertyske regnskaber kan figurere som Jacobsen, hvilket der da også kan anføres en lang række eksempler, der tyder på. I 1485 fortæller Knud Jacobsen fra Odense 2 gange 7 og 8 heste; men i en 3. post optræder Knud Jeps fra Odense med 8 heste [51]. I Plönregnskaberne 1508, 1512 og 1513 noteres Jürgen Jeps fra Randers med henholdsvis 9, 4 og 5 heste; men i Plön 1505 passerede Jürgen Jacobsen fra Randers med 3 heste [52]. Blandt garantierne i Kolding 1509 var Hans Jeps i Ribe (bilag 4). Året før omtales Hans Jeyppson i Ribe, og i Plön 1494 fortæller denne ripenser 8 heste. I 1495 opføres imidlertid Hans Jacobss fra Ribe i Plön også med 8 heste [53]. Det er overvejende sandsynligt, at der i de her nævnte tilfælde er tale om samme person, der blot i nogle poster gemmer sit danske navn Jepsen bag det internationalt mere kendte Jacobsen, som tolderen har været fuldt fortroligt med [54]. Derimod viser skrivemåden en lidt tøvende og usikker holdning over for det danske navn, der gengives Jebess, Jeps, men også Ips, Eps, Ebss. Rdm. Lambert Ibsen i Ribe var i 1540'erne og 50'erne en anelig oksehändler, hvis flokke er kendelige fra år til år. I 1545–47 hed han L. Epsen, 1548–52 L. Ebsen, 1553 L. Ebessen, men 1554–56 L. Jebss, Jepsen eller Jebesen [55]. Lambert Ibsen var broder til den forannævnte studehändler Peder Jepsen, og som denne søn af den anselige pranger Jep Christensen, så det drejer sig notorisk om samme navn i divergerende udformninger [56].

Denne tyske skrivemåde for Ibsen eller Jepsen må vanskeliggøre en klar skillelinie mellem disse navneformer og navnet Ebbesen. En hestehändler fra Kolding opføres gentagne gange i 1485 og 1491 under navnet Lasse Ebess, men i 1492 figurerer Lasse Jebess fra Kolding med 8 heste [57]. I 1490'erne kendes fra flere toldposter i Gottorp og Plön en hestehändler ved navn Seuerin og Soren Ebess fra Holstebro; men en enkelt post i Gottorp 1491 med heste lyder på Soren Jeps fra Holstebro [58]. I Husum kendes fra flere dokumenter to personer, vel sagten far og søn, kaldet Detlef Ebsen (den ældre og den yngre); men et enkelt sted findes Detlef Ibsen [59]. De samme to personer optræder flere gange om året med okser i Gottorp- og Rendsborgregnskaberne i årene omkr. 1550 normalt som Ebsen eller Epsen, men dog en enkelt gang som Jebesen [60]. I 4 poster i 1485 forekommer en Jesse Ebbesen fra Holstebro, der handlede med heste; men 1491 og 1494 kan iagttages en hestepanger fra Holstebro under navnet Jesse Jebess eller Jeps. I

årene 1491–92 registreres imidlertid også en hestehandler fra Holstebro ved navn Jesse Jacobss [61]. Kobler på 5–7 heste er normal størrelse i alle disse poster, så man kan næppe udelukke den mulighed, at det *kan* være samme pranger, der optræder under 3 forskellige -sennavne.

Ved navnet Thomsen og fornavnet Thomas viser sig et ganske ejendommeligt forhold. I Ålborgregnskabet, der har en meget fast staveform for navne, skrives konsekvent Tomess og Tomes, en form der genfindes i Odense byfogedregnskab, i Svendborgregnskabet bruges Thomes og i Rødby forekommer med og uden h [62]. Dronning Christines hofholdningsregnskaber har også begge former kombineret med enkelt og dobbelt m. Disse former går igen i markedsregnskaberne i Ribe og Kolding, som jo førtes af dronningens regnskabsfører [63]. Derimod anvendes konsekvent i de løbende Riberegnskaber, der er skrevet af stedlig tolder, den jyske form Tammess og fornavn Tammes [64]. Det er højst ejendommeligt at se den jyske form stædigt holde sig som langt den almindeligste helt op til 1518–19 i Gottorp- og Plönregnskaberne, der altså er mere jyske end de danske regnskaber [65]. Vinther Thomsen fra Holstebro er et udmærket eksempel. I Ribe og Kolding markeder hedder han Vinther Thomess eller Thommess, i de øvrige Riberegnskaber og i Plön og Gottorp Winter Tammess eller Tamss [66]. Det samme gælder Esge Tammess fra disse Riberegnskaber, der i Gottorp og Plön hedder Eskel Tammess [67]. Denne dialektform har åbenbart været vanskelig gennemskuelig for de nedertyske toldere, siden en germanisering havde så vanskeligt ved at trænge igennem.

Helt anderledes forholder det sig med navne som Poulsen, Clausen, Mikkelsen og Mortensen, hvor tyske former og stavemåder lå ganske fast forlængst, så de danske former fra begyndelsen automatisk er omplantet i tysk skrivemåde. Poulsen skrives i tysk Pawelss, mens de danske former svinger mellem forskellige stavemåder som oftest med o-lyd [68]. Clausen ligger også fast i tysk udgave: Clawess eller Klawess i Gottorp, men hyppigst med u i Plön. I danske regnskaber bruges derimod ofte u og w i flæng. I Koldingregnskabet 1524 skrives Klaffuess [69]. Mikkelsen forekom i de danske regnskaber hyppigst som Michelss, Mikelss evt. Michilss, i Ålborg Mykelss. De to første former går stabilt igen i Plön og Gottorp. Mortensen træffes normalt i de danske former Mortenss og Martenss, hvortil svarede tyske Mertenss og Martenss.

Søren og Sørensen havde næsten altid i tyske regnskaber formen Seuerin og Seuerinss. Af Aarhus borgerskabsprotokol fremgår imidlertid, at denne form også anvendtes hyppigt i dansk. Former med w og ff benyttes dog også. I Ålborgregnskabet skrives Sowrenss, i Kolding 1524 Søfferen, i Odense Søfferin, i Rødby træffes Sewffren, Sewffrin og Sewerin [70].

I ældre nedertyske regnskaber både fra Gottorp og Plön findes Soren og Sorens, der måske er forsøg på danske former.

Mats og Mathias kunne veksle. Mathias må omkr. 1500 betragtes som en tysk form, men Mats tør næppe så ubetinget som Per, Las, Nis, Jes og Jep antages for en typisk dansk form [71]. I efternavnet varieres mellem Mattess, Matss og Matzen; men disse former kunne tillige alternere med Mathiesen. Ripenseren Frans Madsen kaldes f. eks. i nogle Gottorpregnskaber Matthiessen [72]. I tysk kunne åbenbart frit varieres mellem fornavnene Mathies og Thies; men den sidste form forekommer meget sjældent i regnskaberne [73].

Fornavnene Anders og Andreas betragtedes som ganske samme navn. I efternavnet er Andersen dog helt dominerende i regnskaberne, Andreasen optræder kun ganske få gange. Andreas kunne tillige antage den tyske form Drewes. I 1501 noteres f. eks. en Andreas Dordemolen med hvilling 13/9; men 10 dage før træffes Drewes Dordemolen med huder. Det drejer sig om samme person, der var hjemmehørende i Kiel. Også i andet kildemateriale findes han betegnet ved begge fornavnsformer [74].

I tysk betragtedes Hans og Johan som samme navn omkr. 1500. I hanseatisk kildemateriale omtales kong Hans jævnlige som Johan, den kendte Hans Mikkelsen ligeledes [75]. Tolderen i Plön kaldes skiftevis Johanne eller Johanse Moielken og Hanse Moyelken [76]. I Ditlev Enbecks regnskabsbog omtales samme person som Johan fan Dulmen og Hans fan Dolmen, og Hans fan Kollen og Johan fan Kollen er ligeledes identiske [77]. I de nedertyske toldregnskaber kan det samme forhold iagttages. Navnlig i årene 1510–11 var en Hans Elers en meget hyppig gæst hos Gottorptolderen, så der kan næppe være tvivl om, at den Johan Elers, der er opført en enkelt gang i 1511, må være den samme person [78]. Hans og Johan Knapsack, der ofte noteres i Gottorp og Plön med ret store hestekobler, og begge lader sig lokalisere til Lybæk, må ganske sikkert også dække over en og samme hestepreanger [79]. Hans Arndes fra Lybæk var ligeledes en betydelig hestehandler, og Johan Arndes, der i 1510 opføres med heste, må formodes at være den samme [80]. I 1497 fortæller Mester Johan Bartscherer 3 heste, i 1501 træffes en Hans Bartscherer med 9 heste [81]. I samtidigt tysk kildemateriale er der en tendens til heller ikke at skelne skarpt mellem efternavnene Hansen og Johansen [82]. Toldregnskaberne giver ikke anledning til at forudsætte overgange mellem disse to navne.

De nordiske navne Knudsen og Olufsen undergik ikke større ændringer mellem danske og tyske regnskaber. Knudsen stavedes Knutess, eventuelt Knutss i Gottorp og Plön. I danske regnskaber findes tillige former med w eller v for u og d eventuelt dh. eller th for t [83]. Olufsen blev på

tysk til Oleffss eller Oleuess, på dansk ofte Olssen, eventuelt Alssen eller Aalssen. Dog kunne Oluf på dansk blive til Wolluf, og Olufsen til Volussen, hvilket ses et par gange i Århus borgerskabsprotokol [84]. I Odense byfogedregnskab anføres en Jacob Voluss fra Flensborg med heste, og det kan dårligt være andre end den anselige flensborgske hestehandler Jacob Olufsen [85]. Denne dialektform kunne dog virke vildledende for de nedertyske toldere, der var fristede til at tolke Oluf → Volluf som det tyske navn Wulff. Dette må være forklaringen på navnesammensætninger som Wulff Persen, Wulff Jensen, Wulff Nielsen, Wulff Jepsen og Wulff Ipsen [86]. Det er ikke videre sandsynligt, at personer med disse udprægede danske efternavne skulle hedde Wulff til fornavn, meget snarere et dialekteret Oluf → Volluf. Ved Wolle Tukess fra Holstebro er formen klart gennemskuelig [87].

Som Olufsen forekommer i Gottorp som Oleffss og Oleuess, skrives Ditlevsen gerne Detleffss og Detleuess, mens de danske former er Thiloffzen, Tieluffss, Tiæluffss [88]. Simon Thiloffzen fra Holstebro fortæller i Ribe 1519 8/9 57 okser og 4 heste, og Symon Detleff fra Holstebro opføres 16/9 1519 i Gottorp for 130 okser og 3 heste. Selv om han i dette tilfælde i Gottorp ikke har patronymikon-ss, er der ingen tvivl om, at det er samme pranger [89].

Rasmus var den danske form af Erasmus (se Erasmus Peterss – Rasmus Perss s. 228), men den nedertyske form var Asmus, som fandt en vis udbredelse i det slesvigske område. Asmus og Rasmus veksler som nedertysk og dansk navneform for samme person [90]. I 1556 fortæller en Asmus Elling okser i Gottorp, og det kan ikke være andre end Horsensborgeren Rasmus Elling [91]. Når man i 1501 og 1508 i Gottorp møder en Asmus Peterss med heste, er det sandsynligvis den tidligere nævnte Randersborgmester, Rasmus Persen [92].

I Plönregnskaberne 1494–95 optræder en Clawes Wilde fra Århus med heste. I Århus borgerskabsprotokol findes imidlertid ingen Clawes Wilde. Derimod tog en Nis eller Niels Wille borgerskab i 1483–84, og han fortæller heste i Gottorp i 1490 og 1497 [93]. Det kunne tyde på, at den danske afledningsform af Nicolaus i de tyske regnskaber kunne erstattes af den tyske, så det i virkeligheden også er Nis eller Niels Wille, der gemmer sig bag Plönposternes Claus Wilde. Der er flere eksempler at hente i regnskaberne, der taler for denne tolkning. I årene 1519–21 træffes i Kolding- og Riberegnskaberne en Nis eller Niels Jørgensen fra Kolding med okser, sandsynligvis den samme person, der 1531 nævnes som bgm. i byen [94]. En anden koldingenser fra disse regnskaber hed Nis eller Niels Fynbo [95]. I Gottorpregnskabet fra 1519 figurerer 28/3–29/3 Clawes Jurgens og Clawes Funebo med okseflokkene af tilsvarende stør-

relsesorden, som de to koldingensere få dage tidligere havde fortoldet i Kolding forårsregnskab. Da disse navnekombinationer ellers ikke træffes i regnskaberne, kan den mulighed ikke lades ude af betragtning, at Clawes i Gottorpregnskabet dækker over Niels eller Nis i Koldingregnskabet [96]. I Gottorp 1491 opføres en hestehandler Nisse Cristiernss fra Holstebro, der sikkert er identisk med Nickels Kerstensen fra Holstebro, der handlede med heste i Plön år 1500; men i 1503 opføres en Claus Cristiernss fra Holstebro med heste i Plön [97]. Brugen af Claus for Niels kan også iagttages i andet af tidens kildemateriale. I 1531 omtales lensmand på Næsbyhoved slot Niels Ibsen eller Jepsen som Claus Jacobsen [98]. Det mest oplagte eksempel på vekslende benyttelse af de to navne stammer dog fra regnskaberne omkr. 1550. En Niels Krabbe var bgm. i Ribe fra 1543 til sin død i 1554 [99]. I Gottorpregnskaberne noteres han med 2–300 okser årligt i marts måned 1545–46, 1549 og 1552. For en handel i det format virker den sporadiske optræden påfaldende. Derfor er det særlig iøjnefaldende, at der optræder en Clawes Krabbe med eksporttal af tilsvarende størrelsesorden netop i de manglende år frem til 1554, men derimod aldrig samme år som Niels Krabbe. Efter Niels Krabbes død i 1554 forsvinder også Clawes Krabbes navn fra regnskaberne [100]. Som de danske navne Jep og Cristern kunne blive til Jacob og Kersten eller Karsten, må man altså regne med, at det danske Nis eller Niels kunne blive til Claus i de nedertyske regnskaber.

Skønt de fleste af navnevariationerne for så vidt er korrekte, som det drejer sig om forskellige afledninger af samme navn, så kunne forvekslinger af vitterligt forskellige navne dog også forekomme: Ib → Ebbe, Oluf → Wulff, Jensen → Jonsen. Kinch mener at kunne påvise, at hyppigt omtalte bgm. og tolder i Ribe Laurids Pedersen eller Lasse Persen sine steder kaldtes Lawe, hvilket var en form af Lauge [101]. Regnskaberne giver også eksempler på forveksling af de to navne. I årene fra 1545–50 og 1553 optræder en Laurens Steffensen i Gottorpregnskaberne med 2–300 okser [102]. Det skal være rdm. Lauge Steffensen fra Ribe, hvis broder rdm. Oluf Steffensen også drev betydelig oksehandel [103]. I 1551–52 og 1554 opføres han korrekt som Lawy eller Lowe Steffensen med ca. 300 okser. Marts 1554 er sidste gang, han optræder i regnskaberne; han må være død inden årets udgang, siden han ikke figurerer i Ribe skatteliste fra 1554 [104]. I efternavnsformen kunne forveksling også forekomme. I 1491 noteres en Schammels Lawess fra Nykøbing, der må være identisk med Schammels Laurens fra Nykøbing i Plönregnskaberne fra 1505 og 1508 [105].

Selv inden for dette forholdsvist snævre udvalg af de almindeligst forekommende danske patronymikon-navne kan der således iagttages ty-

delige forskelle på den sikkerhed, hvormed navnene behandlede af Gottorp- og Plöntolderne. En normaliseret tysk form udviklede sig ikke lige hurtigt for alle navne. Af bilag 17 ses, at det danske Perss, der dominerede i Gottorp 1485, allerede i 1490'erne var distanceret af det tyske Peterss, og omkr. 1500 forsvinder Perss næsten helt. I tiden før 1500 veksler det danske Nielss med en tysk form Negelss. Omkr. 1500 dominerer de danske former endnu, og først fra ca. 1510 slår tyske former som Nigelss og Nygelss igennem en tid suppleret af Nickelss. De danske former Cristernss og Kristernss er klart overvejende før 1500, hvorpå de gradvis fortrænges af de tyske Kerstenss og Karstenss dog uden helt at være forsvundet 1519. Den jyske Tammess-form holder sig derimod hele perioden igennem som den hyppigste. Formen Jebess eller Jebss holdt sig ind i 16. århundrede side om side med Jepss, der først 1510 slår klart igennem; men samtidig bliver den tyske form Jacobss almindelig og anvendes åbenbart i stigende grad for Jepss i de følgende år. Sorens, der en tid i 1490'erne havde en vis udbredelse, forsvinder efter 1500 helt for Seuerinss. Det er klart, at man her har et udtryk for, at navnene ikke forekommer lige bekendt, og at specielt danske navneformer er forefaldet så fremmede, at det tog tid at omplante dem i tysk. At vi heri må have en indirekte målestok for, hvilke navne og navneformer vi først og fremmest tør fastslå som specifik danske, turde være indlysende. Hvor dansk navneform træffes i tysk regnskab, tør man med sikkerhed gå ud fra, at det drejer sig om en dansker eller slesviger. Ad denne vej opnås altså minimumstal; men den er kun farbar for de navne, hvor skriveformen klart veksler. Selv om man tager hensyn til både for- og efternavn, vil dog mange danskere gemme sig bag Kerstensen, Jacobsen og endnu flere bag Seuerinsen, Laurensen, der også var danske skriveformer, for slet ikke at tale om de meget hyppige germaniseringer Petersen, Negelsen af såre almindelige danske navne. Ved Jensen, Hansen, Madsen og Andersen, hvor skriveformen er ens i dansk og tysk, lader denne fremgangsmåde sig ikke anvende, og i navne, hvor den tyske skriveform er ret fast, som f. eks. Paulsen, Clausen, Martensen, Michelsen, kan den heller ikke forventes at give særlig gode resultater.

Vender man sig nu i stedet til patronymikondannelser af udenlandske navne og navneformer som Rikard, Markvard, Herman, Henrik, Johan, er skriveformen mindst lige så fast i de tyske regnskaber som i de danske, og man vil formentlig løbe større risiko ved uden videre at placere disse patronymikondannelser i den danske handlergruppe. En Gert Hermansen fra Rostock optræder i Gottorp 1484, en Gert Hermansen fra Wismar 1485 og en Michel Hermansen fra Rostock i Plön 1509 [106]. En Hans Hinricksen fra Lybæk træffes i Plön 1513 og Svendborg 1519,

en Helmick Henricksen fra Lybæk i Odense 1518 og en Gert Hinricksen fra Deventer i Gottorp 1491 [107]. Herman Hinricksen fra Hamborg er tidligere nævnt (s. 222). En Bernt Johansen fra Kampen kan iagttages i Gottorp 1491, en Rotger Johansen fra Zwolle 1485, en Claus Markvardsen fra Femern i Rødby, og en Hans Markvardsen fra Lybæk i Plön 1512 [108]. Navneformer som Lydiksen og Lydersen peger så afgjort ikke imod det danske sprogområde, var derimod almindelige i det slesvigske og frisiske [109]. Jesse, Peter og Lutke Lutkess kan placeres i Flensborg [110]. I regnskaberne forekommer ikke så sjældent *-sen*-navne dannet over frisiske navne som Boye, Broder, Edde, Vedder, Momme, Paye, Sunnike o. s. v. Disse patronymikondannelser har højst rimeligt deres oprindelse i det frisiske område, hvilket dog ikke forhindrer, at de kan have bredt sig [111]. En Edde og en Ludde Brodersen og en Nisse og en Boye Payesen kan således lokaliseres til Flensborg [112].

b. Type 2, 3 og 4: *-s*, *-n*, *-ing*:

Schwetlik har ikke nøjere gjort rede for, hvorledes han afgrænser sin gruppe III med patronymikonnavne. Det er nemlig ikke altid helt eenlydigt at afgøre af skriveformen, hvornår det drejer sig om et patronymikon. Skal f. eks. den lybske knochenauer Nolte Diderick, der en enkelt gang forekommer med patronymikon-endelse, regnes til Dideriksen? [1]. Det er ikke givet. Misforståede patronymikondannelser forekommer i alt fald af og til i regnskaberne. Viborgenseren Magnus Wilberg, hvis navn må hidrøre fra stednavnet Vildbjerg en halv snes km. NV. for Herning, optræder hyppigt i regnskaberne, men under meget varierende navneformer: Wilberch, Wolberch og tillige misforståede patronymikonformer: Wilberss, Wolburgess, Wolburgenss [2]. Peter Vandrup fra Ribe skylder sikkert stednavnet Vamdrup sit navn [3]. Men i 1511 får også dette navn i Gottorp patronymikon-klang: Wanderss [4]. Cristiern Libert eller Lybbert omtales i adskillige breve som borgmester i Viborg i årene mellem 1504 og 1516 [5]. I brevenes skriveform er dog nogen vaklen, idet en del omtaler ham som Cristiern Lybbertsen, altså patronymikon [6]. Den samme vaklen viser toldregnskaberne: Libert, Liibert, Lubbert, Lubberdt, men også Lubberdes og Lubberss [7]. En Horsensborger optræder i Plön 1500 under navnet Peter Michel, 1505 som Peter Michelis og Peter Michelss [8]. I 1511 forekommer jævnligt i Gottorp den mindre almindelige navnekombination Brun Hinrick, som dog et enkelt sted bliver til Brun Hinrick-ss [9]. Hestepangeren Clawes Ladewickss, der viser sig gentagne gange i 1511, opføres til gengæld i 1510 som Clawes Ladewich, altså uden patronymikonendelse [10]. Familienav-

net dannet af uændrede fornavne af type som Nolte Diderick, Brun Hinrick, Clawes Ladewich er såre almindelige i tysk [11]. Navnet på hestehandleren Diderick Lambrecht, der optræder 1498 i Gottorp, synes dannet på samme måde. Her drejer set sig dog alligevel om et patronymikon. I 1491 hedder han Diderick Lambert og er fra Vendsyssel [12]. Det dækker over Didrik Lambertsen, der 1497 nævnes som borger i Hjørring og 1499 som borger i Ålborg [13]. I 1497 omtales han i Gottorp som Diderick Lammerdes, hvilket går igen flere steder i Plön mellem 1494 og 1505; men i 1504 træffes han i Ribe under sit korrekte navn Didrick Lambertss [14].

Med Nolte Diderickes, Karsten Lubberdes og Diderick Lammerdes står vi over for patronymikontype 2. Men alle tre navne optræder altså også uden patronymikonendelse. Dette modstridende forhold træffes meget hyppigt i regnskaberne. I 1485 30/5 noteres Michel Siuerth fra Wismar, som 30/9 kaldes Michel Siuerd-es [15]. I 1501 opføres 19/9 Tomas Raleff, men 2/7 Thomas Radeleu-es [16]. I Plön 1490 registreres Hinrick Ladewick fra Lybæk, der i Gottorp 1491 er blevet til Hinrick Ladewig-es [17]. I Plön 1513 møder vi Gerd Luder fra Wismar eet sted, men Gerd Luder-s fra Wismar et andet sted. Gerd Luder forekommer i Plön allerede 1509 og Gottorp 1510; men i Gottorp 1508 kaldes han Gerd Luder-s [18]. Hans Wilken fra Lybæk i Plön 1513 omtales som Hans Wilken-s fra Lybæk i Plön 1509 [19]. Jacob Wilken-s fra Lybæk i Plön 1505 bliver til Jacob Wilken i Gottorp 1508 [20]. En humlehandler fra Krivitze fortæller i 1512 i Plön som Hermen Danckwerd-es og i Gottorp i 1510 og 1511 som H. Danckerd-es. I et par toldposter med heste står Danckwerd-es og Dankord-es. Men i andre poster står Dankert eller i 1498 Danqward, og 30/1 1510 er det blevet til et -sen-navn: Hermen Dancker-ss [21].

Brun Hinrick og Clawes Ladewich forekommer altså både med og uden patronymikon-ss (type 1). Nolte Diderick, Michel Siuerth, Tomas Raleff, Hinrick Ladewick, Gerd Luder, Hans og Jacob Wilken optræder foruden i denne kortform tillige i den tyske genitivform på -s eller -es (type 2). Patronymikonendelsen anføres altså ikke konsekvent ved alle personens poster. Det danske -sen-navn Didrik Lambertsen forekommer i Gottorp og Plön såvel uden endelse som i type 2: -es, men i Ribe derimod som type 1: -ss. Christian Libbert kendes i Gottorp og Plön i alle 3 udgaver: type 1 og 2 og helt uden endelse, i danske breve med og uden patronymikon-ss. Horsensborgeren Peter Michelsen og humleføreren Hermen Danckwerdes gengives ligeledes i Gottorp og Plön på alle 3 måder. Den sidste optræder tilmed som medlem i Guds legems lav i Ålborg 1502 som Hermen Danckel [22].

Denne manglende konsekvens er ikke et særpræg for regnskaberne,

men kan jævnligt træffes i tidens kildemateriale. Bgm. i Lybæk Joachim Gerken forekommer som Gercken-s [23]. Bgm. i Rostock Johan Wilken kan hedde Wilken-s [24]. Rdm. i Riga Karsten Herbord kaldes også Herberdes [25]. Dorpats handelsknægt i kontoret i Novgorod hed Hans Hartwich, men skrives også Hartwig-es eller Hertig-es [26]. Hamborgs rådssekretær magister Johan Reynken eller Reyneken kunne forekomme som Reynken-s [27]. En Lybækker benævnes både Hans Henning og Henning-es [28]. Det var altså ganske normalt, at der i tyske navne veksledes mellem patronymiske former og former uden patronymikonendelse [29]. Forvekslinger af -sen-former og -es-former, altså type 1 og 2 kan også træffes andre steder end i regnskaberne. En rdm. i Stralsund forekommer som Karsten Symon, Kersten Symen-s, Kersten Syme-ssen, Simen-sszen, Symon-sszen, altså uden endelse og type 1 og 2 [30]. Eksemplet er ganske parallelt med formerne for Diderick Lambertsen, Kristian Libbert, Peter Michelsen og Hermen Dankert. Det nordiske -sen-navn Axel Olufsen, søn af den dræbte lensmand Oluf Nielsen (i Bergen 1455), kaldes både Oleffzoen (type 1) og Olev-es (type 2) [31]. En lybsk skipper kaldes i samme kilde Jakob Sirk-es (type 2) og Sirick-sen (type 1) [32]. Bgm. i Rostock Hinrick Gerd-es (type 2) omtales en enkelt gang som Gert-szen (type 1) [33]. Der er ingen tvivl om, at Olev-es er en germanisering af Olufsen, og at Gert-szen er en misforstået form af Gerd-es, men den slags kunne altså forekomme.

Grænsen mellem type 1 og 2 er således ikke skarp. I 1496 noteres i Plön en Kersten Willess fra Viborg med heste, i 1498 en Cristern Wyllass og en Cristern Wilhates og 1501 en Crystem Wilhades i Gottorp ligeledes med heste [34]. Det er højst tænkeligt viborgenserens, hvis patronymikonnavn blot gengives i begge typer. I Ribe fortæller Las Wilssen fra Lemvig i 1521 25/3 70 okser. Det er sikkert samme person, der i Gottorp 29/3 1519 noteres for 50 okser som Las Wilhades [35]. Tidspunktet og driftens størrelse kunne tyde på det. I så fald er selve den danske -sen-form (type 1) blevet germaniseret til type 2, ligesom tilfældet var med Didrik Lambertsen. I 1519 14/9 fortæller en Hans Berndes 7 heste i Gottorp. Der kan vist ikke være tvivl om, at vi finder det samme kobbelt heste 6 dage før på Ribe marked, da en Hans Bernitzen fra Lybæk betaler for 6 heste [36]. Her er lybækkerens patronymikonform (type 2) blevet daniseret til et dansk -sen-navn. På lignende måde optræder Cordes til tider i danske kilder som Kortsen [37].

Patronymikonformer af type 1 dannet over frisiske navne er allerede nævnt. Netop -sen-navnet havde, som Martensen har fastslået, ikke ringe udbredelse i Nordfrisland. Men i Gottorpregnskaberne forekommer også flere frisiske navne af type 3 og 4: -n og -ing. Eksempelvis kan anføres

Dikes Momme, Siuerth Mummen, Sunneke Mummess [38]. Navnet Momme uden endelse, med -n (type 3) og med -ss (type 1). Af navnet Edde forekommer f. eks.: Saxe Edde, Wolke Eddinck, Nickels Eddess, altså uden endelse, med -ing (type 4) og med -ss (type 1) [39]. Af Boye f. eks. Sonickæ Boye, Broder Boyess, Poppe Boyinck [40] o. s. v. Med de hidtidige erfaringer om behandlingen af de forskellige patronymikonformer i regnskaberne er det nærliggende at fremsætte spørgsmålet, om der for samme person kunne veksles mellem typerne. Det er ikke så let at give et afgørende svar på grundlag af regnskaberne, da så få fri-sere er sikkert lokaliseret heri. I 1501 forekommer i Gottorp på 2 hinanden følgende dage Boye Mummess og Boye Mumme med hestekobler, så det er vel sandsynligt, at vi her i alt fald har samme person med og uden endelse [41]. Registret i Husumer Urkundenbuch 1429–1609 viser, at de forskellige typer patronymikon-dannelser af en række navne er opfattet som samme efternavn: Eddesen, Edsen, Edens og Edding – Japsen og Jappinck, Jabbing – Levsen, Levissen, Levens, Levensen og Levingk – Momsen, Mommsen, Momessen, Mummsen og Mommen – Nombsen, Nomssen, Nommessen, Nommenssen og Nommen, Nummen – Ocksen, Oxsen, Ockens og Okken – Sonnichsen, Sünnicksen og Sunneken [42]. Parallelliseringen er dog ikke gennemført for alle navne. Der skelnes f. eks. mellem: Boink, Bogink og Boisen – Haring og Harsen – Momminck og Momsen – Paing, Pagink og Paisen, Payessen – Tedingk, Tetingk og Tetens, Tetenssen. Man må formode, at kildematerialet har givet udgiveren sikkerhed for, at det virkelig var det samme navn i de tilfælde, hvor han har slået navnetyperne sammen, og det er nu et spørgsmål, om det ikke er en tilfældighed, at der ikke foreligger bevis for, at nogle af de adskilte typer også repræsenterer samme navn [43]. Den 9/8 1497 udstedes et brev af en Vedder Pagink i Husum [44]. I brevet benytter han -ing-formen (type 4), men i sit bomærke kalder han sig Vedder Paiesen (type 1). Altså kunne Paing, Pagink også være identisk med Paiesen ligesom Levingk med Levissen, Jappinck med Japsen og Edding med Eddesen. Stalleren i Nordstrand, Volquart Tetens, der i 1495 aflægger regnskab for skatteoppebørsel, kaldes lige så ofte Volken Teding, så disse 2 typer kunne også bruges identisk [45].

Tænker man sig at anlægge denne betragtning på regnskaberne, vil et eksempel vise, hvad det kan afsløre. Navnekombinationen Jon Painck og Jon Payess optræder ret hyppigt med heste og okser i Ribe og Gottorp og med heste i Husum. På bilag 18 er de enkelte toldposter placeret under de 2 respektive patronymikonformer. En Jon Painck havde i 1490 hus i Husum, så det er i det mindste rimeligt at henhøre posterne af denne patronymikontype, som er opført med så mange heste i Husum 1505–06,

til denne person [46]. Det virker imidlertid lidt påfaldende, at han til gengæld helt mangler i 1504 og i det udaterede regnskab, der er tidsfæstet til 1502–03 eller 1507 (s. 71). I Gottorp kommer han 3 gange i 1511 med ret betydelige hestekobler og september 1510 med 63 okser, men ellers ikke. Det synes at være en ikke uvæsentlig, men noget sporadisk handel. Mere jævn er Jon Payessens handel. Dog udebliver han helt fra Husum 1506, hvor hans handel dog ellers er betydelig i de omkringliggende år. Betragter man posterne som hidrørende fra samme person, afspejler handelen derimod en ikke ringe kontinuitet. Studedeflokke af nogenlunde samme størrelsesorden 1508–11 i september og oktober fra Ribe- og Koldingmarkeder. Ribe har han allerede besøgt i 1501–02, hvor hestehandelen er nogenlunde etableret, men hans studehandel endnu i sin vorden. Hans hesteopkøb samler sig omkr. begyndelsen af februar (1508: 22, 1511: 19), slutningen af marts (1508: 11, 1511: 9) og slutningen af juli (1510: 9, 1511: 10). Koblerne svarer ret nøje i størrelse til hinanden til de bestemte årstider. I Husum optræder han som fast hestepranger 4–5 gange om året. Disse regnskaber giver ingen dateringer; men det er dog påfaldende at sammenligne toldrækkefølge og kobbelstørrelse 1505 og 1506: 6 : 7, 4 : 2, 13 : 12, 7 : 6. Det må siges at virke yderst sandsynligt, at der i dette tilfælde foreligger anvendelse af de to patronymikontyper i flæng for den samme person, ligesom det er iagttaget for Willsen – Wilhades, Kortsen – Cordes, Bernitzen – Berndes o. s. v. De øvrige eksempler: Vedder Paink – Paiesen og Volquart Tetens – Teding og registreringsformen i Husumer Urkundenbuch underbygger yderligere formodningen.

Imellem 15. og 20. oktober 1508 fortolder en Hinrick Kleyssinck fra Lybæk 119 okser i Plön. Samme år noteres 7/10 144 okser i Gottorp af Hinrick Kleyss, den 12/10 81 af samme og 10/10 80 okser af dennes knægt [47]. Det er næsten utænkeligt, at de 119 okser i Plön ikke skulle være en flok af de 305 okser, som Hinrick Kleyss få dage tidligere fortoldede i Gottorp, og som efter al sandsynlighed hidrører fra Kolding marked. I så fald skulle Kleyssinck være en skrivevariant for Kleyss eller omvendt. Er det nu atter -ing-formen, der veksler med -sen-formen? Muligheden kan vist ikke udelukkes. Til sammenligning kan anføres, at en indvandret westfaler, Ludwig Klausning, i Flensborg omtales som Ludwig Clausen [48]. Her er der i alt fald ikke tvivl om, at den vesttyske -ing-form er blevet til en dansk -sen-form. I Lybæk forekommer flere personer af navnet Hinricking, der kun lader sig fortolke som en patronymisk -ing-form, som altså må have eksisteret side om side med -es-formen og -sen-formen af Hinrick [49]. På bilag 2 ses Henrick Mensinghk med 165 okser i Ribe; men i Gottorp kaldes han Hinrick Mentzen [50]. I Haderslev-regnskabet 1539 optræder gentagne gange Claus Dresinck eller Dresingk

fra Flensborg; men enkelte steder hedder han Dresen eller Dreszen [51]. Det behøver dog ikke nødvendigvis at være de to patronymikontyper, der veksler. Endelsen -ing kunne afsnupes til -in, -ein eller -en [52]. Eksempler på dette fænomen findes også i Haderslevregnskabet: Ringkøbing og Nykøbing, der normalt skrives med endelsen -ing, forekommer som Rinckkopen og Nikopen [53]. I Svendborgregnskabet kaldes den omtalte lybækker Hinrick Skepping (s. 49, 125) for Henrick Skeppen. Den hamborgske storkøbmand Thomes Koeping kunne også skrives Koeppen [54].

Navnene Kleyssinck og Kleyss forekommer flere steder i regnskaberne. I 1506 fortæller Hinrick Cleysinck 2 heste i Plön, 1511 og 1513 Hinrick Kleyssen henholdsvis 1 vogn og 100 okser, og 1509 fortælltes torsk og sennep af Hinrick Kleyss. Alle poster lokaliseres til Lybæk [55]. Hinrick Kleyss må have været storopkøber af okser i efteråret 1508. Foruden de 305 fra Kolding i oktober har han måneden forud købt 450 på Ribe marked [56]. I 1510, 1513 og 1523 kan lokaliseres en Hinrick Cleysen eller Cleitzen i Lybæk. I 1523 er han lybsk borger og reder, og i 1525 omtales han på ny [57]. Begge navnekombinationer kan således henføres til Lybæk, og H. Kleissinck forekommer atter 3 gange i 1520 [58]. Der er således en del, der taler for at identificere de to navneformer med hinanden. I det mindste må det rejse berettiget tvivl om afgrænsningen af patronymikonnavnene i regnskaberne.

Men vort materiale lader sig yderligere udvide ved at se på dronning Christines hofholdningsregnskaber. Hun har haft snæver kontakt med en storkøbmand, Henrick Kleyss (s. 178), der 1505 kaldes borger i Odense, og som har ejet hus der i byen, hvor han har haft dronningens gæster boende [59]. I hans stue har dronningens regnskabsførere kunnet afregne indbyrdes [60]; og han har stående tilgodehavende hos dronningen for storleverancer af krydderier, klæde, kramvarer, hør, hamp, humle, salt, vin, øl m. m. fl. varer i årene 1504–08 [61]. Han modtager betydelige afdrag dels i penge, dels i form af heste, som han afkøbte dronningen og afskrev betalingen i hendes gæld [62]. I en egenhændig håndskrift affattet i nedertysk 1504 kalder han sig »Hinr. Kleyssen to Odensee« [63]. I 1507 modtager hans bud 20 gl. i afdrag i Ribe marked, og i 1508 har han handlet med dronningen i Kolding marked [64]. Det kan vist ikke være andre end den Hinrick Kleyss, der var storopkøber af okser på Ribe og Kolding efterårsmarkedet 1508. I så fald må det være en lybækker, der har opholdt sig 1504–08 som »ligger« i Odense, hvor han altså har taget borgerskab og ejet hus. Det stemmer med hans håndskrift affattet i nedertysk. Senere må han dog have bosat sig som borger i Lybæk, hvilket rimer med, at han efter 1508 pludselig forsvinder ud af dron-

ningens hofholdningsregnskaber [65]. Den lybske sekretær Herman Røvers forhandlinger i Odense i efteråret 1528 med bl. a. borgmester Michel Pedersen Akeleie synes at tyde på, at Hinrick Kleitzen stadig har økonomiske forbindelser med byen rimeligvis siden sit ophold 1504–08 [66].

Vil man nu godtage identificeringen af Kleyssing og Kleyssen eller ej, så stor dog fast, at en lybsk borger også i lybsk kildemateriale og i egenhændig håndskrift bar sen-navnet, Cleysen eller Kleitzen, dannet over det tyske fornavn Kleis. Eksemplet er ikke enestående. Imellem 1505 og 1523 omtales adskillige gange en Johan eller Hans Cleytzen i Lybæk. I 1483 og 1486 træffes samme navnekombination ligeledes i Lybæk [67]. I Gottorp 1485 og 1492 står en Hans Kleyess lokaliseret til Odense [68]. Om det også i dette tilfælde er lybækkeren, der har opholdt sig som »ligger« i Odense, tør jeg ikke afgøre. I 1486 omtales en lybækker, Diderik Kleyssen, som kunne tænkes at være identisk med den Dyrick Cleyssen, der i 1503 optoges som gildebroder i Guds legems lav i Ålborg. I 1508–10 optræder gentagne gange en hestepreanger af dette navn i Gottorp; men i Plön forekommer 1503 en hestepreanger ved navn Diderick Gleysynck [69]. Det må således stå fast, at -sen-navnet Kleyssen er repræsenteret ved flere personer i Lybæk omkr. 1500, og den samtidige forekomst af Kleyssinck *kan* være en -ing-form af det samme fornavn parallelt med forekomsten af Hinricking og Hinricksen.

Ved siden af type 1 og 4 (-sen og -ing) forekom naturligvis også den almindelige type 2 (-es) af Hinrick. Forekomsten af type 2 og 4 af samme navn var vist ikke så ualmindelig i de tyske byer. I Lybæk træffes f. eks. Lefferdinck og Lefferdes side om side [70]. Rickerdinck er vel at betragte som en -ing-form af Rickert, ligesom Rickerdes var en -es-form [71]. I årene 1497–1508 optræder en fast studeopkøber i Gottorpregnskaberne ved navn Karsten Alberdinck (se foran s. 227 f) [72]. Han har opkøbt studekontingenter på mellem 100 og 200 dyr på Ribe efterårsmarked, hvor han er opregnet 1502, 1504 og 1508. Betragter man hans navn som en -ing-form (type 4) af Albert eller Albrecht, må poster i Ribemarkederne 1501, 1503 og 1505 uvilkårligt falde i øjnene. I 1503 optræder Cristern Albrechts, altså type 2, 1501 og 1505 Kersten Albrecht og Cristhern Alwert. Det må være rimeligt at tolke disse poster som samme navn dels uden patronymikonendelse, dels som type 2 og 4, ligesom vi har set andre navne uden endelse og som type 1 og 2 (Lambert – Libbert – Michel – Danckert). På bilag 37 fremgår den iøjnefaldende kontinuitet i studeopkøbet, der er et meget vægtigt argument i betragtningen.

I 1485 fortæller Dominycus Reyneken fra Odense heste og okser i Gottorp [73]. Der kan ikke være tvivl om, at denne person er identisk

med »beskeden svend Dominicus Reynickess borger i Odense«, der nævnes i 1479, 1482 og 1485 [74]. Tolderen må altså have germaniseret det danske -sen-navn (type 1) til en svag tysk genetivform: -en (type 3), ligesom Lambertsen, Michelsen, Villesen blev germaniseret til de stærke tyske genetivformer på -es. Forskellen mellem benyttelsen af type 2 og 3 ligger jo blot i selve navnet. Samme år opfører toldereren Hinrick Reyneken fra Lüneburg med okser og heste [75]. Her er type 3 anvendt korrekt. Peter Hennekess og Clawes Lutkens kan lokaliseres som hesteprangere fra henholdsvis Viborg og Kolding [76]. Men i 1490 og 1501 optræder en Peter Hennechen og en Clawes Lutken med heste, så det er rimeligt at sammenligne med Reynickess og Reyneken og gå ud fra, at det må være de samme 2 personer, hvis danske -sen-navne er blevet germaniserede til den svage genetiv-n-form (type 3) [77]. I 1508 forekommer Clawes Lutke, her helt uden patronymikonendelse [78]. Ligesom Libert kunne optræde i type 1, 2 og uden endelse, ser vi altså Lutke i type 1, 3 og uden endelse. Lybækkeren Bernd Lutke, som i 1497–98 er en hyppig gæst hos toldereren i Gottorp, kaldes i 1496–97 i Plön for Berndt Lutke-n [79]. Den lybske hestehandler Hans Brage, som var storopkøber mellem 1490 og 1508 kaldes en enkelt gang i 1501 for Hans Braghe-n [80], ligesom studehandleren Heyne Trappe en gang i 1508 kaldes Heynne Trappe-n [81]. Type 3 kunne altså ligesom type 1 og 2 stedvis optræde i tilknytning til navne, der normalt ikke havde patronymikonform. I tidens øvrige kildemateriale kan det samme forhold iagttages. Her kan eksempelvis anføres, at Hamborgs rådssekretær Johan Reyneke-n lige så hyppigt skrives J. Reyneke [82].

c. Vurdering:

Det fremgår af de mange eksempler, at det ikke altid er så lige til at afgøre efter regnskabernes navneterminologi, om man står over for en person med patronymikonnavn eller ej. Tager man de enkelte toldposter til deres pålydende, drejer det sig om en optælling; men eksemplerne har vist, at dette ikke vil føre til et korrekt resultat. Vitterligt misforståede patronymikonformer har kunnet påvises (1. Wilberss, Wolburgess, Wolburgenss for Vilberg. 2. Wanderss for Vanderup). Uomtvistelige danske -sen-navne er opført uden patronymikon-ss (1. Diderick Lambrecht, Lambert for Lambertsen. 2. Simon Detleff for Detlefsen eller Thilofsen. 3. Peter Asmus for Rasmussen). Danske -sen-navne er ført i tysk patronymikonform (1. Diderick Lammers, Lamberdes for Lambertsen. 2. Simon Detlefs, Detleues for Detlefsen eller Thilofsen. 3. Dominicus Reyneken for Reynickesen). Den tyske patronymikonform -es (type 2) kunne danise-

res til -sen-navn (1. Hans Bernitzen for Berndes. 2. Morthen Kortss for Kordes. 3. Clawes Kortzen for Cordes. 4. Hermen Danckerss for Danckwerdes). Flere tyske navne forekommer med og uden patronymikonform (1. Nolte Diderick-es. 2. Michel Siuerth-es. 3. Thomas Raleff-es. 4. Hinrick Ladewig-es. 5. Gerd Luder-s. 6. Hans Wilken-s. 7. Jacob Wilken-s. 8. Hermen Danckerd-es. 9. Bernd Lutke-n. 10. Hans Brage-n. 11. Heyne Trappe-n). For danske navne kan afgørelsen også være tvivlsom (1. Christian Libert-ss. 2. Peter Michel-ss). Flere personer optræder i to forskellige patronymikonformer. I nogle tilfælde kan man gisne om den korrekte (1. Peter Michel-ss fra Horsens i stedet for Michelis. 2. Christern Willa-ss, Wille-ss fra Viborg for Wilhad-es, Wilhat-es. 3. Lass Will-ssen fra Lemvig for Wilhad-es. 4. Peter Henneke-ss fra Viborg for Henneche-n. 5. Clawes Lutken-ss fra Kolding for Lutke-n). I andre tilfælde er det ikke så let at afgøre (1. Vedder Pagink eller Payess. 2. Jon Painck eller Payess. 3. Volquart Teding eller Tetens. 4. Karsten Alberdinck eller Albrechts). En række navne kan tilmed iagttages både uden endelse og i 2 patronymikonformer (type 1 og 2: Lambert, Libert, Detleff, Michel, Dankert – Type 1 og 3: Lutke – type 2 og 4: Albrecht eller Alwert). Når ikke lokaliserede personer træffes såvel med som uden patronymikonendelse, bliver en afgørelse ikke lettere (1. Boye Mumme-ss. 2. Brun Hinrick-ss. 3. Clawes Ladewick-ss). Til tider kan det måske endda være tvivlsomt, om den pågældende form tør opfattes patronymisk (1. Hinrick Kleysinck. 2. Diderick Gleysinck. 3. Clawes Dresingk. 4. Hinrick Mensinghk eller Mentzen). Følgelig kan der hverken sondres helt skarpt mellem de forskellige patronymikontyper indbyrdes eller mellem patronymikonformer og familienavne dannet af uændrede fornavne, der *kan* repræsentere maskerede patronymika.

Afgrænsningen af den patronymiske gruppe III er imidlertid helt afgørende for bedømmelsen af Schwetliks antagelse, at patronymikonnavne overvejende tør henregnes til det danske og slesvigske område. Er type 2: Lubberdes, Lammerdes, Cordes o. s. v. regnet med, vil gruppen altså også omfatte navne som Alberdes, Arndes, Berndes, Eggerdes m. fl., og hermed er vi klart ovre i det tyske område og har at gøre med en ret almindelig tysk navnepraksis [1]. Omfatter gruppen også type 3 og 4: Hayen, Mommen, Reyneken – Eddinck, Boyinck, Paing, Kleysinck, Alberdinck, står vi over for en navnedannelse, der er ganske fremmed for dansk og – bortset fra det frisiske område – ikke engang forekommer i hertugdømmet Slesvig. Ditmarsken og Vesttyskland kommer vist mest i søgelyset som herkomstområder for disse navnetyper. Skal Schwetliks hypotese påregne gyldighed, må hans gruppe III begrænses til at omfatte -sen-navnene. Hvor stor en fejlmargen, Schwetlik lader sin formod-

ning indebære, fremgår ikke, men besvares ved en ny formodning: at den nogenlunde vil opvejes af de danskere og slesvigere, der har erhvervsnavne [2]. Af hvilken størrelsesorden dette tal tænkes at være, antydes ikke. Når umålelige fejlstørrelser skal til at modregne hinanden, bevæger man sig vist ud på så usikker grund, at procenttal med decimal forekommer unødvendigt, for ikke at sige misvisende.

Må man således afvise, at type 2, 3 og 4 af patronymikonformerne overvejende skulle være hjemmehørende i det danske og det slesvigske område, så er antagelsen dog naturligvis rigtig for type 1: -sen-navnene. Spørgsmålet er blot, hvor stor fejlmarginen vil blive. Det må synes rimeligst at prøve antagelsen af på regnskaberne egne oplysninger. En gennemgang af Gottorp-, Plön-, Ribe-, Kolding-, Assens-, Odense-, Svendborg- og Rødbyregnskaber mellem 1484 og 1524 viser henvend 2000 toldposter, fortoldede af -sen-navne med lokalitetsangivelse [3]. Materialet er tilstrækkelig stort til, at det som udsnit må antages at have en vis repræsentativitet. Mellem 4 $\frac{1}{2}$ og 5 % af disse poster er lokaliseret uden for det dansk-slesvigske område, fortrinsvis tyskere og nogle enkelte hollændere [4]. Fordelingen af disse udlændinge er imidlertid højst uensartet på de forskellige navne, og også i denne henseende tør udsnittet sikkert tillægges en vis repræsentativitet. Fordelingen på en lang række af de hyppigst forekommende -sen-navne er opført på bilag 19. Kolonne 1 angiver antallet af toldposter for lokaliserede danskere og slesvigere, kolonne 2 for udlændinge og kolonne 3 antallet af udlændinge i % af alle lokaliserede poster med pågældende navn. Navnene er delt op i 3 grupper: I: -sen-dannelser over kirkelige navne og navneafledninger, II: -sen-dannelser af danske og nordiske navne, III: -sen-dannelser af udenlandske navne. Nogle navne, som på grund af regnskaberne skrivepraksis ikke har kunnet klart adskilles, er opført sammen. Kolonne 3 med procenttal er kun anført for gruppe I, og kun navnene over stregen optræder så talrigt, at procenttallet tør tillægges nogen videre betydning. I gruppe II er tallene hver for sig små; men da alle tallene viser samme klare fordelingstendens, tør man sammenfatte dem alle og opnår derved et tal af en størrelsesorden, der berettiger til procentberegning. Det er helt klart, at gruppe II dannet over danske og nordiske navne kan man roligt placere i det dansk/slesvigske område. Men lige så indlysende turde det være, at gruppe III må advare mod at slutte noget som helst om tilhørssted ud fra -sen-navne dannet af udenlandske navne. Gruppe I er den uensartede mellemgruppe. Ser man på de hyppigst forekommende navne over stregen, kan man efter procenterne udskille 2 undergrupper, af hvilke den første a) omfatter Jepsen, Jensen, Andersen og Nielsen dannet af de typiske danske afledningsformer. Denne undergruppe peger over imod

gruppe II dannet af de danske og nordiske navne. Petersen, Christensen-Karstensen og Hansen udgør en anden undergruppe b), hvor procenten af udlændinge er klart større. For navnene under strengen siger de enkelte procenttal næppe meget, men der forekommer dog udlændinge blandt de ret få poster af alle navnene undtagen Sørensen, Seuerinsen. Vil man inddrage disse navne i en procentberegning, bør man derfor se bort fra Sørensen, Seuerinsen. Samler man de øvrige til en undergruppe c), kan man opstille følgende procentfordeling:

	Antal poster	Heraf udlænd.	Udlænd. i %
Gr. II:	302	1	ca. $\frac{1}{3}$ %
Gr. Ia:	522	4	ca. $\frac{3}{4}$ %
Gr. Ib:	462	27	ca. 5,8 %
Gr. Ic:	227	15	ca. 6,6 %
Gr. III	92	35	ca. 38 %

Det fremgår nu ganske klart, at navnene i gruppe II og Ia dannet af danske navne og navneafledninger kan uden videre risiko lokaliseres i det dansk-slesvigske område. Går man derimod ud fra, at navne som Petersen, Karstensen, Hansen (Ib) eller Mikkelsen, Madsen, Jacobsen, Paulsen, (Martensen) og Clausen (1c) må repræsentere danskere eller sønderjyder, må man imødesee en fejlmargen, der ikke er helt uvæsentlig. Tager man samtidig i betragtning, at netop disse navne vejer talstærkt i regnskaberne, må det erkendes, at fejlprocenten kan blive rigelig stor. For gruppe III er procenten for en ordens skyld regnet ud, selv om det præcise procenttal for så vidt ikke siger meget. Hvad der er afgørende, er, at det er af en helt anden størrelsesorden end de øvrige grupper, så -sen-navne af denne gruppe ikke tør lokaliseres umiddelbart. Som patronymikonnavnene af de danske navneafledninger i gruppe I pegede over imod gruppe II, kan man måske ane, at patronymika dannet af specielt tyske navneafledninger i gruppe I peger over imod gruppe III. Johansen burde formelt set have stået i gruppe I. Reelt tør man ikke slutte mere af Johansen end af de øvrige navne i gruppe III.

Når visse -sen-navne rejser større nationale placeringsproblemer end andre, har det formentlig navnlig sin forklaring i den iagttagne vanskelighed ved at adskille de forskellige patronymikontyper fra hinanden. Det er tidligere nævnt, at det ty. Peters (type 2: -s) ikke lader sig klart adskille fra Peterss (type 1: -ss eller -sen) [5]. Det samme gælder Karsten-s eller Kersten-s og Karsten-ss eller Kersten-ss, hvoraf de sidste former – som vist – anvendtes i nedertyske regnskaber for det da. Christensen [6]. Peter-s og Karsten-s eller Kersten-s var meget udbredte ty. navne [7].

Desuden var Pietersz et uhyre almindeligt hollandsk navn [8]. Hvor vanskeligt det var at skelne det hollandske, tyske og danske navn i datidens skriveformer, fremgår klart af Hansisches Urkundenbuch og Hanserecesse, hvor man som oftest i registrene helt har opgivet at holde navnene ude fra hinanden [9].

For Jacobsen, Clausen og Paulsen er det atter forvekslinger med de tyske -s- og -es-former (type 2): Jacop-s, Claw-es, Pawel-s, der udvisker skillelinien til tyskerne [10]. I Holland var i øvrigt Jacopsz og Claesz eller Claisz såre almindelige navne, og sammenblanding af det hollandske navn Claiesz med Clausen kan iagttages i hanseatisk kildemateriale [11]. Forveksling af det danske Mikkelsen med det tyske Michelis eller Michaelis er iagttaget i regnskabsmaterialet, og i andet kildemateriale fra datiden kan disse navne heller ikke holdes klart ude fra hinanden [12].

Hinricksen, Hermansen og Diricksen kan ikke sikkert skelnes fra tyske former Hinrick-s, Herman-s og Dirick-es [13]. Desuden er navne som Heynricxz eller Hendrisz og Dircxz meget hyppigt forekommende i Holland [14]. Et par eksempler fra regnskaberne vil illustrere, hvor vanskeligt det kan være at skelne mellem det danske Gertsen, det tyske Gerdes og det hollandske Gerijtsz [15]. I Plön bemærkes 1506 en Hinrick Gerdes fra Lybæk, 1509 en Herman Gerdes fra Rostock og i Gottorp 1491 en Mattes Gertss fra Viborg [16]. Disse navne er ganske sikkert skrevet korrekt. I 1498 forekommer en Boldewyn Girytzen, der ikke er lokaliseret, men som efter navneformen og fornavnet at dømmes må formodes at være hollænder [17]. Men i 1491 er en Merten Geritss lokaliseret til Varde til trods for den hollandske navneform [18]. Det er formentlig den samme person, der 1497–98 noteres uden lokalitetsangivelse som Marten Gertsen eller Gertss, altså nu i dansk navneform [19]. Han handler med heste og okser, så når der i 1497 også optræder en hestehandler, Marten Gerdes, er det ikke usandsynligt, at det stadig kan være Vardeborgeren, der nu viser sig i tysk navneform [20]. Samme år nævnes en oksehändler, Negels Geriss [21]. Fornavnet indicerer, at det vist må være en dansker, så den hollandske navneform i så fald må være en forveksling. I et dansk Riberegnskab fra 1507 noteres Effwert Gerdss fra Deventer, som altså har fået daniseret sit navn [22]. I 1484 omtales i Hanserecesse en Evert Geertsen, der var bud for rådet i Deventer, så her har det hollandske navn også fået dansk klang [23].

Lignende eksempler ville kunne fremdrages for andre navne, der forekommer såvel i dansk som i udenlandsk patronymikon-navneform. Den væsentligste grund til undtagelserne fra reglen om -sen-navnernes overvejende placering nord for Ejderen eller Slien-Dannevirke-linjen er måske således mere at søge i kildematerialets mindre nøjagtige gengivelse af

navneformen end i en væsentlig videre udbredelse af -sen-navnene. Når fejlmarginen bliver af forskellig størrelse for de forskellige -sen-navne, beror det derfor først og fremmest på forvekslingsmulighederne med fremmede patronymikonformer, og denne var selvsagt mindst for navne dannet af specielt nordiske navne og navneafledninger.

Til slut skal betragtes et udpræget dansk navnemateriale som supplement til -sen-navnematerialet fra regnskaberne. Fra Aarhus borgerskabsprotokol lader sig fra årene 1471–1524 uddrage 685 -sen-navne på borgerskabssøgende. Dette udvalg andrager altså 34–35 % eller godt 1/3 af udvalget fra regnskaberne på henved 2000 navne. På bilag 20 er antallet fordelt på de forskellige navne, så man kan sammenligne forekomsten af et navn i borgerskabsprotokollen med forekomsten i udvalget fra regnskaberne. Navnene er fordelt på de samme 3 grupper som i bilag 19. For gruppe I: de kirkelige navneafledninger udgør navnene fra borgerskabsprotokollen sammenlagt 35 % af forekomsterne af de tilsvarende navne i udvalget fra regnskaberne. I gennemsnit svarer gruppe I til forholdet mellem de to navneudvalg. For gruppe II: -sen-dannelser af de nordiske navne udgør navnene fra borgerskabsprotokollen derimod 40 % og for gruppe III: -sen-dannelser af udenlandske navne kun 12 %. De nordiske navne er altså lidt stærkere repræsenteret blandt -sen-navnene i borgerskabsprotokollen end i navnematerialet fra regnskaberne. Til gengæld er -sen-former af udenlandske navne langt sjældnere i dette udprægede danske navneudsnit. Gruppe I repræsenterer atter den uensartede mellemgruppe. Et blik på de anførte procenttal i denne gruppe viser klart, at navne som Jensen, Mikkelsen, Madsen og især Seuerinsen forholdsmeæssigt indtager en langt mere fremtrædende position i borgerskabsprotokollen end i regnskaberne. Til gengæld har Christensen, Thomsen, Clausen og navnlig Hansen og Jakobsen en betydelig mere inferior placering. I borgerskabsprotokollen opregnes fornavnet Hans 25 gange, men Hansen kun 3, Christian 35 gange, men Christensen kun 12. Det må være helt klart, at disse navne endnu er ret nye i dansk navngivning, og der går en generation, før de når fra fornavn til efternavn. Der er næppe tvivl om, at navnene er inspireret af den nye kongeslægts navne, så Christian som dansk navn åbenbart har en anelse forspring for Hans. De korte former Persen, Lassen, Matsen dominerer som danske former frem for Petersen, Lauritsen, Mathisen. Bilag 20 giver på en lidt anden måde end bilag 19 vidnesbyrd om den specielt danske del af -sen-navnene. Mange træk peger dog i samme retning. Materialet fra borgerskabsprotokollen supplerer på udmærket måde de resultater, der lod sig uddrage af navneudsnittet fra regnskaberne.

Som slutfacit kan man konkludere om -sen-dannelser af den diffust

sammensatte gruppe af kirkelige navneafledninger, at Jensen, Nielsen, Andersen, Seuerinsen og Jepsen formentlig ret trygt tør betragtes som danske eller sønderjyske navne. Det samme gælder skriveformerne Per-sen, Lassen, Christensen og Tamsen. Petersen, Karstensen og muligvis også Laurensen må anses for mindre sikre på grund af forvekslingsmuligheder med udenlandske patronymikonformer. Mikkelsen og Matsen har været almindelige danske navne, men de lader sig vanskeligt sondre helt klart fra Michaelis, Michelis eller Michels og Mathies eller Matheus, der forekom i tysk. Noget tilsvarende gælder Poulsen. Hansen, Jacobsen og Clausen er dannet over fornavne, der først var i færd med at vinde indpas i dansk, men derimod længe havde været benyttet i tysk. Jacobsen og Clausen lod sig tilmed forveksle med både tyske og hollandske navneformer, så man tør næppe uden videre gå ud fra, at -sen-dannelser af disse navne ikke nok kan dække over udlændinge [24].

Resultatet af undersøgelsen over de patronymiske navnetyper bliver følgelig dels en lidt mere nuanceret bedømmelse af disse navne som herkomstpil, end Schwetlik har anlagt, dels en anden fremgangsmåde. Fra dansk synspunkt vil det være ønskeligt at få en større del af disse navne identificeret og præcist lokaliseret. Dette vil også være muligt ved inddragelse af det betydelige danske regnskabsmateriale. En række sikre identifikationer kan, som flere enkeltteksempler har vist, fremdrages ved at sammenholde samtidige regnskaber. Vanskeligheden ved at parallelidentificere mellem regnskaber fra forskellig tid ligger i, at mange patronymika er yderst almindelige. Et mindre almindeligt fornavn kan dog blive et ganske godt identifikationsgrundlag: Markvard Nielsen fra Varde, Vinther Thomsen fra Holstebro, David Jensen fra Ribe, Erasmus Pedersen fra Randers, Tord Jepsen fra Flensborg o. s. v. Handelens hele karakter og omfang kan, som det senere skal ses, også give værdifulde identifikationskriterier.

De patronymiske navne, der ikke lader sig sikkert identificere ad anden vej, kan imidlertid betragtes fra flere synsvinkler for i det mindste at få fastslået nationalitet. Ikke alene -sen-navnet, men også fornavnet og i visse tilfælde skriveformen kan røbe umiskendelige vink. Denne fremgangsmåde vil dels formindske den kompakte ubestemte patronymikongruppe, dels give flere og sikrere skelnekriterier i vurderingen af den og endelig gøre det muligt at bestemme fejlmarginen ganske nøje.

3. Erhvervsnavne

Schwetlik meddeler ikke, hvor han fortrinsvis tænker sig at placere sin gruppe V: erhvervsnavne, hvilket er yderst forståeligt. Denne gruppe vil formentlig af alle byde på de største vanskeligheder for en identifikation. Skriveformen i regnskaberne kan kun i yderst få tilfælde antyde noget. Tolderne har været helt fortrolig med disse navne også i dansk form og uden vanskelighed kunnet oversætte denne i tysk skrive-måde [1]. Den betydelige studepranger, Henrik Bager, fra Kolding, der optræder i en række Koldingregnskaber mellem 1504 og 1524 – og i 1511 står som garant over for kronen for Koldingborgernes eksport – omtales i 1508 og 1512 i Plön som Hinrick Becker [2]. I Ribe marked 25/3 1519 fortolder Nis Skredder fra Ribe en flok på 76 okser, 4 dage senere fortolder en Nigels Scroder 78 okser i Gottorp. Det er sikkert samme flok, så det altså her drejer sig om ripenseren i tysk skriveform. I 1521 kaldes han i Ribe Niels Skreder [3]. Tilsvarende træffes fordanskninger i de danske regnskaber. I Riberegnskabet 8/9 1519 omtales en Henrick Skredder fra Lüneburg, og i Rødby forekommer en Henrigh Smed eller Smedt fra Lybæk [4]. På lignende måde findes et par anselige studehandlere omtalt som Euerth og Jurgen Scutte i Gottorp, men Ewerth (Effwert) og Jørghen Skøtte (Skiøthæ, Skiittæ) eller Skytte i Ribe [5]. Peter Visschere, der 15/9 1519 fortolder 110 okser i Gottorp, må være identisk med den Pether Fiscere fra Harburg, der i Ribe marked en uge før fortolder 108 okser, utvivlsomt den samme flok [6]. Flensborgeren Claus Fiiskere (Fiskaer, -e) fra Riberegnskaberne 1506–10 genfindes i Gottorp 1510 som Clawes Visscher [7].

Erhvervsnavnet har i sin oprindelse naturligvis været et kendetegnende tilnavn og altså haft direkte relation til professionen. Denne tilnavnspraksis var stadig meget benyttet omkr. 1500 såvel i Tyskland som i Danmark. Af hofregnskaberne ses, at det er såre almindeligt at benævne det tjenstgørende personale efter deres arbejdsopgaver [8]. I Aarhus borgerskabsprotokol kan iagttages adskillige eksempler, der illustrerer det samme forhold: Claus Bastweman, Per Ringdeghen, Jost Hører [9]. Også navne som Pether Glarman, Per Teckyman, Niels Sawman, Jep Stenpicker, Hans Panssmager, Dytrik Segermager, Jacob Barthskerer, Jachim Kandgitthere og Per Owerskerer afspejler ganske sikkert funktionen [10]. I almindelighed er erhvervsnavnet dog knyttet til som et ekstra navn: Michel Esbernss Mwrman, Per Knutzøn Suder, Jeb Marthenss Skybman, Knwt Jeipss Skredher, Anders Jenss Smedh, Michel Perss Kremer, Jens Perss Werkmester, Oluf Matss Tymerman, Per Lass Schomager, Anders Mats

Sadelmager, Jes Henrichsen Kleyensmet, Jes Bertilss Remsnyder o. s. v. [11]. I langt de fleste tilfælde må man gå ud fra, at erhvervsnavnet angiver mandens bestilling, selv om der *kan* forekomme undtagelser [12]. Denne tiltagende dobbeltnavngivning har ganske givet sin forklaring i et behov for klarere skelnekriterier, end et fornavn med erhvervsnavn kunne give. Med håndværkets stigende specialisering i senmiddelalderen blev variationsmulighederne ganske vist større [13]; men mange af de almindeligste håndværksfag, som Becker, Maler, Meyer, Moller, Schomaker, Schroder, Smit, Snitker eller andre erhverv, som Kremer, Skriver, Fisker, Foged var meget udbredte som tilnavne, hvilket også toldregnskaberne bærer vidnesbyrd om. Her benyttes den dobbelte navngivning ikke, og det må forekomme letsindigt at slutte fra en lokaliseret navneforbindelse til ikke lokaliserede, medmindre andre forhold taler for det. I Gottorpregnskaberne er f. eks. lokaliseret en Hans Becker i Lüneburg (1485), Lybæk (1490), Hamborg (1491), Ålborg (1485, 1491) og Kiel (1484–85). I Plönregnskaberne træffes dette navn for en lybækker (1495), en kieler (1506, 1512), en ålborgenser (1491, 1513), og en hamborger forekommer i Kolding marked (1504) [14].

Schwetlik omtaler Hans Scroder fra Assens, der er lokaliseret med okser og heste i Gottorp 1485 og 1491, i Plön desuden 1491, 1497 og 1500 [15]. Okseposter i Gottorp 1497 (67), 1498 (60), 1501 (243 + 42) under denne navneforbindelse uden stedsangivelse tilskriver Schwetlik Assensborgeren uden særlig motivering [16]. Hesteposterne søges derimod ikke placeret, sikkert fordi Schwetlik et andet sted nævner en lybsk »perdekoper« af samme navn, der er lokaliseret 5 gange i Plön med heste (1490, 1492, 1496) og 1 gang i Gottorp (1491) [17]. Det kan tilføjes, at i Plön lokaliseres i 1513 desuden en slesviger af dette navn med heste og i Gottorp 1491/92 en handlende fra Neumünster, dog med andre varer [18]. Når Schwetlik alligevel roligt tilskriver fynboen okserne, er det sikkert, fordi han er den eneste, der er lokaliseret med okser. Om det er tilstrækkelig garanti, kan jo overlades en subjektiv vurdering – noget bevis er det i alt fald ikke. Der var flere eksempler på, at de lybske »perdekopere« også opkøbte okser, så det kan være et tilfælde, at lokalisering mangler [19]. Her skal blot tilføjes, at de 243 af Hans Scroders okser 1501 er fortoldet i Gottorp 13/9 og må altså formodes at komme fra Ribe marked, hvilket kan bekræftes af bilag 2, der viser en toldpost på 239 okser i Ribe marked under dette navn. Det er naturligvis i sig selv ikke noget bevis mod Schwetliks antagelse; men nægtes kan det jo ikke, at lybækkere var hyppigere på Ribe efterårsmarked end Assensborgere.

Tilsvarende karakteriserer Schwetlik Assensborgeren Hans Kremers ok-

sehandel [20]. Han er i Gottorp lokaliseret 1485 (36 okser) og 1491 (138 okser m/ Peter Kremer) og i Plön 1500 (32 okser) [21]. På dette grundlag tilskrives denne Assensborger en ganske omfattende studehandel, der ikke er stedsbestemt i regnskaberne: [22].

Gottorp	1491	31/3:	73 okser m/ Bernt Peterss
	1497	21/10:	42 okser
	1498	13/10:	42 okser
	1501	16/10:	45 okser
	1510	28/3:	134 okser
	1519	22/8:	40 okser m/ Clawes Syuerdtss

Imidlertid rummer regnskaberne en del lokaliseringer af navnesammensætningen Hans Kremer. I Gottorp 1485 nævnes kramhandlere fra Flensborg og Sønderborg og en hestepranger fra Holstebro, 1491 en kramhandler fra Holstebro og en Odenseborger med en vogn [23]. I Plön 1500 forekommer en hestehandler fra Holstebro og 1512 og 1513 en hestehandler fra Tønder, sikkert den samme, der omtales 1505 og 1506, men altså stadig ingen studehandler [24]. Assensborgeren Hans Kremer lader sig således senest lokalisere 1500. Posten i 1491 – med den tidligere nævnte Assensborgmester, Bernt Pedersen (se s. 35 f) – må ganske sikkert tilskrives ham. Posterne 1497–1501 kan stamme fra Assensudskibningen om efteråret, men lige så godt fra Kolding Francisci marked, hvor Tønderprangeren i 1506 opkøbte 31 okser. Han handlede altså også med okser og er lokaliseret mellem 1505 og 1513 [25]. Helt frem til 1519 har Schwetlik uden kommentarer opereret med Assensborgeren. I Assensregnskabet 1519/20 omtales ingen studehandler af det navn, men endnu mere letsindig forekommer antagelsen, når man 25/3 1519 træffer en studepranger Hans Kremer fra Middelfart ved Gottorp toldsted med 101 okser, som han har ført fra Kolding marked, hvor han (også lokaliseret til Middelfart) fortæller 116 okser [26]. Som ejermand til okseflokkene – i det mindste fra 1510 og fremefter – forekommer både Tønder- og Middelfartprangeren mere sandsynlig end Assensprangeren [27]. Men i det hele taget må de anførte eksempler være nok til at vise, hvor problematisk det i virkeligheden er at identificere på grundlag af så almindelige navne. De enkelte tilfælde må faktisk behandles særskilt.

I løbet af 15. århundrede blev det vist almindeligere, at mange håndværkere bar navne, der ikke nødvendigvis behøvede at meddele noget om deres profession [28]. Men tilnavnspraksis har dog åbenbart hårdnakket holdt sig, så overordentlig mange personer i skatte-, gilde- og borgerskabslistene er ført med dobbeltnavn, der angiver både -sen- og -navn (eventuelt herkomstnavn) og erhvervstilnavn [29]. Hoffmann har påpeget, at dette som oftest resulterede i, at et af navnene, enten -sen-

navnet (evt. herkomstnavnet) eller erhvervsnavnet kastedes bort [30]. Ad denne vej trænger flere oprindelig kendetegnende erhvervsnavne ind og bliver familienavne, så de løsrives fra professionen. Omkring 1550 er denne udvikling klart iagttaget i Kiel; men den er begyndt adskilligt før. I 1440–41 var f. eks. en Henneke Moller og en Hans Platensleger knochenhauere, mens en Hinric Knochenhower var skomager [31]. Schwetlik har omkring 1500 iagttaget en lybsk knochenhauer, der hed Hans Kistemaker [32]. I 1488 var en Hans Schroder møntmester i Hamborg, hvilket næppe har været forenet med skræddererhvervet [33]. I Danmark kan det samme forhold iagttages allerede omkring 1500. Den på bilag 1 opførte Tile Kock var ikke kok, men storkøbmand i København [34], og den kendte Malmøborgmester, Jørgen Kock, bar også navnet som familienavn [35]. Københavnsborgmesteren, Ambrosius Bogbinder, og hans broder, Hans, havde også taget navnet Bogbinder i arv fra faderen. Senere i århundredet bar den berømte Oluf Bager og hans slægt navnet Bager som familienavn [36]. Det er højst sandsynligt, at navnet allerede for den ovennævnte Henrik Bager fra Kolding i begyndelsen af århundredet er helt løst fra professionen.

Det er således ikke muligt altid at afgøre, om erhvervsnavnet er et familienavn eller blot et tilnavn, der angiver mandens profession. Navne som Kock, Meyer og Moller vil dog blandt toldregnskabernes handlende sikkert oftest være familienavne, mens navne som Skriver, Foged og Tolder langt op i tiden holdt sig som embedstilsnavne [37]. Hele denne problemstilling, om navnet har tilknytning til professionen eller ej, kunne for nærværende undersøgelse være ligegyldig, hvis ikke den kunne indebære farlige konsekvenser for identifikationsarbejdet, hvilket i det følgende skal søges belyst ved nogle eksempler.

Vender man sig til navne, der hidrører fra mere specielle erhverv, som Vorman, Perdekoper, Knochenhouwer, Knoleman, Hoppeman, Hoppener, Hoppenstake, Hoppenstanghe, vil det synes rimeligt at antage en forbindelse mellem navn og erhverv [38]. Dog optræder en Clawes Hoppenbruwer i 1491 som studepranger i stort format, og en Anders Honerkopere viser sig overvejende at handle med krydderi og kramvarer [39]. Navne som Grapengeter, Kannengeter, Bartscherer og Bokeforer vil også hyppigst angive erhvervet [40]. Det har f. eks. været tilfældet med Mester Johan Bartscherer (Gottorp 1497) og Mester Peter Barthscerer (Gottorp 1501) uanset at de fortoldede heste [41]. Er nu den Mester Johan fra Kiel, der handler heste i Plön 5 gange (1497, 1500, 1511, 1512) og okser i Kolding (1503 og 1506) mon identisk med Mester Johan Bartscherer? [42]. Det har ikke først og fremmest betydning for at få lokaliseret dennes 3 heste i 1497, men fordi det i så fald vil afsløre, at Gottorptolde-

ren kunne variere fuldstændigheden af sin navneform. I 1498 forekommer imidlertid en Mester Johan Bartscherer som borger i Rendsborg, så det er vel overvejende sandsynligt, at det er denne person, der har fortoldt de 3 heste året før, og i så fald kan han ikke være identisk med Mester Johan fra Kiel [43]. De 80 okser, Mester Johan er noteret for i Kolding 1503, udføres toldfrit på hrt. Frederiks vegne, da de er opkøbt til Kiel slots forsyning. Derfor er vedlagt en attest fra hertugen, hvori kieleren nævnes ved sit fulde navn: Mester Johan Ernste. Han viser sig nu at være identisk med en Kielborger, der kendes fra andre kilder [44]. Regnskaberne utilstrækkelige navneopgivelse har imidlertid tilsløret hans identitet og skabt en forvekslingsmulighed med Mester Johan Bartscherer.

I 1497 og 1501 fortølder en Mester Peter 1 hest i Gottorp og i 1508 24 okser [45]. Nu er det Mester Peter Barthscherer, der er i søgelyset. Det er dog ikke givet, at disse to navne skal identificeres med hinanden, for i 1511 fortølder en Mester Peter Rustmester 2 heste, og i 1508 kaldes han blot Peter Rustmester og fortølder 114 okser [46]. I 1510 anføres en Mester Peter Klockengeter med 2 heste, og allerede i 1497 og 1501 optræder han med okser [47]. I Riberegnskaberne træffes 1504/05 og 1509 en Per eller Peder Klockestøber fra Flensborg med heste og køer [48]. At denne mand tillige går under betegnelsen Mester Peter, fremgår af skriveformen i Plön 1492: »Mester Peter van Flensborch de klockengheter«, da han fortølder kramvarer, kobber og 1 kedel [49]. Det må være den samme, der under Mester Peter fra Flensborg i 1485 fortølder 1 skpd. kobber [50]. Der kan næppe herske tvivl om, at også Mester Peter 1497, 1501 og 1508 må være identisk med en af de allerede nævnte personer. Om der er nogen forbindelse mellem rustmesteren, klokkestøberen og bartskæderen, er et andet spørgsmål; men det må betragtes som godtgjort, at tolderen kunne variere sin navneterminologi i visse af de erhvervsdannede navne, hvor erhvervsbetegnelsen havde karakter af et tilnavn, og den utilstrækkelige form kan – som vist – gøre det problematisk for eftertiden at afgøre med sikkerhed, hvilken person der er opført.

Navne som Kopman og Kremer var ofte blot vedhængt for at angive professionen. I Helmold Alverdings regnskab til hertug Frederik 1498–1501 forekommer 3 steder »Gotke der kremer«, og i udgavens register er disse opført under Gotke Kremer [51]. I Alverdings følgende regnskab 1501–02 findes dog en udbetaling til »Gotke Langenberg der kremer«, hvilket viser, at det er regnskabsførerens egen måde at kendetegne personen på [52]. Gotke Langenberg omtales ved sit fulde navn 2 gange i Alverdings regnskab fra 1501–02 og 1 gang i Henrik Stakensniders regnskab fra 1500–02, mens hertugen i disse år åbenbart ikke har handlet med andre købmænd af navnet Gotke [53].

I dronning Christines hofholdningsregnskaber forekommer i 1505 en Henrick Kremere. Ved at sammenholde samme post i regnskab II og III fremgår det imidlertid et sted, at denne person er identisk med den tidligere omtalte Henrick Kleyss (s. 241 f) [54]. Det kan altså påvises, at samme person – både i dronning Christines og hrt. Frederiks hofholdningsregnskaber – kunne optræde såvel under erhvervsnavn, knyttet til professionen, som under et andet navn (herkomstnavn eller -senavn). Det er derfor ikke utænkeligt, at det tilsvarende kunne finde sted også i toldregnskaberne.

I Riberegnskabet 1519 25/3 fortæller en Christiern Kremmer 70 okser, og der er derfor grund til at antage, at de indgår i en flok på 100 okser, der 4 dage senere fortællendes i Gottorp af en Kersten Kremer, og at det nok er den samme ripenser, der som Christiern Kremmer 1520 25/3 fortæller andre 100 okser i Ribe marked [55]. Da en Cristiern Kræmmer fortæller 61 okser i Ribe forårsmarked 1510 og en Kersten Kremer 138 okser i Gottorp 3/4 1501, har det interesse, om dette navn kan spores tilbage til denne tid i Ribe [56]. I Riberegnskabet 1504/05 fortæller en Cresthen Kremer uden stedsangivelse 31 okser [57]. Dette skulle efter dette regnskabs praksis (se s. 40) indicere en ripenser, og i et brev fra 10/5 1508 optræder virkelig en Cristiern Kremer som borger i Ribe. I dette brev har han imidlertid kendetegnet sig ved sit bomærke som Crestiern Nielsen, hvilket må have været hans egentlige navn [58]. Hele dette problem med dobbeltnavngivning, hvor erhvervsnavnet kun er et tilnavn, rejser unægtelig et yderst farligt perspektiv for en sikker identifikation, for det er jo nærliggende at forestille sig, at den handlende over for tolderen kan have vekslet mellem sine betegnelser [59]. Et par andre eksempler vil muligvis kunne belyse dette lidt nøjere.

Den 19/11 1490 fortæller en Peter Murrmaster fra Århus 1 hest i Gottorp. Den 9/10 1490 udstedes et brev i Århus af rådmænd Per Pethersens Murrmaster angående et jordstykke [60]. Der kan ikke være tvivl om, at det drejer sig om samme person, der kendes fra flere aktstykker frem til 1511 [61]. I 1482 og 1485 forekommer Per eller Pether Murrmaster som borger i byen [62]. I borgerskabsprotokollen ses en Per Murrmaster at have taget borgerskab straks efter protokollens påbegyndelse i 1471, og han optræder gentagne gange som garant for nye borgere, af hvilke flere var i hans tjeneste [63]. Han var således en betydningsfuld person i byens erhvervsliv. I Århus kendetegnes han ved sit erhvervsnavn, da der var flere, der hed Per Pedersen; men har vi nogen garanti for, at han ikke i Gottorp eller Plön kan dække sig bag nogle af de talrige poster, der lyder på Peter Petersen? I Plön fortællendes f. eks. 1495 8 heste, 1496 5 heste og 1505 3 heste af en Peter Petersen fra Århus [64].

I 1498 og 1501 fortæller en Seuerin Kelreswen i alt 4 kobler heste hver på 8–15 stk. [65]. I 1511 optages en Seffryn Kellerswen som gildebroder i Guds legems lav i Ålborg, og den 20/1 1498 nævnes en Sewerin Kelderswend i et brev som borger i Viborg [66]. Af det mindre almindelige navn tør man nok slutte, at det begge steder drejer sig om hesteprangeren. I brevet har han imidlertid tegnet sig ved bomærket Sewerin Nielsen, så Kælderswend har altså været et tilnavn. I Plön fortæller i 1496 en Seuerin Negelss fra Viborg 2 heste [67]. Selv om det naturligvis ikke kan bevises, kan det på den anden side heller ikke udelukkes, at det kan være den samme mand; og da en del toldposter i Gottorp fra 1484–1511 for hestekobler af ovennævnte størrelsesorden lyder på Seuerin Nielsen uden stedsangivelse, må Seuerin Kelreswen nu tages i betragtning som en mulighed, hvilket på forhånd ikke var at forudse.

Kan man nu indkalkulere disse mulige dobbeltskrivninger i identifikationsarbejdet? Lad et par eksempler illustrere de problemstillinger, der vil opstå.

I Koldingregnskaberne 1519 25/3, 1520 25/3 og 1524 optræder en Oluf Guldsmed fra Randers som heste- og studehandler [68]. I Plön findes derimod i 1500 en hestehandler af dette navn fra Århus [69]. Det kan være to forskellige personer, eller det kan være århusianeren, der har taget borgerskab i Randers. Det er næppe så almindeligt, at guldsmede har handlet i større målestok med heste og okser, så antagelsen kan vel ikke siges at være urimelig. I et brev fra 30/9 1509 nævnes Oluff Gulsmett i Randers, og i et brev fra juli 1500 samme navn som borger i Århus [70]. I et brev fra 14/7 1493 nævnes århusianeren igen, men nu som Oluff Andherss Guldsmydh, hvilket må have været hans fulde navn [71]. Under navnet Oluf Andersen er fortoldet en lang række poster uden stedsangivelse med heste og okser i Gottorp mellem 1491 og 1501 [72]. Det kunne tænkes at være Oluf Andersen Guldsmed fra Århus, der i så fald måske først omkring 1500 begynder at kalde sig ved sit tilnavn over for tolderen. Men i 1524 optræder en Oluf Andersen fra Randers i Koldingregnskabet [73]. Hvis man forestiller sig, at det er samme mand, der først har været bosat i Århus og siden i Randers, og i regnskaberne opføres vekslende under to navneformer, oprulles et mere kontinuerligt billede af en dansk heste- og studeprangerkarriere. En sådan mulighed kan vel ikke uden videre afvises, men den bygger på den anden side på en meget løs kombination, som nok kunne trænge til at efterprøves, før den godtages. I 1484 omtales en rådmand Oluf Guldsmed i Randers, så der kan altså samtidig have levet en person af dette navn i Århus og Randers [74]. Det er således *ikke* nødvendigt at forudsætte, at århusianeren har taget borgerskab i Randers. Dermed bliver det tvivlsomt at

henregne okserne, der 1524 fortoldes af Oluf Andersen fra Randers, til navnet Oluf Guldsmed. At de to poster følger umiddelbart efter hinanden i regnskabet, gør det yderligere mindre sandsynligt [75]. I Århus borgerskabsprotokol noteres borgerskab til en Oluf Guldsmed i 1484 og i 1489, begge gange med et beløb på 24 sk.; men i 1491 bliver atter en Oluf Guldsmed borger for 5 mk. [76]. Det hænder, at samme borgerskab noteres mere end een gang i protokollen [77], så de to førstnævnte med samme borgerskabsbeløb *kan* måske gælde samme person, men den 3. notering fra 1491 på de 5 mk. må i alt fald være et nyt borgerskab. Der har altså i 1490'erne efter al sandsynlighed levet mindst to borgere i Århus med navnet Oluf Guldsmed, hvilket bekræftes af den kendsgerning, at der i 1507 og 1510 tales om »store« og »lille« Oluf Guldsmed [78]. En af dem har åbenbart heddet Oluf Andersen Guldsmed; men vi ved ikke, om det er ham, der har handlet med heste, så det bliver problematisk at forudsætte, at heste- og studeprangeren Oluf Andersen 1491–1501 er identisk med Oluf Guldsmed fra Århus. Vi har slet ikke noteret nogen person af navnet Oluf Andersen fra Århus, der påviseligt handler med heste og okser i disse år. Derimod er – som omtalt – noteret en Oluf Andersen fra Randers i 1524 med okser og desuden en Oluf Andersen fra Middelfart i 1495 med heste [79]. På denne baggrund må den tænkte kombination af Oluf Andersen og Oluf Guldsmed fra først Århus og siden Randers falde, selv om den egentlig ikke er direkte modbevist. Eksemplet viser, at man nok må gøre sig klart, at det i mange tilfælde vil være yderst vanskeligt at komme bag de navnetermnologiske problemer, regnskaberne rejser, for at nå den rigtige sammenhæng. Erhvervsnavnene må i denne forbindelse antages at rumme en del usikkerhedsmomenter, hvilket yderligere accentueres af det følgende eksempel og det dertil hørende bilag 21.

I Helmold Alverdings nævnte regnskab 1498–1501 forekommer en Peter Mikkelsen og en Peter Kremer begge fra Assens. I registret til den trykte udgave er disse to navne opfattet som een og samme person, hvilket absolut ikke lyder usandsynligt, da hertugen næppe kan formodes at have haft handelsforbindelse med ret mange købmænd fra en by som Assens [80]. På bilag 21 angives de oplysninger, regnskaberne giver om navnene Peter Kremer og Peter Mikkelsen fra Assens. Er det samme person, dukker en heste- og studehandel af langt større format frem. Dertil angiver bilaget regnskaberne oplysninger under de to navneformer uden lokalitetsangivelse i årene 1497–1501. Skulle disse poster tilregnes samme Assenskræmmer, vil hans handel yderligere vokse i omfang. Hvor usikker en sådan antagelse ville være, ses imidlertid af bilagets sidste afsnit, der viser 7 forskellige andre lokaliseringer af de to

navneformer i regnskaberne fra så nærliggende år, at de må tages i betragtning. Kombinationen af navnene Peter Kremer og Peter Mikkelsen vil altså yderligere komplicere identifikationsarbejdet. Imidlertid er det bemærkelsesværdigt, at Assensborgeren 9/10 1491 skulle være indført med to okseflokkene under to forskellige navne, hvilket er knap så sandsynligt. Det samme gælder 30/3 1498, hvis disse ikke-lokaliserede poster med okser tænkes tilskrevet een og samme Assensborger. I dette tilfælde synes regnskaberne oplysninger altså ikke at bekræfte en i og for sig ikke usandsynlig formodning, fremsat i den trykte udgaves register.

Sammenfattet bliver resultatet, at flere erhvervsnavne har så betydelig udbredelse, at i alt fald navnekombinationer med almindelige fornavne må anses for mindre egnede til identifikation mellem regnskaberne. Erhvervsnavngivningen må betragtes som lige udbredt i Danmark og Tyskland, og skriveformen kan intet fingerpeg give angående den handles tilhørssted [81]. Mere vidtrækkende problemer rejser dog den kendsgerning, at mange erhvervsnavne kun har karakter af tilnavne, der dækker over et andet navn, som muligvis kan være benyttet et andet sted i regnskaberne. Denne anvendelse af erhvervsnavn ved siden af andet navn for samme person kan påvises både i danske og hertugelige hofregnskaber og ligeledes i Ditlev Enbecks regnskabsbog, og selv om det ikke lader sig bevise, at de også forekommer i toldregnskaberne, tør muligheden dog ikke lades ude af betragtning. I det mindste kan det påvises, at skriveformen for den art navne kunne veksle og ikke altid angav det fuldstændige navn. Imidlertid vil det yderligere komplicere identifikationsarbejdet at forsøge at operere med den slags dobbeltnavngivning for samme person, og de ad denne vej indvundne resultater må betragtes som temmelig problematiske. Man må sikkert erkende, at identifikationsmetoden her står ved sin yderste grænse. Den mulighed, at regnskaberne kan have opført personer med flere navne under forskellige navneformer, vil rejse en skranke for identifikationen, som det i de fleste tilfælde vil være umuligt at forcere med håbet om at opnå sikre resultater.

4. Kaldenavne og fornavne

I Gottorpregnskabet fra 1510 læses under datoen 4. oktober »Klene Merthen« med 31 heste, og 2. oktober året efter står han påny opført med 38 heste [1]. Samme person er i Riberegnskabet 1519 8/9 registreret som »Klenae Marthen« fra Flensborg med 14 heste og »Lille Marthen« fra

Flensborg med 9 heste. I Kolding fortoldede »Lille Morthen« fra Flensborg i 1524 kobler på 16 og 10 heste [2]. Det må dreje sig om en hestepreng af anseligt format, siden han altid handler med så store kobler. Men »Lille Morten« kan jo næppe være mandens egentlige navn, selv om han omtales således vidt og bredt. I Svendborg udførte »Lille Morten« fra Flensborg i 1521 5 læster korn, og endnu i Haderslevregnskabet fra 1539 figurerer »Lutke Morten« fra Flensborg [3].

Denne type navne, der afspejler udseende, karaktertræk eller legems-ejendommeligheder, mener Hoffmann især træffes i privatanlagte gildetfortegnelser [4]. Det er muligt, at de er hyppigere forekommende der; men i de officielle retsprotokoller og toldregnskaber forekommer de i alt fald også. Ganske velklingende lyder Niels Brunøje, der omtales 1480 i Holstebro [5]. Det var dog ikke altid lige poetiske navne, der kunne falde af. I 1546 kan læses i Malmø om »beskeden mand Peder Seuerinssen kaldes Bredbag« [6]. Her godtgør kilden udtrykkelig, at det kun er et kaldenavn. Medlemslisten til Guds legems lav i Ålborg opregner i begyndelsen af 16. århundrede Krestern Galnehiern, Orban Korthals og Claus Æselfood [7]. Skavankerne afslørede ubarmhjertigt. I en heksesag fra Malmø 1590 benævnes kvinden i nogle tilfælde Marine Christiern Pouels. men i andre tilfælde Marine Christiern Galhierns eller blot Marine Galhierns [8]. Her drejer det sig også om et kaldenavn, der altså kunne alternere med mandens rigtige -sen-navn, og oven i købet i genitivform kunne overføres til hans kone ganske som -sen-navnet blev det.

I regnskaberne spores disse navne også. Husumregnskabet fra 1506 kan melde om »Johan myt den korten armen« og Ålborgregnskabet 1518 om »Lybert myt der Nessen« [9]. Det er ikke altid så let med sikkerhed at afgøre, om der foreligger et kaldenavn. I Koldingregnskabet 1524 nævnes en Søffren Rødhoffuitt fra Randers, hvilket næppe har været mandens familienavn [10]. Det er vel hårfarven, der sigtes til, ligesom ved Sworte Verner fra Lybæk eller Røde Mogens fra Viborg [11]. Tilsvarende navnedannelse møder man i nedertysk f. eks. Hermen Swartekop, der træffes i Gottorp 1510. En lybækker af dette navn omtales i lybske retsdokumenter 1509 og 1517 [12]. Eksemplet er ikke enestående. Jacob Wyttehoff fra Gottorp 1508 genfindes i Ribe 1505 som Jacob Withowet [13]. Hans Wittekop fra Gottorp 1501 må vist være identisk med Hans Witkow 1511; men i denne form er navneoprindelsen vanskeligere gennemskuelig [14]. En rdm. fra Wismar hed Jurgen Swartekop, og en rdm. fra Braunschweig hed Gerwen Witekop, så navne af denne type kunne dog altså forekomme både i retsakter, toldregnskaber og officielle politiske dokumenter [15].

Der er grund til at formode, at disse kaldenavne tilslører de egentlige

personnavne, der meget vel kunne tænkes at være anvendt andre steder i toldregnskaberne, og derfor repræsenterer en fare for en eentydig identifikation. I 1475 optrådte en Tydeman Fredericxzon som forhandler på byen Amsterdams vegne i en forhandling med Christian I. Men i nogle dokumenter vedføjes tillige hans kaldenavn Zwarte Tydemann [16]. Uden denne hjælp ville det have været vanskeligere at koordinere kilderne, der lyder på Tydeman Fredericxzon, med kilder, der kun omtaler ham som Zwarte Tyman eller Tydeman [17]. Tilsvarende problemer stilles man overfor i regnskaberne, men som regel uden nøgle til at løse med.

Af en dansk rettertingsdom i en stor øksenhandelssag fra 1557 fremgår det, at en person, der i sagens akter benævnes Laurits Hvidkop, i et brev fra Ribetolderen omtales som Lorens Pedersen [18]. Kaldenavnet har altså haft så stor vægt, at det var tilstrækkelig identifikation i retssagens akter, mens tolderen i stedet har anvendt -sen-navnet. Alene sagforløbet afdækker identiteten. I 1559 blev en Christen Ibsen Kræmmer gildebroder i Guds legems lav i Ålborg. Han formodes at være identisk med Christen Ibsen Hvidhoved, der 1556 tog borgerskab [19]. Er formodningen rigtig, har kaldenavn i borgerskabsprotokol alterneret med erhvervsnavn i gildefortegnelse, altså modsat den af Hoffmann iagttagne regel. I 1558 omtales en Randersborger, da han sælger sin gård, »Matz Sørensen, Rødhoved kaldet« [20]. Vi har altså kildens eget udsagn for, at der er tale om et kaldenavn; men ikke desto mindre omtales samme person både i skatte- og jordskyldslistes og i Gottorpregnskaber slet og ret som Mats Rødhoved (uden Sørensen) [21].

Det er vist ikke udelukket, at kaldenavnet kunne gå i arv fra far til søn, f. eks. sammen med hårfarven. For årstallenes skyld kunne Søren Rødhoved fra Randers, der nævnes 1524, godt være fader til Mats Sørensen Rødhoved, borger i Randers, der kendes mellem 1558 og 1569. I 1542 og 1544 nævnes desuden en Peder Rødhoffuitt i Randers [22]. Han har været en anelig studehandler, der i en række år mellem 1545 og 1560 har fortoldet ca. 3–400 dyr i Gottorp- og Rendsborgregnskaberne. Det er fristende at betragte både Peder og Mats som sønner af Søren Rødhoved, og der kunne faktisk være noget, der talte herfor. I Haderslevregnskabet 1539 fortolder en Peter Seuerinsen fra Randers 218 okser under datoen 15/3 [23]. Den 22/3 1546 føres han for 310 okser i Gottorp, 22/3 1549 for 334 okser, 3/3 1553 for 319 okser og 18/3 1554 for 340 okser. I betragtning af de store flokke er det påfaldende, at navnet mangler blandt de øvrige års forårsdrivning. Men så meget mere bemærkelsesværdigt er det, at Peter Rødhoved i 1545, 1547–48, 1550–52 og 1555–56 tegner sig for forårsflokke af tilsvarende størrelsesorden til

samme tid, men derimod mangler præcis de år, hvor Peder Seuerinsen optræder [24]. Lad det nu blot være en formodning, at disse to navne dækker over samme person. Eksemplet med Laurits Hvidkop – Lorens Pedersen viser, at muligheden ikke kan udelukkes. I det mindste forekommer det yderst påfaldende, at to studehandlere af det format og fra samme by skulle have handlet så ukonstant, netop i hver sine år. Peder Rødhoved må være død før 1567, siden han ikke findes i skatte- og jordskyldslisterne fra Randers 1567–69, hvor Peder Seuerinsen heller ikke omtales. Derimod støder man på en Dorethe Rødhoffuidtz med en ganske anelig gård i byen. Navnlig bemærkes imidlertid, at hun betaler byens største beløb for kålgårde og græsningsarealer, så der kan næppe herske tvivl om, at vi her har enken efter Randers' største studehandler, og hans kaldenavn i genitivform var gået i arv til hende, ligesom tilfældet var med heksen Marine Galhierns [25]. Eksemplet indikerer ganske klart, hvilke problemer kaldenavnene i regnskaberne kan rejse for den præcise identifikation.

Navne, der sigtede til legemsvæksten således som »Lille Morten«, var meget almindelige. En skipper i Husum hed Diderik Petersen, men gik normalt i Gottorhoffets regnskaber under betegnelsen »Lange Dirick«, hvilket han også kaldtes i Husumregnskaberne [26]. Et sådant kaldenavn kunne dog fæstne sig som familienavn. Det må være tilfældet med Detleue Lange Clawes fra Husum og Hartoch Langhe Clawes fra Kiel [27]. At det oprindeligt har været kaldenavn, fremgår klart af Kieler Erbebuch, der side om side registrerer Langhedetlef og Cortedetlef, Langheclawes og Corteclawes [28]. I et enkelt tilfælde kan udviklingen følges, idet Langhe Hennekes søn, Johannes, senere figurerer som Johannes Langehennekensone [29].

Disse navne havde også udbredelse i de danske byer. Fra Århus borgerskabsprotokol kan hentes flere navne, der må sigte til legemsvæksten [30]. Fra Århus er tidligere nævnt »store« og »lille« Oluf Guldsmid (se s. 257). Her finder vi desuden »store« og »lille« Nis Dempsing, i Randers »store« og »lille« Jens Bay, og i Ålborg »store« og »lille« Rasmus Kotti [31]. Det er vist ikke givet, at »store« og »lille« i deres modstilling altid behøver at afspejle legemsvæksten. »Lille Rasmus Kotti« var i tjeneste hos »Store Rasmus Kotti« og er vist slet og ret opkaldt med sin principals navn [32]. »Lille Nis Dempsing« havde »Store Nis Dempsing« som garant for sit borgerskab, og den mulighed kan vist ikke udelades, at det var far og søn og altså betegner junior og senior [33]. I de nedertyske regnskaber udtrykkes dette forhold normalt ved »olde« og »junge« f. eks. »olde« og »junge« Jachim Holste og »olde« og »junge« Detleff Ebsenn, uden at man dog kan være sikker på, at al-

derskendetegnet konsekvent er anført [34]. I de danske regnskaber kan man dog ikke se bort fra den omstændighed, at »lille« kan være opført i betydningen junior. I Kolding forårsregnskab 1519 fortoldede i samme toldpost Nis Findzen og »lille« Nis Findzen 193 okser [35].

Kaldenavne af typen »store«, »lange« og »lille« er hyppige i toldregnskaberne. I 1485 træffes Langhe Hinrick fra Hamborg, i 1504 findes en Grothe Henrick i Koldingregnskabet [36]. I Rødby kaldes en hesteprenger »lille« Sewffrin fra Stade [37]. I Ålborgregnskaberne forekommer en lange Jacop, en lange Joren, en lange Henric og en lille Ewert [38]. I visse tilfælde kan det være vanskeligt at afgøre, om navnet stadig står som kaldenavn eller har fået karakter af familienavn. Den 15. februar 1501 noteres Grote Johan i Gottorp, men et halvt år senere optræder Marthen Grote Johan [39]. Om det er far og søn eller samme person, der det ene sted er opført uden fornavn, får stå hen. I 1498 noteres en Grote Iwer [40]. Navnet Iver er dansk og træffes ikke alt for hyppigt i Gottorpregnskaberne. Det er ikke udelukket, at det kan være bgm. i Ribe Iver Nielsen, der netop gik under navnet »store Iver« [41]. I dronning Christines hofholdningsregnskaber nævnes han under begge sine navneformer, og det er altså også tænkeligt, at det kan være tilfældet i Gottorp [42].

En lille Jeppe fra Ribe må have været en anelig studeprenger. Hans svend opkøbte store flokke i Vendsyssel, og Hans Tolder i Ålborg skulle afkorte tolden i hans lån til kongen [43]. I 1503 og 1520 fortæller lille Jep okser i Kolding markeder, i 1520 på en andens vegne, og i 1509 var lille Ib i Ribe garant for flensborgeres opkøb i Kolding marked (se bilag 4) [44]. Det er utvivlsomt samme person, og i 1511 opnåede han speciel eksporttilladelse for okser af lensmanden på Riberhus mod at stille sikkerhed for, at de ikke kom kongens fjender til gode [45]. I 1520 møder vi ham som storleverandør af klæde til dronning Christine [46]. Han har således været almindelig kendt under dette navn og har åbenbart været en mand, der nød en ikke ringe anseelse.

Kunne toldereren således affinde sig med at anvende kaldenavn i sit regnskab, så kunne han åbenbart også af og til lade sig nøje med at indføre fornavnet alene, antagelig især i tilfælde, hvor det skønnedes så selvfølgelig, at det var nok identifikation for ham; men derfor er det jo desværre ikke givet, at det er nok for os. Et lille udvalg af fornavne følger [47]:

Gottorp	1485	13/6	Pallem	3 heste
	1490	23/11	Jasper	3 heste
	1497	17/7	Jachym	4 heste
	1497	20/12	Hinrick	1 hest

	1501	10/7	Tonnies	21 heste
	1501	22/10	Hinrick	46 okser
	1508	13/10	Ketel	4 heste
Plön	1518		Jon	4 heste
Ribe	1505	8/9	Werner	4 heste
	1505	8/9	Sywordh	3 heste
	1505	8/9	Lawrens	40 okser
	1509	8/9	Bertiil	1 hest
Kolding	1505	4/10	Jesper	90 okser
	1505	4/10	Tord	8 okser

Det er jo lidet oplysende. Når Plöntolderen i 1497 nøjes med at forsikre: en god mand fra Danmark, kaldet Jurgen, 26 okser, bør man naturligvis ikke tvivle; men ret meget klogere bliver vi nu ikke [48]. Hvor ringe en rolle personnavnet synes at have spillet, lader mange poster forstå. I det ellers omhyggeligt førte Svendborgregnskab møder man ret hyppigt formen: Item told af en karl i Kiel hed Peter for -- eller: Item told af en karl, som havde hjemme i Wismar for -- [49]. I de ældre Plönregnskaber mangler personnavnet ofte i toldposten: 3 heste, der hørte hjemme i Lybæk, 7 heste skulle til Deventer, endnu en dansk mand 9 heste, en fremmed købmand 12 heste, 1 dansk hest, 4 sadlede heste fra Holstebro, 2 okser i en lybsk drift o. s. v. [50]. I Plönregnskabet 1490 er konsekvent kun mængde og toldbeløb anført, hvilket altså må betragtes som toldregnskabets hovedoplysninger, set fra toldadministrationens side. Heraf tør man slutte, at disse poster har været omfattet med størst omhu og konsekvens. I 1498 skriver Gottorptolderen tilsyneladende med en vis forbløffelse »Lambarth sunder tonamen«, hvilket vel vidner om, at han har spurgt manden efter et tilnavn, som det altså må have været hensigten at skrive [51]. Episoden er ganske illustrerende for tidens holdning til navngivningen.

I et enkelt af de ovenanførte eksempler på fornavne er vi i stand til at øve kontrol, nemlig Ketel, der 13/10 1508 fortæller 4 heste i Gottorp. To dage senere fortæller Kel Kerstens fra Holstebro 4 heste i Plön [52]. I betragtning af den forbløffende overensstemmelse, der kan påvises mellem de to regnskaber (se bilag 39), må det antages for overordentlig sandsynligt, at det drejer sig om samme person. I 1503 omtales han i Plön som Kel fra Holstebro [53].

Med dette eksempel som udgangspunkt vil det være rimeligt at betragte en række andre tilfælde, hvor regnskaberne indskrænker sig til at oplyse fornavn, for at se, om disse underbygger en sådan praksis, hvor der kan siges at være tale om en eentydig karakteristik. Ikke alt for almindelige navne vil være det bedste materiale. Det er f. eks. ganske let at gennemskue Pallem 1485 13/6 3 heste, når man 1485 5/3 træffer

Palme Jonss fra Viborg 11 heste [54]. I Riberegnskabet 1504/05 fortol-der en Vinther af Holstebro 2 heste og 12 deger skind. Senere nævnes den før omtalte Vinther Tammess i Holstebro med okser, smør og heste. Han har åbenbart været en jævnlig gæst i Ribe, også uden for studemarke-derne, siden han atter optræder 2 gange i regnskabet 1509 med he-ste [55]. Hvis Vinther fra Holstebro var benævnelse nok, må det have været Vinther Thomsen. I en række Ribe- og Koldingmarkeder mellem 1504 og 1520 fortol-der en Markvard fra Varde studeflokke på 100–220 dyr. I Laurids Pedersens Riberegnskab 1504/05 fortoldede Markvard i Varde 130 okser [56]. Studeflokke af den størrelsesorden kunne ikke mange Vardeborgere binde an med, navnlig ikke så tidligt som i 1504/05. Med dette fornavn kan der derfor kun blive tale om den allerede nævnte Markvard Nielsen, broder til bgm. Christian Nielsen i Varde (se s. 228). I Gottorpregnskaberne anvendtes også betegnelsen Marquardt van Warden sideløbende med Markvard Nielsen [57].

I Laurids Pedersens Riberegnskab 1504/05 betaler Dyrick af Hjørring et beløb svarende til 44 okser eller heste [58]. Fra dette tidspunkt kendes overhovedet ikke andre hjørringensere, der handlede med okser, end den allerede nævnte Didrik Lambertsen, der samtidig var byens største heste-pranger (se s. 237). Hans søn, Lambert Didriksen, førte studehandelen videre og fortoldede i 1519 og 1524 100 og 118 okser i Ribe og Kol-ding [59]. I 1517 omtales han i Ålborgregnskabet som Lambert i Hjør-ring med 198 okser [60]. I Plön 1500 fortol-der en Eskel og Esge fra Lemvig henholdsvis 2 og 20 heste, 1505 Eskel fra Lemvig 5 heste [61]. En af de betydeligste hesteprangere fra Lemvig var den nævnte Esge eller Eskel Tammess, lokaliseret i Riberegnskaberne 1504/05 og 1509, samt i Plön 1513 [62]. »Dominicus to Odense« eller »Dominicus van Odense« må dække over den tidligere nævnte Dominicus Reynickesen (se s. 242 f) og kaldes altså andre steder Dominicus Reyneken. I 1498 opføres blot Dominicus, men af dette særprægede fornavn tør nok sluttes til Odense-borgeren [63]. Til slut skal blot nævnes, for at vende tilbage til udgangs-punktet, at Riberegnskabet 1504/05 også nævner Keel i Holstebro med 5 heste [64]. Der kunne fremdrages flere eksempler; men de anførte må være tilstrækkeligt til at vise, at tolderne i deres praksis til tider nøjedes med fornavnet, hvis det drejede sig om gamle kendinge, hvor fornavn og toldpost, eventuelt lokalitet, var tilstrækkelig identifikation for tolde-ren selv. Man må altså overhovedet ikke forvente nogen gennemført kon-sekvens.

Vender vi nu tilbage til lille Jep fra Ribe og lille Morten fra Flens-borg, vil det forekomme ret sandsynligt, at også disse personer kan træf-fes i regnskaberne under andre navne. Som »lange Dirick« fra Husum

dækkede over skipper Diderik Petersen, og »store Iver« fra Ribe var identisk med bgm. Iver Nielsen, således må lille Jep og lille Morten naturligvis også have heddet noget mere, og som eksempel skal disse to personers anonymitet afsløres. I Riberegnskabet 1503 8/9 fortølder en Jeip fra Ribe 230 okser, og i Odense byfogedregnskab 1518/19 fortølder en Morten i Flensborg 23 heste [65]. Hvis disse notater er tilstrækkelig identifikation, må det indebære, at der på disse tidspunkter kun kendtes een handlende af dette fornavn i de pågældende byer, der kunne magte henholdsvis studeflokke og hestekobler af den størrelsesorden. Er dette ræsonnement rigtigt, må lille Jep og lille Morten komme i betragtning ved identifikationen; men det betyder yderligere, at lille Jep må være identisk med den tidligere omtalte Jep Christiensen fra Ribe (s. 229), og at lille Morten må være Merten Cordes fra Flensborg. Jep Christiensen eller Jacob Kerstensen var ikke blot sin bys, men i disse år formodentlig rigets største studepranger, som alene har fortøldet over 5000 okser mellem 1498 og 1521. Han drev omfattende handel med dronning Christine og ydede lån til Christian II [66]. Lille Jep fra Ribe har været kendt af enhver tolder i Jylland, så hans -sennavn var ganske overflødig. Merten Cordes fra Flensborg var uden sammenligning regnskaberne største hestehandler [67]. Har lille Jep og lille Morten været ringe af vækst, så har deres handel haft så meget større format, så deres kaldenavn har været lige så godt i en toldpost som deres patronymikonnavn.

Anvendelsen af utilstrækkelig navneform, som kapitlet om erhvervsnavne frembød enkelte eksempler på, træffes altså i langt rigere mål blandt posterne, der nævner fornavn alene (eventuelt fornavn og lokalitetsangivelse). Her gemmer sig flere personer, der andetsteds opføres under fulde navn. Anvendelsen af erhvervsnavne kunne give anledning til brugen af flere navne om samme person – i det mindste i hofholdningsregnskaberne og i Enbecks købmandsbog – og det var at formode, at det samme kunne gælde toldregnskaberne. Anvendelsen af kaldenavnene belyser yderligere dette problem. Her kan det klart iagttages, at kaldenavn og -sennavn brugtes side om side såvel i hofholdningsregnskaber som i toldregnskaber og for øvrigt tillige i retsdokumenter, skatte- og jordskyldsboøger og borgerskabsprotokoller. Kunne man her veksle frit mellem Matz Rødhoved og Matz Sørensen, Laurits Hvidkop og Loren Pedersen, Lille Morten og Merten Cordes, Lille Jep og Jep Christensen, Store Iver og Iver Nielsen, bliver det yderligere sandsynligt, at man også kunne veksle mellem erhvervsnavn og -sennavn i toldregnskaberne, ligesom det er iagttaget i hofholdningsregnskaber og købmandsbøger. Navneterminologien kan altså hverken forventes konsekvent fuldstændig eller konsekvent eentydig.

5. Herkomstnavne

a. Typer af herkomstnavne:

I sin bog: »Die Lübecker Personennamen« skelner A. Reimpell [1] mellem forskellige typer af herkomstnavne: a) efter lande og stednavne f. eks. Detleff van Hessen, Johan van Gelren, Hans Brandenborch, Ghereke Seland og Arndt van Kampen, Werner de Colonia, Hans van Stade, Karsten Wismar [2], b) efter stamme og folk, f. eks. Clawes Dene, Hans Tysk, Zander Skotte, Dirick Hollænder, Klawes Ditmersche, Renolt Fresze, Clawes Holste [3] og c) efter beboelse f. eks. Werner van deme Barge, Clawes van der Heyde, Egghert vame Lande, Verst vpme Garden [4]. Disse skillelinjer bibeholdes også i den nyere navneforskning [5].

I foregående kapitel er omtalt en række eksempler af formlen: »Lambert i Hjørring«, »Vinther af Holstebro« i danske og »Markvard van Warden« og »Kel to Holstebro« i tyske regnskaber. De er tolket som fornavn og lokalitetsbetegnelse i tilfælde, hvor personer af dette fornavn i forvejen kendes fra pågældende lokalitet. Disse eksempler er imidlertid ikke at regne for herkomstnavne, og de berettiger ikke til at slutte fra en stedsangivelse, der indgår i selve navnet til et endnu gældende tilhørsforhold. Mens »Markvard van Warden« var Markvard Nielsen fra Varde, er »Claus van Warden« derimod noteret som lybækker [6].

Herkomstnavnet dannes normalt i den nye lokalitet; men denne navngivningspraksis var på dette tidspunkt så fastgroet, at navnet, der oprindeligt kun gjaldt den tilvandrede, kunne glide ind og blive slægtsnavn [7]. Disse navnedannelser siger således intet om den handlendes reelle tilhørssted, end ikke noget sikkert om, at netop han skulle være tilvandret fra den i navnet forekommende lokalitet [8]. På bilag 22 er opført en række herkomstnavne, dannet ved præpositionen »van« eller »von«, alle hentet fra regnskabsmaterialet. Som bilaget viser, angiver disse navne netop ikke personens øjeblikkelige tilhørssted. Bilagets navneudvalg viser i denne henseende noget normalt ikke blot i regnskaberne, men i det hele taget i tidens kildemateriale.

Det kan imidlertid være vanskeligt – særlig af formularen i tyske regnskaber – med sikkerhed at afgøre, om der foreligger et fornavn med stedsangivelse eller et personnavn, eventuelt et slægtsnavn, dannet over et herkomstforhold. I almindelighed anvendes ganske vist i Gottorp »van« eller »von« i sidste tilfælde og »to« i første. Det er dog ikke givet, at man altid kan benytte denne regel. I 1491 1/7 fortølder en Henninck van Brunswig 6 heste i Gottorp; men 17/6 fortøldede en Henninck Richar-

des to Brunsvigk 6 fade Einbeck-øl og 3 vogne [9]. Man kan næppe se bort fra den mulighed, at det kan være den samme, der 1/7 er på tilbagevejen sydpå, så »van« altså i dette tilfælde angiver tilhørsforholdet og ikke indgår som en del af navnet. Den 1/4 1491 noteres f. eks. Johan Kopner »van« Utrecht, 3/7 1491 Peter Kalle »van« Ekerenforde, 28/8 1491 Detleff Hansen »van« Odense, 15/9 1491 Clawes Hacke »van« Salingen, 17/9 1491 Clement Hothwylter »van« Ramünde og i 1485 20/2 Oleff Rauenholt »van« Holmenklostere, 19/3 Radeleff Bare »van« Vemerren, 21/3 Ghert Gotschalk »van« Haszelt og 10/5 1498 De Hamer Smyt »vame« Lile [10]. I disse tilfælde kan der ikke være tvivl om, at »van« benyttes til at angive tilhørsforholdet, der ellers normalt udtrykkes ved »to«.

I Plönregnskaberne lader ovennævnte regel sig endnu vanskeligere benytte. Navnlig i de ældste regnskaber finder »van« udstrakt anvendelse til at udtrykke tilhørsforholdet, selv om »to« også forekommer. Eksempelvis noteres den 1. april 1495 3 hestehandlere fra Slagelse efter hinanden; ved den første anvendes »to«, ved de to følgende »van« [11]. Den 4/7 og 10/7 1492 opføres en Engelbrecht van Rypen i Plön, begge gange med et kramfad [12]. Med de erfaringer, der netop er gjort i Gottorpregnskaberne, turde man ikke deraf udlede en ripenser; men den 28/8 samme år noteres »Engelbrecht en kremer van Rypen« med 1 kramfad og 1 tønne, så i dette tilfælde må »van« åbenbart alligevel have angivet tilhørsforholdet [13]. Imidlertid tør man ikke gå ud fra det, medmindre – som her – særlige omstændigheder taler for det.

I sjældnere tilfælde kunne også andre præpositioner komme i anvendelse ved formulering af et tilhørsforhold. Den 10/8 1497 fortoldedes 21 heste af Lutter de Salige. Ved første øjekast virker det som et herkomstnavn uden lokalitetsangivelse. Det er dog næppe tilfældet, for den 17/2 1492 fortoldes 14 heste af Lutter am Thune to Saligen. Ikke mindst det betydelige hestetal sandsynliggør, at det er samme person, som følgelig i 1497 har fået angivet tilhørsforholdet ved »de« [14]. Var talen om et landskab af lidt større udstrækning, kunne anvendes vth eller in, f. eks. »vth stichte Munster«, »vth Widing harde«, »in Eyderstede« [15]. I disse tilfælde er forveksling ikke mulig; her udtrykkes virkelig en lokalisering; men eksemplerne viser dog tydeligt den manglende konsekvens. I 1485 anvendes 20/7 »in« Swantzen, 28/7 »to« Swantzen og 30/10 »vth« Swantzen, i 1491 skrives 6/3 »in« Fune, men 25/3 »vth« Fune [16]. Den 22/10 1485 bruges »vth« Rangestorppe harde, men 18/7 1491 »in« Ranckstorpp herde, og i 1485 18/2 og 19/5 skrives »vppe« Vemerren, men 19/3 »van« Vemerren [17]. Denne vaklende holdning i brugen af præposition til at karakterisere lokaliseringen af de handlende beretti-

ger yderligere til forsigtighed, når det gælder at afgøre, om »van« er anvendt på den ene eller den anden måde.

I de danske regnskaber er ikke anvendt større konsekvens, når det gælder at udtrykke tilhørsforholdet. I Riberegnskabet 8/9 1506 opføres f. eks. efter hinanden: Claus fiiskere »af« Flensburg, Jacop Holste »van« Flensburg og Lewe Jacopss »too« Flensburg [18]. I Koldingregnskabet 4/10 1506 ses: Michel Ryseneberg »i« Flensburg, Hans Kremere »to« Tyndher og Nis Dytmerscken »i« Tynner, men i Ribe 8/9 Ebbe Kremære »aff« Tønnær. Ligeledes noteres Jørghen Anckerss »van« Harsløff, men Mattis Jenss »to« Harsløff, Johan Ammært »i« Harsløff og Mattis Perss »aff« Harsløff. Både tyske og danske former vrimler imellem hinanden. De handlendes mundtlige udsagn skinner tydeligt igennem som grundlag for den skriftlige udtryksform. Når en Bernet van Westvallen og en Johan de Westfallen i Ribe 25/3 1507 henholdsvis fortolder 10 og 12 heste, kan der derfor nok være grund til at have mistanke om, at disse poster måske dækker over de to store heste- og studeprangere Bernt Duker fra Osnabrück og Johan Duker fra Mynster [19].

Kan man ikke af et herkomstnavn, konstrueret ved »van« eller »von«, udlede noget om personens nuværende tilhørssted, så gælder dette naturligvis lige så lidt om herkomstnavne, dannet uden anvendelse af præpositionsformel. På bilag 23 er opført et udvalg af navne fra regnskaberne, dannet ved tilføjelse af et stednavn, der ikke angiver mandens øjeblikkelige bopæl [20]. Disse to typer af herkomstnavne, dannet ved præpositionsformel eller blot ved stednavnstilføjelse uden præposition, var meget udbredt omkr. 1500 i hele det hanseatiske område [21]. Undtagelser kan dog også forekomme i sidste tilfælde, hvor et tilsyneladende herkomstnavn, dannet ved stednavnstilføjelse, viser sig at dække over et reelt tilhørsforhold. I Gottorp 14/3 1519 optræder en Gerd Westervolt (Westorpwold), der vist må være identisk med en Gerd Boginck »van« Westervold, der noteres 10 dage senere, altså også lokaliseret ved »van« [22]. I Rødbyregnskabet forekommer i 1521 en Pether i Stade med ret store hestekobler (14 og 10 heste). Her angives utvivlsomt et fornavn og et tilhørsforhold ganske i lighed med den nævnte »lille Sewffrin« i Stade (se s. 262), der også blot kaldes Sewffrin »i Stade« eller »aff Stade«. Men et enkelt sted nævnes en Pether Stade med 18 heste, og der kan næppe være tvivl om, at det er den ovennævnte Pether i Stade, hvis lokalitet her har fået udseende af et herkomstnavn [23].

En tredje konstruktion af herkomstnavnene sker ved en sproglig afledningsform af stednavnet f. eks. ved tilføjelse af -er, -ing eller -mand: Hinrick Bremer, Peter Pomerening, Albrecht Polemand [24]. Især afledningsformen ved -man var meget anvendt i Tyskland. I regnskaberne

træffes f. eks. Hinrick Schuneman fra Lybæk, Hans Stadman fra Odense, Merten Bruggeman fra Slesvig, Hans og Mathias Borchman [25]. Men præpositionsforbindelserne af de samme lokaliteter forekommer dog også: Peter van Scone, Hans van Stade, Albrecht van der Borgh [26]. Af landsdelen Skåne registreres foruden de anførte to former stednavns-tilføjelsen: Hinrick Schone og afledningsformen ved -ing: Hans Schoninck [27]. Af Ribe optræder alle tre konstruktioner: Claus van Ripen, Merten Rype, Hinrick Ryper (se bilag 29), af Westfalen tilsvarende Bernet van Westvallen, Hans Westfall og Hermen Westfelinck [28]. Münster går igen i Gert van Munster, Gerdt Mynster og Ghert Munsterman [29]. Der synes således ingen faste retningslinjer for, hvilken navneform herkomstnavnet antager af det enkelte stednavn.

I 1491 nævnes i Gottorp en Merten van deme Borstell [30]. Muligvis er det samme stednavn, der indgår i Euerth Borstman, i alt fald kendes stednavnet i forbindelse med -man [31]. I 1502 noteres i Kolding marked er Hinrick Borstell med 147 okser, og der kan næppe være tvivl om, at det er samme person, der en måned tidligere i Ribe marked har fortoldet 47 okser som Hinrick Borstling. I 1501 har Hinrick Borstlinck ført 113 okser gennem Gottorp den 10. oktober formodentlig netop fra Kolding marked [32]. Ikke alene anvendes alle tre konstruktioner i forbindelse med samme stednavn; men eksemplet frister til at antage, at der kunne veksles mellem formerne for den samme person, ligesom det er iagttaget for patronymikonnavneformerne. Af stednavnet Büren træffes Hinrick van Buren, Hinrick Buren og Hinrick Burinck, og den mulighed foreligger, at det kan være samme person; i det mindste er det sikkert forskellige navnekonstruktioner af samme stednavn [33].

Der kan fremdrages flere eksempler på vekslende anvendelse af de forskellige herkomstnavneformer til at markere samme person. I 1498 førte en Jacob van Huntzen 25 heste gennem Gottorp, og det må være samme pranger, der i 1501 noteres som Jacob Huntzen [34]. Hinrick van Greuenrade fortoldede i 1511 flere store kobler på mere end en snes heste; men den ene gang skrives han Hinrick Greuerot. Han må være identisk med en lybsk borger, der omtales gentagne gange mellem 1486 og 1523 som Hinrick Greuenrade, så der kan næppe være tale om en tilfældig udeladelse af præpositionen [35]. Regnskaberne kan i øvrigt opvise alt for mange eksempler på præpositions bortfald eller -indføjelse til, at man kan henregne dem under kategorien glemte ord. Omkr. 1550 var Jacob van der Helle, eller J. v. d. Hellen en meget hyppig gæst hos tolderen i Gottorp; men i enkelte poster føres han dog blot som Jacob van Hellen eller Jacob Helle [36]. Hinrick van Lubdingk træffes hyppigt uden »van« [37]. Detlef van Bockwoldt kaldes i 1553 Detleff Borchwoldt [38].

Clawes van deme Bussche eller C. v. d. Busck blev i 1548 til slet og ret Clawes Busck [39]. I Haderslevregnskabet 1539 forekommer jævnligt en Bertelt Busck, der også kendes fra Gottorpregnskaberne efter 1545; men i en post fra 1546 er han blevet til Bartoldt van deme Bussche dannet på lignende måde som den foregående [40]. Arndt de Hanne eller Arndt tho Hane kunne tilsvarende blive til Arndt Hane [41]. Hamborgeren Arnt van Eyberge (se bilag 22) kaldes i dronning Christines hofholdningsregnskaber Arent Eiberg [42].

Den sproglige udvikling inden for de tyske herkomstnavne gik omkr. 1500 i retning af at udelade præpositionen [43]. Navne som Lutke Beutzenborch, Gert Oldendorp, Gotke Langenberch (se bilag 23) er herkomstnavne, der var såre tænelige med præpositionsforbindelse. I regnskaberne anvendes normalt ikke »van« i disse personers navne; i 1498 forekommer dog Gotke »van« Langenbarch, hvad enten det har været en oprindelig form, eller præpositionen i dette tilfælde blot etymologisk er føjet ind [44]. Det samme skødesløse forhold til præpositionen i herkomstnavnene kan ligeledes iagttages i andet af tidens kildemateriale. Den lybske rdm. Johan van Elpen kunne kaldes Johan Elpen, medens derimod rdm. i Itzehoe Jachim Duren kunne blive til Jachim van Dure [45].

Afledningsformen ved -man benyttedes hyppigt til at markere en mere løs lokaliseringbetegnelse som f. eks. Bernt Osterman, en mand øst fra, Hans Weydemand, en mand fra kvæggræsningsarealerne, eller Jurgen Heytman, en mand fra hedestrækningerne [46]. Denne sidste kategori af navne, der hentyder til landskabs- og vækstformer, må nærmest henregnes til type c: efter beboelse. Denne type navne kunne altså også sprogligt konstrueres efter de forskellige former. Foran er anført Clawes van der Heide (se s. 266); tydeligere peger præpositionsformen hen imod den ubestemte stedsangivelse i Ludolphus vp der Heide fra Flensborg, hvis navn i regnskaberne imidlertid er forvansket til Ludolphus Vpperheini [47]. Præpositions- og afledningsformer kan i det hele taget ofte tilsløre det oprindelige stednavn. Dirick Kleffman rummer vel stednavnet Kleve, og Claus og Hinrick Kuleman fra Wismar dækker formentlig over stednavnet Kulm, ligesom Hans Tselleman fra Kiel sikkert er dannet over stednavnet Celle [48]. Mere tvivlsomt er det, om Arnt Hese-man fra Husum tør tolkes som en mand fra Hessen, eller rdm. Dirick Elver fra Lüneburg kan henhøre sit navn til Elben [49].

Som det tidligere viste sig vanskeligt at skelne skarpt mellem de forskellige patronymiske navneformer, synes det åbenbart heller ikke så simpelt at holde de forskellige herkomstnavneformer ude fra hinanden. End ikke grænsen for de patronymiske navne i forhold til andre navnety-

per turde trækkes med større sikkerhed på grundlag af tidens skriftlige versioner af navnene. En af vanskelighederne var bestemmelsen af de patronymiske -ingformer. Det skal ikke lette problematikken, at herkomstnavnene også byder på -ingformer. Et par eksempler vil klart kunne illustrere forvekslingsmuligheder gennem misforståede etymologiske dannelser og i det hele den usikkerhed, der prægede tidens navneskrivning. En *rdm.* og *bgm.* i Braunschweig omtales dels som Hinrick Lafferdt eller Lafferde, dels som Hinrick Lafferdes altså patronymisk -es-form (type 2). Det er dog formodentlig en forvanskning af navnet, for Hinrick »van« Lafferde forekommer ligeledes, så det er vel i sin oprindelse et herkomstnavn [50]. Særlig klart kan udviklingen følges ved Hamborgs rådssekretær i 1509, magister Johan van Weteringe, hvis navn muligvis skrev sig fra den lille by Wettringen i Westfalen ca. 35 km nv for Mynster [51]. Præpositionen faldt imidlertid omgående bort, og Johan Weteringe blev meget hurtigt afsnuppet til Johan Weteke, Wetke, og hermed begyndte fejltagelsen [52]. Som den tidligere rådssekretær kaldtes vekselvis Johan Reyneke og Reyneken (se s. 243), overførtes den patronymiske -n-form også til efterfølgeren: Johan Weteke-n eller Wetke-n [53]. Efterhånden skrives han så at sige udelukkende Wetken, og tiden var dermed inde til den næste misforståelse: dannelsen af den patronymiske -s-form: Wetken-s [54].

Som det antagelig vil være fremgået, kan det i visse tilfælde være vanskeligt at afgøre, om et tilnavn oprindeligt er dannet over et herkomstforhold. Derfor skelner Schwetlik slet ikke i sin store gruppe IV: »Her-kunft- und Beinamen«. I denne gruppe genspejler sig efter hans opfattelse hovedsagelig de tyske handlendes andel [55]. At herkomstnavne af alle de tre anførte konstruktioner var såre almindelige i hele Tyskland, er forlængst erkendt, og tidens kildemateriale byder utallige eksempler herpå [56]. Toldregnskaberne kan bekræfte og supplere denne erkendelse. Mindre afklaret ligger spørgsmålet vistnok fra dansk hold. Aksel E. Christensen har iagttaget, at navne som Fynbo, Skåning og især Jyde eller Jude var meget almindelige i danske personfortegnelser omkr. 1500, medens Sjællandsfar forekommer sjældnere [57]. Peter Skautrup fastslår, at anvendelse af stednavn som tilnavn er endnu stadig lidet brugt (omkr. 1500) [58]. Schwetliks kategoriske placering af gruppe IV har imidlertid lige så vidtrækkende konsekvenser for hans resultat, som tilfældet var med placeringen af hans gruppe III: patronymikonnavnene [59]. For vurderingen af hans antagelse må anvendelsen af herkomst- og tilnavne i dansk og slesvigsk navngivning i årtierne omkr. 1500 derfor blive et brændende spørgsmål. Regnskaberne bør her – som ved patronymikonnavnene – selv levere grundmaterialet til en prøve.

b. Danske herkomstnavne:

Navnene på bilag 22–23 illustrerer til dels de tyske byers rekruttering af borgere efter de retningslinier, som for længst er iagttaget på basis af langt mere omfattende navnemateriale. Tilvæksten fra oplandets småbyer blandede sig med tilvandringen fra fjernere lokaliteter. Til den første kategori hørte f. eks. blytækkerne Hinrick Boysenborch, Hans Eckhorst, Jurgen Fockebecke, Hinrick Kedinck, Melchior van Koberch, Hans Roseborch, Rotger Schonenberch og formentlig tillige Hans Niendorp, Luthe Nigestad og Dirick Nygehus [1]. Den almindelig kendte tilvandring til de vendiske hansebyer fra vesttyske områder, især Westfalen og Rhinlandet, afspejler sig også på bilagene gennem navne som Ghert, Hinrick og Jacob van Kollen, Hans Westfall, Peter van Minden, Hans van Emeke, Bartholomeus van Franckenvorde, Gabel van der Lippe og Mathias van der Weszer, hvortil kan henregnes Johan Bileuelth, Hinrick Haszenwinkel, Hinrick Kapelle, Hans Pethagen, Hinrick Petershagen, Titke Ronnenberch, Hans og Tile Warendorp, Hans Widenbrugge, Weszel Westhof, Johan van Dulmen, Hans van Nottelen, Hinrick van Verden og sandsynligvis Hans Castorp [2]. For de sidstnævntes vedkommende er tilvandringen dog venteligt foregået over en større vesttysk by først [3]. De tilgrænsende nederlandske områder har også leveret et kontingent til tilvandringen vestfra, hvilket på bilagene illustreres gennem navne som Wicbolt van Groningen, Arnt van Eyberge, Reyneke van Sutfelde, Euert van Gronen, Arnt van Nimwegen, Ditmer van Swulle eller Claus Brabanth. Det er ikke hensigten på dette sted at gå nøjere ind på spørgsmålet om tilvandringen til de nordtyske hansebyer. På baggrund af Schwetliks placering af herkomstnavnene blandt den tyske handlerstab har det mere interesse at betragte bilagenes herkomstnavne fra hertugdømmernes byer. Skønt navneudvalget på bilag 22–23 på ingen måde gør fordring på at være blot tilnærmelsesvis fuldstændigt, fremgår det dog klart, at regnskaberne opregner herkomstnavne på personer hjemmehørende i Slesvig-Holstens byer. Navne som Risenberg, Langenberch, Schullenborch, Hesse, Szelle, Emeke og van Buren, van Deventer, van Grone, van Groninck, van Halteren, van der Watteringe, vame Schilde og vom Kassel bærer vidnesbyrd om en oprindelig tilknytning til ret fjerne lokaliteter, hvad enten tilvandringen så er sket direkte eller via f. eks. en nordtysk hanseby [4]. Der øjnes ikke noget klart skel mellem disse navne og de tilsvarende herkomstnavne på personer hjemmehørende i tyske byer. De nævnte Ghert Munsterman fra Itzehoe og Hans Tzelleman fra Kiel (s. 269 f) bestyrker yderligere dette indtryk. Hans Bostede, Markvard Schuldorpe, Jacob Barsebeke bærer navne, der peger mod hertug-

dømmernes mindre lokaliteter. Da Holsten og Ditmarsken samtidig var opland for tilvandringen til Lybæk og Hamborg, vil det dog være umuligt af disse oplandsnavne at afgøre, om de bæres af handlende fra hertugdømmerne eller fra de to store hansebyer. En Hans Meldorpe er lokaliseret såvel i Lybæk som i Kiel, en Clawes Vockenbeke var fra Gottorp, mens Jurgen Fockebecke var lybækker [5]. En Hans og en Hinrick Kedingk var fra Eckernförde; men en Hinrick Kedingk er også lokaliseret til Lybæk, og en Hermen Kedingk til Wismar. Allerede det lokaliserede udvalg af herkomstnavne af type a: efter lande og folk, opstillet på bilag 22–23, dannet med eller uden anvendelse af præposition, giver anledning til at bryde en bresche i Schwetliks postulat: at herkomstnavnene hovedsagelig genspejler de tyske handlendes andel. Eksemplerne giver grundlag for at antage, at slesvig-holstenske handlende meget vel kunne befinde sig i denne gruppe.

Vender man sig nu til type b: herkomstnavne efter stamme og folk, kan det straks fastslås, at navne som Skotte, Holste, Ditmer eller Ditmersk og Fris, Frese eller Vrese forekommer overordentlig hyppigt i toldregnskaberne. De tre sidste lader sig utvetydigt opfatte som herkomstnavne i deres oprindelse, om end de meget vel kan have fæstnet sig som slægtsnavne omkr. 1500. Derimod er det ikke muligt at adskille navnene Skotte og Skytte, der begge kunne skrives Scutte i de nedertyske regnskaber [6]. Aksel E. Christensen har sikkert ret i, at mange danskere opført med navnet Skotte i virkeligheden hed Skytte [7]. I øvrigt var »scotte« i nedertysk en betegnelse for en omdragende kræmmer, og den hyppige forekomst af navnet Skotte blandt kramhandlere, især i Kolding marked, kunne nok friste til at antage, at denne betydning skal foretrækkes i visse poster [8]. Selv om det således ingenlunde er så givet, at navnet Skotte behøver at opfattes som herkomstnavn, så kunne det dog også forekomme i denne betydning [9].

De nævnte fire navne var ganske almindelige i de nordtyske byer, især træffes Holste og Frese gentagne gange i navnefortegnelser fra Lybæk og Hamborg [10]. Af bilag 24 fremgår imidlertid, at disse navne var lige så almindelige i en lang række danske og især slesvigske byer. Mindre hyppigt registrerer regnskaberne navne som Poleman, Prutze, Sasse, Russe og Hollender, hvor det tyske handlerklientel mere udpræget må komme i søgelyset [11]. Dog kan en Mattes Prutze lokaliseres til Odense og en Michel Hollender til Viborg [12]. Blandt hertugdømmernes handlende var disse navne vist hyppigere [13]. I regnskaberne er en Titke Prutze lokaliseret i Krempe, en Claus og en Hans Poleman i Neustadt, en Claus og en Markvard Polemand i Kiel [14]. Eksemplerne på disse almindelige herkomstnavne af type b giver følgelig endnu mindre

anledning til at betragte herkomstnavnene som overvejende hjemmehørende i det tyske handlerklientel. Især var hertugdømmernes købmandsstand kraftigt repræsenteret i poster under disse navne; men også mange danske handlende var at finde blandt de lokaliserede i denne navnegruppe.

Til samme type herkomstnavne må også nærmest henregnes de nævnte Jyde eller Jude, Fynbo eller Funebo og Schoning, der skylder danske landskaber deres oprindelse. Hertil kan føjes Dene, Daene eller Deneke (med diminutivendelse). På bilag 25 er opført de lokaliserede personer i regnskaberne med disse navne. Det fremgår helt klart, at de danske »stammenavne« – om man tør kalde dem således – Jude og Fynbo må betragtes som udpræget danske navne, mens det er knap så indlysende for Schoning. De få lokaliseringer af navnet Dene er derimod alle tyske.

Reimpells skel inellem type a) og b) er af teoretisk art. For samtiden har dette skel ikke eksisteret. Der er i navnedannelsens formale karakter ingen forskel på Skotte, Hollender, Holste, Dene og Jude, Fynbo, Hardebo og Samsing. Formelt går skellet – som nævnt – mellem navne, dannet ved præposition og uden: Claus van Ripen og Hinrick Riber, og mellem navne, dannet ved stednavnstilføjelse eller ved herkomstafledning: Hans Westfal og Hans Westfelinck. Endelsen -r og -ing findes også på dansk: Riber, Samsing, mens -mand ikke træffes. Derimod er -bo overordentlig almindelig og -far forekommer: Sjællandsfar, Lollandsfar.

Århus borgerskabsprotokol giver gode oplysninger om brugen af herkomstnavne i Danmark omkr. 1500. På bilag 26 er opført 80 personer, hvis navn er dannet ved stednavnstilføjelse og 56, hvis navn er afledt af en lokalitet og egn eller landsdel, alle hentet fra tidsperioden 1471–1550. Tilvandringen til byen er i denne periode overvejende rekrutteret fra det nærmere opland, hvilket naturligt nok har præget herkomstnavnene: Samsing, Tunbo, Mols og Molbo, eller oplandsbyer som Galten, Mørke, Skødstrup, True m. fl. Kendtest blandt personerne med stednavnstilføjelse fra oplandet er vel bgm. Knud Galthen [15]; men bilaget viser, at navnet er ganske typisk for navnedannelsen. I sjældnere tilfælde forekommer også købstædernes navne som tilnavne (Holstebro, Mariager), og afledninger som Jude, Riber, Fynbo og Tybo var gængs over større områder i landet. I alt har ca. 1500 personer taget borgerskab i den omhandlede periode, så de på bilaget opførte personer udgør altså ca. 9 % [16]. Men det er et minimumstal. Navne som Nis Jensen Østerby, Per Skoffgarth og Terkel Hoffwegord er f. eks. oplagte herkomstnavne, selv om det i dag ikke er muligt at gisne om, hvorfra de er kommet, fordi disse stednavne er alt for almindelige [17]. Anders Glambek, Jens Borris og Per Leyberg tør også tolkes som herkomstnavne, hvis lokalisering

kan forekomme lidt tvivlsom [18], og det gælder vel tillige personer som Seuerin Mangensen Nor, Per Matsen Hede og Svend Nielsen Nyb [19].

Gildeprotokollen fra Guds legems lav i Ålborg (*Liber vivorum*) og borgerskabslisten (i Ålborg Bysbog) bærer vidnesbyrd om herkomstnavnedannelser af ganske tilsvarende art som Århus borgerskabsprotokol. På bilag 27 er opført et udvalg af herkomstnavne hentet herfra. Afledninger fra oplandet: Hardbo, Tybo, Sallingbo forekommer jævnligt side om side med Fynbo, Jude og Riber. Stednavnstilføjelse efter oplandslokaliteter er hyppige: Jens Hoffzør, Per Bendrop, Las Hylleberigh, Seuerin Pyrup, Jens Egholm eller Per Perssøn Vlbierg, Jens Nielsen Simsted, Jens Jensen Nøfflingh o. s. v. Hertil må også regnes nogle navne, der vanskeligt lader sig lokalisere, som Nis Astrup, Matz Nørgardt, Per Mollgarth og Sewrin Andersøn Offuerwath. Købstadnavne forekommer også her som stednavnstilføjelse f. eks. bgm. Hans Husum, rdm. Hans Ålborg, Cresten Andersen Randers, Niels Nykiøbing o. fl. [20]. Disse navne kunne fæstne sig som familienavne og gå i arv fra far til søn. Unge Hans Husum var søn af bgm. Hans Husum, Niels Nykiøbing formentlig søn af Niels Nielsen Nykiøbing og Niels Matsen Holstebro (bilag 26) efter al sandsynlighed søn af Mathes Nielsen Holstebro. Navnematerialet fra Ålborg viser altså i enhver henseende ganske det samme billede af de danske herkomstnavne, som kunne iagttages for Århus. Navnene i Ribe skattemister omkr. 1550 kan kun bekræfte, hvad der allerede er sagt, og det vil ikke være vanskeligt fra tidens øvrige kildemateriale at finde en lang række supplerende eksempler: i 1537 omtales en Chrestiern Bredall som borger i Horsens; samtidig træffes en Anders Døstrup og en Nis Bøguad i Kolding, i Stege forekommer en Oluf og en Per Keldby, og her havde desuden slægten Skelvig hjemme, i 1480'erne var den kendte Jens Blåbjerg bgm. i Holstebro [21]. Der kan ikke herske tvivl om, at stednavnstilføjelse efter oplandslokaliteter eller nabobyer og herkomstafledninger efter danske egne, øer eller landsdele var ganske normale foreteelser blandt bybefolkningen i Danmark allerede omkr. 1500.

De danske navne er ganske at sidestille med de tyske. Der er i princippet ingen forskel på de danske købstadnavne Hans Husum og Niels Nykiøbing og tyske som Gerdt Mynster og Karsten Wismar, eller danske oplandsnavne som Seuerin Ffolby og Las Hylleberigh og de tyske Jurgen Fockebecke og Tile Warendorp. Danske afledningsformer som Jude, Riber, Hardebo og Samsing lader sig ligeledes parallelisere med tyske former som Prutze, Bremer, Poleman og Westfelinck. Vanskeligere stiller spørgsmålet sig om brugen af præposition i dansk herkomstnavngivning. På bilag 26–27 er ikke anført herkomstnavne, konstrueret ved præposi-

tion, fordi det er umuligt at afgøre, om sætningskonstruktionen skal opfattes som et herkomstnavn eller slet og ret som mandens lokalisering. Indførelser som Jes Henriksen aff Herskin, Jep Nielsen aff Kallendeborgh, Michel Andersen aff Helns eller Jes Lassen i Scidpøt, Jens Pouellsen y Hundervp, Jens Rasmussen y Skomstrvp eller Seuerin Scredder fra Kallø og Seuerin Persen til Lystrvp er meget hyppige [22]. Disse navne er ikke talt med, men regnet for lokaliseringer. Man kan dog næppe se bort fra, at de i mange tilfælde kan have båret kimen i sig til et senere erhvervet herkomstnavn ved stednavnstilføjelse under bortfald af præpositionen. Per Blegindt, der nævnes 1546, tog borgerskab i 1540 som: Per Michellsen, »født y Bleggindhe«, og Per Kregkierdt, der omtales 1549, tog borgerskab i 1546 som: Per Nielsen, »født vdj Kreekier« (se bilag 26). I disse to tilfælde er herkomstnavnet åbenbart erhvervet efter bosættelsen i byen, og det oprindelige -sen-navn har måttet vige. Herkomstnavnene er sikkert ofte opstået på denne måde, så borgerskabsprotokollen kan næppe forventes at registrere alle herkomstnavne, der normalt var i brug. Præpositionsordet i lokaliseringsformlen er åbenbart hurtigt faldet bort. Af Ribe skattemister omkr. 1550 ses, at »Nis y Aarup« og »Jens i Morthensgordt« bliver til Nis Aarup og Jens Morthensgordt [23]. Præpositionsstrukturen kan i dansk kun holde sig, så længe den angiver en aktuel lokalisering, den bliver ikke – som i tysk – en integrerende del af navnet [24]. De anførte eksempler må være tilstrækkelige til at vise, at bilagstallene er minimumstal. De danske herkomstnavne, dannet efter oplandets lokaliteter eller andre danske byer og egne, tør formentlig roligt anslås for denne periode til mindst 10 % af den danske bybefolkning, altså et antal, der ikke uden videre kan ignoreres.

Vender man sig nu – med erfaringerne fra dette danske kildemateriale – atter til regnskaberne, vil det ikke være vanskeligt at finde eksempler på stednavnstilføjelser af type som Knud Galthen og Jens Hoffzør, der afspejler tilvandringer til de danske byer fra oplandets mindre lokaliteter. På bilag 28 er opført en række helt oplagte danske herkomstnavne fra regnskaberne. Navne som Bjørnkær, Elling, Fersløff, Frøkjær, Glambæk, Hammer, Hegelund, Hoyer, Hyllebjerg, Jelling, Karleby, Kragballe, Lindegaard, Lovrup, Mandorpe, Ravnholt, Rutbeck, Skodborg, Staby, Tebstrop, Tornum, Troellund, Twilde, Tørring, Vandel, Vanderup og Vildbjerg er alle eksempler på denne type oplandsnavne, som altså havde en ikke helt ringe udbredelse i bybefolkningen allerede i første del af 16. århundrede og aftegner sig ganske repræsentativt i toldregnskaberne. Der er imidlertid adskilligt flere. Eksempelvis kan nævnes Mattis Dyllerup, Anders Domstorpp, Peter Klixbul, Bertelt Lisholt, Peder Torneborch, der sikkert tør henregnes til samme kategori af danske oplandsnavne [25].

Diderick Willebeke fra Ålborg og Claus Rundbeck og Jacob Larendorp fra Flensborg må også være opkaldt efter oplandslokaliteter [26].

Opkald efter købstæder og egne, af typen Mathes Nielsen Holstebro fra Århus og Hans Husum fra Ålborg, kan også iagttages i regnskaberne. På bilag 28 er opført Peder Kolding fra Thisted. Desuden forekommer en Willas Tystede, en Søffren Viborig, en Klaus Nyburgh, en Hans og en Mathias Alborch samt en Rasmus Langelandt [27]. Den anden karakteristiske danske navneform, dannet ved herkomstafledning, er allerede iagttaget i regnskaberne ved Jude, Fynbo og Schoning. På bilag 28 optræder også eksempler på Thybo, Harbo, Mønbo, Sejrbø, Himmerbo, Selandsfar og Riper. Herbo eller Harbo betyder Hardebo, altså fra Hardsyssel. Jens Hardebo og Søren Hardebo må således være identiske med Jes Herdebo og Seuerin Harbo [28].

Til tider kan navnene være vanskeligt gennemskuelige i de tyske regnskabers skriveform. I Gottorp 13/4 1519 fortæller en Nigels Tepelstorp 3 heste. Det er utvivlsomt den nævnte Niels Tebstropp fra Randers (bilag 28), så det skal altså være stednavnet Tebbestrup [29]. Den Seuerin Listorpe, der i Gottorp 18/11 1485 fortæller 1 hest, må være identisk med Seuerin Lustorp fra Århus, der 19/11 1490 også fortæller 1 hest, og det må igen være den Seuerin Lystrvp eller Liwstrvp, der nævnes som borger i Århus 1479, 1484 og 1485. Det skal således være stednavnet Lystrup [30]. Nisse Jeggeberer fra Holstebro må skjule stednavnet Egebjerg i den jyske form Jegebjerg [31]. I Gottorp 1501 1/2 fortæller en Peter Froker 1 hest, i 1498 26/3 en Peter Frowkerle 8 heste og 1511 1/6 en Peter Froken 1 hest [32]. Det skal formodentlig være stednavnet Frøkiær. Den nævnte person kan eventuelt være den Per Frøkiær, der 1507 tog borgerskab i Århus (bilag 26). I 1520–21 træffes en Per Frøkiær fra Horsens på Kolding markeder med okser (bilag 28), og i 1539 fortæller en Cristoffer Froker fra Horsens okser i Haderslev. Det må sikkert være den Christoffer Frøkiær, der i 1556 nævnes i Horsens mønstringsliste [33]. Den nævnte rdm. i Odense Christen Bjørnkjær kan findes under meget varierende navneformer i Gottorpregnskaberne: Cristen Bornkar og Karsten Boernkiær lader sig let gennemskue, vanskeligere er det med formerne Cristenn eller Carstenn Bornekell og Kerstenn eller Carstenn Berinckell (se bilag 43). I årene omkr. 1550 træffes en studehandler i Gottorp ved navn Mats Borgi. Det må være den samme person, der i disse år findes i Ribe skattelister som Mats Borre, og navnet hidrører formentlig fra lokaliteten Borre ved Oksbøl [34]. I 1546–47 registreres en Peter Doer med 50 og 64 okser, og i rentemesterregnskabet fra 1546 omtales en ripenser Jens Dorde, der handlede med farvestoffer og lærred [35]. Navneformerne er disse steder noget forvanskede. I 1549 og

1551 forekommer i Gottorp en Peter Dowordt med 98 og 54 okser, og vi nærmer os her mere til Ribeskattelisternes Per og Jens Doffuere, der sikkert har deres navn fra lokaliteten Dover syd for Foldingbro [36].

I Gottorp 1511 noteres en Clawes Gellinck med 5 heste, og i 1500 optræder samme navn i Plön med 2 heste. Det er vist rimeligt at regne med, at det må være den nævnte Clawes Jellinck fra Ribe, der 1501 fortol-der 8 heste i Gottorp [37]. Men i 1498 11/10 fortol-der en Clawes El-linck 149 okser i Gottorp. Det kan være en person med stednavnet El-linck uden for Horsens, men oksetallet er temmelig stort, og en sådan navnekombination forekommer ellers ikke i regnskaberne. Det er nær-liggende at antage, at det atter er Clawes Jelling, der i 1501 fortol-der 179 okser i Gottorp [38]. Den 27/3 1498 registreres en Nis Ellinck i Gottorp med 150 okser, og han må i alt fald være identisk med den Niels Jelingh, der i Kolding marked 1502 4/10 fortol-der 118 okser [39]. Da Nis i Niels er danske navneformer for Clawes, må man forvente, at det drejer sig om samme pranger, der vel har heddet Niels Jelling, men altså ved germanisering af fornavnet og forkert etymologi af efternavnet kunne blive til Clawes Ellinck eller Clawes Gellinck.

Som et foreløbigt resultat kan optælles på bilag og i tekst hen ved 80 handlende uddraget blandt regnskaberne personer med herkomstnavne, der kan lokaliseres til hertugdømmerne. Det tilsvarende tal, der er op-regnet fra kongerigets byer, er lidt større. Der er imidlertid flere, der blot ikke er nævnt her, fordi det ikke har været hensigten at foretage en egentlig optælling. Talstørrelsen må dog være tilstrækkelig stor til at vise, at denne navnetype ikke eentydig tør betragtes som tyskere, når de forekommer i regnskaberne uden lokalisering, således som Schwetlik er tilbøjelig til at antage.

c. Vurdering:

Undersøgelsen på grundlag af borgerskabslist, gildelister, skattelister og toldregnskaber m. m. af datidens kildemateriale må siges at føre til et lidt andet resultat end Peter Skautrups vedrørende anvendelsen af stednavnstilføjelse i danske personnavne i tiden omkr. 1500. Stednavns-tilføjelse synes slet ikke at have været noget ualmindeligt fænomen al-lerede i denne tidsperiode. Aksel E. Christensens iagttagelse af de hyp-pige forekomster af herkomstafledninger som Jyde (Jude), Fynbo og Skå-ning lader sig bekræfte; men desuden havde afledning efter mindre områder: Hardbo, Sallingbo, Thybo, Samsing og Thunbo især lokalt stor udbredelse. Alt i alt kan man sige, at herkomstnavne ved stednavns-tilføjelse eller herkomstafledning efter danske lokaliteter eller egne må betragtes som ganske normalt i dansk navnedannelse omkr. 1500. Den

almindelige tyske konstruktion ved præposition anvendes derimod ikke i dansk eller bliver i alt fald ikke en integrerende navnebestanddel, som tilfældet var i tysk. Selv om mange danske herkomstnavne har fået en lidt forvansket version i de tyske regnskaber, må det dog ubetinget indrømmes, at disse navne også har efterladt sig umiskendelige spor i regnskaberne. Vil man ikke forudsætte en temmelig omfattende dansk udvandring og bosættelse i de tyske byer, må navne af denne kategori altså berettige til at slutte dansk nationalitet, hvilket vil være et memento til Schwetliks placering af sin gruppe IV: »Herkunft- und Beinamen«.

Den formodning har tidligere været fremsat, at de nordtyske byer trak en del danske – navnlig fra Sjælland og de sydlige øer – til sig. Denne antagelse må vel især støtte sig til forekomsten af personer i de tyske byer med herkomstnavne, der peger imod dansk oprindelse [1]. Det må derfor forekomme rimeligt at betragte regnskaberne navne af denne type for at se, om de underbygger en sådan formodning i tiden omkr. 1500. Det er ikke mange navne af denne art, der er lokaliseret til tyske byer. Det drejer sig i alt om 15, der er opført på bilag 29. Er tallet ikke stort, så er det dog bemærkelsesværdigt, at der blandt disse 15 personer ikke er en eneste, der bærer et udpræget dansk fornavn. De 10 (Claus: 4, Hinrick: 2, Euert: 1, Jacob: 1, Gerke: 1, Gorries: 1) bærer udpræget tyske fornavne, og de 5 (Hans: 2, Peter: 2, Merten: 1) i det mindste neutrale navne, der på dette tidspunkt forekom jævnlige i tysk navngivning. Denne fordeling tyder ikke særlig på, at disse personer skulle være danske udvandrere til de tyske byer. Fra tysk side har man fremført den antagelse, at i alt fald en del af de i de tyske byer iagttagne personer med herkomstnavne, der peger mod Danmark, kan være tyskere, der en tid har opholdt sig som faste liggere eller kommissionærer i Danmark [2]. Når de senere vendte tilbage til hjembyen eller en anden tysk by for at etablere selvstændig handel, fik de tilnavn efter den egn i Danmark, hvor de fungerede, eller kaldtes blot Dene. Denne tolkning forekommer meget træffende på netop det lille navneudvalg fra regnskaberne, der her er fremdraget. Fra tidens øvrige kildemateriale er hentet et tilsvarende antal eksempler til at udbygge billedet. De anføres nederst på bilaget. Fornavnene viser nøjagtig tilsvarende karakter: overvejende tysk – i alt fald ikke dansk – præg [3].

De anførte eksempler giver i det mindste ret til at formode, at navngivning af tyskere efter danske lokaliteter eller ved tilnavnet Dene åbenbart må have fundet sted omkr. 1500, så disse tilnavne ikke nødvendigvis behøver at være vidnesbyrd om dansk udvandring. På den anden side er udvalget af eksempler naturligvis for lille til at drage slutninger

om, i hvilket omfang en udvandring dog alligevel kan være foregået. Væsentlig tungere vejer dog den kendsgerning, at der blandt regnskaberne omfangsrige lokaliserede navnemateriale så at sige ikke forekommer personer fra tyske byer med udpræget danske fornavne som Jens (Jes), Niels (Nis), Jep, Oluf, Knud o. s. v. Man tør altså konkludere, at regnskabsmaterialet i det mindste ikke bærer vidnesbyrd om nogen særlig væsentlig udvandring af danskere til de tyske byer omkr. 1500, og de få eksempler på tyskere med herkomstnavn, der peger mod Danmark, lader sig udmærket forklare ad anden vej. Følgen må da blive, at man formentlig uden synderlig risiko tør gå ud fra, at navne af typen: Peder Skodborg, Mogens Vildberg, Niels Tebstrup, dannet ved den typiske danske stednavnstilføjelse efter små oplandslokaliteter, kan betragtes som et dansk indslag blandt regnskabernes herkomstnavne. Noget tilsvarende gælder vel om navne som Hardebo og Thybo, dannet over oplandsprægede områder [4].

Iagttagelsen af, at navne som Dene, Schoning, Seland og van Ripen kan hidrøre fra en midlertidig tysk stationering i Danmark, får imidlertid en bredere rækkevidde. Heraf fremgår implicit, at f. eks. et tysk navn som Bruggeman ikke nødvendigvis behøver at føre tilbage til en indvandring fra Brügge, men eventuelt kunne hidrøre fra et handelsophold i Brügge [5]. Noget tilsvarende kan da også gælde navne som Schotte, Prutze og Poleman, hvilket yderligere må understrege, at herkomstnavnene ikke lader sig anvende til bestemmelse af det øjeblikkelige tilhørsforhold og måske ikke engang røber noget sikkert om personens herkomst [6].

Det er indlysende, at herkomstnavnene ligesom udseendenavne og erhvervsnavne let kunne blive erstatningsnavne for eller tilnavne til det egentlige navn. Kølns befuldmægtigede i 1490'erne registreres i Hanserezesse som »Johannes Tute, genant von Münster« [7]. Fra Kieler Erbebuch kan hentes Thomas Scotte eller Keding, Hinrik Moller eller Hamborgh, Hans Mekelenborch eller Hinseken [8]. Disse få eksempler vil uden vanskelighed kunne suppleres med flere fra tidens hanseatiske kildemateriale. I Danmark gjorde ganske det samme forhold sig gældende. I 1528 omtales en præst »Her Niels Riiper eller Jensszen« [9]. I et brev fra Bremen til Christian II i 1525 berettes om en af Christians admiraler, der kaldes mester »Lammerde van Ripen« [10]. Det er magister Lambert Andersen fra Ribe, der fulgte kongen i landflygtighed og virkede som kaperkaptajn [11]. Her er hans patronymikon altså erstatet af et herkomstnavn. I 1549 benævnes en lybækker: »Hans Hinricksen edder von Ripen« [12]. I 1545 blev en Tøgher Riiber optaget som medlem i Guds legems lav i Ålborg. Han er efter al sandsynlighed identisk

med Tøger Christensen, der løste borgerskab i 1543 og ved denne lejlighed benævnes som handelstjener hos en anden ripenser, Jørgen Knudsen, der blev gildebroder 1537 [13]. I gildets protokol omtales bemeldte Tøger Christensen under betegnelsen Tøger Riber, hvilket åbenbart har været hans navn i Ålborgkredse; men i Gottorpregnskaberne benævnes han Tøger Christensen [14]. En Jens Andersson Fisker, der blev gildebroder 1560, er vist den samme person, der blev borger 1556 under navnet Jens Andersen Sallingbo, altså erhvervsnavn det ene sted og herkomstnavn det andet sted [15]. Jens Hymmerbo, der blev gildebroder i 1545, tog antagelig borgerskab som Jens Vindblæs [16].

Eksemplerne viser altså, at dobbeltnavngivning med herkomstnavn og andet navn kunne give anledning til vekslende navnebetegnelser i kilde-materialet, ganske i lighed med dobbeltnavngivning med erhvervsnavn eller med udseendenavn. Det kendteste eksempel fra tiden er vel rådmænd Ditlev Henriksen fra Malmø, der må være identisk med den Ditlev Enbeck, hvis regnskabsbog mellem 1521 og 1535 er bevaret [17]. Som Hoffmann har iagttaget ved dobbeltnavne med erhvervsnavn, bliver resultatet ofte, at eet af navnene kastes bort. Erik Persen Holbeck, der 1494 tager borgerskab i Århus, optræder i 1502 som garant for en anden, men kaldes nu blot Eric Holbeck [18]. I 1513 bliver Per Jensen Danmarck borger i Århus; men i 1529 omtales han som slet og ret Per Danmark [19]. I 1549 blev Niels Jensen Hvetbo borger i Ålborg; men da han i 1554 optages som gildebroder, kaldes han blot Niels Hwettboe [20]. Simon Cristernsøn Hardbo blev gildebroder 1550; men som forlover for Jens Nielsen Hardbos borgerskab i 1554 kaldes han kun Simon Hardbo [21]. Jens Nielsen Simested, der blev borger 1547, opføres året efter i gildebogen som Jens Nielsøn, og Peder Sørensen Vesløs, der blev borger 1552, omtales som gildebroder to år efter, men nu blot som Peder Sørensen [22].

Også i toldregnskaberne kunne denne dobbeltnavngivning sætte sig spor i form af vekslende navnebetegnelse for samme person, ligesom det tidligere er iagttaget ved andre navnetyper. På bilag 43 er opført en Jørgen Friis, der i 1562 var rdm. i Odense. Ved denne lejlighed fremgår det, at han var søn af afdøde bgm. Hans Friis og Mette Lauridsdatter Kotte [23]. Regnskabernes okseposter i slutningen af 1540'erne og begyndelsen af 1550'erne viser, at der er grund til at antage, at han er identisk med den anselige oksehandler Jørgen Hansen fra Odense, der senere foretog store opkøb hos kongen i forening med Hans Mule [24]. På bilag 43 ses, hvorledes hans to navneformer i en årrække synes at have vekslet i regnskaberne.

Skal man til slut rekapitulere iagttagelserne vedrørende herkomst-

navne, kan man fastslå, at navnedannelsen ved præpositionsformel: »van«, »von«, »de« i tilknytning til et bynavn var såre almindelig i tysk navneskik; men den var fremmed for dansk. Navne som Hans fan der Na, Hinrick van Groning, Bastian van Erfort, Hans van Munster – i Århus, Tonnies van Hamme – i Thisted, Tonnis van Lee – i Middelfart, Laurentz vann Brusell – i Ribe og Jacob van Groening – i Haderslev repræsenterer højest sandsynligt indvandrede udlændinge [25]. På dansk havde konstruktionen med præposition mere karakter af adressevedhæng og holdt sig sjældent længe, efter at det aktuelle tilknytningsforhold var ophørt at eksistere. I dansk dannedes herkomstnavne derimod hyppigt ved stednavnstilføjelse uden præpositionsformel (Mogens Vildberg, Peder Skodborg, Knud Galthen, Per Mørke, Hans Husum, Cresten Andersen Randers) eller herkomstafledning efter en by eller egn (Søren Hardebo, Anders Thybo, Rasmus Samsing, Niels Hvetbo, Svend Sallingbo, Tøger Riber).

Navnetypen b) efter stamme og folk havde stor udbredelse både i tyske og danske byer (Fris, Holste, Skotte, Ditmer). Nogle af disse navne har dog sikkert været mere gængs i tyske byer (Poleman, Prutze, Dene), mens de tilsvarende dannelser efter danske landsdele havde klar dansk affinitet (Jude, Fynbo – og mindre eentydigt – Schoning).

Navnetypen c) efter beboelse var heller ikke ualmindelig i Danmark, som eksempel kan nævnes Jens Broberg i Århus [26]. Ved denne type var tilføjelse ved præpositionsformel dog det normale: Gregers på Broberg, Per Persen bag klostret, Jes Matsen »vtmet aan« (ved åen), Jens Persen af Graven i Århus [27] og Cristiern Andersøn opo Graffwen, Anders Jenssøn i Strandsty i Ålborg [28]. Derved blev tilføjelsen ikke en integrerende del af navnet, men blot et adressevedhæng, som kun havde betydning i den lokale identifikation. Derfor træffes denne type sjældent om danskere i regnskaberne. Derimod forekommer den ret jævnlige for tyskere, hvor den indgår som et led i navnet i lighed med de øvrige navnedannelser ved præposition. Denne type havde dog også – muligvis under tysk påvirkning – en vis udbredelse i det slesvigske område. Navne som »vame Lande« og »van der Busche« forekommer f. eks. i Husum [29].

Uden i mindste måde at ville bestride herkomstnavnenes meget store udbredelse i Tyskland må det dog fremføres over for Schwetliks antagelse, at »Herkunft- und Beinamen« i regnskaberne hovedsagelig vil afspejle de tyske handlendes andel, at et ganske betragteligt antal toldposter, fortoldede af personer med herkomstnavne, trods alt må henføres til det danske og slesvigske handelsklientel. Mens det ofte kan rejse en del problemer at afgøre, om der foreligger et herkomstnavn med

præposition eller et fornavn med lokalisering, må til gengæld de fleste herkomstnavne siges at være letskelnelige, så en eengangsidentifikation nogenlunde trygt tør overføres til andre regnskaber. Dette gælder dog ikke ubetinget navnene af type b), der var yderst almindelige: Fris, Holste, Jude, Skotte m. fl. Faren for, at samme person kan optræde under forskellige navne, således som det er iagttaget for kaldenavne og formentlig også kunne forekomme ved erhvervsnavne, kan heller ikke lades ganske ude af betragtning ved visse herkomstnavne.

6. Familie- og tilnavne

Schwetlik har, som nævnt (s. 271), ikke skelnet mellem herkomst- og andre tilnavne, og mange overgangstyper og skriveforvanskninger vil også vanskeliggøre en klar skillelinie. En lang række navne lader sig dog sikkert sondre ud. Det gælder f. eks. tilnavne, dannet efter farver: Brun, Hvid, Rød, Sort. Det kan være oprindelige udseendenavne som Røde Jep og Sworte Verner (se s. 259), og lignende gælder vel tilnavne, der sigter til legemsvæksten: Grote, Kempe, Klein, Lille, Lutke og Lange [1]. En række tilnavne er dannet efter dyr og fugle: Basse, Brock, Gris, Hiort og Falk, Ravn, Stork, Vibe m. fl. eller efter planter: Busk, Byg, Pors, Rug. Andre er dannet efter årstider og ugedage: Sommer, Vinter, Frigidach, Sondach eller efter vejr-, natur- og landskabsforhold: Frost, Storm, Vind og Berg, Dal, Holm, Holt, Kjær, Lund, Skov, Sten o. s. v. [2]. En række af disse navne begynder omkr. 1500 at fæstne sig som familienavne, der går i arv fra far til søn [3]. Hertil kan føjes en række tilnavne, der allerede havde vundet indpas i købstadbefolkningen og ved denne tid havde fået familienavns karakter. Fra regnskaberne kan f. eks. anføres: Bagge, Bang, Bay, Black, Brandt, Juel, Klyne, Kotte, Lorck, Mule, Stub og formentlig Duker, Engelke, Glode, Hintze, Nagel, Scheel og Wilde [4]. Til denne gruppe tør vel også regnes Greve, Konig og Pape, der vanskeligt lader sig opfatte som erhvervsnavne [5].

Schwetlik mener, som tidligere anført (s. 271), at hans gruppe IV: »Herkunft- u. Beinamen« hovedsagelig vil afspejle de tyske handlende. Det er allerede påpeget, at en del herkomstnavne repræsenterer danskere (se s. 282). Blandt de egentlige tilnavne kan det også blive vanskeligt nok at trække grænsen mellem dansk og tysk navnestof, som bilagene 30–36 vil vise. Farvenavnene havde stor udbredelse begge steder [6]. På bilag 30 er eksempelvis opført lokaliserede personer fra regnskaberne

med navnene Huid eller Witte og Brwn eller Brun. Per Hvid, der nævnes i Holstebro omkr. 1500, var fader til rentemester Christian Hvid, så navnet var altså et familienavn [7]. De nedertyske regnskaber germaniserede den danske form: Clawes Witte fra Holstebro, Peter Witte fra Randers og Haderslev, Symon Witte fra Odense, og tilsvarende optræder tyskerne i de danske regnskaber som Hwit, Hwitte eller Huitte [8]. Farvenavnene kunne lige så godt dække over danskere som tyskere, og de var i øvrigt så almindelige, at de ikke er noget godt identifikationsgrundlag.

Lidt bedre muligheder byder de tilnavne, der henviser til legemsvæksten. Disse navne kendes også begge steder, men Grote, Klein og Lutke lader sig dog skille ud som tyske navne, medens Lille, Høge og Kempe var danske. Lange kunne derimod forekomme både i tysk og dansk. På bilag 31 er eksempelvis anført lokaliseringer fra regnskaberne for det tyske navn Grote, det neutrale Lange og det danske Kempe, suppleret med en række danske forekomster af de to sidste navne fra andet af tidens kildemateriale.

Tilsvarende er på bilag 32 opført eksempler på en række dyre- og fugle-navne, dels i regnskaberne, dels i andet dansk kildemateriale. Basse, Brock, Gris, Krabbe, Krag, Ravn, Reff, Trane og Vibe var danske. Gris og Ravn lader sig dog let forveksle med de nedertyske navne Griske og Raven [9]. I regnskaberne træffes f. eks. en Hans Griske fra Neumünster, en rdm. og bgm. Wulff Grysz eller Grise fra Itzehoe og en Jachim Rauen fra Wismar [10]. Wulff og Vos (mnt. for Fuchs) var meget almindelige tyske navne. En rådsfamilie i Kiel hed Wulff. En rdm. og bgm. Clawes Wulff og hans to sønner Jachim og »junge« Clawes Wulff forekommer i regnskaberne (se bilag 32). Fos kendes dog også som dansk navn, og Wulff lod sig let forveksle med den danske form Ulf eller Wlff. Således skrives Clawes Wulff fra Kiel i Koldingregnskaberne fra 1506 som Claws Wlff [11], mens Gottorpregnskabet 1485 anfører en Mickel Wulff fra Randers og Århus. På lignende måde lod de tyske navne Wurm og Vogel eller Vagel sig let forveksle med de danske Orm og Fugl, navnlig i de jyske former Worm og Fowel [12]. Navne som Falk og Stork kunne også forekomme både i Tyskland og Danmark. Derimod var Louwe den nedertyske form for Løve og repræsenterer i regnskaberne tyskere [13].

Plantenavne som Rug og Byg forekommer ikke så sjældent i Danmark. Flere personer i Århus kaldes Byg, og en Matz Rwg eller Mattis Roe eller Roff nævnes i regnskaberne fra Kolding [14]. Plantenavnet Pors var et dansk familienavn. Flere repræsentanter af dette navn fra Horsens træffes i regnskaberne: Jes, Jørgen, Nis eller Niels, Peter og Thøger

Pors [15]. Navnet kendes dog også fra andre danske købstæder [16]. Busk var ligeledes et ret almindeligt dansk navn. En Jasper Busk var fra Skive, en Anders Busk fra Husum og en Clawes Bussche fra Ribe [17]. Den sidstes germaniserede navneform viser imidlertid, at navnet ikke lader sig skelne fra de tyske former Bussche eller Busse [18].

Arstidsnavnene Sommer, Vinter og Påske var ret udbredte danske navne. På bilag 33 er udtaget en række forekomster af navnet Vinter, dels fra regnskaberne, dels fra andet dansk kildemateriale. Disse navne kunne også forekomme blandt tyskere, men var dog langt fra så almindelige, som de var i Danmark [19]. Derimod træffes ugedagsnavnene hyppigst i Tyskland, Rotgardt Sondach fra Lybæk er tidligere nævnt (se s. 111), og en Hans Frigidach var også fra Lybæk [20].

Af vejr-, natur- og landskabsnavne tør næppe heller sluttet alt for meget. Navnetyperne kendes begge steder. Kjær, Holt, Lund og Skov var sikkert danske, mens Forst og Wiese var tyske; men de fleste brugtes nok begge steder f. eks. Frost, Storm, Vind eller Berg, Dal, Holm, Sten. På bilag 34 er eksempelvis opført repræsentanter fra regnskaberne for det danske navn Lund, det tyske navn Wiese og det neutrale navn Storm. Hvor almindeligt et dansk navn Lund var, fremgår af de supplerende eksempler fra andet kildemateriale. Tilsvarende kan tysk kildemateriale godtgøre den hyppige tyske forekomst af navnet Wiese [21]. Undtagelser kunne dog forekomme: en Hans Wysze kan lokaliseres til Ribe og modsat en Erick Lund eller Lunte til Lybæk [22].

Flere familienavne kan snævert lokaliseres til Danmark. Det gælder f. eks. Bay fra Randers, Klyne fra Ribe, Lorck fra Haderslev og Mule fra Odense [23]. I regnskaberne registreres en Anders og en Jens Bay fra Randers [24], en Thomas, en Ebbe og en Jens Lorck fra Haderslev og desuden en Asmus Lorck fra Flensborg [25]. Muleslægten fra Odense repræsenteres i årene omkr. 1550 af brødrene rdm. Christen Mule og den bekendte Hans Mule fra Nislevgaard, samt rdm. Niels Mule, der vist tilhørte en anden gren af slægten [26]. Af slægten Klyne fra Ribe træffes Sewerin Klynæ 1519–21, og Jens og Frans Klyne omkr. 1550 [27].

I øvrigt var i det mindste familienavnene Bagge, Bang, Black, Juel og Stub danske. Af bilag 35 fremgår det, hvor stor udbredelse Bang og Juel havde i den danske købstadbefolkning allerede i 15. og 16. århundrede. Bang træffes navnlig hyppigt på Vestfyn og førtes åbenbart af flere familier [28]. Omkr. 1550 vides med sikkerhed, at bfg. og bgm. Hans og Henrik Bang fra Middelfart, tolder og bgm. Poul Bang og Jørgen Bang fra Assens var brødre [29]. De har muligvis stået i et eller andet slægtskabsforhold til Hans Bang fra Bogense [30]. Flere af de fynske Bang'er var betydelige oksehændlere; men ingen nåede dog

et format som stiftsskriveren i Odense Christoffer Bang, der formentlig må have været beslægtet med Hans Bang fra Bogense [31]. Navnet kendes dog også fra andre egne af landet. Flere hestehandlere fra Randers hed Bang, og Jasper Bang fra Ribe var en anselig studehandler i et par årtier omkr. midten af 16. århundrede [32].

Juel er som Bang tidligt afhjemlet i bybefolkningen og træffes flere steder i landet. Omkr. 1400 var en Lasse Juel bgm. i Horsens, og i årtierne omkr. 1500 handlede en Jes eller Jens Juel fra Horsens med stude og heste. Hans fulde navn må have været Jens Johansen Juel, og hans datter Marine Juelsdatter var gift med bgm. i Horsens Jørgen Olufsen, der selv ligesom sin fader rdm. Oluf Olufsen drev betydelig studehandel [33]. Jacob eller Jep Juel fra Horsens handlede også med okser. Bgm. Pavel Yvl fra Holstebro (omkr. 1470) var vist fader til rdm. Paske Pawelsøn Juel fra Holstebro (omkr. 1500) og måske til den Jens Juel fra Holstebro, der omtales i Niels Clementsens gældsboøger 1506 [34]. Imellem 1537 og 1546 var en Jørgen Pedersen Juel bgm. i Ribe. Han skal have stammet fra Juelfamilien i Horsens og drev ganske anselig oksehandel [35].

Også Bagge, Black og Stub var danske navne [36]. Regnskaberne registrerer en Seuerin Baggy fra Viborg, en Hinrick Bagge fra Næstved og en Jacob Bagge fra Slagelse [37]. Det er dog vanskeligt at skelne det danske Bagge fra det tyske Back eller Backe. En Hinrick Backe fra Lybæk handlede med heste, og en Lutke Bake fra Husum var i 1485 en hyppig gæst i Gottorp [38]. En Christiern Black var mellem 1487 og 1498 bgm. i Randers. Han drev hestehandel ligesom Knut Black fra Randers [39]. Men frem for alle registrerer regnskaberne en Per Black fra Nykøbing M. som en anselig hestehandler i årtierne omkr. 1500 [40]. En Per Stub var 1515–16 rdm. i Viborg og blev senere bgm. i byen. Han er kendt som tilhænger af Christian II [41]. En anset Ribeborger hed Iver Stub. De var muligvis brødre [42]. Per Stub havde en søn Christian Stub, der i 1518 studerede i Wittenberg. Det må være den Kersten Stoep fra Viborg, der er opført i Haderslevregnskabet 1539 [43]. Iver Stubs søn Per Stub blev 1562 tolder i Ålborg. En Claus Stub fra Kolding handlede med okser i 1540'erne [44].

På bilag 36 er opført en række personer fra regnskaberne med navnene Brant eller Brandes, Wille eller Wilde, Duker, Engelke, Glode og Scheel. Disse navne repræsenterer formodentlig overvejende tyskere. Især de to første navne var såre udbredte såvel i de nordtyske byer som i hertugdømmerne. Brant, Skeel og Wilde kunne dog vist også udledes af dansk oprindelse. I alt fald havde Brant og Wilde, som de supplerende eksempler viser, tillige en vis udbredelse i de danske byer, muligvis til

dels som følge af indvandring eller midlertidigt ophold af tyskere [45]. Per, Nis og Henrik Wilde har taget borgerskab i Århus; men det gælder f. eks. ikke Valentin Wilde, der i Plön 1505 lokaliseres til Århus, i 1506 derimod til Lybæk. Johan Dwcker blev i 1547 medlem af Guds legems lav i Ålborg og tog borgerskab 5 år senere. En Hans Skeel blev 1466 medlem af Guds legems lav i Ålborg. I 1495 omtales Hans Skeels boder i byen, det var dog sikkert en tysker, der havde slået sig ned, mere eller mindre blivende, muligvis den Hans Schele, der samtidig var borger i Lybæk. I 1517 blev på ny en Hans Skeel gildebroder i Ålborg [46]. Lybækkeren Hinrich Schele har åbenbart også taget borgerskab (se bilaget).

Duker var navn på en række vesttyske okseopkøbere, navnlig Bernt Duker fra Osnabrück opkøbte i det helt store format. Også Johan Dwcker fra Ålborg handlede med okser. Markvard og Detlef Glode og Peter og Lutke Engelke samt Mathias Schele var hamborgske knochenhauere, Merten Engelke lybsk knochenhauer og Bertelt Engelke lybsk hestehandler, mens Clawes og Dirick Glode var humleførere. Hintze og Nagel tør vist regnes til samme gruppe af tyske tilnavne. En Dirick Hintze var fra Hamborg og en Jacob Nagel fra Rostock. En Egbert Nagel, der var storopkøber af okser på Ribe markeder mellem 1505 og 1509, har sikkert også været tysker [47]. Dog kan en Albert Hintze lokaliseres til Odense og en Hans Nael til Slagelse, rimeligvis tyskere, der har bosat sig i de danske byer [48]. Selv ved disse tyskklingende tilnavne kan man altså ikke se bort fra muligheden for dansk – i alt fald midlertidig dansk – lokalisering, og ved navne som Brant og Wilde er de danske forekomster så hyppige, at de ikke tør regnes for undtagelser.

Navnet Kotte har måske også tysk oprindelse. I 1504 opføres en oksehandler Henning Cotthe fra Beysendorp i Ribe efterårsmarked, og året efter træffes en Hinrick Kottæ med 200 okser i samme marked [49]. En vesttysk slægt Kote, Koit eller Koyte kendes fra Köln i slutningen af 15. århundrede. [50]. I Danmark er Kotte først og fremmest kendt som navn på en anset Odenseslægt, der regnes til den fynske købstadadel [51]. Rdm. Niels Lauridsen Kotte og hans hustru Marine Tordsdatter Kotte, der tidligere er omtalt (se s. 37), forekommer både i toldregnskaberne og i dronning Christines hofholdningsregnskaber. Niels Kottes søster, Mette Lauridsdatter Kotte var først gift med Jørgen Knudsen Seebled, senere med bgm. Hans Friis fra Odense (se s. 34) [52]. Hans Mule fra Nislevgaard var gift med Mette Kotte, datter af rdm. Marcus Kotte [53]. En Jørgen Kotte var i 1540'erne rdm. og 1551–64 bgm. i Odense, men faldt i unåde og mistede sit embede. Han var en anselig oksehandler omkr. 1550 og døde først 1584 [54]. Navnet Kotte eller Kotti træffes

i øvrigt også i andre danske byer. Rdm. »store« Rasmus Kotti fra Ålborg er allerede omtalt (se s. 261) [55].

En del tilnavne har oprindeligt haft direkte tilknytning til professionen uden dog at være konstrueret som de egentlige erhvervsnavne (f. eks. Hoppenstake og Hoppenstanghe se s. 253). Navne som Knapsack, Kortsack, Rusack, Peppersack er dannet på samme vis. Hoppe og Kopke ligger formentlig også nær op ad erhvervsnavne. Denne type tilnavne var meget almindelige i tysk [56]. F. eks. var en Johan eller Hans, en Herman og en Curdt Knapsack, en Cord, en Hans og en Tile Hoppe, samt en Hans og en Markvard Kopke fra Lybæk [57]. Reglen er dog ikke uden undtagelser: en Hans Knapsack nævnes 1507 som borger i Haderslev, og en kræmmer fra Kolding hed i 1546 Marcus Koppecke [58].

Ligesom tilfældet var ved de danske herkomstnavne, vil Århus borgerskabsprotokol også kunne bære vidnesbyrd om en ikke uvæsentlig anvendelse af danske tilnavne. Blandt de ca. 1500 borgerskabssøgende mellem 1471 og 1550 kan udtrages ca. 150 med danske tilnavne, altså ca. 10 %. Heriblandt observeres farvenavnene Hvid, Brun, Rød og Graa [59], dyre- og fuglenavne som Basse, Griis, Hiort, Krabbe, Kraghe, Raffuen, Reff og Wlff, plantenavnene som Byg, Rug, Pors og Ollen [60], årstidsnavne som Winter og Pask, natur- og landskabsnavne som Dall, Kier, Lund, Skov og Sten [61]. Høgh var meget almindeligt, hvad enten det sigter til legemsvækst eller skal tolkes som fugle- eller landskabsnavn [62]. Foruden de nævnte familienavne Baggi, Black, Branth, Juwel og Wille forekommer særlig navne som Beske, Brødt, Fogh, Galen, Gladh, Pindh, Skerp og Troye [63]. Men mere malende navne som Deylighen, Hoffdanck, Kieltringh, Lyckedanss, Rwnghette, Slopskeeg og Spegefisch træffes dog også [64]. Datidens navneopfindsomhed har så vist ikke været blottet for humor.

Resultatet af undersøgelsen af Århus borgerskabsprotokol bliver således, at mindst 20 % af de omhandlede personer formentlig har været betegnet ved danske herkomst- eller tilnavne. Denne størrelsesorden har måske været ganske rammende for tidens forhold. I Ribe skattelister når man til omtrent den samme procentdel [65].

Fra gildeprotokollen til Guds legems lav i Ålborg kan fra tidsperioden ca. 1465–1536 udtrages hen ved 180 familie- og tilnavne. Heraf kan ca. 1/6 lokaliseres som danskere. På grundlag af navnene tør dog yderligere ca. 1/4 ganske sikkert antages for danskere. De allerede iagttagne danske tilnavne går igen, især Bang, Juel og Lund, men også Gris, Kat, Krabbe, Mus, Reff, Sommer og Vinter, samt farvenavnene Brun, Hvid og Rød. Hertil kommer desuden navne som Beske, Dus, Krølle og Krum. Der spores dog også et stærkt islæt af tyske tilnavne i gildeprotokol-

len. På grundlag af navnene tør ca. 1/3 antages for tyskere. Brant, Busk, Falk, Foss, Groth, Hintze, Hoppe, Lang, Löwe, Skeel, Swart og Wiese genfindes i denne gruppe. Ved Brant, Busk, Foss og Lang indicerer fornavnene, at der er tale om tyskere, en Hans Foss er derimod lokaliseret til Malmø. Omkr. 1/4 af de iagttagne tilnavne i medlemslisten kendes både i Danmark og Tyskland. I denne gruppe træffes farvenavnene Brun, Hvid, Rød, dyre- og fuglenavne som Dwe, Falk, Finke, Foss, Mus (Meus), Skade og Wlf (Wulff), samt Berg, Lange og Vinter; og da fornavnene i disse tilfælde ikke er tilstrækkelig markante, er det tvivlsomt, om navnene repræsenterer danskere eller tyskere [66]. Navnelisten i gildeprotokollen fra Guds legems lav i Ålborg omfatter adskillige tyskere, og det er derfor ikke overraskende at finde mange tyske tilnavne; men fortegnelsen vidner tillige om et umiskendeligt indslag af danske tilnavne blandt gildets medlemmer, de samme navne, som allerede er iagttaget i Århus borgerskabsprotokol, Ribe skattelister, toldregnskaberne og tidens omfattende brev- og aktmateriale.

Det anførte udvalg af navne må være tilstrækkelig stort til at vise, at tilnavne i slutningen af 15. og første halvdel af 16. århundrede også havde en ganske antagelig udbredelse i danske købstæder. Et meget stort antal toldposter i Gottorpregnskaberne er fortoldet af danskere med tilnavne. En lang række tilnavne tør fastslås som rent danske (Basse, Brock, Hiort, Krabbe, Krag, Reff, Trane, Vibe, Byg, Pors, Holt, Kier, Lund, Skov og Bang, Bay, Black, Juel, Klyne, Lorck, Mule, Stub, Lille, Høge, Kempe, samt formentlig Beske, Fog, Galen, Glad, Pind, Skerp og Troie).

En del danske navne kunne let forveksles med tyske eller forekomme i tysk stavemåde (Bagge, Busk, Fos, Fugl, Gris, Hvid, Orm, Raffuen, Wulff og vel sagtens Brød). Mange navne forekom begge steder og kunne i det mindste lige så godt repræsentere danskere som tyskere (Brun, Hvid, Rød, Lange, Falk, Stork, Vinter, Sommer, Frost, Storm, Vind, Berg, Dal, Holm, Sten, Brant, Kotte og Wilde). Endog i gruppen af almindelige tyske tilnavne kunne forekomme personer lokaliseret til danske byer som f. eks. Johan Dwcker og Hans Skeel fra Ålborg, Hans Wiese fra Ribe, Hans Nael fra Slagelse, Albert Hintze fra Odense, Marcus Kopke fra Kolding og Hans Knapsack fra Haderslev. Navne som Hinrick Pape, Hinrick Bradenael, Dyderick Potteswylre lader sig henføre til henholdsvis Odense, Ribe og Ålborg [67]. Der er i disse tilfælde muligvis tale om indvandrede udlændinge på samme måde som tidligere iagttaget med herkomstnavne som Bastian van Erfort, Hans fan der Na (Århus), Laurentz vann Brusell (Ribe), Tonnies van Hamme (Thisted), Jacob van Groening (Haderslev) og Jacob van der Wetteringe, Peter Pommere- ning og Ludolphus Vpperheine (Flensborg) [68].

At »Herkunft- und Beinamen« havde meget stor udbredelse i Tyskland, er hævet over enhver tvivl; men Schwetliks vurdering, at disse navnegrupper (hans gr. IV) hovedsagelig skulle afspejle de tyske handlendes andel i toldposterne i Gottorpregnskaberne, kan dog ikke siges at holde stik. Hvis mindst 20 % af den danske købstadbefolkning har været betegnet ved herkomst- og tilnavne af dansk oprindelse, opererer vi med en størrelsesorden, der ikke uden videre kan forbigås, og denne kendsgerning må alene gøre betragtningens måde betænkelig. Men navnlig den hyppige forekomst af de danske navneformer i regnskaberne får fundamentet til at vakle. Hertil kommer problemet med den tyske indvandring til de danske byer, der muliggør, at rent tyske navneformer trods alt skal henregnes til danske lokaliteter. Denne indvandring har naturligvis spillet en højst varierende rolle i de danske købstæder; men i byer som Ribe, Ålborg, Odense og Flensborg, der jo kommer i betragtning i regnskaberne, tør man næppe se bort fra dette moments betydning, så meget mere som de indvandrede tyskere netop kan forventes at veje tungt i regnskabernes vareposter [69]. I Århus var det udenlandske element om ikke ret stort så dog kendeligt [70], og selv i småbyer som Thisted og Middelfart kunne man altså træffe personer med tyskklingende navne. Undersøgelsen i dette og foregående kapitel resulterer således i, at Schwetliks fremgangsmåde med lokalisering af store kompakte navnegrupper må betegnes som mindre tilrådelig for så vidt angår herkomst- og tilnavne, ganske i lighed med iagttagelsen for patronymikonnavnenes vedkommende. En langt mere nuanceret findeling af navnegrupperne vil være en forudsætning for, at en sådan fremgangsmåde tør forventes at give nogenlunde sikre resultater.

Forekomsten af dobbeltnavngivning er tidligere berørt ved anvendelse af erhvervsnavne, kaldenavne og herkomstnavne. Dette spørgsmål bør også tages i betragtning ved brugen af tilnavne, der ligeledes må betragtes i deres oprindelse som karakteriserende brugsnavne for at skelne personer af samme navn fra hinanden. Johannes Pætherss dictus Vinter nævnes 1419. Året før kaldes han blot Johannes Vinter. Jens Niells fra Slagelse kallis Bieske omtales år 1400; Petrus Byørss dictus Baggæ var 1391 borger i Roskilde og kaldes 1397 Petrus Baggæ [71]. I Århus borgerskabsprotokol indføres i 1488 Niels Knutss Remsnider kallis Kadh. I 1450 træffes borger i København Olaff Gregorss kallendes Winther, som andre steder blot hedder Olaff Winther, og i 1463 skrives Laurentius dictus Biug som borger i København [72]. Denne formular, der så klart belyser tilnavnenes oprindelse, forekommer overordentlig hyppigt i tidens kildemateriale. At mange af tilnavnene hurtigt er gledet ind som familienavne, der overførtes fra far til søn, er lige så sikkert. Eksemplet

med Per Hvid fra Holstebro og sønnen, rentemester Christian Hvid, er allerede nævnt (s. 284). I 1540 tog Jørgenn Galen borgerskab i Århus, og som garant optrådte Seuerin Galen, »hans fader«, så her er tilnavnet også gået i arv som familienavn [73]. Ved flere af Bangslægterne kan forholdet følges ganske nøje, ved Krag, Pors, Bay, Klyne, Juel, Kotte, Lorck og Mule ligeså [74].

I regnskaberne kan man derfor imødesee, at samme person kunne tænkes opført under såvel tilnavnet som et andet navn. For en enkelt person er dette oplagt tilfældet. Den nævnte rdm. Paske Pawelsøn Juel fra Holstebro er 1485 at finde som Pasche Pawelss fra Holstebro, men optræder i 1498 som Paske Jwel [75]. Bgm. Jes Pawelssen, der nævnes 1503 fra Holstebro, var muligvis ligesom Paske Pawelsøn Juel søn af bgm. Pawel Juel fra Holstebro. Han kan derfor være identisk med den Jens Jweel fra Holstebro, der nævnes i Niels Clementsens gældsøger 1506, og forekommer i så fald også under to navneformer [76]. I Gottorpregnskabet fra 1519 fortæller Seuerin Klun den 29/3 31 okser og 29/9 43 okser. Disse dyr er åbenbart ført fra Ribe markeder, hvor Sewerin Klynæ eller Clynæ i 1520 25/3 og 1521 25/3 fortæller henholdsvis 90 og 83 okser [77]. På Ribemarkedet i 1519 registreres Sewerin Klyne dog ikke, derimod noteres på forårsmarkedet en Sewerin Niels med 31 okser, præcis det samme tal som Sewerin Klyne fortæller få dage senere i Gottorp [78]. Det er meget nærliggende at antage, at Sewerin Nielsen og Sewerin Klyne er en og samme person, der blot det ene sted er kaldt ved sit -sen navn, det andet sted ved sit tilnavn, ligesom tilfældet var med Paske Pawelsøn Juel. Den tidligere nævnte Lasse eller Laurids Persen, bgm. og dronning Christines tolder i Ribe (se s. 41 ff, 45 f, 73 f, 77 f, 88f) hed Bagge og var vist søn af bgm. Peder Bagge i Ribe [79]. Han omtales i 1510 som Las Baggi bgm. i Ribe, så han gik altså både under sit -sen navn og sit tilnavn (og begge dele) [80]. I Gottorpregnskaber forekommer han gentagne gange som Lasze Perss eller Peterss fra Ribe; men i Plön 1505 og Gottorp 1508 optræder en Lasse eller Lasz Bagge [81], og det er vist overvejende sandsynligt, at det er dronning Christines Ribetolder, der her lader sig indskrive med heste under sit tilnavn, som altså var et familienavn, arvet fra faderen. Eksemplet er helt parallelt med Pasche Pawelss og Paske Jwel fra Holstebro.

Det må siges at være godtgjort, at tilnavne kunne veksle med -sen navne for samme person i regnskaberne, således som det tidligere er iagttaget for kaldenavne og herkomstnavne og meget tænkeligt også kunne ske med erhvervsnavne. De fleste tilnavne var karakteristiske og velegnede til identifikation på tværs af regnskaberne. Det gælder dog ikke ubetinget for farvenavne som Hvid og Brun og enkelte andre tilnavne,

der var så hyppige, at sammensætninger med almindelige fornavne kan være vanskelige at placere helt eentydigt: Jens eller Jes Juel, Hans Bang, Hinrick Wulff, Peter Voss o. s. v.

7. Resumé over navnetypernes anvendelse

Skal man forsøge at resumere problematikken omkring de forskellige navnetypers anvendelse i regnskaberne, kan man stort set samle den i en række spørgsmål, som der i de foregående kapitler er taget stilling til.

- 1) Fremtræder navnet eentydigt eller er det eventuelt opført i utilstrækkelig form?
- 2) Kan samme person optræde under flere navne eller i det mindste flere navneformer?
- 3) Er navnet let skelneligt, så det vil være forsvarligt at slutte fra identifikation et enkelt sted i regnskaberne – eventuelt i andet kildemateriale – til andre steder i regnskaberne, hvor lokalisering mangler?
- 4) Kan navnet i sig selv indicere noget om nationaliteten af den handlende?
- 5) Kan man drage slutninger om den handlendes nationalitet ud fra den skriftlige navneform, der er anvendt i regnskabet?

Ad 1): Utilstrækkelig er navnlig de hyppige forekomster af fornavne og naturligvis de poster, der slet ikke angiver nogen handlende. Når et fornavn er kædet sammen med en lokalitet, specielt ved anvendelse af »van«, kan det være vanskeligt at afgøre, hvorvidt der foreligger et herkomstnavn eller et fornavn med lokalisering. Enkelte erhvervsnavne, hvor navn refererer til profession, kan forekomme i mindre fuldstændig form (mester Johan).

Ad 2): Samme person kunne benævnes ved forskellige typer af patronymikonnavne, og patronymikonendelse kunne helt udelades, uden at det i de enkelte tilfælde altid lader sig afgøre hvilken form, der skal betragtes som den korrekte. På ganske lignende måde kunne der veksles mellem typerne af herkomstnavne. Ved etymologiske dannelser kunne et navn helt ændre karakter, så herkomstnavne tog sig ud som patronymiske eller omvendt.

Udseendenavne, eller i det hele taget kaldenavne, kunne alternere med

patronymiske navne. Fornavne kunne, med eller uden lokalitetsangivelse, erstatte fulde navn, fornavn med professionsangivelse (den del af erhvervsnavnene, der endnu ikke har løsrevet sig fra professionen) ligeledes. Herkomstnavne og familietilnavne kunne også glide ind i stedet for patronymiske eller andre navne, så der er rige muligheder for dobbeltnavngivning af samme person i regnskaberne. I en række tilfælde har det da også kunnet påvises (Lille Morten – Merten Cordes, Gotke Kremer – Gotke Langenberg, Jurgen Frese – Jurgen Hansen, Paske Juel – Paske Pawelsen).

Ad 3): De fleste tilnavne og herkomstnavne og mange udseendenavne er så særprægede, at det vil være helt forsvarligt at identificere fra post til post i regnskaberne. Herfra må dog undtages en række herkomstnavne af type b efter stamme og folk (Frese, Holste, Jude, Skotte) og navnlig farvenavnene (Hvid, Brun, Rød), der træffes så hyppigt, at i det mindste sammensætninger med almindelige fornavne kan være vanskelige at placere eentydigt. Det samme gælder til dels også tilnavne som Bang, Juel og enkelte andre.

Meget hyppige og normalt uegnede for identifikation fra post til post er imidlertid især en række -sennavne (Petersen, Jensen, Nielsen, Andersen o. s. v.) og erhvervsnavne (Becker, Kopman, Kremer, Møller, Schrøder o. s. v.). I mange tilfælde kan dog sammensætningen med et mindre almindeligt fornavn (David, Detlev, Gotke, Markvard, Steffen o. s. v.) forsvare en identifikation endog fra regnskab til regnskab. Der findes dog også -sennavne og erhvervsnavne, der ikke forekommer særlig ofte (Grawersen, Lawesen, Magnussen, Simonsen eller Bartscherer, Bokeforer, Kistenmaker, Remensnider o. s. v.) og derfor må karakteriseres som ganske markante og let skelnelige, så de er velegnede for parallelidentifikation mellem regnskaberne.

Ad 4): -sennavne dannet over dansk eller nordisk navn eller speciel dansk navneform af de kirkelige navne (Andersen, Christensen, Jensen, Jepsen, Nielsen) vil i de nedertyske regnskaber pege imod dansk eller i hvert fald slesvigsk tilhørssted. Knap så sikkert tør navne, dannet af mere internationale former af de kirkelige navne (Petersen, Hansen, Karstensen, Clausen, Jacobsen, Paulsen), nationalitetsbestemmes. Mange har utvivlsomt været danskere eller boende i Slesvigs byer, og hvis fornavnet er udpræget dansk eller nordisk, er der stor sandsynlighed for, at manden tør placeres nord for Ejderen. Men disse navne kendtes dog også i Tyskland, og på grund af forveksling mellem de patronymiske typer kan det være vanskeligt at skille danskere og tyskere i regnskabernes

skriveform (Perss eller Pederss og Peters eller Cristernss og Kerstens). Er-sennavnet dannet over udpræget fremmede navne, tør absolut intet sluttes om nationalitet. De patronymiske navneformer, såvel -sen som -es, -n og -ing, af de frisiske navne har almindelig udbredelse i hele det frisiske område og træffes meget ofte både i Husum og Tønder, men også i andre slesvigske byer f. eks. Flensborg. De tyske patronymikontyper: -es og -n er hyppigt forekommende i tysk, men træffes dog også i de slesvigske byer.

Erhvervsnavne og kalde- og udseendenavne har ligelig udbredelse i Danmark og Tyskland, og skriveformer røber absolut intet om den handlendes lokalitet. Herkomstnavne af type b træffes begge steder: Holste, Fris, Ditmer, Skotte og Schoning skal henføres til den »neutrale« gruppe. Hollender, Prutze, Poleman, Sasse og Dene må regnes for overvejende tyske navne, men kunne dog træffes i hertugdømmerne. Jude, Fynbo, Thybo, Hardebo o. s. v. kan betragtes som danske navne. Det samme gælder opkald efter danske oplandslokaliteter. Derimod kan opkald efter større handelsbyer (Ribe, Ålborg, Flensborg) godt heftes på tyskere, der har opholdt sig der. Anvendelsen af præposition i herkomstnavnedannelse er ganske almindelig i tysk, men holder sig sjældent i dansk. Herkomstnavne af type c (beboelse) heftes sjældent på danske i regnskaberne, mens de har en vis udbredelse i den lokale identifikation. Blandt tyskere i regnskaberne træffes de jævnlige.

Selv om tilnavnene som herkomstnavnene havde en umådelig udbredelse i Tyskland, kan de dog på grund af den store indvandring af tyskere til danske og slesvigske byer ikke indicere noget sikkert om regnskaberne handlendes øjeblikkelige opholdssted. Desuden havde en lang række tilnavne lige så stor udbredelse i Danmark (farvenavne, navne efter legemsvækst, årstider, natur- og landskabsnavne). En del dyre- og fuglenavne havde ren dansk klang, nogle vejr- og naturnavne ligeledes, men hovedparten fandtes begge steder. En række familienavne (især Juel og Bang) var decideret danske, mens andre overvejende førtes af tyskere (Glode, Hintze, Nagel), flere anvendtes dog både af danske og tyske (Brant, Wilde).

Ad 5): Når udpræget danske eller jyske skriveformer af en række -senavne (Jeipen, Cristernsen, Nielsen, Persen, Sorensen, Tammesen) eller eventuelt af fornavne viser sig i nedertyske regnskaber, tør det ganske sikkert tolkes som vidnesbyrd om, at den handlende må høre hjemme i det danske eller slesvigske område. Tyske navneformer i danske regnskaber kan tolkes på tilsvarende vis som udtryk for, at den handlende må være tysker eller eventuelt fra hertugdømmerne.

I de følgende to kapitler vil imidlertid den varierede skrivepraksis, som træffes i regnskabernes navneskrivning, blive gjort til genstand for en mere detaljeret undersøgelse.

8. Varierede skriveformer for navne

De foregående kapitler har vist en lang række variationsmuligheder i anvendelsen af de forskellige navneformer i toldregnskaberne. Daniseringer og germaniseringer er almindelige. Tyske fornavne som Asmus, Karsten, Jakob og Claus kan frit alternere med de danske Rasmus, Christiern, Jep og Niels. Navne med dansk patronymikonendelse -sen som f. eks. Lambertsen, Villesen, Reinekesen kunne erstattes af tyske patronymikonformer som Lammerdes, Wilhades, Reyneken, ligesom de tyske og hollandske former Berndes, Cordes, Gerijtsz kunne blive til Bernitsen, Kortsen, Gertsen eller Payinck og Alverdinck til Payesen og Albertsen. Navne som Detlevsen og Lambertsen kunne i tyske regnskaber forekomme uden patronymikonendelse. I det hele taget kunne adskillige navne træffes i former med og uden endelse. Selv om der også har været påvist misforståede og forvanskede navneformer, så må dog hovedparten af de anførte variationer betragtes som normale afvigelser og alternative former i datidens sprogbrug. Ligeledes må anvendelsen af flere navne for samme person: lange Didrik for Didrik Pedersen, lille Morten for Merten Kordes, Hans Tolder for Hans Bartholomeussen, Hinrick Kremer for Hinrick Kleysen, Ditlev Enbeck for Ditlev Henriksen, Jens Himmerbo eller Jens Vindblæs, Laurids Pedersen eller Lasse Bagge, Mads Sørensen eller Rødhoved anses for gængs og tilvant navnepraksis. Et patronymisk navn følte ikke mere naturligt eller rigtigt end et karakteriserende erhverv, udseendekendetegn, herkomstnavn eller tilnavn af anden art.

Selv ved anvendelsen af samme navn har der dog kunnet iagttages ikke uvæsentlige forskelle i stavemåder fra regnskab til regnskab og fra toldpost til toldpost inden for samme regnskab. Tidligere er anført formerne: Negels, Nigels, Nygels, Nickels og Nyckels som varianter af Niels (se s. 228). Som rene stavevarianter har været påvist en række stavemåder af navne som Claus og Knud [1]. Disse almindelige og letskelnelige navne er det ikke vanskeligt at identificere selv i de forskelligste stavevarianter. Noget større problemer møder man, når man står over for fremmede navne i eventuelt flere forskellige stavemåder. Man kan naturligvis gå ud fra,

at de stavevarianter, der stod til rådighed til at udtrykke en bestemt lyd eller eventuelt en lydforbindelse i det almindelige navn, også kunne anvendes til at udtrykke lignende lydforhold i det mindre kendte navn. Ligesom en sammenligning af navneformerne har afdækket en række normale afvigelser, der følger visse regler og altså kunne kaldes variationsnormer i brugen af navneformerne, således er det også at forvente, at der kan fremdrages visse retningslinier for, hvilke stavevarianter tidens skrivere i almindelighed betjente sig af for at udtrykke bestemte lyd, altså visse stavenormer der angav variationsbredden for det skriftlige udtryk af bestemte lydforhold. Det er klart, at iagttagelsen og erkendelsen af disse stavenormer, der må siges at høre tiden til og være en del af karakteristikken af kildematerialet, vil sikre vurderingen af variationsmulighederne i navneskrivningen et langt sikrere fundament at bygge på. Toldregnskaberne, der byder et selvstændigt tekstmateriale, der ikke tidligere har været underkastet sproglige iagttagelser, må – som det var tilfældet med de andre kildeundersøgelser i nærværende afhandling – selv stille det primære eksempelmateriale til rådighed. Af stavevarianterne i de kendte navne må stavenormerne udledes. I rigt mål kan paralleller dog inddrages fra tidens øvrige kildemateriale til udbygning af de regler, som toldregnskaberne tekst selv udpeger. Som sammenligningsmateriale for årtierne omkr. 1500 er for dansk fortrinsvis benyttet staveformer i »Optegnelsesbog for Christian I's og Hans' Kancelli«, for årene omkr. 1550 er navnlig anvendt staveformer fra »Tegnelser over alle Lande« i 1540'erne. Supplerende eksempler på nedertyske stavemåder lader sig hente i de hanseatiske kildesamlinger. Toldregnskaberne byder en særlig mulighed for at sammenligne ortografiens anvendelse i dansk og nedertysk. Iagttagelserne vil selvsagt blive støttet til, hvad man for længst har erkendt om tidens stavemuligheder. Da det ikke er tanken her at drive sprogstudier, skal kun henvises til et par større håndbogsværker om tidens sprog som støtte for de ret elementære iagttagelser vedrørende stavenormerne, der her vil blive refereret.

På bilag 37 er opført en række eksempler på personavne, der meget vel kunne antages at være forskellige staveformer for samme navn. Navnekombinationerne og i flere tilfælde kontinuiteten i vareposterne støtter formodningen [2]. Ved undersøgelsen må det blive en opgave at fastslå, hvilke sprognormer man må forudsætte, om man vil identificere de forskellige stavemåder til at gælde samme person. Derpå må undersøges, om disse normer for tidens stavemåde kendes fra andre navne i regnskaberne, hvor tvivl ikke er mulig, eventuelt fra andet kildemateriale, og om disse stavevarianter i øvrigt i forvejen er fastslået som karakteristiske i tidens skriftsprog.

Eksemplerne anvendes først til at illustrere variationer i brugen af konsonanterne. I indlyd og udlyd var der åbenbart ingen klar grænse mellem anvendelsen af g (eller gh) og k (eller ck eventuelt gk) i nedertysk (i indlyd se bilag 37: Tigfagel – Tickvagel, Wedeke – Wedege) [3]. I udlyd ses variationerne f. eks. i navnet Hinrick Schippinck [4]. Den lybske storkøbmand, som i Gottorpregnskaberne kaldes Mattes Mulinck og Muling, kunne i andre nedertyske regnskaber skrives Mulingk, Muling eller Mulinge [5]. Selv skrev han sig Mathias Mulich, men han træffes også som Mulig [6]. Det fremgår heraf, at g og ch i nedertysk også kunne veksle i udlyd (se Bosenborch – Bosenborg) [7]. Flensborgerne Merten og Michel Risenberg og Villem Vinberg forekommer alle i skriveformer, der ender snart på -g, snart på -ch [8]. Udeladelse eller tilføjelse af n foran -g, -k eller -ch som iagttaget i Mulich – Mulinck var ikke ualmindelig [9].

De danske gengivelser af disse tyske navne viser tilsvarende variationer, dog fortrinsvis g (gh) i udlyd (se bilag 37: Alberdinck (ty) – Alberding eller -ing (da) og Rocklinck (ty) – Ryckelingh (da)). Mulinck eller Mulich bliver således i danske regnskaber til Mwling, Myling, Mylingh eller Mylig [10], og Schippinck bliver til Scheppingh, Skipping, Skepingh eller Skippingh [11].

I forlyd kunne c og k anvendes ganske vilkårligt, hvilket bl. a. er iagttaget ved navne som Claus – Klaus, Carsten – Karsten, Cristern – Kristern, Cort – Cord, Cleysen – Kleysen o. s. v. [12]. Men undertiden kunne g og k også veksle i forlyd, i alt fald i nedertysk [13]. Tidligere er nævnt Diderick Gleysinck, der formodes at være identisk med D. Kleysz (se s. 242). Den omtalte Peter van Grone (se bilag 22), som 12/10 1501 fortoldede 107 okser, som vel delvis må hidrøre fra Kolding marked, skjuler sig sikkert bag posten Pether van Krone: 82 okser i samme års Kolding marked [14].

I de danske regnskaber kunne g-lyden i Tigfagel falde bort (Tyfogell, Tifoll, Tyfoldh), i et enkelt tilfælde er det endda sket i nedertysk kilde (Tyevagel) [15]. Navne som Hans Voet, Gotke Voth og Claves Voet må være erhvervsnavnet Voget eller Foged med bortfald af g-lyd [16]. Derimod er en falsk g-lyd kommet ind i Dinslaken (Dincksla, Dinxsla), mens hele slutstavelsen i flere tilfælde er faldet bort.

I navne som Dreyer og Meyer var det vilkårligt, om formerne i de nedertyske kilder rummede et g: Dreyer, Dreiger, Dreyger og Dreger forekommer, hvilket skyldes, at j-lyden kunne udtrykkes ved y, yg eller g [17]. Det er det samme forhold, der gør sig gældende i forlyd, når herkomstnavnet Niels Jelling i nedertyske regnskaber kunne blive til Claus Gellinck (se s. 278). På dansk kunne også veksles mellem g og j efter bog-

stavet -r, hvilket f. eks. ses i navnet Børge, der stavedes Byrrye og Byrgi. Et navn som Jørgen kunne forekomme med og uden g: Jurgen, Jorgen, Jyrgen, Jørgen – Joren, Jøren [18].

Som ved g og k kunne der i nedertysk ligeledes varieres mellem d og t i udlyd [19], hvilket kan iagttages i navnene Gert, Gerth – Gerd, Arnt – Arnd, Euerth – Euerd, Bernt – Bernd, Kort, Cordt – Cord eller Curdt – Kurd, Marqwart – Marqward o. s. v. [20]. I fortolkningen af det danske navn Jude, Jyde vaklede skriveformen i nedertysk dog også i indlyd: Jude – Jute i de ældste regnskaber [21]. Ganske som i Gottorp-regnskabernes stavemåder: Hans Oldeland, men Detleff Oldelant, kunne i Riberegnskaberne 1509 skrives Poleman, Polemand og Polemandt [22]. Vekslende stavemåder af Knud med d og t i danske kilder er tidligere nævnt [23]. I det hele taget var variationer mellem d og t med eller uden h overordentlig hyppige både i tyske og danske regnskaber [24].

I diminutivformerne Lud-ike og God-ike er det tryksvage -i- hyppigt faldet bort i nedertysk, hvorved d i stavelsesudlyd bliver til t: Ludicke – Lutke (se bilag 37: Bosenberg) og Godicke – Gotke. I dansk gengivelse af disse navne bibeholdes normalt den trykløse vokal, mens d og t veksler i den danske gengivelse [25]. Som efternavn kunne diminutivformen også forekomme: Schele Ludeke – Lutke. På dansk bliver det ligeledes til Lydicke [26]. Det er muligt, at Wedeke har samme diminutivoprindelse. Det kunne eventuelt forklare formen Johan Wede i det nedertyske regnskab 1511 (se bilag 37 s. 3), hvor diminutivendelsen måske blot er udeladt. Johan Wedel i det tyske regnskab 1491 lader sig muligvis tolke som en anden diminutivform, idet -l kan være en kortform for -lein. I så fald viser eksemplet, at der kunne veksles mellem diminutivformer ligesom mellem patronymikonformer. Navnegengivelserne i de danske regnskaber: Weye, Wegge, Weckæ, Wedde virker afsnubbede, lydligt mindre sikkert opfattede, men egentlig vel forklarlige. Den lybske storopkøber af heste og okser, Hinrick Reyse, kan tillige forekomme som Reysege, hvilket muligvis også skal forklares som diminutivendelsen -ike og altså betragtes som en normal navnevariant, ganske i lighed med det forhold, der er iagttaget ved patronymikonendelsen, som også kunne udelades eller tilføjes [27].

Indføjelsen af en trykløs støttevokal træffes ofte i dansk ved sammenstød af r og g: Langenber-i-g, Vinberrig, Mirwmberrigh (jfr. bilag 37: Bøssenberig) [28].

I nedertysk kan f-lyd udtrykkes ved enten f eller v, hvilket allerede er iagttaget ved navne som Fisker – Vischer og Fris, Frese – Vrese [29]. I Gottorp 1485 optræder lybækkeren Arnd Vaghet eller Faghet, der vist må være identisk med Arend Foghet, som 1486 optoges i Guds legems

lav i Ålborg [30]. I 1497 nævnes i Gottorp Peter Vlensborch eller Flensborch, der sikkert er den Pitter Flensborg, som samme år optoges i Guds legems lav [31]. Lybækkeren Hans Vorwolt, der nævnes flere gange i Plön 1494–98, er sikkert den Hans Førwolt, der blev gildebroder i Ålborg 1494 [32]. I alt fald må lybækkeren Lutke Vormeyer eller Vormeyger, der forekommer hyppigt i Gottorp i 1490'erne, og som i 1494 havde huder om bord på et lybsk skib fra Ålborg, være den Lydick Formeyer, der optoges i Guds legems lav i 1480 og var skaffer 1486 [33]. Hans tilknytning til Ålborg er underbygget flere steder. Som Ludicke Vormeyer erhvervede han bod i byen 1499, men da boden omtales året efter, kaldes han både Ludicke Formeyer og Vormeyer [34].

Denne f-lyd kunne tillige inde i ordet udtrykkes ved u (Tigfagel – Tickvagel – Tiguagel – Tugeuagel). Navnet Bokeforer forekommer da også som Bokevorer og Bokeuorer [35]. Flensborgeren Nis Fivian kaldes i Gottorp Nis Vifians, Vivians, Viuians, Fyuyans [36]. I Gottorp træffes 1491 en Hans Westfall, men i 1484 en Hans Westual [37]. På dansk udtrykkes f-lyd ved bogstavet f: Foged, Formeyer, Fisker, Friis for nedertysk Voget, Vormeyer, Visscher, Vrese. Når der i et dansk regnskab i navnet Westfalen i to på hinanden følgende navne skrives henholdsvis v og f i 2. stavelse, må det være efter nedertysk mønster [38].

W forekommer i nedertysk undertiden i stedet for v i forlyd til at udtrykke f-lyden [39]. I 1511 optræder i Gottorp en Theus Wisscher og Thies Visscher, der utvivlsomt må være samme person [40]. I 1519 noteres i Gottorp 15/9 en Wicke Weruere, men to dage senere Vicke Weruere, atter samme person [41]. I dansk kunne w normalt ikke anvendes til at udtrykke f-lyd. Når der i danske regnskaber veksles mellem »van« og »wan« kunne det skyldes den normale danske vaklen mellem v og w [43].

Det er tidligere påpeget, hvorledes navne som Seuerin og Claus kunne staves med w eller u og i danske kilder eventuelt med ffu (ffw) eller ff (se s. 231) Dette ff i udlyd eller foran konsonant og ffu i intervokalsk stilling er ganske normalt i dansk til at gengive v-lyd, som i nedertysk normalt udtrykkes ved w eller u [44]. Flere eksempler kan ses på bilag 37. I Bernt Lewe forekommer i Gottorp u, i Ribe og Kolding w og ffu. Den tilsvarende forskel findes i Johan Loffman, der i Gottorp staves med u, men i Ribe med ff, ligesom Per eller Peder Hoffman og Jens Hoffmand fra Randers, der i Gottorp og Plön kaldes Peter Houeman og Jens Haueman [45]. Viborgenseren, der i Gottorp og Plön kaldes Sti eller Stige Homan og Sty Houeman skrives i Kolding Sty Hoffmand [46]. Navnet Skriver staves i de tyske regnskaber med u: Scriuer, Schriuer, men i de danske med ffu: Scriffuer [47]. Det tyske stednavn Hannover staves i

Gottorp: Hannouer, men i danske regnskaber: Hannoffuer, og det danske stednavn Haderslev staves i Gottorp 1491/92 Hadersleue, men i danske regnskaber Hadersleff, Hadersløff eller Harsløff [48].

I dansk fandtes ikke nogen klar grænse mellem benyttelsen af postvokalisk b og p [49]. Den ortografiske vaklen kan f. eks. følges i de danske regnskabers skriveformer for bynavnet Ribe. I markedsregnskaberne 1519 – forår 1520, der er ført af hr. Jacobs forgænger (se s. 68), skrives konsekvent Ripe, men i regnskaberne fra efterår 1520 – forår 1521, der er ført af hr. Jacob (se s. 67) står altid Ribe eller Riibæ. Den tidligere nævnte bgm. Hans Jacobsen i Kolding (se s. 74 ff) skrives i dronningens regnskaber og brevbog næsten konsekvent med b, dog forekommer hans navn også med p både her og i andet kildemateriale [50]. I nedertysk føles skellet mellem b og p mere udtalt end i dansk. Ribe staves i nedertysk med p, mens Jacob og Jacobsen næsten altid er med b. Helt gennemført er det dog ikke for Jacobs og Jacobsens vedkommende [51]. Ved omplantning af danske navne som Ebbe og Jep i nedertyske regnskaber var skriftformen imidlertid noget vaklende (se s. 230 f og bilag 17) med skiftende brug af b og p [52].

På dansk kunne b og v veksle i ord som Ribe – Rive eller udtrykt ved w eller ffu: Riwe – Riffue og Riverhvs – Riffuerhus [53]. Stavemåden for Ribe kan altså opstilles i en skala: p (fast tysk form) – p eller b (skiftende danske former) – v, w, ffu (udelukkende danske former). Ganske parallelle eksempler kan udtrages af regnskaberne. I Gottorp 1511 optræder Peter Wibe og i 1519 Jacob Wipe; men i de danske regnskaber staves disse personer Per og Jacop Viffwe [54]. Hamburgeren Hinrick Roper, der i Riberegnskabet kunne blive til H. Røffuer (se bilag 37 s. 2), illustrerer det samme forhold mellem nedertysk og dansk skriveform. På bilag 2 ses Steffen Repsleger i Gottorpregnskabet opført af Ribetolderen som S. Reffsleder. I Svendborgregnskabet findes Lybæk stavet Lwpke og Lwffkae side om side [55]. I Haderslevregnskabet forekommer Åbenrå både som Oppenrade og Offenrade, og i Århus borgerskabsprotokol træffes både »borgerskab« og »borgerskaff« [56].

Selv i forlyd synes en forveksling mellem bogstaverne b og p mulig (se bilag 37 s. 1: Bulen, Bøle – Polde). I 1485 optræder i Gottorp en lybsk kramhandler Make Beke, der 1501 genfindes som Make Peke [57]. En humlefører i 1510 kaldes henholdsvis Jochim Pandeke og Jochim Bandeke [58]. For datidig dansk skriveform var denne vekslen mellem b og p i begyndelsesbogstav heller ikke ukendt. Navnet Parsberg findes i adskillige varianter med p i første stavelse og b i anden [59]; men omkr. 1500 træffes også Parspergher, Partzperger, Parsperger med p i anden stavelse, og i et brev fra 1493 står Barsberger, altså b i stedet for

p i første stavelse [60]. Når man i Gottorp 1485 træffer en Peter Balligess, en Lasze Palligess og en Peter Palless, fristes man til at tro, at det er samme efternavn, især da Peter Balligess var fra Randers, og Peter Palless opføres sammen med en flok Randersprangere [61].

I dansk såvel som nedertysk anvendes vokalerne i og y i flæng (Nigels – Nygels, Tile – Tyle, Sti – Sty, Fivian – Fyuyan, Tigfogel – Tygfogel, Reisige – Reysige). Tilsvarende gælder Dirick, Dyrick eller Diderick, Dyderick (se eks. bilag 37 s. 2: Appershuszen) [62]. Flensborgerne Hans Merten og Michel Risenberg forekommer med såvel i som y i deres efternavn – ofte inden for samme regnskab [63]. Det samme gælder Hermen og Villom Winberg [64]. Iversen stavedes med såvel i som y både i danske og tyske regnskaber [65]. Disse eksempler ville kunne forøges med adskillige: Gris, Fris, Simonsen, Sivertsen, Skriver m. m. fl. navne forekommer med såvel i som y, ligeledes i bynavnet Ribe [66].

I dansk udtryktes u-lyd ganske normalt ved w, således som det f. eks. er iagttaget ved Knud – Knwd [67]. Da v omkring 1500 blev almindeligere ved siden af det tidligere dominerende w, vandt det også anvendelse i stedet for w i vokalisk funktion: f. eks. Brwnswigh – Brwnswig [68], hvilket svarer til placeringen i sidste stavelse i Riverhvs (se s. 300). I de nedertyske regnskaber kan v ligeledes træffes i stedet for u. I Gottorp 1508 registreres en Jacob Vnkerss, der må være den senere Odenseborgmester Jep Unkersen [69]. I Kolding noteres en Ernest van Ytrecht, som i Gottorp kaldes Ernst van Vtrecht [70]. Tillige forekommer en Thoniges, en Hinrick og en Ghert van Vtrecht [71].

I nedertysk angives ikke omlyd af vokalerne o og u, hvorved o kan betegne såvel o som ø, og u kan betegne både u og y [72]. Dette forhold er årsagen til den iagttagne vokalveksling fra u til y mellem nedertysk og dansk i navne som Lutke – Lydicke (se bilag 37 s. 1: Bosenborg), Mulinck – Myling og Scutte – Skytte, Skøtte [73]. Det gør sig ligeledes gældende i formerne af navnet Duker (ty) – Dycker (da) [74]. Clawes Luet eller Lueth fra Eckernförde kaldes på dansk Claws Lyttæ [75]. Det samme fænomen er årsag til, at bynavnet Lybæk staves med y på dansk, men med u på nedertysk. Da i ligeledes på dansk kunne skrives med et y, kunne bgm. i Viborg Christian Libbert skrives Lybbert og derpå omsættes i nedertysk som Lubberdt, idet u skal angive y-lyd [76]. Derfor kunne y i Tygfogel skrives enten med i: Tigfagel eller med u: Tugeuagel i 1. stavelse (se bilag 37 s. 3). Et par anselige oksehandlere hed i de nedertyske regnskaber Euerth og Jurgen Scutte, men blev i de danske til Effwert og Jørgen Skytte eller Skiittæ [77]. Nedertysk u uden angivelse af omlyd skrives på dansk y, hvilket også kan angives ved i. De pågældende to personer forekommer dog også i dan-

ske regnskaber som Skøtte, Skøttæ eller Skiøthæ [78], hvilket viser, at der heller ikke var nogen klar grænse mellem y og ø på dansk [79].

På lignende måde kunne o i nedertysk betegne ø, hvilket i så tilfælde ofte vil vise sig i gengivelsen af navnet i de danske regnskaber. Det gælder f. eks. Bosenborch, der bliver til Bøsenberg (se bilag 37 s. 1). Den tyske form Beutzenborg røber også ø-lyden. Gotke Kock fra Gottorp-regnskabet 1508 er af Ribetolderen skrevet Gøtke (se bilag 1), og tidligere er omtalt, hvorledes Gotke Langenberg i danske regnskaber kunne skrives Gødicke, Gøttick og Gøttke [80]. Dannelsen er ganske parallel med Lutke – Lydicke eller Lytke.

I nedertyske regnskaber kunne der undertiden veksles imellem u og o således, som det f. eks. er set i Kurd – Cordt [81]. Dette forhold afføder også variationer mellem tyske og danske regnskaber, hvilket bl. a. kan ses i et navn som Lorck, der i tyske regnskaber altid staves med o, mens der i de danske optræder u: Lurck, Lwrck [82]. Når navne som Cordt og Lorck i reglen staves med o i nedertysk i stedet for u, skyldes det vokalens stilling foran r + konsonant [83]. Regnskabsmaterialet viser dog, at denne regel ikke er gennemført [84].

I de fleste tilfælde var det imidlertid de nedertyske regnskaber, der havde u, hvor danske regnskaber stedvis anvendte o. Det danske navn Stub har f. eks. altid formen Stubbe i Gottorp, hvortil svarer danske former Stub, Stwb, men tillige også Stob, Stoep [85]. Husum kunne i dansk skrives Hoswm, Hwsom og Hwswm [86]. Braunschweig, der i nedertyske regnskaber normalt hed Brunswig forekom – som anført (s. 301) – i danske regnskaber med w eller v i stedet for u, men i Haderslevregnskabet skrives konsekvent o: Bronswick [87]. I adskillige danske ord lod anvendelsen af o og u (w) sig ikke klart holde ude fra hinanden. Usikkerheden træffer bl. a. et navn som Bonde – Bwnde [88]. I øvrigt er paralleltilfælde i tidens skrivemåde talrige. Omkr. 1500 kunne et navn som Krumpen skrives med o, u eller w, stednavnet Ørum ligeså [89].

På bilag 37 s. 2 figurerer Hans Rust, der i Gottorp 1501 staves med o. Dette o kunne i danske regnskaber skrives w i lighed med Lorck – Lwrck, men det kunne åbenbart også tolkes med omlyd ligesom Gotke – Gøtke, siden formerne Røst også forekommer i danske regnskaber. Det tilsvarende forhold ses i van der Polde, der kunne blive til van Bulen (o - u), men i dansk regnskab kunne få omlyd (o > ø) til van Bøle (bilag 37 s. 1). I 1540'erne forekommer følgende stavemåder af Børglum: Burglum, Borglum, Byrglom, Borglom og uden g: Børlom og Børløm [90]. Altså ses såvel u som o og ø repræsenteret i både første og andet stavelse.

Svagtryksvokalen, der i moderne dansk skrives e, kunne i skriftsproget omkr. 1500 veksle mellem e og æ. Dette er allerede iagttaget gennem

flere eksempler i regnskaberne: Ludicke – Lydickæ, Wegge – Weckæ (Weyckæ) kan ses på bilag 37, og Tile – Tylæ, Ribe – Riibæ, Lwpke – Lwffkæ, Gødicke – Gødicke, Skytte – Skiittæ har tidligere været nævnt i anden forbindelse. Adskilligt flere eksempler kunne føjes til [91]. I nedertysk forekommer dette fænomen ikke. I forlyd kunne æ i visse tilfælde i dansk erstatte e i trykstærk stilling. Således kunne lybækkeren Bartelt Engelke i danske regnskaber skrives Bertill Aengleke eller Aenglicke [92]. På den anden side kan der også påpeges vekslende anvendelse af i og e i trykstærk stavelse både i danske og nedertyske regnskaber. Lybækkeren Hinrick Schepping eller Schipping kan tages som eksempel herpå [93]. På bilag 37 ses det i Bernt Lewe – Liffue.

I en lang række tilfælde spores vaklen mellem a og o i både dansk og nedertysk ganske vist af forskellige årsager. Variationen omfatter i dansk også dobbeltskrevet a (aa). Navne som Pors, Podebusk, Brockenhus og Pogwisch, der normalt skrives med o, kunne dog jævnligt forekomme som Paars, Paadebusk, Braachenhs og Paaguiske eller endog Paa Visk [94]. Adskillige tilsvarende eksempler lader sig påvise: Brock, Kock, Holste, Skotte og fornavnet Holger kunne skrives med aa i stedet for o: jfr. Loffman – Laamand (bilag 37 s. 2) [95].

Lyden å betegnes i dansk omkr. 1500 endnu ikke konsekvent ved dobbelt a (aa). Der kan også skrives enkelt a [96]. Følgen bliver, at a, aa og o i udstrakt grad kunne benyttes i flæng i dansk skrift fra begyndelsen af 16. århundrede. Det er tidligere iagttaget, at Varde i regnskaber skrevet af samme hånd (Ribe og Kolding markeder 1519 – forår 1520) kunne forekomme som: Varde – Vaarde (Vaare) – Vorde (se s. 33). Tilsvarende træffes i bynavnet Varberg, der også kunne skrives med o [97]. Navne som Ålborg og Ålholm kunne staves med a, aa eller o ganske regelløst [98].

I nedertysk kan ligeledes iagttages vaklen i benyttelse af bogstaverne a og o [99]. I navnet Gralehere veksles mellem a og o såvel i danske som i nedertyske versioner af navnet (bilag 37 s. 1). I Tigfagel anvendes a og o i tyske regnskaber (bilag 37 s. 3). I Dinslaken kunne et enkelt sted Dinxsla blive til Dinxslo (bilag 37 s. 1). Tilsvarende er set i navne som: Vaget – Voget, Haueman – Houeman, Marquart – Marquort, og yderligere kan anføres Jachim – Jochim, Schrader – Schroder, Malre – Molre [100]. Her skal kun gennemgås et enkelt eksempel: Bade – Baade – Bode. I 1484 noteres i Gottorp en Clawes Bode, der kan være identisk med Clawes Bade i 1492 [101]. I 1488 optoges en Claus Badhe i Guds legems lav i Ålborg, hvor han 1494 var skaffer [102]. I Ribe efterårsmarked 1509 fortæller en Hans Baade 5 heste, året efter kommer en Hans Bode til Gottorp 17/9 med 104 okser, der sikkert kan

føres tilbage til Ribe marked [103]. I 1518 noteres en Hans Bade fra Rostock i Plön, og samtidig optræder en Hans Bade som importør af tysk øl i Ålborg [104]. I 1513 blev en Hans Bade gildebroder i Ålborg [105]. Det kan være samme mand, i alt fald er det sikkert samme navn. Når en Laurens Badhe i 1498 optoges i Guds legems lav, og en Lauritz Bode 1506 gør regnskab som skaffer, tør man i hvert fald gå ud fra, at der er tale om samme person [106].

Til angivelse af lang lyd benyttes i nedertyske regnskaber for konsonanter ofte fordobling, for vokaler hyppigere det diakritiske tegn e over bogstavet. Dette e har normalt ikke omlydsbetydning, men angiver blot lang vokal [107]. I de danske regnskaber angives dette som oftest ved dobbeltvokal, hvilket dog gennemføres så sjældent, at anvendelse af dobbelt- og enkeltvokal tilsyneladende er ganske regelløs [108]. I tyske regnskaber træffes det samme navn også med og uden diakritisk tegn. En Husumborger Otte Geelhaer skrives i Gottorp 1508 Gelhår og Gelhar. I 1501 forekommer navnet atter med diakritisk tegn, men 1485 staves Ghelehare [109].

I nedertysk kunne et b forsvinde efter m og erstattes af en lydforlængelse i form af dobbeltkonsonant, f. eks. Lambrecht – Lambert – Lammerd. Enbeck-øl kaldes i regnskaberne emesch beere, nb er via mb blevet til langt m [110].

De anførte tilfælde af vaklen i de skriftlige udtryksformer for bestemte lyd og lydforbindelser, som her har kunnet iagttages i tidens ortografi ved en række velkendte person- og stednavne, ses at stemme ganske godt med regnskaberne varierende skrivemåde for en række mindre kendte, men hyppigt forekommende navne og navnesammensætninger, opstillet på bilag 37. Variationerne i disse navne lader sig parallelisere med de variationer, der i øvrigt lader sig iagttage i regnskaberne skrive-måde, og de finder deres naturlige forklaring i de af sprogforskningen påviste udviklingslinier og variationsmuligheder i tidens ortografi. Regnskabsmaterialet afspejler i de fleste tilfælde de samme skriftlige varianter som tidens kancellisprog, men anvender dog for visse lydlige udtryk ofte ældre ortografiske former, som er omtrent forladt i det samtidige kancellisprog. Afvigende stavemåder, der muligvis kan kaldes dialekt, træffes for visse lydforhold meget hyppigere i regnskaberne end i kancellisproget, og den kendsgerning, at regnskabsmaterialet i selve sin tilblivelse er bygget på mundtligt – og derfor vel sagtens dialektpræget – udsagn, har sat sit tydelige spor på ortografien. Sammenligningen mellem danske og nedertyske regnskaber afdækker desuden klart visse regelrette forskelle i dansk og nedertysk stavemåde ved gengivelse af be-

stemte lyd, et forhold, der lader sig udbygge med eksempler fra andet dansk og nedertysk kildemateriale fra samme tid.

Man må følgelig være berettiget til at gå ud fra, at disse ret enkle ortografiske regler og variationsmuligheder i tilknytning til bestemte lyd, som her har kunnet udledes, tør betragtes som karaktertræk i tidens danske – henholdsvis nedertyske – skriveform. Det har altså været normale og selvfølgelige ortografiske variationsmuligheder i tidens skriveform, og det er derfor indlysende, at disse forhold ikke blot må tages med i betragtning, men forudsættes som normgivende ved et identifikationsarbejde på tværs af regnskabernes skriveform [111].

9. Formodede fejlmuligheder i navneskrivning

Et specielt lydligt forhold, der har særlig ubehagelige konsekvenser ved en alfabetisk navneregistrering, er skitseret på bilag 38, der viser, at konsonantudlyd i fornavnet kunne trækkes over som begyndelseslyd i efternavnet, eller subsidiært kunne få samme forlyd i efternavnet til at forsvinde. I flere tilfælde, hvor samtidige regnskaber fortegner posten, lader dette særlige lydforhold sig afdække. Det gælder ålborgenseren Hans Tichler eller Hans Tegeler, der bliver til Hans-S-tickeleddere, og Kortt Yman, der bliver til Kurth-D-yman. Her er lyden fra fornavnet ført over. Ved den lybske rådmand Frederick Knefell, der bliver til Frederick (K)-Neuel, er K'et i efternavnet tværtimod faldet bort som følge af fornavnets afsluttende k-lyd [1]. Ved regnskabssammenligning lader sig også bevise, at Hinrick Kloth i Gottorp 1508 må være den samme som Hinrick Loth fra Lybæk i Plön 1508. Det kan dog ikke afgøres med sikkerhed, om k-lyden i dette tilfælde er tilføjet i Gottorp eller faldet bort i Plön. I de fire øvrige eksempler kan ikke anføres egentligt bevis i kraft af regnskabs-sammenligning; men tanken må melde sig som overordentlig sandsynlig på baggrund af de andre eksempler. I øvrigt stemmer både lokalitet og varekombination overens ved Husumborgeren Hans Lu – Hans Slu, Wismarborgeren Hans Lusz – Hans Slusz og lybækkeren Vites Parke – Vites Sparke [2]. I disse tilfælde kan det være tvivlsomt, om fejlskrivningen er gået den ene eller den anden vej. Ved Johan van Ommen er fejltagelsen oplagt [3].

Mens de varianter af navne, der omtales i foregående kapitel, nærmest havde til hensigt at vise normale, man kunne næsten sige »korrekte«,

skriftlige gengivelser af de lydige forhold, bevæger vi os med disse varianter ind på de lydige misforståelsers gebet, et område, der selvfølgelig må behandles med stor varsomhed. Vil man operere med fejlskrift i regnskaberne, må det begribeligvis forudsætte velfunderet argumentation. På den anden side viser de her anførte eksempler, at fejl og misforståelser i tolderens lydige opfattelse af de handlendes mundtlige diktion ikke kan lades ude af betragtning. Forekomsten af de danske former Perss, Nielss og Jepss i de nedertyske regnskaber og måske nok så meget dialektformerne Bunde og Tammess viser umiskendeligt det mundtlige foredrags betydning for den nedfældede skriftlige form. Mens de danske lokaliteter i de tyske regnskaber omhyggeligt er omsat i den kendte germaniserede eller internationale form: Rypen, Ottensze, Randerhusen, Warden, Horsnisse o. s. v., optræder pludselig i 1491: Bouwense, der åbenbart må have været toldereren ubekendt. Vi møder derfor hans prisværdige forsøg på at gengive det mundtlige fynske foredrag af mandens hjemby Bogense [4].

Når en fejltype som den på bilag 38 skitserede først er erkendt, må dens farlige forvanskninger naturligvis holdes for øje, og det er ikke uden interesse, om dens forekomst er ganske sporadisk, eller den ret jævnligt træffes. Et par eksempler fra regnskaberne vil vise, at den ikke tør betragtes som et rent kuriosum.

Den 17/1 1485 fortoldede en Jesse Stukess fra Ribe $\frac{1}{2}$ tusind hvilling, $\frac{1}{2}$ td. smør og 1 vogn i Gottorp. Han kommer tilbage 5 dage senere med 16 dromt humle. Den 30/3 1485 fortolder han desuden 13 dromt humle, men den 25/3 registreres en Jesse Tukess fra Ribe med $\frac{1}{2}$ tusind og 1 kvarter hvilling samt en vogn [5]. Her har vi utvivlsomt den post, der repræsenterer udturen på 2. rejse og modsvares af de 13 dromt humle 30/3. Der er altså tale om 2 rejser tur-retur med hvilling (/smør) imod humle, og afsætningen synes foretaget samme sted, siden dageintervallet mellem tur- og returpost er det samme på begge rejser. Imellem 1491 og 1512 er gentagne gange lokaliseret en Nis eller Niels Thygesen eller Thycss fra Assens med heste eller okser i Gottorp og Plön [6]. Men 9/10 1491 opføres desuden en Nisse Stigess fra Assens med 70 okser og 1 hest [7]. Det er vist mest sandsynligt, at det er samme person, hvis navn er blevet forvansket ved det specielle lydige samspil mellem for- og efternavn. En hesteprenger, lokaliseret til Horsens, træffes ganske jævnligt i 1490'erne i Gottorp under navnet Nis Temp [8]; men i 1491 noteres en enkelt gang Nisse Stemp med 4 heste, så det er næppe urimeligt at forestille sig, at det kan være Horsensborgeren, der optræder i denne navnemaskering [9]. Kobbeltørrelse svarer ganske godt til de øvrige poster. I 1519 fortoldede en Clawes Stepelstorp 2 heste [10]. Hvis

posten i virkeligheden burde have lydt på Clawes Tepelstorp, er det altså den tidligere nævnte Randersborger Niels Tebstrup (se s. 277) [11]. Imellem 1501 og 1511 fortoldede en Clawes Stenhower jævnlig heste og okser i Gottorp. I 1502–03 optrådte han også på Ribe marked [12]. Det er derfor sandsynligt, at den Claues Teenhoffuer, der 1509 fortoldede 2 heste i Ribe, i virkeligheden blot skal opfattes som en forvanskning af Clawes Stenhowers navn [13]. I 1508 fortoldede en Schammels Clawess 31/3 4 heste i Gottorp. Denne navnesammensætning forekommer ellers ikke i regnskaberne; derimod træffes 3/3 1491 en Schammels Lawess fra Nykøbing i Gottorp med 3 heste [14]. I betragtning af det ualmindelige fornavn og den iagttagne fejltype er det vel naturligt at forestille sig, at det kan være samme person. Den 1/4 1508 fortoldede imidlertid Schammels Laurens fra Nykøbing 3 heste i Plön, så der er næppe tvivl om, at det er Schammels Lawesen fra Nykøbing, der 31/3 er opført af Gottorptolderen som Schammels Clawess og dagen efter af Plöntolderen med samme kobbelt som Schammels Laurens, begge skriverformer faktisk forkerte, men dog fejltyper, der også andre steder er iagttaget [15].

I 1539 registreres i Haderslev en Jens Spanderup fra Århus med 98 okser. Det må være samme person, der optræder i Gottorp 1546–47 som Jens Spandorpp med henholdsvis 146 og 98 okser [16]. Århus borgerskabsprotokol har imidlertid intet at meddele om en borgerskabssøgende af dette navn i perioden mellem 1470 og 1547. Derimod tog den tidligere omtalte Jens Panderup borgerskab i 1524 (se bilag 26), og i 1540 står han som garant for en andens borgerskab, så han må altså have været borger i byen på det tidspunkt, da tolderen i Haderslev henfører bemeldte Jens-Spanderup til Århus [17]. Der er således god grund til at antage, at både Haderslev- og Gottorptolderen under indtryk af fornavnet har forvansket mandens navn, der må føres tilbage til den lille landsby Panderup få km nord for Århus, et stednavn, der naturligvis har været tolderne ganske ubekendt.

I Haderslevregnskabet registreres tillige en Jens Stubo fra Ålborg, der temmelig sikkert skal være den Jens Tybo, der blev gildebrotter året før og i 1540'erne nævnes som borger i Ålborg [18]. I samme regnskab forekommer en Laurens Scotte fra Odense med 135 okser. Han har dog rimeligvis ikke heddet Skotte, men tilhørt den bekendte Odenseslægt Kotte. En Lauris Kotte nævnes 1532 som borger i Odense [19]. I 1553 og 1554 opføres i Gottorpregnskaberne en Jost Tideman i henholdsvis oktober og september måned med 32 og 51 okser [20]. Det er på denne tid småflokke, der muligvis er hentet på henholdsvis Kolding og Ribe efterårsmarkeder, hvilket tidspunkterne i alt fald kunne tyde på. Men

i 1554, da han har fortoldet i september, findes en post den 14/10 for 21 okser og 1 hest, lydende på Josth Ideman, og der kan ikke være tvivl om, at det er samme person, som kendes fra de andre poster, blot forvansket gennem denne ejendommelige hørefejl, som altså har sat sit præg på en hel del poster i regnskaberne [21]. Fra andet kildemateriale er den heller ikke ukendt. Hrt. Frederik havde en hoftjener, der kaldtes Clawes Sturck, Storck eller Storcken, men i et enkelt brev er han blevet til Clawes Torcken [22]. I udgiftsregistrene i 1510 og 1511 har Gottorptolderen konsekvent kaldt ham Clawes Storck eller Storcke [23]. I en enkelt toldpost i 1519 nævnes en Clawes Storck med 3 heste. Muligvis er det samme person; i alt fald er det ham, der har ført en afregning i Husumregnskabet 1506, men her skrives han Clawes Torcken [24]. En Kølnborger, der omtales i 1508, kaldes i det ene tilfælde Mathias Noke, men i det andet Mathias Snock [25]. Her må det samme lydligte fænomen have spillet ind.

Hørefejl kunne dog sætte sit præg på regnskaberne, uden at de lader sig føre tilbage til dette lydlig samspil mellem for- og efternavn, og i visse tilfælde lader sådanne hørefejl sig afdække. Tidligere er omtalt en ølhandler fra Itzehoe, Theus eller Thewes Bade, som noteres meget hyppigt i Gottorp; men i 1511 optræder den 15/8 en Theus Kade med 1 vogn, 5 tdr. Hamborgøl og 1 td. tjære [26]. Det må være en forvrængning af navnet på ølhandleren fra Itzehoe. En humlehandler, der i 1491 er lokaliseret til Krivitze, hedder Clawes Gemmelyn. Han forekommer gentagne gange med humle i 1497 og 1498, men en enkelt gang i 1498 kaldes han Clawes Hemmelyn [27]. På lignende måde optræder humleføreren, Dirick Glode, i 1501 flere steder som Dirick Grode, og det samme gælder en anden humlefører, Clawes Glode [28]. Det har interesse at bemærke, at både fejltagelserne med Theus Bade, Clawes og Dirick Glode er at finde i afsnit, skrevet af toldskrivere, der næppe har haft det navnekendskab som tolderens selv. Det er tidligere nævnt, at regnskabet fra 1511 er fyldt med tolderens rettelser i toldskriverens afsnit, og flere af disse rettelser tager netop sigte på misforståelser af denne type [29]. Dette gælder imidlertid ikke i 1501. I toldskriverafsnit 1511 forekommer også Hans Truweman, der sikkert må være en misforståelse for Hans Kruweman, der hyppigt optræder i tolderens afsnit [30]. Den slags misforståelser kunne dog også indtræffe i regnskaber, der var ført af tolderens egenhændigt. En ret hyppig gæst i Gottorp i årene 1508–11 hed Ladewich Burow, så når der en enkelt gang i 1508 forekommer en Kadewych Burow, kan det vanskeligt forklares uden en hørefejl [31]. I 1497 noteres 2/9 en Reyneken van Sutfelde med en kiste, men 17/9 en Heyneken van Sutfelde med 3 heste [32]. Det må vist antages at være

samme person, som passerer Gottorp på frem- og tilbagerejse til Slesvig eller Danmark med henholdsvis import- og eksportvare. I Haderslevregnskabet 1539 forekommer hyppigt en Mateus eller Matias Pipencras fra Eckernförde med kakebille; men et enkelt sted hedder han Mattes Kipencras [33]. Når man i Gottorp 1546 møder en Frederick Henckelmaker, er det derfor ikke utænkeligt, at det skal være den Frederick Senckelmaker fra Flensborg, der er noteret flere steder i Haderslevregnskabet 7 år tidligere [34].

En anden type fejl, som lader sig iagttage med stor sikkerhed i flere Gottorpregnskaber, er rene skrivefejl, hvor et bogstav er faldet ud eller to bogstaver byttet om. I visse tilfælde er fejlen så oplagt, at den uvilkårligt falder i øjnene og ikke behøver noget bevis. Wessel Goldsmy i stedet for Goltsmyt, Karsten Kreme for Kremer, Gerd Scrode for Scroder. Micke Iweress skal være Mickel, og Mathia Tramme skal være Mathias, ligesom 19 swy naturligvis skal være 19 swyn [35]. Den hyppigt forekommende lybske »fuhrman« Hinrick Hasenwynkel forekommer ofte som Hasewinkel og et par gange som Hasenwynke [36]. Derfor har man også lov at antage, at Dirick Glod skal være den allerede nævnte humlefører Dirick Glode, og Hinrick van Kolle må være den andetsteds optrædende Hinrick van Kollen, ligesom Matz Wynte skal læses Wynter [37]. Inde i et ord kunne bogstaver også falde ud. Eddi Brderss må være flensborgeren Eddi Broderss, og når der står 1 sucke wobbes, skal det begribeligvis læses 1 stucke wobbes [38]. Et sted er navnet Johan Weke forsynet med et »de« anbragt over efternavnet for at markere, at der skulle have stået Wedeke. Når andetsteds optræder Clawes Weke, må det være rimeligt at gøre den samme tilføjelse til efternavnet [39]. Man tør også roligt gå ud fra, at Syge Homan skal læses Styge Homan, og Marquard Klike skal være den Marquard Klincke, som træffes 3 dage senere [40]. Marquart, Hans og Clawes Desow skal være M., H. og C. Dersow, ligesom Hans Borchert må være identisk med Hans Borcherst [41]. I flere af disse navne lader fejlen sig kun iagttage ved sammenligning med andre skrivemåder; men da udeladelser af bogstaver forekommer jævnligt i almindelige navne og ord, hvor det umiddelbart kan ses, er det rimeligt at slutte sig til, at denne form for skrivefejl kan spille ind, hvor sammenligningen i sjældnere navne viser en sådan uoverensstemmelse. Fra tid til anden træffes poster med en Nis Fians eller Vians, og med de foregående eksempler i erindring tør man vist roligt gå ud fra, at det skal være den meget hyppigt optegnede flensborger, Nis Fivians eller Vivians, som tidligere er omtalt (s. 299), så hans navn blot ved en skrivefejl stedvis har mistet en stavelse [42]. Ombytning af bogstaver kan iagttages, f. eks. i Calwes Brun i stedet for Clawes, i Hermen Gustorw i stedet

for den ellers forekommende Hermen Gustrow [43]. Hinrick Boysenbrock skal være lybækkeren Hinrick Boysenborch (se bilag 23) [44]. Hinrick Vrest, der opføres 1497, må være den – navnlig i Plönregnskaberne – så ofte forekommende kieler, Hinrick Verst [45]. Kunne bogstaver falde ud, så kunne der dog også sine steder komme for mange bogstaver. I et enkelt tilfælde lader en sådan fejlskrift sig følge op. I et af de afsnit, der er skrevet af toldskriver i Gottorpregnskabet fra 1511, er under 4/10 ført en Nickels Payess, men det er tydeligt, at skriveren først har været ved at skrive Payels. Da han 6 dage senere noterer en Jon Payelss med 72 okser, er det svært at frigøre sig fra erindringen om hans forrige fejlskrift og i stedet forestille sig, at det er den almindeligt forekommende heste- og studepranger Jon Payess, der her optræder i fejlskrift (se bilag 18) [46]. Den 22/4 og 29/4 1498 registreres i Gottorp en Brun Brunkenbarch, og umiddelbart røber navnet i og for sig ikke nogen fejl. Det ser ud som så mange andre herkomstnavne; men den 23/6 samme år opføres Brun Buckenbarch, så en af navneformerne må være forvansket, og sandsynligvis stammer navnet fra Bückeburg i Schaumburg/Lippe, 10–15 km. SØ for Minden [47]. Disse eksempler kunne suppleres med mange flere; men de må være nok til at vise, at skrivefejl i navnegengivelsen forekommer ganske jævnlige i regnskaberne. I visse tilfælde kunne de give navnet en forvrængning, der ikke er umiddelbar let at gennemskue.

Et par eksempler skal vise fejlmuligheder af en lidt anden art. I 1498 lyder en post: Marqward van wagen 1 wagen, så det er indlysende, at her må foreligge en skrivefejl [48]. Det skal formentlig være den allerede nævnte »Marqward van Warden«, altså Marqward Nielsen, som er blevet forvrænget under indflydelse af den skriftlige lighed med det, han skulle fortolde. En tilsvarende associationsfejl kan findes i Plönregnskabet fra 1508. Under 3/10 står: Teske fra Lemvig med 3 heste, hvilket må være forkert [49]. Teske er den hyppigste fortolder i Plönregnskaberne fra disse år, man var fra Kiel og førte ikke heste. Derimod forekommer, som tidligere nævnt (s. 264), et par gange i Plönregnskaberne: Eske fra Lemvig, nemlig Esge Tammess, der var en anseelig hestepreanger, og det er vel rimeligt at antage, at den lydige lighed imellem de to navne har fået tolderen til at skrive kielerens navn, som han var så vant til at lade løbe i fjerpenen. I den forbindelse er det værd at bemærke, at Eskel Tamss 3 dage tidligere fortoldede 6 heste i Gottorp, så han kunne netop nå til Plön med sine heste til bemeldte dag [50]. Det er vel også en distraktionsfejl, når den ofte omtalte Gotke Langenberg fra Kiel i en post fra 1501 i Gottorp er blevet til Gotke Langeman [51]. På lignende måde er Lutke Boitzenburg, der var en jævn-

lig gæst på Ribe efterårsmarked, pludselig i 1505 kommet til at hedde Lydickæ Bøssendal (se bilag 37). Er det ikke direkte distraktion, må det i alt fald karakteriseres som erindringsfejltagelser, der netop kan forekomme ved navne, man ellers godt kender. Fejl af denne art er formodentlig sjældnere, men kan på sin vis også være farligere, fordi de kan optræde så maskeret, at de er næsten umulige at gennemskue.

Kan man laste toderen for en enkelt gang at have haft sine tanker andre steder, så kunne det på den anden side også være galt at tænke for meget. Som et kuriosum skal et enkelt eksempel anføres. I 1498 fortæller et par gange en Pasker Juel heste i Gottorp, og et brev fra 1497 lokaliserer personen under navnet Posker Juel som borger i Holstebro [52]. Men ganske rørende er det unægtelig at få et lille glimt af toderens stemning, da han i en anden post i regnskabet betegner manden ved det poetiske Pasker Wynachten [53]. At det ganske sikkert er Påske Juel fra Holstebro, der har fået tilkendt denne højtidelige, men lidt misforståede germanisering, underbygges af regnskabet fra 1485, hvor Paaske Wynachten opføres med 12 heste lokaliseret til Holstebro [54]. Eksemplet omtales dog ikke blot, fordi det er morsomt. Når to forskellige Gottorptoldere kunne gå i den faldgrube, viser det lidt om toderens germaniserende tendenser, og på denne baggrund må de udpræget danske navneformer få større vægt som indicier om, at der er tale om danske handlende i disse poster.

Under behandlingen af patronymikonnavnene er iagttaget eksempler på misforståede -sennavne (Wandersen for Vanderup, Wilbersen for Vilberg). Navne som Ketel Somerss og Ebe Wynterss eller Johan Riperss kunne nok give anledning til mistanke om, at her forelå en fejlagtig patronymikonform af navnene Sommer, Vinter og Riper [55]. Navnene Sommer og Vinter kan dog også i andet kildemateriale iagttages med patronymisk suffiks [56]. Man kan ikke se bort fra den mulighed, at endelsen virkelig afspejler et patronymisk forhold, der blot har sat sit præg på tilnavnet i stedet for på fornavnet. At det tillige optrådte som variant, kan iagttages flere steder. I 1548 benævnes samme person i samme brev dels Vidie Winterssen, dels Widie Winthter [57]. Når bgm. Laurids Nielsen i Ribe fik sit kaldenavn Lang Lauris forandret til et -sen-navn: Lang Lauritsen, så er suffikset i det mindste i dette tilfælde uden patronymisk hjemmel, og der foreligger en fejlagtig variant af navnet [58]. I regnskaberne træffes adskillige navne såvel med som uden patronymikonendelse (se s. 237). Flensborgeren Peter Vestersen noteres i 1498 med 2 dages mellemrum med og uden -ss. Her kendes mandens patronymikonnavn, ligesom tilfældet er med Diderik Lambertsen [59]. Det kan således påvises, at formerne Peter Vester og Didrik Lambert mangler -ss. Fejlmulighederne kunne altså gå i begge retninger, og eksemplet

med Christian Libbert eller Libbertsen viser, at usikkerheden kunne være stor også i andre af tidens kilder (se s. 236). Brun Hinrick, der et enkelt sted har patronymikon -ss, forekommer i en post i 1508 som Brune Hinrick, hvilket kunne friste til at tro, at det måske var et kaldenavn, dannet efter udseende [60]. Enten må denne form eller patronymikonformen være en misforståelse.

I 1545 anklagede Jens Klyning i Ålborg Peder Ebbesen Galt for nogle øksne, som denne skal have frataget hans fader Seuerin Klyne [61]. Det må være ripenseren, Seuerin Nielsen Klyne og dennes søn, den anselige oksehandler Jens Klyne (se s. 285), der må have opholdt sig en tid i Ålborg, hvor han blev medlem af Guds legems lav 1538, og flere af hans tjenere har løst borgerskab [62]. Hvis Klyning er andet end en almindelig fejlskrift, må det opfattes som patronymisk -ingform af faderens tilnavn Klyne i stedet for af dennes fornavn, hvilket ellers er det normale. Under alle omstændigheder er det en variant, der forvansker tilnavnet til en anden navnetype. Tidligere er nævnt eksemplerne med Johan van Weteringe, der blev til Johan Wetkens, og Hinrick van Lafferde, der blev til Hinrick Lafferdes (se s. 271). Efter at navnene har mistet deres præg af herkomstnavne, er indtrådt etymologiske patronymikondannelser. En tilsvarende forvrængende etymologi har i et enkelt tilfælde i en lybsk kilde gjort det danske adelsfamilienavn Okse til et herkomstnavn: Johan »van« Oxe [63].

Som den skødesløse holdning til de patronymiske suffikser repræsenterede en fejltype, således var den ganske konsekvensløse anvendelse af præposition i herkomstnavne en anden fejltype (se s. 269 f). En lybækker omtales 1511 og 1520 som Otte Backemulen [64]. Han må åbenbart tidligere have opholdt sig som »ligger« i Ålborg, hvor han i 1494 blev medlem af Guds legems lav og 1498 var skaffer. Her kaldes han Otte fan Backemwnden eller Bakemwdhe [65]. I Plönregnskabet 1496 hedder han det samme; men i Gottorpregnskabet 1498 er han blevet til Otte van Banckenhusen eller Backenhusen, i 1491 derimod Otte Backemell [66]. Her er både vekslende brug af præposition og delvis forvrængning af herkomstnavnet i Gottorpregnskabernes poster [67].

Selv om man ikke kan karakterisere de mange poster i regnskaberne, der lyder på fornavn alene, eventuelt suppleret med lokalisering, som fejl, så rummer de dog en fare for misforståelser ved rubriceringen af de handlende, da det er vanskeligt at skelne mellem f. eks. Markvard van Warden og Engelbrecht van Ripen, der virkelig var fra de nævnte byer (se s. 266 f), og Claus van Warden og Claus van Ripen, der var lybækere (se bilag 29).

Foruden de anførte efter tidens skik regelrette skrivevarianter eller

germaniserings- og daniseringsformer af navnene må der siges at være påvist ikke så få typer af fejlmuligheder i navneterminologien, der anvendes i toldregnskaberne. Desuden er der fremdraget eksempler på anvendelse af utilstrækkelige eller forskellige navne på samme person. Det er umuligt at fastslå med sikkerhed fejlskrivningernes og dobbeltnavngivningens omfang. Det anførte eksempelmateriale i dette afsnit må være tilstrækkeligt til at vise, at det ikke lader sig gøre at angive det nøjagtige tal på handlende, således som Schwetlik har villet gøre det for Gottorpregnskaberne fra 1484/85 og 1491/92 (tabel 5–7 kolonne 1). I tabel 9 renonceres på det samlede handlertal; men et nøjagtigt tal anføres dog for oksehandlerne [68]. Hvorledes et sådant tal nås i grupperne III – V: patronymikon-, erhvervs-, herkomst- og tilnavne, fremgår ikke; men man fristes til at tro, at tallet angiver de forskellige navnekombinationer. Dette er jo imidlertid ikke ensbetydende med antallet af handlende. At navne som Peter Jensen, Søren Nielsen, Hans Becker o. s. v. kunne dække over flere personer, er ganske indlysende. Den her påviste usikre navneterminologi må yderligere gøre et sådant resultat tvivlsomt.

Den betydelige overensstemmelse mellem Gottorp- og Plönregnskaberne fra 1508, der tidligere er fremhævet, illustreres på bilag 39. Fra disse to regnskaber er allerede fremdraget eksempler på skrivevarianter og skrivefejl af samme navn (Schammels Clawess – Schammels Laurens, Hinrick Kloth – Hinrick Loth, Eskel Tamss – Teske fra Lemvig, Hinrick Kleyss – Hinrick Kleyssinck, Ketel – Kel Kerstens). Her byder sig en mulighed for at måle fejlprocenten på skrivningen af et lille udsnit af navne, som ganske uomtvisteligt dækker identiske personer. På bilag 40 er de forskellige skriveformer, der synes at rumme fejl, ført ud for sig, idet der dog er givet ret bred margin for normale skrivevarianter. En sammenligning mellem bilag 39 og 40 vil således vise, at Jurgen Ipss og Jurgen Jepss, Matz Nielss og Matias Nielss, Matz Karstenss og Matz Cristierns, Anders Nielss og Andreas Negels, Lasz Pawelss og Laurens Pawels ifølge de gjorte iagttagelser er regnet for normale skrivevarianter. Småafvigelser som Kryste Hanss og Cristiern Hanss, Frans to Rynen og Frans to Ryne, Tuke Anderss og Tuger Anders er heller ikke regnet blandt fejlene. Alligevel når fejlafvigelserne op på 23 af 87 navne eller 26 %. Vil man regne vekslende skriveform for Tygesen og Thøgersen (nr. 5) og Laugesen og Laurensen (nr. 7) for normal variant i tidens skrivepraksis, bliver der tilbage 21 fejlvarianter i 87 navne eller ca. 25 %. De fordeler sig således på fejlmulighederne:

Patronymikonform eller ikke:	nr. 3-11-12-17-18-23	= 6
2 forskellige patronymikonnavne:	nr. 4-(5)-(7)-9-13-14-20	= 7 (el. 5)
Hørefejll:	nr. 2-8-10-15-19	= 5
»van«-form eller omskrivning:	nr. 6	= 1
Fornavn alene:	nr. 22	= 1
Glemst stavelse i navnet:	nr. 1	= 1
Anden type fejl:	nr. 16-21	= 2
		<hr/>
		23 (el. 21)

Det er klart, at de 25 % fejlvarianter jo ikke betyder 25 % fejl, idet man normalt kan regne med, at den ene af skriveformerne er korrekt. Det kan fastslås med sikkerhed, at 5 af navnene i Plön er forkerte (nr. 2, 3, 12, 16 og 21) og 3 af navnene i Gottorp (nr. 9, 13 og 20), ligesom fornavnet Ketel (nr. 22) er utilstrækkeligt. Er antagelsen rigtig, at der er faldet en stavelse ud i nr. 1, må fejlen ligge i Gottorpnavnet. Den påviselige fejlprocent bliver altså 6 % for Plön og 5-6 % for Gottorp, men det er minimumstal. Det er indlysende, at navne som Peter Roth eller Noth, Hinrick Kloth eller Loth, Clawes Ryman eller Reymers må rumme en fejl i et af regnskaberne. Om man tør regne nr. 5 (Peter van Scone – Peter Sconinge) for en fejl, eller det har været en normal omskrivning, kan måske være tvivlsomt. Under alle omstændigheder er det givet, at man må tage disse fejlmuligheder i betragtning som ret typiske med undtagelse af nr. 14 og 16. Den første kan være en erindringsforskydning eller en lapsus. Den sidste virker temmelig uforståelig. Af dette lille udsnit må fejlene andrage mindst 5 % for det korrekteste regnskab og eventuelt op til 17-18 % for det mindre korrekte. Sandsynligheden taler vist for, at fejlmulighederne og de utilstrækkelige angivelser kan beløbe sig til forsigtigt anslået mellem 5-6 og 10-12 % af regnskabernes navneopgivelser, snarere lidt mere end lidt mindre.

V

Lokalisering og ejerforhold

1. Lokaliseringsproblemer	317
2. Handelstjener, staldbroder, selskabshandel	320
3. Handelspartnere	324
4. Anvendelse af »ibidem«	331
5. Identifikationsmetodens anvendelse	337

1. Lokaliseringsproblemer

Navneterminologiens betydning for identifikation af de enkelte handlende får udvidet interesse, når den sættes ind i et større perspektiv med formål at lokalisere de handlende for ad denne vej at få indtryk af byernes økonomiske andel i handelen. Det væsentligste bevismateriale i denne undersøgelse leverer regnskaberne selv, idet man navnlig må bygge på de lokalitetsangivelser, der stedvis optræder, og overføre dem til toldposter, der må tilskrives samme handlende, selv om han på dette sted er opført uden lokalitetsangivelse. Ved mindre almindelige navnesammensætninger kan dog også lokalitetsangivelse fra andre kilder inddrages som brugbart bevis. Flensborgerne Ludolphus Vpperheini og Jacob van der Weteringe er f. eks. ikke lokaliseret i noget regnskab. De hyppige samtidige forekomster i Diplomatarium Flensborgense og andre steder må anses som fuldgyldigt bevis for, hvor de hører hjemme [1]. På lignende måde forholder det sig med en lang række velkendte personer, hvis navne er ganske særprægede som f. eks. Jens Klyne, Jens Hegelund, Niels Krabbe fra Ribe, Hans Mule, Jørgen Kotte fra Odense m. m. fl. Ad denne vej er allerede i det foregående navneafsnit identificeret og lokaliseret adskillige personer, der ikke er opført med lokalitet i regnskaberne [2]. Skal regnskabernes lokalisering overføres over længere åremål, kan det være en støtte, at den pågældende person ad anden vej kan stedfæstes til samme lokalitet for den tilsvarende tidsperiode. I regnskaberne 1519–21 kan lokaliseres ripenseren Jacob Vibe som oksehandler. Da Gottorpregnskaberne efter 26 års forløb fra 1545 atter er bevaret, træffes årligt en meget anselig oksehandler Jacob Vibe. Det er en støtte for lokaliseringen, at Jacob Vibe fra Ribe er bevidnet adskillige steder i den mellemliggende tidsperiode og fra 1545 kan følges årligt i Ribe skattelister [3]. I omtalen af Niels Krabbe og Lauge Steffensen fra Ribe er fastsættelsen af et dødsår sammenfaldende med, at navnet forsvinder fra regnskaberne, benyttet i identifikationsøjemed (se s. 234). Gottorpregnskaberne er for årene 1484–85 og 1490–92 ganske udbyggede med lokalitetsangivelser, mens de næsten helt mangler for de følgende regnskabsår. Derimod giver Plönregnskaberne som helhed og en række af de

danske regnskaber mange lokaliseringer, der i rigt mål lader sig overføre til lokalitetsløse poster i samtidige Gottorpregnskaber, som jo giver et større overblik over handelsomsætningen end de mindre regnskaber. Ad denne vej kan identificeres og lokaliseres handlende med ret almindelige navne, hvilket f. eks. er sket med så betydelige studeprangere som Jep Christensen (lille Jep) fra Ribe og bgm. Christiern Nielsen fra Varde [4]. På tilsvarende vis tør en lang række danskere med såre almindelige navne forsvarligt identificeres og lokaliseres [5]. Således kan ikke mindre end 1555 okser, der fortoldes uden lokalitetsangivelse i september og oktober 1511 i Gottorp af en Laurens Seuerinsen, uden vaklen henføres til Laurens Seuerinsen i Ribe, der fortoldede 1000 okser i Ribemarked og 800 i Koldingmarked samme år [6].

Skal en sådan parallel lokalisering mellem regnskaberne give det ønskede resultat, må man først og fremmest forudsætte en vis kontinuerlig engagering i handelen af en nogenlunde fast handlerstab. De allerede anførte eksempler viser, at dette i alt fald i nogen grad må have været tilfældet, men det gælder dog ikke i samme omfang for alle handelsvarer; f. eks. frembyder hestehandelen en langt større og mere diffust sammensat handlerstab end studehandelen. Et andet spørgsmål af afgørende betydning bliver den tillid, man tør tillægge regnskabernes lokaliseringer, og endelig for det tredje mulighederne for en sikker identifikation af de registrerede handlende. Det sidste spørgsmål har, som vist i foregående afsnit, to problemstillinger, nemlig at adskille handlende med samme navn og at samle oplysninger om samme handlende indført under forskellige navneformer. En fuldstændig løsning af dette sidste spørgsmål lader sig, som allerede nævnt (s. 313), ikke gennemføre, og alene af den grund vil lokaliseringsopgaven heller ikke kunne løses i sin helhed. Men desuden melder der sig nye problemer for en lokalisering på tværs af regnskaberne. Den første vanskelighed, man støder på, er forskellige lokalitetsangivelser knyttet til samme navnekombination. Drejer det sig om almindelige navne som Søren Persen, Peter Nielsen, Jens Christiernsen, Lasse Andersen, Anders Thomsen o. s. v., kan det naturligvis ikke overraske at træffe disse navnekombinationer samtidigt i flere danske byer, og de anførte eksempler: Hans Becker, Hans Kremer, Hans Scroder viser, at også mange erhvervsnavne kunne forekomme såre hyppigt. Schwetlik har i sin optælling af studehandlerne i tabel 9 opereret med en gruppe II, der omfatter handlende, der i 1485 og 1491 er lokaliseret ved to stedsangivelser [7]. Han regner altså en navnekombination for een handlende, hvilket må være indlysende forkert. Den eventuelle fejl kan dog aldrig blive stor, da gruppen kun omfatter ganske få studeprangere; men tænkte man sig at anvende samme metode i hestehandelen, ville tallet

blive overordentlig stort og indbefatte en lang række meget almindelige navnekombinationer, som det ville være helt urimeligt at opfatte som en enkelt handlende, der blot ikke var sikkert lokaliseret. Problemet lader sig ikke fuldt ud løse på grund af de mange almindelige navneformer; men det har dog interesse at søge at få et indtryk af, hvor talrig hestehandlerstaben har været, og til dette formål bliver det nødvendigt at undersøge, om samme pranger kunne optræde i regnskaberne med flere lokaliseringssteder.

En sådan undersøgelse må især bygges på mindre almindelige navnekombinationer. Der foreligger faktisk tilfælde, hvor vi notorisk kan konstatere, at der er tale om samme person, skønt regnskaberne har forskellige lokalitetsangivelser. Diderick Lambertsen opføres 1491 fra Vendsyssel, 1495 og 1496 fra Alborg, 1497 fra Hjørring, 1499, 1500 og 1503 fra Alborg, 1504–05 fra Hjørring og 1505 fra Alborg [8]. Thomas Lorck opføres 1491 og 1500 fra Haderslev, men 1506 fra Flensborg, hvor han 1511 omtales som byfoged og 1518 og 1521 som rådmand [9]. I disse to tilfælde lader det sig dog klart belyse, at de to personer har haft snæver tilknytning til begge de omtalte lokaliteter. Noget tilsvarende gælder formodentlig Ludde Brodersen, der 1485 nævnes fra Flensborg og 1491 fra Brestede [10]. I 1484–85 nævnes en Gotke Noth i Wismar, 1490 og 13/1 1492 lokaliseres en Gotke Noth i Lybæk, men allerede 21/6 1492 forekommer atter Gotke Noth fra Wismar, nu gentagne gange stedfæstet lige til 1508 [11]. Handelen taler udpræget for, at der er tale om samme person, som naturligvis kan have været bosat en tid i Lybæk. Ved navn som Claus Selant fra Wismar 1485, fra Haderslev 1491–92 (bilag 23), Valentin Wilde fra Århus 1505, fra Lybæk 1506 (bilag 36) drejer det sig sandsynligvis også om samme person. Muligvis gælder det også Hans Knapsack fra Haderslev 1507 og hestehandleren Hans eller Johan Knapsack fra Lybæk 1512 (se s. 232). Franciscus Mantel nævnes fra Husum 1491, men tør 1503 af andet kildemateriale identificeres som lybækker [12]. Det kan i disse tilfælde have drejet sig om midlertidigt ophold af tyske liggere. Ret særprægede navne forekommer imidlertid ganske hyppigt fra forskellige lokaliteter. Sewerin Gris, der i 1501 nævnes som rådmand i Nykøbing M., opføres som hjemmehørende i denne by i regnskaber fra 1500, 1508, 1513 og 1519, men derimod 1503 fra Randers (se bilag 32). I 1519 træffes en Jep Rus fra Skive, men 1521 fra Lemvig [13]. Inden for samme år (1485) kan noteres Merten Mandorpe, Pawel Hauedanck, Mickel Wulff og Esbern Eschelss fra Randers og Århus, Peter Pors fra Randers og Horsens, Peter Hennekess fra Viborg og Holstebro, Clawes Eyess fra Husum og Varde og i 1491 Per Blacke fra Viborg og Nykøbing [14]. Det bemærkelsesværdige er, at det næsten

altid drejer sig om ret nært beliggende byer, i det mindste inden for omtrent samme område. Undersøger man de mere almindelige navne, hvor to eller flere personer nok kunne tænkes at forekomme side om side, bliver det stærkere iøjnefaldende, at navnesammenfald ofte træffes for nabobyer: Viborg – Holstebro, Thisted – Nykøbing, Viborg – Randers, Holstebro – Lemvig, Husum – Ribe, Ribe – Varde. Naturligvis kunne man forestille sig, at der netop mellem nabobyer var hyppigere fluktuationer mellem borgerskaberne. Men da det netop er i hesteprangernes store flok, disse forhold særlig hyppigt kan iagttages, kan man næppe udelukke den mulighed, at tolderen i nogle tilfælde i stedet for prangerens hjemsted har fået anført hestenes hjemsted, altså opkøbsmarkedet. Dette er i og for sig heller ikke uden interesse; men der synes i så fald ingen fast konsekvens, så det vil ikke være muligt i hvert enkelt tilfælde at afgøre, om der er tale om det ene eller det andet.

Udover de vanskeligheder, der allerede er iagttaget i afsnittet omkring identifikation af navnene, melder sig altså nye problemer, der er kædet sammen med de lokaliseringsoplysninger, regnskaberne selv meddeler, først og fremmest angående den store flok af hesteprangere. I 1491 er registreret en lybsk knochenhauer, Eggert Ketelhot, med heste og får. Men i 1497 optegnes han sammen med Peter Martens og Jost to Viborg med 6 heste [15]. Jost to Viborg må formentlig være identisk med Jost Jensen, der året før er lokaliseret til Viborg [16]. Peter Martensen er adskillige gange i de foregående år lokaliseret til Viborg med hestekobler [17]. Det er følgelig sandsynligt, at 2 viborgensere i denne hestepost er registreret i fællesskab med en lybækker. Kan man nu deraf slutte, at tyskeren og danskerne har indgået ejendomsfællesskab om hestene, eller hvorledes er denne post at forstå? De følgende kapitler vil blive hellet en nøjere undersøgelse af regnskabernes praksis med henblik på spørgsmål af denne art.

2. Handelstjener, staldbroder, selskabshandel

Som det allerede vil være fremgået, opføres hyppigt i regnskaberne to personer, undertiden flere, fælles om en toldpost. Schwetlik anvender betegnelsen handelspartnere [1]. Et enkelt sted skriver han om Hans Schroder fra Assens, at han noteres 1497 i Plön med 160 okser i en selskabshandel [2]. Dette rejser spørgsmålet, om toldregnskaberne kan give sikre oplysninger om handelens organisation: egenhandel, selskabshan-

del, kompagniskab mellem to eller flere eller handel ved tjener, handelsknægt, driver o. s. v. Det er tidligere refereret, hvorledes toldadministrationen i 1495 beklagede sig over, at lybækkere og hamborgere ville udstrække deres toldfrihed i Oldesloe til ikke blot at gælde deres egen andel af varetransporterne, de ejede i selskab med fremmede (s. 205). Da der jo i disse tilfælde er indlysende interesser forbundet med de eventuelle oplysninger, er det at forvente, at de ikke er til at bygge på. Det samme forhold gør sig imidlertid ikke gældende i Gottorpregnskaberne, hvor oplysninger er afgivet uden gevinsthensigt.

Navnlig i de ældste Gottorpregnskaber omtales jævnlig en handlendes »knecht«. Til tider er knægten opført ved fornavn, sjældnere ved fulde navn, men hyppigst er han ubenævnt, mens hans herres navn – tydeligt nok – er det centrale for toderen [3]. I disse tilfælde kan der ikke være tvivl om placeringen af handelsansvaret. Den sjældnere forekomst af knægt, geselle, tjener, svend eller dreng i de senere regnskaber lader imidlertid formode, at dette forhold ikke konsekvent er ført i regnskaberne. Det rimeligste er at antage, at herrens navn føres ind, uanset om fortoldningen er sket ved handelsknægt eller personligt. Den kendsgerning, at navnlig adskillige stuedrifter på flere hundrede dyr ofte fortoldes i et enkelt navn til trods for, at de givetvis må have fordret flere drivere, taler for, at i alt fald drivernes navne kunne udelades i regnskaberne. At handel ved vederlagssvend var almindeligere i studehandel, end det fremgår af regnskaberne, tør vel formodes af Christian II's handelsforordning for Nørrejylland 1515, der begrænser borgernes handel til 100 øksne + 50 øksne ved een vederlagssvend til hvert af de tre Ribe- og Koldingmarkeder [4]. Det er jo også klart, at i det mindste hertugen af Lüneburgs, landgreven af Hessens og markgreven af Brandenburgs okseposter i Ribe og Gottorp må være fortoldet ved stedfortræder, selv om det ikke altid anføres [5]. Det samme gælder formentlig posterne i de adeliges navn [6]. Man tør derfor ikke slutte, at forekomsten af et navn i regnskaberne nødvendigvis betyder personligt fremmøde [7].

Det var dog ikke altid, handelstjenerens herskab omtaltes i regnskaberne: En »knecht« fra Lybæk, en »knecht« fra Flensborg, en »geselle« fra Rendsborg, en »kopgeselle« fra Lybæk, 5 »kopgeselle« hver 1 hest, af 3 »kopgesellen« for 3 heste, en »geselle Daudid genomet« [8]. Det er ikke til at afgøre, om handelstjeneren i disse tilfælde har handlet i eget navn. Posterne må sidestilles med andre ubenævnte poster som: 1 borger fra Rendsborg, 1 mand fra Åbenrå, 1 »peltzer« fra Flensborg, 1 dansk mand fra Holstebro, 1 »fuhrmann« fra Lybæk, 1 »kopman« fra Ribe, 1 friser, 1 vogn fra Krempe, 1 vogn og et kramfad fra Holstebro, 3 vogne ladet med klapholt, for 1 sæk humle og 1 vogn o. s. v. [9].

I et enkelt af ovennævnte eksempler er tjeneren benævnt ved fornavn (David), men ikke herskabet. Hvis handelstjenere kunne indføres i regnskaberne ved eget navn uden angivelse af deres tjenesteforhold, er det ensbetydende med, at ejerforholdet ikke med sikkerhed kan læses ud af regnskaberne. I 1508 opløses et handelsselskab mellem kielerne Johan og Gotke Langenberg, der var brødre, Heyne Putfarcken og lybækkeren Eler van Stendel [10]. I afregningen nævnes en knægt, Jachim Kruse, som lybækkeren havde i Kiel. Det må være den samme, der som Jacob Kruse kaldes Gotke Langenbergs knægt i 1509, da han under garanti af Michel Claussen og Claus Jelling køber okser i Kolding marked (se bilag 4). I markedsregnskabet noteres han for okserne som Gotke Langenbergs knægt uden benævnelse; men samtidig fortæller han ved navn 2 heste [11]. Det er dog ikke givet, at hestene ikke kan være handlet i eget navn.

I 1511 står Gotke Langenberg og Hans Holm som garanter for en udførselstilladelse af 12/3 til Bernt Duker for 600 okser og til dennes svend, Hans Vitfeld, for 200 okser [12]. I Gottorp fortællendes dette år 28/3: 196, 31/3: 75 og 1/4: 274, eller i alt 545 okser i Bernt Dukers navn [13]. Disse er altså alle dækket af hans netop udstedte eksporttilladelse. Derimod viser Gottorpregnskaberne intet spor af tilladelsen til svenden. Men i 1510 fortæller Hans Witfelt 26/3 235 okser i Gottorp og i 1508 9/8 53 okser [14]. Det er nærliggende at antage, at han med tjenerstatus i 1511 næppe har kunnet magte så store køb i eget navn de foregående år; men regnskaberne røber intet om, at disse toldposter skulle være ført i Bernt Dukers navn.

I 1556 opføres begge Odenseborgerne, Pleckom Semsmacker og Lorens Pedersen, 8/3 af Ribetolderen som Sofie Hardenbergs bud med henholdsvis 270 og 310 øksne; men 26/3 samme år noteres i Gottorpregnskabet Pleckom Semsmackers dyr i hans eget navn, mens Lorens Pedersens indgår i en flok i fru Sofies navn uden omtale af ham [15]. I dette tilfælde er der ganske vist ikke tale om noget tjenesteforhold, og forklaringen på forskelsnoteringen ligger vel sagtens i, at fru Sofie i de tilfælde, hvor tolden ikke betales kontant, skulle indestå for toldbeløbet.

Af en henvendelse fra lybækkeren Johan Bilefelt til Christian III fremgår det, at hans tjener Bernt Dresing i 1553 havde købt 155 okser af Claus Bille og drevet dem til Elben, hvor de solgtes til kølneren Engel Mey [16]. En del af købesummen faldt kontant, mens hovedparten skulle afregnes i fastsatte terminer. Under henvisning til, at en del af dyrene hævdes at have været syge og er døde siden, vil kølneren imidlertid ikke betale resten, hvorfor lybækkeren beder den danske konge intervenere over for byen Køl. I Gottorpregnskabet fra 1553 forekommer

Bernt Dresing ikke, derimod er Johan Bilefelt 18/3 opført med 357 okser. Om de 155 er inkluderet heri, er ikke let at afgøre. I årene fra 1546–1551 indføres imidlertid Bernt Dresing med 50–75 okser årligt, i 1548 dog 226, uden at det noget sted fremgår, at han har haft tjenerstatus [16a].

Selv om ingen af de anførte eksempler kan siges at indeholde noget afgørende bevis, så efterlader de dog det indtryk, at tjenesteforholdet måske ikke altid behøvede at fremgå klart af toldregnskaberne, hvis posten ikke på en eller anden vis førte et ansvar eller en beheftelse med sig.

I 1491 fortæller Hans Koninck »unde sin geselle« 2 heste. Her synes det klart, at købmanden har haft sin tjener med sig, men dagen efter føres Willem van Kalkere »sulff anderen« med 2 heste [17]. I sidste tilfælde er tjenesteforholdet derimod ikke klart udtalt, og 4/4 noteres Hinrick Moere »sulff drudde« med 3 heste [18]. Der synes intet til hinder for at betragte de 3 som sideordnede personer og parallelisere posten med en anden fra samme dag: »Van 3 kopgesellen vor 3 perde« eller en fra 1/12: »Viff kopgeselle« hver 1 hest [19]. I 1485 6/7 står Arent vame Santbeke »mit sineme stalbrodere« 3 heste [20]. I alle de nævnte tilfælde er det rimeligt at antage, at antallet af heste har svaret til antallet af personer, så det åbenbart kun har været forskellige skriveformer for dette forhold. Den 11/2 1492 opføres lybækkeren, Hans Arendes, »mit syner kumpen« for 24 heste [21]. Kumpan eller kammerat, følgesvend synes at indicere, at de to prangere er fælles om hestekoblet, ligesom »Clawes Berdewick mit sineme stalbroderen« 11/9 1485 i fællesskab har fortoldet en okseflok på 210 dyr, og Merten Maesz fra Lybæk »mit sineme stalbrodere« samme dag fortoldede 230 får [22]. Der er næppe grund til at skelne mellem poster af denne art med 1 navngiven person + »kumpen« eller »stalbroder« og poster med 2 navngivne personer, som Schwetlik har benævnt handelspartnere. Det er formodentlig kun et spørgsmål om fuldstændigheden af tolderens specifikation.

I de ældre regnskaber forekommer ret jævnlige udtryksformer: et personnavn ledsaget af: »mit syner selschopp«, eventuelt 2 eller sjældnere 3 personer »mit erer selschopp« [23]. Et par steder i 1491 står »mit syner masschopp«, der må opfattes som et andet udtryk for det samme forhold [24]. Det er vist ikke så givet, at denne term ubetinget tør opfattes som selskab i handelsmæssig forstand. Om Hans Westfelinck og hans selskab står i alt fald 27/11 1491, at de fortoldede en hest hver, hvilket efter toldbeløbet gav 4 heste [25]. Der er ikke, hvad man normalt forstår ved et handelsselskab, at hver ejer en hest, og alle deltagerne rejser omkring med varerne [26]. Denne toldpost passer egentlig bedre på et rejseselskab. Tre dage tidligere opføres tre personnavne med hver

en hest, og det er vanskeligt at se anden forskel på de to toldposter, end at deltagerne i den ene er specificeret ved navns nævnelse, men i den anden omtalt som et selskab, karakteriseret ved den ene af deltagerne [27]. Hermed være naturligvis ikke sagt, at der ikke meget vel kan forekomme kompagniskab eller selskabshandel om nogle af de i regnskaberne fortoldede varer eller mellem nogle af de i regnskaberne opregnede handlende; men man tør næppe gå ud fra, at et sådant forhold karakteriseres ved ovennævnte term eller, at selskabshandel i det hele taget terminologisk lader sig læse ud af toldregnskaberne. Den pågældende udtryksform er ret almindelig i Gottorpregnskabet 1491/92, men kendes slet ikke fra regnskabet 1484/85. I Gottorpregnskaber og Plönregnskaber fra 1490'erne forekommer den endnu jævnligt, men bliver sjældnere i de senere Gottorpregnskaber. Dette underbygger, at udtrykket hænger sammen med regnskabsførelsens form og ikke udtrykker et handelsteknisk forhold. Er denne antagelse rigtig, står vi over for en parallel til det tidligere iagttagne forhold, at frisernes vogne og varer til Rendsborg, Eckernförde og Kiel markerer i de ældste regnskaber fortoldedes en bloc, men fra 1498 specificeredes ud på de enkelte handlende (se s. 101 f). Udtrykket »N. N. mit syner selschopp« er en lignende en bloc-indførelse af en lille flok handlende, der rejste sammen, fordi man nu engang af selskabelige, sikkerhedsmæssige og mange andre grunde fandt det praksis at slå følge ad datidens trafikruter til lands som til vands. Da en dyberegående specifikation med navns nævnelse på alle personer trænger igennem i de senere regnskaber, forsvinder ganske naturligt dette udtryk, der knyttedes til regnskabsførelsens lidt overfladiske form.

3. Handelspartnere

I det foregående kapitel er udtryksformen »mit syner selschopp« tolket som en blot og bar posteringsterminus, der angiver, at flere handlende, der er mødt frem samtidig ved toldstedet, er opført en bloc i samme toldpost i stedet for udspecificeret på de enkelte personnavne. Udtrykket behøver således ikke at angive noget om de enkeltes handelstekniske forhold til hinanden. Når udtryksformen gradvis forsvinder, kan dette – som ovenfor antydte – skyldes den tilsyneladende stigende specifikationspraksis i posteringerne; men det kunne dog også tænkes, at denne terminus blot udelades som værende toldoprævningen uvedkommende. Det

er iagttaget, at flere tjenernavne er udeladt og kun figurerer under betegnelsen »knecht« eller »geselle«. Under udtrykket »selschopp« gemmer sig ligeledes ubenævnte personer. I øvrigt er konstateret, at adskillige drivere og stedfortrædende tjenere må gemme sig bag deres handelsherres navn, uden at det fremgår af posteringernes terminologi. Hvis udtryksformen »mit syner selschopp« sine steder er underforstået, glemt eller blot fundet unødvendig, betyder det yderligere udeladelse af en række personer, der på en eller anden vis er engageret i handelen. En nøjere undersøgelse af de samtidige Gottorp- og Plönregnskaber fra 1508 kan udbygge vor opfattelse af dette spørgsmål og samtidig afdække karakteristiske sider ved navnlig hestehandlens hele form.

På bilag 39 er dokumenteret den snævre overensstemmelse imellem de to regnskaber, men her er dog kun opført de poster, der navne- og tidsmæssigt stemmer overens. Af denne oversigt fremgår det imidlertid tydeligt, især for de danske prangere, at deres hestekobler enten er af samme størrelse ved de to toldsteder eller en anelse større i Gottorp end i Plön. Det er mest rimeligt at antage, at det skyldes, at heste efterhånden sælges fra undervejs sydpå; men rejsen fortsættes, indtil alle heste er afsat.

Af oversigten ses også posteringsforskelle mellem Gottorp og Plön. I Plön opføres Las Karstens, Peter Smyth og Jens Karstens fra Lemvig sammen den 6/10 med 4 heste, mens de 2 dage før indregistreres hver for sig i Gottorp med de samme 4 heste. Hvis de virkelig har været handelspartnere, fremgår det altså ikke af Gottorpregnskabet. Hvis det skal forklares ved, at de har sluttet partnerskab mellem Gottorp og Plön, må det samme gælde Jacob Nettelenblat og Peter Lutken fra Rostock, der noteres sammen i Plön 14/7, men hver for sig i Gottorp 2 dage før. Den 10/3 optræder Knud Tuckss og Peter van Scone hver for sig i Gottorp, men 2 dage senere indføres de sammen med Cristiern Boltss i Plön. Sidstnævnte forekommer slet ikke i Gottorp. Den 27/3 noteres Cristiern Hanss for 13 heste i Gottorp, men dagen efter i Plön for 9 heste sammen med Cristiern Vogel og Ketel Samerss, der ikke registreres omkring dette tidspunkt i Gottorp. Man kunne måske antage, at de ikke er nævnt, fordi de blot var Cristiern Hanssens drivere; men disse ret karakteristiske navne forekommer dog andetsteds som selvstændige hesteprangere, lokaliseret til Viborg, hvor Cristiern Hansen også kan have været hjemmehørende [1]. I alt fald kan der næppe være tvivl om, at de 9 heste i Plön må være en del af de 13, der i Gottorp er opregnet under Cristiern Hansen, muligvis underforstået »mit syner selschopp«. Den 12/10 fortæller Marthen Michelss fra Flensborg 98 okser i Gottorp, men 2 dage senere nævnes han i Plön med 70 okser fælles med Lutke Aluess fra Kolding, der heller ikke omtales på dette tidspunkt i Gottorp. Enten må Lutke Aluess trods alt have

befundet sig på disse kanter, siden hans navn optræder i Plönregnskabet, eller også har flensborgeren i sin flok haft okser, der tilhørte koldingensereren, uden at det kan ses af Gottorptoldposten, selv om handelsaftalen i så fald må formodes at gå tilbage til Koldingmarkedet en uges tid før. Den 13/4 fortæller Peter Roth 5 heste i Gottorp. To dage senere opføres han i Plön som Peter Noth, men nu sammen med Jens Haueman fra Randers om 4 heste. Jens Haueman forekommer ikke i Gottorpregnskabet. Den 1/8 fortæller Gotke Noth 3 heste i Gottorp, men 2 dage senere er han i Plön fælles med Hinrick Sasse og Hans Buwmester om 4 heste. At tyskere forekommer i Plön, men ikke i Gottorp, kan dog blot skyldes, at de ikke har været så langt nordpå i deres opkøb. Der er for så vidt heller ikke noget påfaldende i, at tyskernes kobbel – som her – er større i Plön end i Gottorp. Da alle de nævnte eksempler viser samme posteringsudslag: specificeret notering i Gottorp og en bloc-indførelse i Plön, er der grund til at antage, at forskellen kun er et rent posteringspørgsmål, så flere navne i samme toldpost altså ikke ubetinget behøver at være vidnesbyrd om partnerskab, lige så lidt som »selschopp« behøver at være selskabshandel. To kunne føres 1) hver for sig eller 2) sammen eller 3) den ene med kumpan eller staldbroder. Tre eller flere kunne føres 1) hver for sig, 2) sammen eller 3) den ene (evt. et par) med sit (deres) selskab eller sine (deres) staldbrødre.

Desuden viser de fleste af de opregnede eksempler flere navngivne personer i Plön, der ikke på dette tidspunkt forekommer i Gottorp. Er der – som nævnt – ikke noget forbavsende heri, når talen er om tyskere, så er det til gengæld højst påfaldende, når det drejer sig om danskere. Det er mest rimeligt at antage, at Viborgprangere, som Cristiern Vagel og Ketel Samerss, eller Randersprangeren Jens Haueman, og Koldingprangeren Lutke Aluess, om de har været i Plön, må have gjort hele turen med – også forbi Gottorp. Har de kun haft ejerandel i dyrene uden selv at have fulgt driften, må det også antages, at denne ejerandel højst sandsynligt går tilbage til en handel i hjembyen eller i det mindste på et hjemligt marked, så det under alle omstændigheder må overraske, at de slet ikke forekommer i Gottorpregnskabet.

Den 18/2 fortæller Nis Laurensen og Nis Clausen fra Nykøbing i Plön 9 heste. To dage før en Nis Laurensen opført i Gottorp med 6 heste; men Nis Clausen er der intet spor af. Eksemplet er for så vidt parallelt med de foregående, blot med den forskel, at om man vil antage, at Nis Clausen også i Gottorp har haft del i den flok, der er fortæltet i Nis Laurensens navn, så skulle de to have erhvervet flere heste mellem Gottorp og Plön i stedet for at afsætte. Her er det altså ikke blot Nis Clausens navn, men tilsyneladende også hans heste, der mangler i Gottorp. Man kan

imidlertid dårligt forestille sig, hvorledes hesteprengere fra Nordjylland skulle være nået til Plön ad anden vej end forbi Gottorp. Hvis man ikke ligefrem vil forudsætte toldsvig, må de nordjyske heste, der fortoldes i Plön, derfor antages at figurere i Gottorpregnskabet alligevel til trods for, at det kan være vanskeligt altid at parallelisere posterne efter prangernavne. Det er dog også kun ved en ensidig betragtning af de to sammenholdte poster på bilag 39, at der tilsyneladende mangler nogle heste i Gottorp. Den 16/2, da Nis Laurensen fra Nykøbing passerede Gottorp med sine 6 heste, er han opført umiddelbart efter Bonde Troelsen og Las Andersen med henholdsvis 5 og 15 heste [2]. Disse vides begge at være fra Nykøbing [3]. Der passerer således i det mindste 26 heste fra Nykøbing gennem Gottorp denne dag, og 2 dage senere noteres 21 heste fra Nykøbing i Plön, nemlig foruden Nis Laurensens og Nis Clausens 9 yderligere 7 ved Las Andersen og 5 ved Helle Petersen [4]. Selv om Bonde Troelsen ikke forekommer i Plön, og Nis Clausen og Helle Petersen ikke i Gottorp, kan der dog ikke være tvivl om, at det i alt væsentligt må dreje sig om de samme heste, som tilsammen altså udviser et lille overtal i Gottorp. Man behøver således ikke at forudsætte noget dansk opkøb mellem de to toldsteder eller operere med toldsvig eller anden hasarderet forklaring. Muligvis gemmer de manglende prangernavne sig endda bag de anførte, hvordan så siden ejendomsforholdet har fordelt sig mellem dem.

Den 16/6 noteres i Plön Wredes Petersen fra Nykøbing med selskab for 11 heste og 1 vogn [5]. Da Wredes Petersen ikke forekommer i Gottorp, figurerer posten ikke på bilag 39. Da udtryksformen selskab benyttes, kan man imidlertid gå ud fra, at der har været flere personer fra Nykøbing. Den 14/6, altså 2 dage før, fortæller Peter Black fra Nykøbing 12 heste i Gottorp, fulgt af Nis Jepsen, der også lader sig henføre til Nykøbing, med 1 vogn [6]. Der er så snæver overensstemmelse mellem oplysningerne, at det næppe vil være urimeligt at forestille sig, at Peter Black og Nis Jepsen kan have befundet sig i Wredes Petersens selskab i Plön, og at denne muligvis kan have gjort turen med forbi Gottorp, selv om intet i Gottorpregnskabet røber det. Skulle forklaringen være den såre enkle, at Peter Black i Gottorp har foretaget afregningen om hestene med tolderen, mens Wredes Petersen er blevet ude for at passe dyrene, og i Plön bare modsat? I så fald har kun den sidste tolder fundet anledning til at gøre bemærkning om, at der var flere om transporten. Når blot toldbeløbet faldt korrekt, var det jo sådan set toldregnskabet ligegyldigt, hvor mange personer der var, eller hvordan det indbyrdes ejendomsforhold hang sammen.

Eksemplet er vist ikke enestående. Den 4/4 fortæller 4 viborgensere efter hinanden 6 heste i Plön, men kun Claus Petersen er opført på bi-

lag 39, da de andre ikke forekommer i Gottorp [7]. Der synes ikke at være anden forklaring end, at deres heste må indgå i de 10 heste, der 2/4 er fortoldet i Claus Petersens navn i Gottorp, så tolderen altså har undladt tilføjelsen »med selskab«. De to regnskabers oplysninger om ejerforholdet stemmer altså ikke overens. Vil man følge Gottorptolderen, må man antage, at de øvrige blot har været Claus Petersens drivere, mens de af Plöntolderen føres som selvstændige handlende. Det er ikke muligt at afgøre, hvad der er korrekt; men divergenser i posteringsmåden lader sig i hvert fald iagttage i en lang række tilfælde, og de peger alle i samme retning: personer, der er opført selvstændigt i Plön, er udeladt i Gottorp. Cristiern Vagel, Ketel Samerss, Jens Haueman, Lutke Aluess, Nis Clausen, Helle Petersen, Wredes Petersen mangler alle i Gottorpregnskabet uden at være indbefattet under betegnelsen selskab. Vi har således iagttaget to posteringsforskelle mellem de to toldere. Gottorptolderen har i en lang række tilfælde specificeret ud, hvor Plöntolderen opretholder den gamle en bloc-postering; men hvor Gottorptolderen endnu har posteret en bloc, har han undladt at anføre det, så posteringen tager sig ud som en specifikation på de enkelte navne. Begge linier i mønstret må altså tages i betragtning, og de taler begge for ikke at tillægge regnskabernes tilsyneladende oplysninger om partnerskab og selskabshandel nogen synderlig betydning. De er desuden begge medvirkende til at udviske et klart billede af handelen forbi de to toldsteder, som man måtte vente at kunne læse gennem en regnskabssammenligning af prangernavnene.

Vender man sig med disse erfaringer fra 1508 til 1497, hvor sidste halvår er bevaret både i Gottorp og Plön, melder vanskelighederne sig straks. Af bilag 41 læses en vis overensstemmelse, der dog ikke er så udtalt som i 1508. Når tallet af de overensstemmende poster er væsentlig mindre, skyldes det dog især, at de to halve regnskaber selv er meget mindre end de to regnskaber fra 1508. Overensstemmelsen er tilstrækkelig stor til at erkende handelsruten forbi de to toldsteder. En bloc-posteringen i Plön: Eggert Ketelhut, Peter Martens og Jost fra Viborg er specificeret i Gottorp på Jost Jensen og Peter Martensen. Fortoldningen kan ikke være sket samme dag, så der må formentlig foreligge en dateringsfejl, vel sagtens i Plönregnskabet. De 160 okser, der i Plön fortoldes af Hans Scroder fra Assens med selskab, må findes blandt de okser, der den 21/10 fortoldes specificeret af Assensborgere i Gottorp. Regnskaberne 1497 afgiver således eksempler på den samme karakteristiske posteringsforskel: en bloc-postering i Plön – specifikation i Gottorp.

Mens der i 1508 sjældent var mere end få dage mellem fortoldning i Gottorp og Plön, kunne der gå op til 12–14 dage, ja mere, i 1497, hvilket gør overensstemmelsen mindre indlysende. Det kan f. eks. ikke udeluk-

kes, at Lutke Stoltings 9 okser i Plön 25/10 kan være et lokalt opkøb, der således intet har med de 13 okser i Gottorp 9/10 at gøre. Denne risiko er størst netop ved folk, der driver jævnlig lokal handel i området, f. eks. Hinrick Luninck og måske Edde Brodersen. De to Randersborgere, der side om side fortøder 3 heste hver ved begge toldsteder med 12 dages mellemrum, lader sig imidlertid ikke bortforklare ad denne vej. Den lille flok på 8 okser, der tilhørte Wulff v. d. Wisch, røber også umiskendelig sikkert tidsrummets længde; men navnlig lader Assensokserne i Plön 6/11 sig kun spore i Gottorp 21/10, altså 16 dage før. Man kan vanskelig forestille sig anden årsag til det lange interval end et forsøg på at afhænde dyrene undervejs. Tolddateringerne synes således at vidne om, at drivningen forbi Gottorp og Plön i 1497 havde mindre udpræget sigte mod sydligere afsætning, end tilfældet var i 1508. Går man frem til årene omkr. 1550 og betragter de samtidige Gottorp- og Rendsborgregnskaber, er det karakteristisk, at hovedparten af studeflokkene optræder under samme prangernavn i uforandret flokstørrelse 1 à 2 dage senere i Rendsborg end i Gottorp. Drivningen er gået direkte forbi de to toldsteder uden andet end de nødvendige ophold med sigte mod sydligere mål. Denne målbevidste drivning er åbenbart ikke fuldt udformet forbi Gottorp-Plön i 1508, men dog åbenbart endnu mindre udtalt i 1497.

Dette må tillige influere på den overensstemmelse, man tør forvente sig af de to regnskabers flokstørrelser, der kan være undergået forandringer som følge af handel undervejs. Ligesom de påviste posteringsproblemer vil denne kendsgerning tendere mod at udviske den iøjnefaldende overensstemmelse mellem regnskaberne.

Regnskaberne fra 1497 rummer da også flere dunkle spørgsmål med henblik på en overensstemmelse. Her skal anføres et par eksempler. Som sagt, er det at vente, at prangere fra Nordjylland må være nået til Plön over Gottorp. Den 9/8 fortøder Jacob Martensen fra Viborg med selskab 5 heste; men en pranger af dette navn findes ikke i Gottorpregnskabet. Derimod fortøder 1/8 Anders Scade og Peter Andersen, der begge var fra Viborg henholdsvis 4 og 6 heste [8]. Er det Jacob Martensens selskab? Er tilfældet parallelt med og forklaringen den samme, der blev antydnet ved Peter Black og Wredes Petersen i 1508? Her vidner datering og flokstørrelser ikke så udpræget for antagelsen, som tilfældet var i 1508. Det *kan* skyldes, at der er foregået handel undervejs; men svaret må i dette tilfælde rigtigst blive: vi ved det ikke! Den 27/10 fortøder Las Tugess fra Lemvig med selskab 8 heste i Plön. Han forekommer ikke i Gottorp, og man må tilbage til 12/10 for at finde heste fra Lemvig, nemlig Klemend Tuckss med 7 heste [9]. Tidsintervallet er ikke større end ved andre poster fra dette regnskab, og der er plads for Klemend Tuckss i

Las Tugess' selskab i Plön. Der er altså en mulighed for, at det kan være de samme Lemvigheste, der føres ved to forskellige prangernavne, mens Gottorptolderen undlader at notere, at der er flere om koblet. De to eksempler viser, at de forudsatte fejlmuligheder i og for sig ikke er større end allerede iagttaget ved velfunderede eksempler; men opererer man for uhæmmet med fejlmuligheder af denne art, nærmer man sig på den anden side betænkeligt det rene gætteri. Følgen må blive en erkendelse af, at de iagttagne usikkerhedsmomenter kan komme til at influere i et omfang, der under visse omstændigheder gør dem ukontrollable, eller sagt mere konkret: overensstemmelsen mellem Gottorp- og Plönregnskaberne poster i 1497 har formentlig været større, end det er umiddelbart iøjnefaldende (bilag 41); men det er bare umuligt med nogenlunde sikkerhed at komme det nærmere.

Betragter man til slut den mulige overensstemmelse mellem de bevarede Gottorp- og Plönregnskaber fra året 1491, støder man på yderligere en vanskelighed. Dette Plönregnskab indeholder kun 4 dateringer, der deler det i fire dele. Den første starter med Hellig Tre Kongers dag 6/1 og rækker til påske, den anden begynder påskedag, der faldt 3/4, og når til St. Hans, den tredje går fra St. Hans dag (24/6) til Mikkelsdag (29/9), og den sidste rummer posterne efter denne dato. Regnskabet er afregnet i Kiel 1492 »am dage Anthonii confessor« (17/1). Dateringen af posterne er således et væsentlig mindre sikkert grundlag for at måle overensstemmelsen. Til gengæld forekommer lokaliseringer i begge regnskaber. På bilag 42 er anført en række poster, der i det mindste peger i retning af overensstemmelse. Foruden navn, varepost og lokalisering spiller også navnenes indbyrdes placering i de to regnskaber en rolle for antagelsen. Det er imidlertid helt klart, at nogen åbenlys overensstemmelse ikke præger disse regnskaber. Bilagets poster er temmelig få i forhold til regnskaberne størrelse sammenlignet med f. eks. 1508. Fra Plönregnskabet 2. tidsafsnit er ikke opført en eneste post, og sammenligningen afslører unægtelig grove uoverensstemmelser både i personnavne og lokaliseringer: Jeppe Tortsen fra Nykøbing – Jes Torsen fra Thisted, Peter Black fra Nykøbing – Viborg, Hans Scroder fra Lybæk – Assens, Clawes Korn – Kurdes, Tideman Meyger – Meynerdes, for slet ikke at tale om Mogens Wolburgesen – Mannewolt for Magnus Vilberg, hvor altså begge regnskavers version af navnet er forkert (8 fejl i 19 poster). Alligevel tør man næppe fornægte en vis overensstemmelse mellem de to regnskaber, der vidner om transport ad ruten forbi de to toldsteder, og denne transport kan meget vel have været større, end det umiddelbart tegner sig i regnskaberne. I slutningen af 2. tidsafsnit i Plön nævnes Hans Scroder fra Assens med 5 heste, og den 28/5 noteres han i Gottorp med 1 hest. Over-

ensstemmelsen er ikke indlysende; men samme dag fortøder en flok på 5 assensborgere i alt (hvoriblandt Hans Scroder) en hest hver i Gottorp [10]. Muligheden, at det er disse 5 Assensheste, der figurerer i Plönregnskabet under Hans Scroders navn, tør ikke lades ude af betragtning. I 3. tidsafsnit, men forud for bilagets noteringer i september, optræder i Plön Peter Nyelsen fra Holstebro med 17 heste, hvilket er et meget stort kobbel. I Gottorp forekommer så stort et kobbel overhovedet ikke fra Holstebro; men den 7/8 fortøder 5 prangere fra Holstebro (hvoriblandt Peter Nielsen) tilsammen 22 heste [11]. Med de tidligere anførte eksempler fra 1508 in mente må det indrømmes, at poster som de nævnte *kan* skjule en større drivning forbi de to toldsteder, end den iøjnespringende overensstemmelse lader formode. Jeg skal ikke inlade mig på at konkludere noget på grundlag af de konkret anførte eksempler; men når man må forbavses over, at regnskaberne ikke udviser større direkte overensstemmelse, end tilfældet er, og når man med rette må spørge sig selv, hvorledes så mange nordjyske hesteprangere kan optræde i Plön uden at være omtalt i de samtidige Gottorpregnskaber, så må svaret i de fleste tilfælde sikkert blive ufuldstændige og uensartede posteringer i de to regnskaber.

4. Anvendelsen af »ibidem«

Af de foregående kapitler vil det være fremgået, at de såkaldte partnere og selskaber i de fleste tilfælde omfatter personer fra samme by. Terminologisk er disse udtryk tolket som vidnesbyrd om rejsefællesskab, og betragter man rækkefølgen af regnskabernes toldposter, er det netop iøjnefaldende, at personer fra samme by meget hyppigt indføres efter hinanden. Det må åbenbart have været karakteristisk for datidens handelsform, at man hyppigt rejste sammen i småflokke fra samme by. I de regnskaber, der er forsynet med lokaliseringer, fremtræder dette særlig tydeligt. Ofte angives kun lokalitet for den første og ved de følgende tilføjes »ibidem«, der dog i mange tilfælde må være glemt. Nogle eksempler fra Gottorpregnskabet 1484/85 vil illustrere dette forhold. Den 6/7 1485 noteres Mathias Laurens to Holstebro med 13 heste fulgt af Kristiern med 7 heste og Jesse Bunde med 9 heste begge vedføjet »ibidem«; men derpå følger Kristiern Detleuss med 10 heste uden angivelse og Jeppe med 4 heste, atter vedføjet »ibidem« [1]. Karsten eller Kristiern Detleuss er 18/2 og 24/3 lokaliseret til Holstebro, så »ibidem« er blot glemt ved ham [2]. Alle personer er altså fra Holstebro. Den 26/5

1485 fortæller Kristiern Negelss to Holstebro 4 heste, fulgt af Merten Niels med 7 og Jurgen med 4 begge vedføjet »ibidem«. Herefter følger Kristiern Torkelss 5 heste, Peter Tammess 3 heste, Peter Laurens 8 heste og Pasche Pawelss 3 heste uden lokalisering, men derpå Detleff Tymmess to Holstebro 2 heste [3]. Kristiern Torkelss var 20/10 1484 og 2/8 1497 rdm. i Holstebro, Peter Tammess er 30/6 samme år lokaliseret til Holstebro, Peter Laurens 20/2, 7/3 og 24/3 og Pasche Pawelss 10/6 ligeledes i samme regnskab [4]. Ved alle disse fire er »ibidem« altså udeladt, så hele flokken på 8 mand skal henregnes til Holstebro. Regnskaberne bærer tydeligt vidnesbyrd om, at følgeskabet er et stærkt indicium for placering af endog ganske almindelige navne. Den 30/5 1485 lokaliseres Peter Kremer med 1 hest til Assens fulgt af Lasze Storm »ibidem« med 2 heste [5]. De følgende 7 navne med 1 eller 2 heste er ikke lokaliserede; men den første er den ofte nævnte Hans Schrodere, der flere steder opføres med hjemsted i Assens, men navnet forekommer dog også hjemmehørende i Lybæk (se s. 251). Her må han utvivlsomt lokaliseres til Assens [6]. Den næste er Lasze Bundess, der 1491 er lokaliseret til Assens med okser. Derpå følger Hans Brock, der 16/10 1485 træffes med okser fra Assens, og Oleff Jebess, der 1491 er opført som Assensborger, med heste og okser [7]. Lasze Smyt må være den Laurens Smyt fra Assens, der 25/10 1485 fortæller 27 okser og 1 hest, og Jeppe Perss kan være den Jacob Perss eller Peterss fra Assens, der 1/3 og 22/10 1485 fortæller heste og okser [8]. Der kan derfor være grund til at formode, at i det mindste 8 prangere fra Assens med heste har fulgt hinanden denne dag, selv om kun 2 er lokaliserede på dette sted i regnskabet. Flok-indiciet gælder dog kun så længe, det stadig drejer sig om samme vare, og det er ikke så klart udtalt ved alle varer som ved okser og især heste. Det er altså et træk i handelsformen, vi her har fået tag i.

Når hesteprangerne har slået følge sydover, vil det formentlig ofte skyldes, at de har haft udgangspunkt i samme hestemarked, hvor de har opkøbt dyrene. I visse tilfælde lader det sig gøre at skimte bestemte markeder bag tolddatoerne. Den 7/8 1491 fortæller f. eks. 5 Holstebroprangere i alt 22 heste [9]. Det er 9 dage efter St. Olufs marked (29/7), der i alt fald senere var et ret anseeligt heste- og kvægmarked i Holstebro [10]. Det er ikke usandsynligt, at både St. Olufs og St. Hans markedet i Holstebro kan føres tilbage til middelalderen. Det sidste var senere kendt som et betydeligt krammarked; men der har dog også været omsat adskillige heste [11]. I 1485 fortæller 13 Holstebroprangere i ugen fra 30/6 –6/7 i alt 93 heste, så det ligger snublende nær at sætte denne voldsomme intensitet i forbindelse med Holstebro St. Hans marked [12]. Det største hestemarked var imidlertid senere Midfaste markedet i Holstebro. Dette

marked kan med sikkerhed spores allerede i 14. århundrede [13]. Det er blevet holdt i ugen omkr. midfaste, der i 1485 faldt 13/3. I ugen fra 17/3–24/3 fortoldes 77 heste af 11 prangere fra Holstebro, så det er ikke urimeligt at øjne det store hestemarked i Holstebro bag denne anselige flok [14]. Det er dog muligvis ikke gjort hermed. Den 29/3 fortoldes yderligere 16 heste fra Holstebro, og samme dag fortoldes 15 af Viborgprangere, der dagen før tegnede sig for 65. Også den 27/3 var en stor hestedag for toldereren i Gottorp: 65 heste, især storopkøb af prangere fra Lybæk, Flensborg og Hannover [15]. Det er naturligvis ikke til at sige, om alle disse toldposter er efterdønninger af markedet i Holstebro; men det er i det mindste et påfaldende maksimum, der indtræder i hestetallet ved toldstedet i disse 10–12 dage. Det er ikke her stedet at efterforske hestemarkedernes påvirkning af eksportkurven ved toldstederne, hvilket nok kunne være en undersøgelse værd. Her skal blot peges på, at både Holstebro- og Viborgprangere er talstærkt repræsenteret i Gottorp med heste på dette tidspunkt efter Midfaste markedet, og det er værd at lægge mærke til, at det gentager sig i 1491, da midfastesøndag faldt på samme dato, så det kan næppe være nogen tilfældighed [16]. Det er jo ikke overraskende, at viborgenserne således har opsøgt Holstebro hestemarkeder, ligesom prangerne fra Holstebro naturligvis også har fundet vej til Viborg hestemarkeder [17]. Det er tværtimod nærliggende at antage, at prangerne i vid udstrækning har gjort deres opkøb på omegnens hestemarkeder i by som på land. Dette rimer netop godt med, at de fleste møder op i Gottorp med kobler flere gange om året til forskellige årstider.

Det har sin interesse i denne forbindelse, fordi det forklarer den hyppige forekomst af flokke af prangere fra samme by ved toldstedet, hvilket netop er iagttaget. Men det har yderligere interesse, fordi prangerne på marked og fra marked ofte kom i følge med prangere fra nabobyerne, der havde opsøgt det samme marked, og det gør det mere forståeligt, at tolderne i visse tilfælde kan have taget fejl af enkelte prangeres hjemsted, når de er optrådt i følge med prangere fra nabobyer. Markedsstedet kan desuden være sammenblandet med prangerens hjemsted. Stillet over for spørgsmål som: »Hvor er du fra?« og »Hvor kommer du fra?«, behøver svaret ikke nødvendigvis at blive det samme. Et enkelt eksempel kan illustrere problemet. Den 8/5 1491 fortolder 6 prangere fra Nykøbing 11 heste, og dagen efter fortoldes 5 heste af 3 prangere fra Viborg fulgt af 2 fra Holstebro med 9 heste og yderligere 1 fra Nykøbing med 3 heste [18]. Det er yderst sandsynligt, at disse 12 personer har taget samme vej med deres 28 heste. Der er imidlertid grund til at opholde sig lidt ved de 3 viborgensere. Den første hedder Nisse Perss, et såre almindeligt navn, der findes lokaliseret til alle de tre nævnte byer; men

den følgende er den nævnte Peter Black, der optræder meget hyppigt, dog ellers normalt lokaliseret til Nykøbing [19]. Den sidste er Bo Mickelss, der ellers ikke træffes i regnskaberne; men i 1501 er han bgm. i Nykøbing [20]. Da de fleste af prangerne i denne flok er fra Nykøbing, er det slet ikke overraskende at finde Peter Black og Bo Mickelss iblandt dem. Når de på dette sted er blevet lokaliseret til Viborg, *kan* det skyldes en simpel fejltagelse, fordi de er indført efter Nisse Perss, der både her og andre steder forekommer lokaliseret til Viborg og vel sagtens har været viborgenser.

I 1485 9/2 fortæller Magnus Hermenss fra Holstebro 11 heste, og han er de 2 foregående år omtalt som rdm. i byen. Men den 25/5 samme år noteres han med 9 heste fra Viborg [21]. Han efterfølges ved denne lejlighed af Ebbe Kristiernss, der skrives »ibidem« med 4 heste. Nu er Ebbe Kristiernss, Kerstenss eller Carstenss en betydelig hesteprieger i disse år; men han føres ellers altid til Holstebro, hvor altså også Magnus Hermenss synes at høre hjemme [22]. Da de 14 dage senere (10/6) vender tilbage med importvarer, er Magnus Hermenss atter opført som viborgenser, om Ebbe Karstenss står intet; men han følger umiddelbart efter Pasche Pawelss fra Holstebro (også med importvarer) [23]. Naturligvis kan der være personer af disse navne i begge de to byer; men det kan næppe lades ude af betragtning, at lokaliseringen til Viborg *kan* være en fejl.

En Valentin Wilde, der i 1505 opføres fra Århus (se s. 287), ses ikke at have taget borgerskab i byen. Det må da formodentlig være lybækkeren, som nævnes i 1506, og som kan have haft en vis tilknytning til byen, eller måske blot har opkøbt de heste, han fortællede, i Århus. I enkelte tilfælde skimter man en sammenhæng. I Plönregnskabet 1505 opføres en Blasius Bager fra Århus med 4 heste [24]. Fornavnet vidner om tysk herkomst, og da en Blasius af Wismar netop året før har taget borgerskab i Århus og lovet at gifte sig og bygge og bo i byen, er det rimeligt at antage, at det må være ham, der det følgende år opføres i Plöntolderens regnskab med sit nye borgerskab [25]. Han må imidlertid være flyttet tilbage til Wismar senere, for i 1531 blev Blasius Barch fra Wismar gildebroder i Guds legems lav i Ålborg [26]. Blasius fra Wismar er ganske sikkert et af de mange eksempler på unge tyske købsvende, der som ligegere har opholdt sig i de danske købstæder for senere at etablere sig som selvstændige erhvervsdrivende i hjembyen. Blasius tog borgerskab under sin »ligger«-periode, og det samme har Hinrick Kleitzen fra Lybæk åbenbart gjort i Odense (se s. 241 f); men det var ingenlunde alle, der gjorde det. Hinrick Sehusen fra Wismar står opført i Plönregnskaberne fra 1495 og 1496 med heste; men i 1505 anførtes Hinrick Sehus og Tor Andersen fra Ålborg med 5 heste [27]. Nu er Tore eller Tord Andersen allerede

1496 og 1500 noteret i Plön som hjemmehørende i Ålborg [28]. Men i 1488 blev Henrich Sehuss gildebroder i Guds legems lav, så også han må altså have opholdt sig i Ålborg, formentlig som ligger [29]. I Plön-regnskaberne fra 1495 og 1496 opføres han som Wismarborger, skønt hans heste vel stammer fra Ålborg. I 1505 skrives han derimod som hjemmehørende i Ålborg, hvor han jo ubestrideligt opholdt sig, hvad enten han så har taget borgerskab eller ej. Valentin Wilde kan uden at have taget borgerskab have opholdt sig i Århus som ligger og derfor på samme måde være opført som hjemmehørende i Lybæk og Århus, uden at man egentlig kan afvise nogen af oplysningerne som værende forkerte.

I Gottorpregnskabet 1484/85 forekommer, som tidligere nævnt (se s. 319), Merten Mandorpe, Pawel Huedanck, Michel Wulff og Esbern Eschelss fra såvel Århus som Randers. En Pawel Hoffdank har i begyndelsen af 1470'erne taget borgerskab i Århus, de andre navne findes ikke i borgerskabsprotokollen [30]. Det er således muligt, at deres poster rettelig burde være ført til Randers, ligesom Pawel Huedancks Randerspost måske er en fejltagelse og burde rettes til Århus. Fejlen kunne tænkes opstået på lignende måde som tilfældet med Peter Black og Bo Mickelsen, der noteredes til Viborg, men vist burde have været ført til Nykøbing. I 1491 er opført en Oleff Pyn fra Viborg med 1 hest. Dette navn er ikke særlig almindeligt, og i 1481 tager en Oluff Pindh borgerskab i Århus, hvor han endnu må have været bosat i 1498, da han er forlover for en andens borgerskab [31]. Også her kan toldregnskabets lokalisering give anledning til berettiget tvivl.

Kildematerialet tillader ganske vist ikke med sikkerhed at afgøre, hvorvidt der kan have levet personer af disse navne i flere danske byer; men eksemplerne på dobbeltplacering af samme navn netop mellem naboer er på den anden side så talrige, og fejlmulighederne så let forklarlige, at det vist må være berettiget sine steder at tvivle om pålideligheden af regnskabernes lokaliseringer. Århus borgerskabsprotokol er den sikreste kontrol, vi har overleveret, og dens tavshed om navne som Valentin Wilde, Merten Mandorpe, Mickel Wulff og Esbern Eschelss er i det mindste påfaldende. At Nykøbingrådmanden med det særprægede navn Seuerin Gris, der adskillige steder i regnskaberne er bevidnet som anselig hestepranger fra sin by, i 1503 skulle have fået en erhvervs- og navnefælle fra Randers (se s. 319), er vist mindre sandsynligt. Mere nærliggende er det at antage, at han selv har købt heste på et af de betydelige hestemarkeder i Randers og derved fejlagtigt af Plöntolderen er ført som hjemmehørende i denne by [32]. Nykøbingnavne som bgm. Bo Mickelsens og storprangeren Per Blacks kan næppe heller antages at have haft videre udbredelse i hestehandelskredse. Men navnlig taler vel de modstri-

dende lokaliseringsopfattelser mellem Gottorp- og Plöntolder i 1491 deres tydelige sprog (se bilag 42). Blandt 12 personer, lokaliseret i begge regnskaber for samme varetransport, hersker der uenighed om placeringen af de 3. Det væsentligste grundlag for vor tvivl om regnskabernes pålidelighed eller tilstrækkelighed på dette punkt baseres dog til syvende og sidst på den iagttagne posteringspraksis – eller mangel på samme – der har vist sig helt utilstrækkelig til at give betryggende oplysninger om en handelsform som den, der må have været gængs i hestehandelen. Her er vi ved problemets kerne. Handelsformen i relation til posteringsnormen har skabt en kilde, som der er al mulig grund til at møde med en vis skepsis og især, hvor det drejer sig om hestehandelen.

Kan det være svært at udrede den rette sammenhæng og det rigtige tilhørssted, hvor man støder på flere lokaliseringer af mindre almindelige navne, så bliver det selvfølgelig helt umuligt at afgøre, om der foreligger en fejlplacering af ganske almindelige navne og navnesammensætninger, som kan træffes i alle byer. Og det bliver ikke lettere at vælge den rigtige placering imellem flere mulige lokaliseringer, når man støder på et sådant navn uden angivelse af tilhørssted. I visse tilfælde kan rejsefølgeskabet, som måtte fremgå af rækkefølgen af toldposter, eller varesammensætning eventuelt varemængde give værdifulde vink; men i mange tilfælde må man give blankt op. Navnlig hestehandelens mange enkeltposter vil blive ramt af denne skæbne.

Det er altså ikke muligt at angive et præcist tal på hestehandlerne, der optegnes i regnskaberne, hverken et samlet tal eller et tal for de enkelte byers klientel [33]. Flere personer kan gemme sig bag en bloc-posteringer »med selskab« eller »med staldbroder«, eventuelt tilsyneladende enkeltposter, der i virkeligheden dækker over flere personer. Nogle personer, der er ført som hjemmehørende i een by, burde måske rettelig være ført til en anden, og haves derved allerede i sammentællingen. Det er således umuligt at afgøre, når man står over for et navn som Nisse Perss, der som nævnt lokaliseres til Viborg, Nykøbing og Holstebro foruden flere andre danske byer, hvor mange personer disse lokaliseringer repræsenterer. Hermed være imidlertid langt fra sagt, at regnskaberne ikke kan give en forestilling om hestehandelen. De har jo tværtimod allerede givet et ganske godt billede af selve handelsformen, og selv om man for mange navnes vedkommende må finde sig tilfreds med at se dem optaget i de nordjyske eller fynske hestepranteres store, brogede flok, så er allerede heri dog vundet et ikke uvæsentligt resultat. Enkelte mere særprægede navne kan give mulighed for at drage slutninger om den enkelte prangers personlige kapacitet. Kobbeltørrelse og årstider for drivning lader sig aflæse. Minimumstal for byernes andel kan beregnes, og

med en vis tilnærmelse tør prangertal måske anslås for visse byers vedkommende. Alt i alt et ganske rigt og nuanceret billede af en handelsgren, der uden regnskabernes bidrag har stået yderst svagt i konturerne til trods for dens uomtvistelig store betydning for vort lands økonomi i middelalderen og den nyere tids epoke [34]. Regnskaberne er uden sammenligning vort bedste kildemateriale til belysning af disse forhold; men det forhindrer ikke, at de er beheftet med væsentlige mangler og fejlmuligheder, og det er givet, at en benyttelse af dette kildemateriale *kan* føre til misvisende resultater, hvis disse mangler og fejlmuligheder ikke tages i betragtning.

5. Identifikationsmetodens anvendelse

Undersøgelserne i afsnit IV (navneterminologi) og V (lokalisering og ejerforhold) tager sigte imod den identifikations- og lokaliseringsmetode, som regnskabernes materiale må ansøre til at forsøge. Schwetliks arbejde er baseret på en sådan metode, men da materialet, der ligger bag tabel 9, ikke er publiceret, er det vanskeligt at danne sig nogen sikker mening om, hvorledes metoden er anvendt, og hvilke forbehold, der eventuelt kan være taget til materialet [1]. De foregående afsnit i nærværende fremstilling har forhåbentlig vist, at der af adskillige årsager er al mulig grund til at tage forbehold og anvende identifikations- og lokaliseringsmetoden med stor forsigtighed.

Schwetliks fejltagelse med Laurens Seuerinsen fra Haderslev, der skulle være fra Ribe (se s. 318), viser, at ikke alle navne lader sig kritikløst overføre, hvis ikke andre kriterier taler for, at det må være den samme person. Det kan heller ikke være nogen overraskelse. En række af de almindelige -sennavnekombinationer, de almindeligste erhvervsnavne som Becker, Kremer, Schroder, farvenavnene Hvid og Brun, herkomstnavne som Fris og Jude og familienavne som Bang og Juel er der tidligere advaret imod at overføre kritikløst i tilfælde, hvor de sammensættes med almindelige fornavne. Derimod vil mindre almindelige fornavne i kombination med endog ganske hyppigt forekommende efternavne være et udmærket skelnemærke: Gregers Persen og David Jensen fra Ribe, Markvard Nielsen fra Varde og Tord Jepsen fra Flensborg m. fl. er tidligere nævnt (se s. 249), Frodde Frese, Didrik Jude, Simon Brun, Jasper Bang, Jurgen Juel (se bilag 24, 25, 30, 35) og Blasius Becker (se s. 334) kan anføres som andre eksempler på, at fornavnet kan præge en navnekombi-

nation, så et ganske almindeligt efternavn tør overføres endog fra andet kildemateriale i identifikationsøjemed.

I enkelte tilfælde kan det lade sig gøre at trænge om bag tallene i Schwetliks tabeller og få et indtryk af, hvorledes han har anvendt identifikationsmetoden. Den 26/3 1519 fortoldede en Seuerin Nielsen 82 okser i Gottorp under lokaliteten Wedel, som Schwetlik tolker til den kendte studemarkedsplads Wedel uden for Hamborg (i tabel 5 er Wedel placeret som stednavn under Holsten) [2]. Men i 1519 fortoldes i Gottorp den 28/3 497 okser og 10/10 62 okser under navnet Seuerin Nielsen dog uden lokalitetsangivelse. På tabel 9 har Schwetlik lagt alle 3 poster sammen og tilkendt den ene handlende fra Wedel alle 641 okser [3]. Men identifikationen føres videre endnu. 3 okseposter i 1510 (28/3: 84, 21/9: 100, 1/11: 30) og 1 oksepost i 1511 (23/9: 78) under navnet Seuerin Nielsen er på tabel 9 henregnet til Wedel, som derved får en andel på 933 okser eller alle i Gottorp fortoldede okser under navnet Seuerin Nielsen [4]. I erkendelse af, hvor almindeligt et dansk navn Seuerin eller Søren Nielsen er, må en sådan fremgangsmåde – i det mindste hos en dansker – vække betænkelighed. I Gottorpregnskaberne er hestehandlere af dette navn lokaliseret til Vejle, Holstebro og Horsens og i Plönregnskaberne til Viborg og Varde, hvilket slet ikke kan overraske [5]. Schwetlik, der har benyttet de af Will. Christensen udgivne hofholdningsregnskaber, ville der have kunnet finde en oksehändler ved navn Seuerin Nielsen fra Vejle i Kolding marked 1504 [6]. De 82 okser i posten 26/3 1519, der gav anledning til placeringen under Wedel, lader sig imidlertid finde i en post i forårsregnskabet fra Kolding samme år: »Sewerin Nielsen i Velae« 82 okser, så Gottorptolderens Wedel er altså blot tysk skriveform for Vejle [7]. Dermed forsvinder alle Wedels 933 okser; men de efterlader unægtelig en vis usikkerhedsfølelse over for Schwetliks anvendelse af identifikationsmetoden, som hele hans tabel 9 hviler på. De 933 okser lader sig imidlertid ikke uden videre flytte til Vejle, for i samme års forårsregnskab fra Ribe træffes en oksehändler, Seuerin Nielsen fra Ribe, så forholdet bliver mere kompliceret [8].

Et andet eksempel på Schwetliks anvendelse af identifikationsmetoden vil illustrere en ny problemstilling i fremgangsmåden. I tabel 9 har Schwetlik under Hamborg 1519 opført 1 oksehändler med 137 okser. En konfrontering af dette tal med Gottorpregnskabets poster vil vise, at det dårligt kan være andre end Lutke Engelke 14/9: 137 okser [9]. Man må imidlertid tilbage til Gottorpregnskabet 1491 for at få en Lutke Engelke lokaliseret til Hamborg. I de to ældste Gottorpregnskaber har han fortoldet okser i oktober, åbenbart opkøbt på Kolding marked, mens okserne i 1519 må være købt på Ribe marked [10]. Der er således 28 år

mellem posterne, der føres sammen, og det forudsættes, at personen har været i funktion som opkøber i 34 år. To spørgsmål må derfor trænge sig på: a) Kan man forvente, at samme pranger kan repræsenteres i regnskaberne over så langt et åremål? b) Optræder navnet jævnlige med okseposter ført fra begge de to danske markeder i den mellemliggende periode, så det blot er lokalitetsangivelsen, der mangler? Det første spørgsmål kræver en undersøgelse i regnskaberne, det sidste kan besvares benægtende. I Gottorpregnskabet 1501 fortæller en Lutke Engelken uden lokalitetsangivelse 5 heste den 13/3, og i Koldingregnskabet 1502 opføres Ludicke Aenglicke med 21 okser [11]. Den sidste post har Schwetlik imidlertid ikke kendt, da han ikke har anvendt det pågældende regnskab. Med den mellemliggende hestepost som eneste forbindelsesled har han altså kædet to okseposter sammen med 28 års interval. Ca. 1480 blev en Lydich Ængel medlem af Guds legems lav i Ålborg, og det må vel være hamborgeren, som i så fald skulle have handlet på Danmark i ca. 40 år, men mangler i regnskaberne mellem 1502 og 1519 [12]. I Riberegnskabet fra efteråret 1519 figurerer imidlertid en Lytticke Englicke fra Lüneburg med 104 okser, som må være en del af de 137, der få dage senere er fortoldet i Gottorp i Lutke Engelkes navn. På Ribe efterårsmarked 1520 opførtes han igen med 132 okser [13]. Schwetliks identifikation er altså forkert. Manden er ikke fra Hamborg, men fra Lüneburg.

Det er ikke fejlen, der har størst interesse, men fremgangsmåden. I 1490 fortællede Hans Niendorp fra Lybæk 2 heste i Gottorp [14]. Det er nærliggende at spørge, om de 208 okser og 1 hest, som Hans Nyndorp uden lokalitetsangivelse har fortoldet i Gottorp 13/9 1519, er at finde imellem de 1138 okser, som er opført med 7 lybske prangere i Schwetliks tabel 9 for 1519 [15]. Her er et interval på 29 år uden mellemposter, og lokaliseringen i 1490 gjaldt en hestepost, derimod ikke okser. En identifikation måtte her forekomme en gang, men også kun en gang, mere letsindig end i tilfældet Lutke Engelke. Det samtidige Riberegnskab fra 1519 viser, at også Hans Nyndorp var fra Lüneburg, så en identifikation efter hesteposten 1490 ville have været gal [16]. Det skal anstændigvis også understreges, at Schwetlik heller ikke har foretaget en sådan identifikation, hvilket indirekte tør sluttes af hans afsnit om de lybske handlende [17].

Eksemplet med Lutke Engelke gav anledning til at rejse spørgsmålet, hvor lang en tidsperiode, man tør forvente at træffe samme person i regnskaberne. Svaret må gives ud fra dokumenterede eksempler. I Gottorpregnskabet 1491 træffes Ribepreangerne Jon Andersen og Peter Wandorp, Vinther Thomsen fra Holstebro, Nisse Smidt fra Flensborg og Bernt Duker fra Osnabrück [18]. Vesttyskeren driver endnu storopkøb 1519 (28

år), ripenserne og Vinther Thomsen er endnu med i Riberegnskabet 1521 (30 år), Nisse Smidt i Gottorp 1519 (28 år); men i 1525 var han endnu bgm. (34 år) [19]. Markvard Holste, der døde som bgm. i Flensborg 1522 registreres allerede i 1485 (37 år) [20]. Markvard Nielsen fra Varde kan følges fra Gottorp 1485 til Ribe 1521 (36 år), Merten Kordes fra Flensborg fra Ribe 1506 til Haderslev 1539 (33 år); men han levede endnu i 1550 (44 år) [21]. Thomas Lorck fra Haderslev, der træffes i Gottorp 1490–1519 (29 år), døde først i 1531 (41 år) [22]. Herman Wale fra Odense er allerede nævnt 1505 i dronningens hofholdningsregnskaber. I 1539 stod hans oksehandel på sit højeste (34 år). Endnu 19 år senere var han dog levende, men vistnok ruineret [23]. Hans Kastorp fra Lybæk blev allerede 1488 gildebroder i Ålborg og drev stadig anselig handel i Ålborgregnskaberne 1517/18 og Gottorp 1519 (31 år) [24]. Rdm. Jochim Holste fra Flensborg træffes første gang i Plön 1506 og sidste gang med sikkerhed i Gottorp 1547 (41 år) [25].

Der skulle således ikke være noget i vejen for at identificere samme person i regnskaberne igennem en tidsperiode på 34 år, som Schwetlik har gjort i tilfældet Lutke Engelke. Der er flere eksempler på, at en handelskarriere har kunnet sætte sit præg i regnskaberne gennem et tilsvarende åremål. Usikkerhedsmomentet ligger i det lange interval (1501–1519), hvor navnet ikke forekommer til trods for, at flere regnskaber med mange hamborgere er bevaret. Denne tavshed taler imod, da en vis kontinuerlighed i handelen ellers har kunnet iagttages. Forholdet kan ikke siges at være helt det samme ved det tidligere omtalte eksempel med ripenseren Jacob Vibe (se s. 317), der er lokaliseret i 1519, og hvis navn på ny træffes 1545 og de følgende år uden lokalitetsangivelse. Man kan naturligvis ikke efter det lange åremål uden videre gå ud fra, at det *er* samme person; men da regnskaberne mangler, er der intet, der udelukker en kontinuerlig handel i hele tidsperioden, som blot grundet på kildematerialets mangelfulde overlevering ikke kan følges. Her fordres lokalisering fra andet kildemateriale i den mellemliggende tid for at overføre identifikation på tværs af regnskabslakunen; men der foreligger ingen tavshed i regnskaberne, der gør identifikationen betænkelig. I tilfældet Jacob Vibe, er navnets særpræg og den samtidige forekomst i Ribe skattemister dog mere værd som identifikation for posterne efter 1545 end den fjerne lokalisering i 1519. Om det virkelig *er* samme person eller to forskellige ripensere af samme navn, kan have personalhistorisk interesse, men er for en handelshistorisk betragtning ganske underordnet.

De hentede eksempler fra Schwetliks anvendelse af identifikationsmetoden afspejler klart hver sin af de svagheder, der knytter sig til denne metode. Skal identifikationen bygges på materiale uden egentlig rela-

tion til regnskaberne, repræsenterer de almindelige navne en grænse, der ikke kan overskrides uden risiko (Laurens Seuerinsen Haderslev/Ribe). Identifierer man ganske almindelige navne, er en enkelt lokalisering sjældent tilstrækkelig, selv om den er hentet fra regnskaberne (Seuerin Nielsen, Wedel). Identifierer man over en længere tidsperiode, betyder »tavse« intervaller en fare, hvis de ikke lader sig forklare ad anden vej (Lutke Engelke Hamborg/Lüneburg). Hvis man ikke er i stand til at eliminere disse svagheder, vil det formentlig være rigtigere at afstå fra at identificere i det pågældende tilfælde. Tilbage bliver et meget stort antal ganske sikre identifikationsmuligheder, som allerede er fremlagt i Schwetliks materiale. Eksemplerne har tillige vist, hvorledes inddragelsen af de mange danske regnskaber har forøget mulighederne og sikkerheden ved identifikationsmetoden. I kraft af de samtidige Ribe- og Koldingregnskaber kan ikke blot den enkelte handlende, men den enkelte toldpost identificeres og lokaliseres. Herved tør helt almindelige navne som Seuerin Nielsen 82 okser og Laurens Seuerinsen 1555 okser med fuldstændig sikkerhed placeres. De hyppige forekomster af samme person i regnskaber fra samme år eller naboår tegner et væsentlig sikrere billede af personens engagement i den pågældende handelsgren, så man med betydelig bedre grundlag tør slutte til ikke lokaliserede poster, selv om navnet for så vidt ikke er mere ualmindeligt, end det nok kunne tænkes at forekomme flere steder (en række eksempler er anført s. 337). Jo mere udpræget kontinuiteten tegner sig i den enkeltes poster, eller jo mere prægnant et billede, den store flokstyrrelse efterlader, des sikrere tør man identificere til trods for navnets almindelige forekomst (se f. eks. bgm. Christian Nielsen fra Varde og storprangeren, Jep Christensen fra Ribe s. 318). Hvis kildemateriale ud over regnskaberne inddrages i identifikationen, har kildeudsagn med relation til den pågældende handelsgren begribeligvis større vægt end andet. Selv om man ser bort fra, at ripenseren Laurens Seuerinsens ekstraordinære store okseposter i 1511 lader sig lokalisere i Ribe- og Koldingregnskaberne fra samme år, så ville alene hans eksporttilladelse fra dette år på lige så mange okser, som han kunne købe i riget, have større vægt som lokaliseringsudsagn for de store okseposter i Gottorp end lokaliseringen 1500 og 1511 i borgerfortegnelsen i Haderslev, som Schwetlik har anvendt [26]. Derfor kan udsagn af denne art også bedre bære identifikation af almindeligere navne. Dette er eksempelvis berørt for Jørgen Hansen fra Odense (se bilag 43 og s. 281).

Påvisningen af identifikationsmetodens svagheder må naturligvis betyde en indskrænkning af de resultater, der kan ventes ad denne vej; men det vil altså til dels opvejes af den væsentlige udvidelse af regnskabs-

materialet og andet relevant kildemateriale, der giver muligheder for i vid udstrækning at eliminere svaghederne ved metoden [27].

Påvisningen af anvendelsen af dobbeltnavngivning i regnskaberne og særlig brugen af fornavnet alene vil derimod betyde en udvidelse af identifikationsmulighederne. Identifikationen mellem de samtidige regnskaber tør f. eks. udstrækkes til at sandsynliggøre, at Seuerin Nielsen fra Ribe er identisk med Seuerin Klyne (se s. 291). Til posterne, der lyder på Merten Kordes og Jep Christensen, kan nu føjes posterne, der lyder på Lutke Marten og lille Jep (se s. 265). Når okseopkøberen Steffen Szelle er lokaliseret til Kiel (se bilag 23), vil denne praksis i regnskaberne give nøglen til at identificere posterne, der lyder på Staffen aff Kiel eller Steffen tome Kile, med Steffen Szelle [28]. På bilag 43 illustreres, hvorledes den kontinuerlige oksehandel sandsynliggør, at Peder Seuerinsen skal identificeres med Peder Rødhoved fra Randers eller, at Jørgen Hansen fra Odense er identisk med Jørgen Friis.

Påvisningen af, at fornavnene Jep og Jakob, Asmus og Rasmus, Niels og Claus m. fl. fornavne kunne alternere i brugen, betyder ny udvidelse af identifikationsmulighederne. Under sammenligningen mellem Kolding- og Gottorpregnskaberne 1519 tør identifikationen udvides til at sandsynliggøre, at Clawes Jørgensen og Clawes Fynbo må være identisk med Niels Jørgensen og Niels Fynbo (se s. 233 f). Jacob Kerstens i Gottorp tør tolkes som den nævnte Jep Christensen fra Ribe (se s. 229), og på bilag 43 fremgår det, at Niels Krabbes poster vekslede i Gottorp med poster lydende på Clawes Krabbe, og Laurens og Lawe Steffensen opførtes ligeledes i flæng.

Påvisningen af, at efternavne som Asmussen og Rasmussen, Karstensen og Christensen, Ebbesen og Jepsen kunne veksle (se s. 229–31), men navnlig den iagttagne skiftende brug af de forskellige patronymiske former og navne uden patronymisk endelse: Lambrecht – Lambertsen – Lammerdes, Payinck – Payesen o. s. v. (s. 236f, 239 f), har øget identifikationens muligheder betydeligt. På bilag 37 ses, hvorledes former som Alwert og Albertss tør sammenstilles med Albertding, når kontinuiteten i varehandelen ellers taler for det. På lignende måde er påpeget vekslede former for herkomstnavne: van deme Borstell – Borstell – Borstling, van Buren – Burinck, van Stade – Stadman (se s. 268 f). Det tør f. eks. ad denne vej sandsynliggøres, at Plön- og Gottorpregnskaberens Eggert Heytman fra Haderslev må være identisk med Neumünsterregnskabets Eggerdt van Heden [29].

Gennemgangen af tidens forskellige stovevarianter i henholdsvis dansk og nedertysk har givet fastere retningslinier for, hvorledes og hvornår man tør identificere på trods af varierende stavemåde. På bilag 37 er anført en

lang række eksempler på navne til tider i ret afvigende staveform, som dog ud fra ganske bestemte regler tør føres sammen. Enkelte af de deciderede fejl, først og fremmest den på bilag 38 skitserede, lader sig ligeledes beregne og inddrage blandt identifikationsarbejdets erfaringer og muligheder.

Alt i alt skulle identifikationsmetoden igennem disse undersøgelser have fået ikke blot et sikrere grundlag, men også på mange måder en udvidet operationsflade, ganske vist afgrænset af nøje fastlagte regler. Befinder man sig inden for grænserne af disse regler, skulle identifikationen ikke være behæftet med større usikkerhed, end den ville være ved identiske navneforekomster; men det er indlysende, at den stadig er underkastet de svagheder, der er påvist, og som det først og fremmest må være opgaven at bekæmpe og formindske, hvilket især er forsøgt gennem inddragelse af et langt større regnskabsmateriale.

En svaghed af en lidt anden art, som knytter sig til anvendelsen af identifikationsmetoden, ligger i regnskaberne lokalitetsangivelser. Der er i en række tilfælde, navnlig blandt det store antal hesteposter, rejst tvivl om pålideligheden af lokalitetsangivelserne som basis for et identifikationsarbejde med det skitserede mål. Hermed være dog ikke sagt, at metoden ikke lader sig anvende på hestehandelen. Der vil formentlig blot opstå et større antal tilfælde, hvor man vil vige tilbage for et identifikationsforsøg [30].

I adskillige tilfælde vil identifikation ikke være mulig, det være sig fordi en identificerende lokalitet ikke kan fremskaffes eller flere lokaliteter foreligger, og et sikkert valg er vanskeligt, eller fordi navnet er så almindeligt, at lokalitet ikke tør overføres. Her har identifikationsmetoden mødt sin grænse. Til erstatning eller supplerung af identifikationsmetoden har Schwetlik i disse tilfælde forsøgt en anden fremgangsmåde, nemlig at bestemme nationaliteten på grundlag af navnetypen. Patronymiske navne forventes at høre hjemme i Danmark – Slesvig, mens herkomst- og tilnavne fortrinsvis henregnes blandt det tyske handelsklientel. Erhvervsnavne tages der ikke stilling til.

Påvisningen af den stærkt varierende skrivemåde af navnene gør det imidlertid vanskeligt at opretholde for skarpe grænser imellem de forskellige navnetyper. Særlig de mange overgange imellem de forskellige patronymiske navneformer vil gøre en for ensidig placering af patronymikonnavne i det dansk-slesvigske område uholdbar. Kun for -sennavnenes vedkommende har denne placering gyldighed; men da tidens skrivepraksis ikke tillader noget klart skel mellem danske -sennavne og f. eks. tyske -s-former, vil et usikkerhedsmoment gøre Schwetliks skelnemåde mindre hensigtsmæssig. Det er patronymiske former af fornavne,

der har udbredelse i Tyskland (og Holland), der vil blive ramt af usikkerheden (Peters – Peterss, Kerstens – Kerstenss m. fl.), mens de rent nordiske fornavne (Oluf, Knud, Erik o. s. v.) og de danske kirkelige afledningsformer (Jens, Niels, Jep o. s. v.) danner rent danske (og slesvigske) -sennavne. På grund af den udprægede germaniseringstendens, der kan spores i de nedertyske regnskaber, kan forekomsten af danske og jyske skriveformer i regnskaberne (Persen, Nielsen, Tammesen m. fl.) tolkes som indicier om dansk nationalitet. I forsøget på en national placering lader Schwetliks fremgangsmåde med navnetyperne sig altså kun anvende med noget større nuancering inden for patronymikogruppen.

Det samme gør sig gældende med herkomst- og tilnavnene, der slet ikke så ensidigt tør antages for tyske. I regnskaberne har kunnet påvises adskillige herkomstnavne med rod i danske lokaliteter. Især personer med danske oplandsnavne tør tolkes som danskere. En åbenbart ret almindelig skik at opkalde tyske købmænd efter det område, hvor de i længere tid havde fungeret som »liggere«, gør navne efter enkelte større danske lokaliteter mere tvivlsomme at placere nationalt (se bilag 29). Mange tilnavne er ikke særlig egnede for en opdeling efter nationale skel, fordi de havde stor udbredelse både i Danmark og Tyskland. Dog kan der peges på adskillige tilnavne med klar tysk oprindelse; men der kan ligeledes fremdrages en lang række familie- og tilnavne i regnskaberne, hvis oprindelse må være dansk. I den usikre gruppe kan fornavnene i flere tilfælde give nye skelnelinier. Et forsøg på i det mindste en national sondring efter navnestoffet blandt de ikke lokaliserbare personer i regnskaberne er altså ikke udelukket; men det må ske efter væsentlig mere nuancerede retningslinier, end Schwetlik har anlagt, og det er klart, at også denne sondring vil efterlade en gruppe toldposter, der ikke kan placeres.

Der er således peget på flere fremgangsmåder, der stiller sig til rådighed for den, der vil forsøge at identificere og lokalisere, eller i det mindste nationalt sondre imellem de mange lokalitetsløse poster i toldregnskaberne. Undersøgelsen behøver ingenlunde at bygges på navnet alene, men kan i de fleste tilfælde funderes på flere kriterier. Jo mindre prægnant og særpræget navnekombinationen er, des mere tungtvejende må de andre kriterier være. Et virkelig vægtigt argument for at føre toldposter sammen som hørende til samme person har man i tilfælde, hvor der spores et ensartet præg over handelens hele karakter, varesammensætning, frem- og tilbagerejser, varemængder, opkøbsmarkeder o. s. v. Der er tidligere lejlighedsvis peget på disse forhold, og eksemplerne, der er opstillet i bilag 43, bærer vidnedbyrd om den betydning det kontinuerlige præg i oksehandelen kan tilmåles i identifikationsarbejdet. I tilfældet Chri-

stern Bjørnkjær er tidligere fremhævet, at de årligt tilbagevendende okseflokkede af nogenlunde konstant størrelsesorden tillader at følge Odense-rådmandens handel tilbage fra let identificerbare poster omkr. midten af 1550'erne til de første poster i slutningen af 1540'erne, hvor navneformen var vanskelig gennemskuelig. Det var også den konstante handel af et vist omfang, der fristede til at føre Peder Seuerinsens og Peder Rødhoveds poster sammen, ligesom det var et væsentligt led i argumentationen for at kæde Jørgen Friis' og Jørgen Hansens handel sammen. I det sidste tilfælde kom hertil iøvrigt kendskabet til slægtsskabsforholdet. I det første tilfælde var dette kun løst fremsat som en formodning. Det sidste tilfælde støttedes desuden af den kendsgerning, at begge navne forenedes med en rådmandsstilling i Odense på samme tid, og begges oksehandel var kendt. Ved eksemplerne Claus og Niels Krabbe, Lawe og Laurens Steffensen var den konstante handel ind til dødsåret et meget stærkt argument for at forbinde de to fornavnformer, som en række andre eksempler gav begrundet formodning om kunne anvendes i flæng. De jævnt stigende okseposter i Gottorp fra begyndelsen af 1550'erne under navnet Oluf Nielsen når i løbet af 1560'erne op i et klimax, der afslører Odensemagnaten, Oluf Bager [31]. I 1555 dukkede Jurgen Rentemesters frue op i en oksepost, som pludselig gør det indlysende, hvilken Jurgen Petersen de tidligere års Gottorpregnskaber har registreret med en ret konstant oksehandel på et par hundrede dyr om året [32].

Schwetlik nævner blandt Flensborgs oksehandlere de to rådmænd, Peter Nielsen og Jens Petersen, der begge bærer så almindelige navne, så det umiddelbart må forekomme risikabelt at identificere poster uden lokalitetsangivelse lydende på disse navne [33]. Alligevel er der en vis forskel på de to tilfælde, hvilket vil fremgå af bilag 44. Peter Nielsen er i to okseposter i Gottorp lokaliseret til Flensborg (1491 6/10: 51 okser, 1510 30/3: 182 okser). Hestehandlere med denne navnekombination er registreret i Gottorp fra Ålborg, Nykøbing, Holstebro, Viborg, Kolding og Ribe, i Plön tillige fra Lemvig og Skelskør [34]. Da der imidlertid ikke findes nogen anden lokaliseret oksehandler fra perioden med denne navnekombination, er det vist sandsynligt, at Schwetlik har ført alle okserne under Peter Nielsens navn til Flensborg [35]. Da flensborgeren allerede 1491 er bevidnet som opkøber på Kolding efterårsmarked, føles det heller ikke urimeligt at tilskrive ham oktoberposterne af tilsvarende størrelsesorden fra 1498 og 1501, der ligeledes må formodes at hidrøre fra dette marked, eftersom han endnu i 1510 er opkøber. Aprilposten fra 1511 kan også parallelliseres med hans post 1510, der viser et forårsopkøb under krigen med Lybæk af noget større dimensioner, end hans hidtidige handel havde opvist. Om man tør anse de to poster med 19 års

mellemrum for tilstrækkelig garanti for identifikationen og altså tilkende Flensborgrådmanden de 3 omtalte poster, kan jo bero på et personligt skøn. Der er intet, der strider imod antagelsen, og der byder sig ikke på basis af materialet nogen rimeligere løsning. Det kan dog skyldes kilde-materialets utilstrækkelighed, at der ikke kendes andre oksehandlere af dette navn. I Laurids Pedersens Riberegnskab fra 1504/05, som Schwetlik ikke har kendt, er f. eks. opført en Per Nielss i Varde med 46 okser [36]. Mens oktoberposterne må henføres til Kolding marked, hvor Flensborgrådmanden er dokumenteret allerede 1491, kan posten på 41 okser 29/3 1501 lige så vel hidrøre fra forårsdrivningen gennem Ribe, og det er vanskeligt at afvise, at posten nok så godt kunne tænkes at tilhøre Vardeprangeren fra 1504/05 som Flensborgrådmanden, der ellers først er dokumenteret i forårsdrivningen 1510. Det er ikke de 41 okser i 1501, men fremgangsmådens forsvarlighed, der har interesse.

Navnesammensætningen Jes eller Jens Persen eller Petersen er lige så udbredt i danske hestehandelskredse som Peter Nielsen. Navnet knyttes til følgende jyske lokaliteter med heste: Randers, Viborg, Nykøbing, Lemvig, Thisted og Horsens, samt i øvrigt til Odense, Assens, Roskilde og Slagelse [37]. Den flensborgske oksehandler er dog bevidnet på Kolding Franciscimarked fra 1504, og ved samme tid har han købt heste og fisk i Ribe. I 1506 var han til stede på Vor Frue marked i byen, og på forårsmarkedet følgende år var han storopkøber af okser, hvilket ligeledes var tilfældet i 1509 (se bilag 44). Da han i øvrigt kan spores i regnskaberne tilbage til 1492, er der en vis sandsynlighed for, at vi kan følge den spæde begyndelse til hans oksehandel i de små okseposter i august 1497–98, der åbenbart er slagtekvægopkøb i hertugdømmerne, siden de i alt fald ikke er knyttet til de danske markeder. Det er dog sandsynligt, at han få år efter har fået kontakt med Kolding marked, hvor hans opkøb kan følges fast etableret i årene fra 1504, så det er næppe urimeligt at antage, at det også er ham, der har gjort opkøb på markedet allerede i 1501. Mere tvivlsomt ligger det med de 97 okser, der i 1501 er købt på forårsdriften, hvor flensborgeren ellers ikke er noteret før i 1507. At han først dette år vinder indpas i opkøbet på Ribe forårsmarked, behøver dog ikke at udelukke, at han allerede i 1501 kan have gjort forårsopkøb på den østlige drivervej. Muligvis har han endda blot foretaget indkøbet under passagen forbi Flensborg, så han af den årsag ikke kendes så tidligt i de danske forårsregnskaber. Da der ingen Gottorpregnskaber findes mellem 1501 og 1508, vil man i så tilfælde ikke kunne få registreret hans forårsopkøb. Mens der er ganske god regnskabskontrol til at belyse forårsopkøbet i Ribe 1505–07, er det samme ikke tilfældet, når det gælder drivningen gennem Kolding, hvor kun en enkelt

dags regnskabsstump fra 1506 er overleveret (se s. 76). Man har således ingen garanti for, at han ikke kan have været i Kolding lige så jævnligt om foråret, som han synes at have været om efteråret i årene mellem 1501 og 1507. Fra dette sidste år ser det imidlertid ud til, at han har lagt sit forårsopkøb fast på Ribe marked, og året efter begynder han tillige at foretage opkøb på byens efterårsmarked. I årene 1509–11 øges hans opkøb tilsyneladende på grund af krigen, og den kendsgerning, at navnet ikke forekommer i de danske regnskaber, men i Gottorp, tyder egentlig stærkt på, at det er flensborgeren, der har benyttet sig af krigens muligheder for hertugdømmernes neutrale købmænd til mellemhandel undervejs [38]. Der er således god indre mening i det oksehandelsbillede, der vil opstå, hvis man tilskriver Flensborgrådmanden de ikke lokaliserede okseposter, der lyder på Jens Petersen. Selv forårsposten på de 97 okser fra 1501 kan ikke siges at være uforenelig med de overleverede regnskabers bevidnede oplysninger om hans handel.

Blandt Flensborgs oksehandlere omtaler Schwetlik ligeledes Jeppe Petersen, hvis oksehandel er dokumenteret 3 gange i 1491 (se bilag 44) [39]. Om de lokalitetsløse okseposter fra 1497–98 er henregnet til flensborgeren, kan vanskelig afgøres med sikkerhed; men de anførte eksempler på Schwetliks fremgangsmåde taler egentlig for det, eftersom han ikke har iagttaget andre oksehandlere i regnskaberne med denne navnekombination. Påvisningen af, at brugen af fornavnene Jeppe og Jacob frit kunne veksle, kommer derfor til at gribe forstyrrende ind (se bilag 44). Jacob Petersen fra Assens har fortoldet okser i Gottorp i 1485 og kan følges i hestehandelen i Plön frem til 1500. Selv om okseposterne i 1497–98 for størrelsens skyld nok kunne passe med indtrykket af flensborgerens handel i 1491, så kan det dog vanskelig nægtes, at de f. eks. lige så godt kunne tilhøre fynboen. De sene dateringer i 1498 gør det tilmed mindre oplagt, at de skulle hidrøre fra de to jyske markeder.

Kan der herske tvivl om, hvor vidt Schwetlik har henregnet de lokalitetsløse okseposter, lydende på Jeppe Petersen, til Flensborg, så viser hans tabeller utvetydigt, at alle okseposter, lydende på Jacob Petersen er henregnet til Assens [40]. Denne placering dækker dog næppe de faktiske forhold. I Koldingregnskabet fra 22/3 1506 nævnes en Jep Perss fra Haderslev med 104 okser [41]. Det må være den samme person, der i Kolding marked 4/10 1509 opkøbte 128 okser dækket af garanterne, Per Simonsen fra Kolding og Hans Jepsen fra Ribe (se bilag 4 note 6). Disse opkøb stemmer væsentlig bedre med posterne fra 1508–11 på Jacob Petersen, end fynboens lille post ca. 25 år før.

De anførte eksempler lader ane, at Schwetliks identifikationsmetode er baseret lidt for ensidigt på navnet eller navneformen alene, hvilket

kildematerialet i tilfælde, hvor det drejer sig om almindelige navne, ikke kan bære. Til trods for, at Jens Petersen ubestrideligt er den almindeligste af de i eksemplerne anførte navnekombinationer, må det indrømmes, at Schwetliks identifikation af de ikke lokaliserede poster på dette navn forekommer væsentlig mere overbevisende og velfunderet, end tilfældet er ved de andre navnekombinationer. Forklaringen ligger i to ting. Flensborgrådmanden, Jens Petersens handel er gennem en række poster fast dokumenteret på flere markeder, og de ikke lokaliserede poster faldt pænt i tråd med det billede, de lokaliserede efterlod.

De langt færre okseposter på Peter Nielsens navn afspejler ikke det kontinuerlige handelsbillede, der kunne iagttages ved Jens Petersen, og der er lidt langt imellem de to bevidnede poster i 1491 og 1510. Selv om de få lokaliseringer ikke kan efterlade den sikre fornemmelse som i eksemplet Jens Petersen, er der dog intet, der strider mod at tilskrive flensborgeren hovedparten af posterne; kun en enkelt post forekommer tvivlsom. I eksemplet Jeppe Petersen fra Flensborg er konturerne i handelsbilledet så vage, at det ikke synes rimeligt at forsøge nogen identifikation på disse præmisser, selv om der egentlig ikke kan føres afgørende argumentation imod, at Schwetliks formodning *kan* være rigtig. Grundlaget forekommer blot for usikkert, og andre muligheder kan ikke lades ude af betragtning. I eksemplet Jacob Petersen fra Assens er den enkelte post i 1485 ikke tilstrækkelig til at tegne noget billede af mandens handel, og de mange poster mellem 1508 og 1511, der er tilskrevet ham, svarer dårligt til den eneste bevidnede post, mens en anden mulighed forekommer mere rimelig.

Gradueringen af Schwetliks fire identifikationseksempler må herefter blive følgende: Jens Petersen: helt sikker, Peter Nielsen: i de fleste poster overvejende sandsynlig, Jeppe Petersen: en mulighed, der forekommer lidt tilfældig, Jacob Petersen: en fejlidentifikation. Denne graduering har udelukkende kunnet foretages på grundlag af det handelsbillede, der kan sammenstykket af de lokaliserede toldposter, suppleret med de ikke lokaliserede. Det må således siges at være en ikke uvæsentlig faktor for anvendelsen af identifikationsmetoden specielt i tilfælde, hvor man står over for ganske almindelige navne.

Ved at betragte toldregnskaber som historisk kildemateriale stilles man uundgåeligt over for en række problemer af metodisk art. Det har været hensigten i nærværende afhandling at pege på en del af disse problemer, at påvise regnskabernes begrænsninger, mangler og fejl med henblik på deres anvendelse som historisk kilde. Det har dog ikke været meningen at standse ved dette negative resultat, men at forsøge ad empirisk vej

gennem en række eksempler at klarlægge kildens omfang og afgrænsning belyst ved dens oprindelige formål, dens praksis i forskellige posterings-spørgsmål, dens terminologi og dens skriveformer for blot at nævne nogle centrale spørgsmål. Gennem denne bestemmelse af kilden så at sige som levende organisme skulle det være blevet muligt mere præcist at formulere sine spørgsmål til kilden og anvise sikrere veje til at få disse spørgsmål besvaret med maksimalt udbytte og minimal usikkerhed. Det skulle blive muligt klart at afvise de problemer, kilden ikke kan løse, fordi de ligger uden for dens oprindelige formål. Det skulle blive lettere at afgøre, med kendskab til kildens praksis, om man tør drage visse konklusioner eller skillelinier i materialets udsagn eller ej. I visse tilfælde kan der ligefrem vise sig muligheder for at bestemme fejltypen og måle fejlmargen. Den plan, der ved undersøgelsens begyndelse blev skitseret til bestemmelse af toldregnskaberne kildesværdi (s. 95–98), er nu fulgt til en afslutning. Planen udtømmer ingeniøren alle de spørgsmål, man kunne tænke sig at stille til toldregnskaber, endelig alle de problemer, der knytter sig til stof af denne art. Meget naturligt måtte den type af toldregnskaber, landtransportens toldsteder, der fortrinsvis er lagt til grund for undersøgelsen, præge arbejdets plan og prioritere de spørgsmål, regnskaber af netop denne kategori rejser, og de problemer, disse regnskaber giver mulighed for at løse.

Nærværende undersøgelse skal ingeniøren gøre fordring på at have givet de i planen skitserede problemer hverken en ligelig eller en udtømmende behandling, hvilket heller ikke har været hensigten. I flere tilfælde er der kun peget på en række vanskeligheder, i andre tilfælde blot antydning af mulige udveje til at begrænse fejl eller opnå større, eventuelt sikrere resultater, mens en egentlig undersøgelse har måttet ligge, fordi arbejdet i sig selv ville være så omfattende, eller emnet muligvis så centralt, at det fortjener en selvstændig behandling. Nærværende undersøgelse er foretaget med særlig henblik på oksetransporten, hvilket toldstedernes oplysninger egner sig specielt til at kaste lys over. Det har derfor været hensigten at hellige de problemer, der knytter sig til denne særlige opgave, mest opmærksomhed. Navnlig med henblik på den identifikations- og lokaliseringsmetode, hvis hovedresultater er ridset op i dette kapitel, og som har særlig betydning for oksehandel og hestehandel, har det været hensigten at foretage en dybtgående undersøgelse af materialets muligheder og bæredygtighed.

